

TARTALOM

Nemzet, nemzetiség egykor és ma (<i>Cholnoky Győző</i>)	333
---	-----

TANULMÁNYOK

A BOCSKAI-FELKELÉS EMLÉKEZETE

Niederhauser Emil: A Bocskai-felkelés és Európa	334
Orosz István: Bocskai István és a hajdúk	340
Nyakas Miklós: Bocskai István kiváltságolásai és nemesítései	346
Bitskey István: Bocskai alakja a magyar irodalomban	357

TEREP ÉS MUNKA (A KULTURÁLIS ANTROPOLÓGIA KUTATÁSA)

Papp Richárd: „A részletekbe és tovább...” Kulturális „mozzanatok” értelmezési lehetőségei a délvidéki magyarság kultúrájában	365
Boross Balázs: Antropológiai módszerek, terepmunka és a „bevezető fejezetek”. Egy „módszertelen” tudomány megismerési „technikájához”	381
Bakó Boglárka: A terepmunka értelm(ezés)e, avagy az etikusság határán	388
Hajnal Virág: „Majd kiszeditek belőle, ami nektek köll...” Egy szerémségi magyar szórványközösség kutatásának módszertani tapasztalatairól	395
Illés Péter: Emlékek a „felejtésben” Gyimesközéplekon. Antropológiai vizsgálat a gyimesi csángók recens tárgyi kultúrájában	404
Domokos Veronika: Vallási tradíció és etnikai törésvonalak Kárpátalján. Egy antropológiai esettanulmány kérdései és válaszlehetőségei	423
Régi Tamás: Afrikai terepmunkáim néhány érdemi módszertani tapasztalata	440

KISEBBSÉGI AUTONÓMIAMODELLEK

Giró-Szász András: A katalán politikai és közigazgatási autonómia	446
---	-----

JOG ÉS PARLAMENTÁRIS RENDSZER

Mandel Kinga: A parlamenti naplók elemzése mint a felsőoktatás-kutatás egy lehetséges módszere	467
--	-----

KRITIKA

Kugler József: Határ menti régiók és kisebbségek a 19–20. században	476
A. Gergely András: Hontalanok hazája...	479
Zoltán András: A nemzetiszocializmus és a szláv világ	483

SZEMLE

NEMZETI TUDAT. NEMZETI ÉS ETNIKAI FOLYAMATOK

Vichnevski, Anatoli: Ellentétes demográfiai sorsú népségek (<i>Kakasy Judit</i>)	488
Kemp, Walter A.: Az etnikai konfliktusok menete (<i>Bosznay Csaba</i>)	494
Morris, Benny – Shavit, Ari: Az etnikai tisztogatásról (<i>Bosznay Csaba</i>)	495
Oltay, Edit: Magyarország legnagyobb jobboldali pártja szövetségé alakul át (<i>Bosznay Csaba</i>)	497
Vodička, Karel: Csehország és Szlovákia politikai érettsége az EU-csatlakozás küszöbén (<i>Komáromi Sándor</i>)	499

Carmichael, Cathie: Etnikai tisztogatás a Balkánon (<i>Kakasy Judit</i>)	500
Akman, Ayhan: Modernista nacionalizmus: Államiság és nemzeti identitás Törökországban (<i>Bosznay Csaba</i>)	501
Dorronsoro, Gilles: Az EU és Törökország. A geopolitika és a társadalmi újjászülés között (<i>Bosznay Csaba</i>)	502
Cecena, A. E. – Boron, A. O. – Holloway, J. – Ocana, A. – Haug, W. F.: Számkivetettek lázadása a 21. század hajnalán. (A zapatisták és az antiglobalizmus Mexikóban) (<i>Komáromi Sándor</i>)	504
NEMZETI ÉS NEMZETISÉGI IRODALMAK	
Zoltán András: Oláh Miklós Athila c. munkájának 16. századi lengyel és fehér-orosz fordítása (<i>Wernke Géza</i>)	506
KISEBBSÉGEK NYELVHASZNÁLATA	
Cyhun, Genadz': Az interszláv nyelvi kölcsönhatás szociokulturális aspektusban (<i>Zoltán András</i>)	507
Ioffe, Grigory: A beloruszok megértése: nyelvi kérdések (<i>Bosznay Csaba</i>)	508
KISEBBSÉGEK KULTÚRÁJA	
Spannenberger, Norbert: A magyar katolikus egyház a rendszerváltás után (<i>Komáromi Sándor</i>)	511
Hildebrand, Klaus: Német és európai újraegyesítés – a meginduló kutatás útjain (<i>Komáromi Sándor</i>)	512
KÖZÉP- ÉS KELET-EURÓPAI NÉPEK ÉS ORSZÁGOK KAPCSOLATAI	
Felső-Szilézia – a félreinterpretált tartomány (<i>Komáromi Sándor</i>)	514
Kuzio, Taras: Nemzeti identitások és virtuális külpolitikák a keleti szlávok között (<i>Bosznay Csaba</i>)	515
KISEBBSÉGI POLITIKA	
Lloyd, John: Európa kapui bezárulnak? Európa új populista pártjai (<i>Bosznay Csaba</i>)	517
Čepurin, Aleksandr: Az orosz–grúz viszony hét kérdése (<i>Wernke Géza</i>)	519
Stansfield, Gareth: Apokalipszis hamarosan? (Iraki jelentés) (<i>Bosznay Csaba</i>)	520
KISEBBSÉGI JOG	
Jureković, Predrag: A jugoszláv háborús bűnöket vizsgáló Nemzetközi Törvényszék tíz éve (<i>Komáromi Sándor</i>)	523
NEMZETI ÉS ETNIKAI KISEBBSÉGEK TÖRTÉNETE	
Metz, Franz (Hrsg.): Angster és fiai orgona- és harmóniumgyára (Pécs) és a család története (<i>Komáromi Sándor</i>)	525
Alberty, Július: Szlovákia és a szlovákok a mai magyar történelemkönyvekben (<i>Wernke Géza</i>)	527
Roszkowski, Jerzy M.: A „Divéky” nemzetségnév magyar vagy szlovák? (<i>Wernke Géza</i>)	528
Banaszkiewicz, Jacek: <i>Lestek</i> és <i>Lesar</i> a középkori skandináv hagyományban (<i>Wernke Géza</i>)	528

TABLE OF CONTENTS

Nation and Nationality in the Past and at Present (<i>Cholnoky, Győző</i>)	333
--	-----

STUDIES

REMEMBERING THE BOCSKAI UPRISING

Niederhauser, Emil: The Bocskai Uprising and Europe	334
Orosz, István: István Bocskai and the Hajdú	340
Nyakas, Miklós: Privileges and Ennoblements by István Bocskai	346
Bitskey, István: The Figure of Bocskai in Hungarian Literature	357

FIELD AND WORK (CULTURAL ANTHROPOLOGY RESEARCH)

Papp, Richárd: „Details and Beyond...” Possible Interpretations of Cultural Episodes in the Culture of the Hungarians in Vojvodina	365
Boross, Balázs: Anthropological Methods, Field Work, and „Introductory Chapters”. On the Research „Techniques” of a „Methodless” Science	381
Bakó, Boglárka: The Meaning and Interpretation of Field Work, or the Margins of Ethical Conduct	388
Hajnal, Virág: „You’ll Make Him Tell You All You Want to know...” On the Methodological Experiences of a Research Project on a Hungarian Diaspora Community in the Syrmia (Szerémség, Srem) Region	395
Illés, Péter: Memories from Fading Recollections at Gyimesközéplek. Anthropological Research of the Recent Material Culture of the Gyimes (Ghimeş) Csángó	404
Domokos, Veronika: Religious Tradition and Ethnic Fault Lines in Kárpátalja (Sub-Carpathia)	423
Régi, Tamás: Methodological Observations on My Field Work in Africa	440

MINORITY AUTONOMY MODELS

Giró-Szász, András: Political and Administrative Autonomy in Catalonia	446
--	-----

LEGAL AND PARLIAMENTARY SYSTEM

Mandel, Kinga: The Analysis of Parliamentary Diaries as a Potential Method for Higher Education Research	467
--	-----

CRITIQUE

Kugler, József: Cross-border Regions and Minorities in the 19th and 20th Centuries	476
Gergely, András A.: A Home for the Homeless...	479
Zoltán, András: National Socialism and the Slav World	483

REVIEW

NATIONAL IDENTITY. NATIONAL AND ETHNIC PROCESSES

Vichnevski, Anatoli: Populations of Reverse Demographic Fate (<i>Kakasy, Judit</i>)	488
Kemp, Walter A.: The Business of Ethnic Conflict (<i>Bosznyay, Csaba</i>)	494
Morris, Benny – Shavit, Ari: On Ethnic Cleansing in New Left Review (<i>Bosznyay, Csaba</i>)	495

Oltay, Edit: The Largest Hungarian Right-wing Party to Transform into an Alliance (<i>Bosznay, Csaba</i>)	497
Vodička, Karel: Political Maturity of the Czech Republic and Slovakia at the Wake of Their EU Accession (<i>Komáromi, Sándor</i>)	499
Carmichael, Cathie: Cleansing in the Balkans – Nationalism and the destruction of tradition (<i>Kakasy, Judit</i>)	500
Akman, Ayhan: Modernist Nationalism: Statism and National Identity in Turkey (<i>Bosznay, Csaba</i>)	501
Dorrnsoro, Gilles: The EU and Turkey. Amidst a Geopolitical and Social Revival (<i>Bosznay, Csaba</i>)	502
Cecena, A. E. – Boron, A. O. – Holloway, J. – Ocana, A. – Haug, W. F.: A Revolt of Exiles at the Wake of the 21st Century (Zapatists and Antiglobalism in Mexico) (<i>Komáromi, Sándor</i>)	504
NATIONAL AND ETHNIC MINORITY LITERATURES	
Zoltán, András: 16th Century Polish and White Russian Translations of Oláh And- rás' Athila (<i>Wernke, Géza</i>)	506
LANGUAGE USE OF MINORITIES	
Cyhun, Genadz': The Sociocultural Aspect of Inter-Slav Linguistic Interaction (<i>Zoltán, András</i>)	507
Ioffe, Grigory: Understanding the Belorussians: Linguistic Questions (<i>Bosznay, Csa- b a</i>)	508
MINORITY CULTURES	
Spannenberger, Norbert: The Hungarian Catholic Church Subsequent to the Fall of Communism (<i>Komáromi, Sándor</i>)	511
Hildebrand, Klaus: German and European Reunification – The Directions of a New Field of Research (<i>Komáromi, Sándor</i>)	512
RELATIONS BETWEEN CENTRAL AND EAST EUROPEAN NATIONS AND COUNTRIES	
Upper Silesia – A Minsinterpreted Province (<i>Komáromi, Sándor</i>)	514
Kuzio, Taras: National Identities and Virtual Foreign Policies among the Eastern Slavs (<i>Bosznay, Csaba</i>)	515
MINORITY POLICY	
Lloyd, John: The Closing of the European Gates? The New Populist Parties of Europe (<i>Bosznay, Csaba</i>)	517
Čepurin, Aleksandr: Seven Issues of the Russian–Georgian Relationship (<i>Wernke, Géza</i>)	519
Stansfield, Gareth: Apocalypse Soon? (Report from Iraq) (<i>Bosznay, Csaba</i>)	520
MINORITY LAW	
Jureković, Predrag: Ten Years of the Yugoslav War Crimes Tribunal (<i>Komáromi, Sándor</i>)	523
HISTORY OF NATIONAL AND ETHNIC MINORITIES	
	525

Metz, Franz (Hrsg.): The Organ and Harmonium Workshop of Angster and Sons (Pécs) and the History of the Family (<i>Komáromi, Sándor</i>)	527
Alberty, Július: Slovakia and Slovaks in Current Hungarian History Books (<i>Wernke, Géza</i>)	528
Roszkowski, Jerzy M.: „Divéky”: A Hungarian or a Slovak Name? (<i>Wernke, Géza</i>)	528
Banaszkiewicz, Jacek: <i>Lestek</i> and <i>Lesar</i> in Medieval Scandinavian Tradition (<i>Wernke, Géza</i>)	

Nemzet, nemzetiség egykor és ma

400 éve éppen, hogy Bocskai István – a hajdúkat megnyerve – Álmosd és Diószeg között legyőzte az ellene vonuló császári sereget. Mint annyi más érdemes hazánkfia, ő is hosszú utat tett meg a bécsi apródsorból, a törökellenes párt prominens képviselétől az udvarral való nyílt szembeszegülésig. **Niederhauser Emil** mostani tanulmánya mutatja be: Bocskai rövid uralkodása alatt is alapvetően megváltoztatta Magyarország és Erdély helyzetét, külpolitikai kapcsolatait, s csak korai halála akadályozta meg egy újabb, erős magyar–lengyel unió megvalósításában. **Orosz István** fejt ki, hogy a *hajdúknak* adott privilégiumok adtak erős fegyvert a kezébe, s ennek birtokában tudta elutasítani az „első” bécsi békét, s kötötte meg kedvezőbb feltételekkel a másodikat. **Nyakas Miklós** tanulmányából derül ki, hogy az erdélyi fejedelemség katonai erejét nemcsak a hajdú-nemesítések rendszere, de a székely szabadság teljes és feltétlen elismerése is gyarapította. **Bitskey István** bőséges irodalmi szövegekkel igazolja: Bocskai az idők során jelképpé lett, mégpedig éppúgy a szuverén magyar politikai törekvéseké, mint a református hitvédelemé.

Az MTA Kisebbségkutató Intézet égisze alatt született tanulmányok – A. Gergely András értő „vendégszerkesztésével” – a kulturális antropológia módszertani kérdéseibe vezetnek be: **Papp Richárd** egy vajdasági lokális magyar társadalom kulturális folyamatait elemzi; **Domokos Veronika** a kárpátaljai régió magyarsága körében a vallást mint társadalmi integráló erőt vizsgálja; **Illés Péter** a gyimesi csángók körében végzett antropológiai vizsgálatokra támaszkodva nyújt betekintést azokba a modernizációs folyamatokba, amelyek folyamatosan gyengítik a tradicionális paraszti értékrendet. Végül **Bakó Boglárka** és **Hajnal Virág** tanulmányai kifejezetten elméleti kérdéseket vetnek fel: a kutató „érintettsége” egy elképzelt érzelmi skála melyik fokozatáig terjedhet, mennyire képes megnyerni az interjúalanyt, hiszen ettől függően enged betekintést saját világába stb. Egyszerűen az írástudó felelősségéről olvashatunk.

Budapest, 2004. október

Cholnoky Győző

Niederhauser Emil

A Bocskai-felkelés és Európa

The Bocskai Uprising and Europe

Bocskai, despite the shortness of his reign, profoundly transformed the circumstances in Hungary and Transylvania, the relationship of the two with one another, and their foreign relations. Bocskai established a Transylvanian principality independent of the Habsburgs, while he also conserved its integrity in relation to the Ottoman Empire. His plan, the establishment of a new, strong, Hungarian–Polish union, could not be realised due to his untimely and sudden death.

Az eseménytörténetet könnyű felidézni, hiszen eléggé közismert. Bocskai István 1557-ben született erdélyi birtokos nemes, az 1590-es években váradi kapitány. Amikor 1595-ben, a később tizenötévesnek nevezett háború kapcsán Rudolf császár és magyar király szövetséget kötött Báthori Zsigmond erdélyi fejedelemmel, Bocskai ezt lelkesen támogatta – még abban az évben győzelmet is aratott a törökök elleni egyik csatában. A magyarországi Habsburg-uralomnak is lelkes híve volt. Rudolf ennek ellenére bizalmatlan volt vele szemben (kivel szemben nem volt az?), 1662–64 között Prágában tartotta internálva.

Közben már 1590-es évek kezdete óta oszmán provokációk következtében folyt a tizenötéves háború. A királyi Magyarországon Rudolf erőteljesen támogatta az ellenreformációt, egy olyan országban, amelynek lakossága többségében protestáns volt. A bécsi abszolutizmus a magyarországi (vagyis mai fogalmaink szerint is magyar) rendeket számos sérelemmel sújtotta. A legkomolyabb összeütközési pont az 1604-ben összehívott országgyűlésen egyrészt az Illésházy István ellen indított per volt. Illésházy Bazin és Szentgyörgy mezővárosok földesuraként megengedte volna a jobbágyoknak az önkéntes megváltást, ami felháborította a nemesi rendet, de aztán Rudolf alaptalanul felségsértéssel vád alá helyezte, csak udvari jóakaróinak köszönhette, hogy idejében lengyel területre tudott menekülni – az országgyűlésen elfogadott törvények után pedig a kormányzat még beiktatott egy XXII. törvénycikket, amely korlátozta a reformáció terjedését. Ez is, meg az egyre gyakoribb birtokelkobzások erősen megnövelték a magyar rendek ellenzékiességét, várható volt valamiféle rendi felkelés kitörése.

Közben pedig Erdélyben Bocskait választották fejedelemmé (az oszmán szultán ezt Erdély vonatkozásában csak utólag hagyta jóvá, a rendek szabadon választhattak). Az adott pillanatban a magyarországi helyzetre való tekintettel Bocskai a Habsburg-szövetség felmondását választotta, az év augusztusában szövetséget kötött az oszmán kormányzattal (a helyzet teljesen zűrzavaros voltát mutatja, hogy a kezén lévő bihari várak még az év szeptemberében is védekeztek a háború során támadó török csapatok ellen).

Bocskai még egy másik szövetséget is kötött októberben a hajdúkkal. Ez az elsőrendűen szökött jobbágyokból és egyéb bizonytalan, a társadalmi struktúráján kívül álló egyénekből összetevődő több tízezres tömeg a harcok árnyékában fosztogatott, és egyéb sérelmeket okozott a földesuraknak. Bocskai tisztában volt vele, hogy ez a nemesi elitet aggasztja. Ezért megkezdte azt a reformot, amely a korban egyedülállóvá tette uralkodását. A fegyverforgatáshoz mint foglalkozáshoz hozzászóltott hajdúkat nem próbálta visszatéríteni a jobbágysorba, hanem mezővárosokban telepítette le őket a ma is Hajdúságnak ne-

vezett kelet-magyarországi területeken. Ez uralkodása idején végül is több tízezer főt jelentett. A hajdúk megkapták az ún. hajdúszabadságot, nem tartoztak földesúri fennhatóság alá, viszont ennek fejében a fejedelem hívására bármikor kötelesek voltak fegyvert fogni. Az akkori Európában, ahol általában zsoldos hadseregek harcoltak egymással, Bocskai egészen sajátos hadsereghez jutott.

A magyarországi rendi sérelmek miatt a nemesi elégedetlenség mellé állt. Valamiféle biblikus hevülettel tekintette saját szerepét a protestantizmus védelmében, vagyis a vallásszabadság védelmében a Habsburgok ellen. Ezt az isteni küldetést teljesítette a továbbiakban is. 1604. november elején érkezett Kassára, és ettől kezdve voltaképpen egész uralkodása ideje alatt innen irányította a Habsburg-ellenes hadjáratot. Nagy, nyílt csatába mindössze egyszer bocsátkozott a császári csapatokkal, Edelenynél, ezt is elvesztette. De a hajdúkat jól fel lehetett használni az ellenfél nyugtalanítására, manapság partizánháborúnak neveznénk ezt. A szövetség a magyarországi rendekkel lehetővé tette számára, hogy rövidesen a királyi Magyarország nagyobb részét, érdemben a mai Szlovákiának és Kárpátaljának a területét elfoglalja. A protestáns rendek már magyar királlyá való megválasztását is felvetették. Ezt azonban Bocskai elutasította. Az 1605. április 20-ára Szerencsre összehívott országgyűlésen megengedte, hogy Magyarország fejedelmévé válasszák. Az újabb hajdú-telepítésekkel sikerült a hajdúság kérdését a nemesi elitnek is megfelelően megoldani.

Nem egészen három éven át uralkodott. Az utolsó hónapokban már súlyos beteg volt, a kortársak mérgezésre gyanakodtak. Nem valószínű, de biztosat azóta sem tudunk. Élete vége felé már egyre inkább a Habsburg-uralkodóval való megbékélésre törekedett. Ez végül is hosszas tárgyalások után 1606. június 23-án következett be, amikor meghatalmazottai Bécsben aláírták a békét, amely biztosította a protestáns vallásszabadságot, a rendek (vagyis érdemben az arisztokrácia és a nemesség) kiváltságait. Az oszmán hatalommal ő közvetítette a békét, ugyanazon év november 11-én a Zsitva folyó torkolatánál, tábori sátrakban kötötték meg a békét, amely több évre, 1663-ig, legalábbis forma szerint, békét teremtett a két nagy ellenfél között. Az addig elfoglalt birtokállomány alig változott.

Bocskai rövid uralkodása idején azért alapvetően megváltoztatta Magyarország és Erdély helyzetét, egymáshoz való viszonyát, és ahogy hamarosan meglátjuk, nemzetközi kapcsolatait is. Erdélyt még II. Nagy Szulejmán tekintette saját kitalálásának, a kortársak is így tartották számon. Bocskai viszont mintegy politikai végrendeletében megfogalmazta Erdély különállásának szükséges voltát: „Valameddig pedig a magyar korona ott fenn nálunknál erősebb nemzetségnél, a németnél leszen, és a magyar királyság is a németeken fordul, mindenkor szükséges és hasznos egy magyar fejedelmet Erdélyben fenntartani, mert nekik is oltalmokra, javokra leszen. Ha pedig Isten azt adná, hogy a magyar korona Magyarországon magyar kézben kelne egy koronás királyság alá, úgy az erdélyieket is intjük, nem hogy attól elszakadnának vagy abban ellent tartanának, de sőt segítéjk tehetségek szerént, és egyenlő értelemben azon korona alá a régi mód szerént adják magokat.” Közel háromszáz esztendőre ez szabta meg az ország további sorsát.

Eddig persze csak Magyarországról és Erdélyről volt szó. De máris meg kellett nevesítenünk még két további szereplőt, akiknek ugyancsak volt beleszólásuk a magyar ügyekbe. Az egyik a Habsburg Birodalom. Ekkori terjedelmében már egy évszázada meglévő, de voltaképpen a 13. századi eredetekre visszamenő birodalom, amely sajátos szerkezetű volt, ebben a korszakban, amikor Európában már az uralkodói abszolútizmus vált a korszerű államformává. A birodalom ugyanis, ha a német területektől el is tekintünk, hiszen azokat érdemben nem tartotta hatalmában, de mégis terjedelmes, sok orszá-

got és tartományt összefogó államképlet volt, felül Bécsben abszolutisztikus berendezéssel, az egyes országokban és tartományokban viszont a rendi szervezet kettősségével. És a magyar(országi) rendiség erős volt, jelentős mértékben a csehországi is, hiszen még a fehérhegyi csata előtt vagyunk. És ez a Habsburg-birodalom már létrejötté óta állandó vetélkedésben áll a francia monarchiával, amely európai hegemoniára tört.

Az állandósuló francia fenyegetés mellett Magyarországgal együtt a birodalom örökölte az oszmán koloncot is, hiszen az eredeti magyar terület kétharmada valamilyen formában az oszmánok hatalmában volt. A birodalomnak tehát kétfelé kellett állandóan figyelnie. Az oszmán hatalom az adott pillanatban, vagyis a 17. század első éveiben még félelmetesnek és megrendíthetetlennek tűnt. Jóformán senki sem vette észre a kortársak közül, hogy Szulejmán halála óta a birodalom már a hanyatlás szakaszába lépett. A birodalom addig az állandó területi hódításokból, újabb és újabb kirabolható országok megszerzéséből élt meg. Ennek azonban most vége szakadt. A jövedelmi források megcsökkenek, a belső viszonyok is bonyolultakká váltak. A központi kormányzat is meggyengült. És a Habsburg-birodalomhoz hasonlóan az oszmánok is állandóan kétfelé kellett figyelnie, hiszen keleti oldalán ott feküdt a perzsa birodalom, a Szeferida-dinasztia uralma alatt. Perzsiában a síita szekta volt uralmon, szemben a törökországi szunnitával. 1578–90 közt az oszmánok megvívta egy hosszan tartó háborút Perzsiával, 1598-ban az anatóliai törzsterületen a dzseláli felkelés gyengítette a birodalmat, Perzsia pedig I. Abbasz (1587–1629) uralkodása idején élte egyik fénykorát. Az oszmán birodalomnak ezért is kellett 1606-ban a béke. Perzsiával ezt majd csak 1612-re sikerült helyreállítani, addig az oszmán hatalom sem lehetett már teljes erejében. Csakhogy ezt Kassáról vagy akár Bécsből igazában nem lehetett még látni. Vagyis Bocskai török szövetsége nagyon is értelmesnek tűnt az adott pillanatban.

Bocskai tehát megteremtette a Habsburgoktól független Erdély fejedelemségét, és meghatározta ennek politikai feladatát a Habsburg Birodalommal szemben, a magyar rendiség védelmét, sőt támogatását. Csakhogy volt még egy másik elképzelése is. Hiszen Bocskai már felnőtt fejjel élte meg Báthori István lengyel királyságát és végeredményben mondhatni unióját Erdéllyel. Lengyelországban III. Zsigmond uralkodott, a Wasa-dinasztia tagja, aki eredetileg svéd király volt, de a katolikus valláshoz való ragaszkodása miatt a svédek 1604-ben megfosztották a svéd tróntól, ezért állandó háborúba is keveredett Svédországgal, a Balti-tenger feletti hegemonia volt a tét. Abszolutisztikus kísérletezései miatt az ettől már elszokott lengyel nemesség elégedetlen volt vele. Bocskai a lengyel rendekkel lépett kapcsolatba, azokat támogatta a király kísérleteivel szemben, egy esetleges újabb lengyel–erdélyi unió reményében. Bocskai halálával ez a lehetőség eltűnt. A szövetkezés ugyanis ebben a korszakban, amikor Európa-szerte a rendiség háttérbe szorult, már csak dinasztikus alapon volt lehetséges. A lengyel támogatás tehát, amely netán felválthatta volna a törököt, nem vált valósággá.

De minél messzebbre megyünk nyugat felé Erdélytől, annál kevesebb lehetséges szövetség tűnik fel. Az oszmán birodalom kiszorítása Európából a tizenöt éves háború kezdetén még jelentett is egy támogató mozzanatot. Csakhogy hosszabb távon az Atlanti-óceán partján fekvő hatalmak a tengerentúli területszerzésben és a megszerzett területek gazdasági értékesítésében voltak érdekelve. 1602-ben alakult meg elsőként a Holland Kelet-Indiai Társaság, végeredményben egy polgári vállalkozás, amelyet azonban az állam is támogatott. Mintájára később más hatalmak is létrehoztak ilyen társulásokat, és ezek valóban jelentős gazdasági sikereket is értek el. Az európai hatalmak, amelyeket az oszmán fenyegetés közvetlenül nem érintett, ebben több fantáziát láttak, mint az oszmánok kiűzésében.

A Habsburg-család belső bajai, a testvérviszály, ahogy azt Grillparzer, az osztrák költő a 19. században megfogalmazta, nem segített, a birodalom külső kapcsolataiban édeskevés változást okozott. A nagy többségében Luther Márton német vallását felvett német országok (több mint háromezren voltak ekkor) természetesen rokonszenveztek az ugyancsak protestáns Bocskaival, még ha ez nem is Luther, hanem Kálvin követője volt is. Állásfoglalásuk azonban külön-külön még nem számított, egységes állásfoglalást pedig végképp nem lehetett tőlük várni. A francia külpolitika látószögébe a kelet-európai térség csak évtizedekkel később került be. Akármelyik oldalról is vesszük szemügyre a helyzetet, a két 1606-os béke eredményeinél többet nem lehetett ebben a pillanatban elérni.

Mindaddig persze voltaképpen csak a magyar nemzeti látószögből vizsgáltuk az eseményeket, úgy, ahogy akkoriban lezajlottak, pontosabban: ahogy az akkori kortársak láthatták. Csakhogy a kérdésnek van még egy másik oldala is, az ugyanis, hogy nem a magyar történeti látószögben, hanem egyéb érintett etnikumok, mai nemzetek saját történeti látószögében hogyan mutatkoznak meg ugyanazok az események.

Mindjárt megláthatjuk, mennyire különböznek egymástól ezek a nemzeti látószögek. A szabadságharc kapcsán már megemlítettük, hogy az jórészt a mai Szlovákia területén zajlott le. Az események sora valójában persze ugyanaz. Csakhogy szlovák szempontból nem látszik semmilyen ok ennek pozitív nemzeti értékelésére. A történészek, teljes joggal persze, azt emelik ki, milyen súlyos anyagi és emberveszteségeket okoztak ezek a hónapokon át tartó háborúskodások. (Még szerencse, hogy az adott technikai felszerelés mellett télen abba kellett hagyni a háborúskodást, mindkét fél bizonyos nyugalomhoz jutott.) Persze nem feledkezhetünk meg a német és az osztrák látószögről sem. A németeknél persze a felekezeti szempont a döntő, a protestánsok teljes mértékben indokoltak és jogosultnak tartják a vallásszabadságért folytatott küzdelmet, ennek megfelelően érdemben a magyar felfogást pártolják. A katolikusok, és ebbe most itt az osztrákokat kell első sorban beleértetni, a legitim uralom elleni lázadást szimatolnak itt, modern fogalmazásban a korszerű abszolutizmussal való értelmetlen szembefordulást. Tehát elítélik a magyar álláspontot. Az osztrák történetírás csak az állandó magyar rebelligség megnyilvánulását konstatálja.

És még mindig csak a közvetlenül érdekeltekről ejtettünk szót. De hiszen itt vannak még az egykori érintett nemzetiségek közül a románok, akik megint csak másképp látják a néhány év eseményeit. Mert hiszen ezekhez közvetlenül Bocskai előtt még hozzátartozik Mihai Viteazul erdélyi szereplése, amikor Rudolf nevében, az ő megbízásából szállja meg Erdélyt. A magyar látószögben ez csak kellemtelen epizód. A románban viszont a mindenkit magában foglaló egységes román állam megteremtésének első, legalábbis egy időre sikeres kísérlete. Az persze más kérdés, hogy nem érintett látószögek szempontjából szó sem volt Mihai Viteazul (magyarul Vitéz Mihály) részéről, hogy valóban egységes román államot hozzon létre, ez a gondolat akkor teljesen idegen volt. Mihai nagyon lelkes és harcias kereszties vitéz volt, aki vallási alapon tartotta elengedhetetlennek a hitetlen pogányok kiűzését Európából. Ha ezt éppen Rudolf császár szövetségében tehetné, akkor ezt a megoldást fogadta el.

Volna még két másik egykori magyarországi nemzetiség, akiknek lehetne más nemzeti látószögük. A horvátok azonban, akik ugyancsak jelentős területeket vesztek el az oszmánok javára, egyértelműen törökellenes álláspontot foglalnak el erre a történeti pillanatra. A szerb látószög kevésbé egyértelmű. Zömmel persze az is a törökellenes álláspont mellé áll. Csakhogy félszemmel mindig arra is kell tekintenie, hogy a balkáni oszmán hódítás jelentős mértékben a szerb etnikumból adódó katonákkal ment végbe, va-

gyis az ekkori oszmán hódítás mellett mindig figyelembe kellett venni a későbbi, az oszmán birodalmon belüli autonóm fejlődés lehetőségét is.

A mai török nemzeti látószög szempontjából azt kell megérteni, hogy a modern török történetírás és nyomában a közgondolkodás elhatárolja magát az oszmán történelemtől, de mégse tud egészen úgy tenni, mintha az egész több évszázados korszakhoz nem volna semmi köze. Ezért az oszmán uralom jóformán kötelező elítélése mellett egy Habsburg-ellenes török–magyar összefogásnak a lehetőségét sem utasíthatja el. A Habsburg Birodalom az Oszmán Birodalomnak ugyanúgy hagyományos ellensége volt ekkor, mint Franciaország. És lehet még érvelni a Habsburg-államalakulat hibrid és maradi voltaival, amellyel szemben az oszmán birodalom mégis valami pozitívumot képviselt.

A nyugati európai országok történetírásában és nemzeti látószögében persze az egész itt tárgyalt eseménysorozat a legjobb esetben egy európai epizód részét teszi ki. A Habsburgok elleni hagyományos háborúban ebben a pillanatban még nem vetődött fel a Habsburgok háttérében lévő magyarok támogatása, ez majd néhány évtized múlva válik aktuálissá, és játszik majd szerepet a francia nemzeti látószögben. A többi nyugati hatalom történetírása még ennyi figyelmet sem szentelt a kérdésnek. Lehetne persze számításba venni egy nem nemzeti, nemzetek feletti történelmi látószöveget, de ez majd csak inkább ezután fog kifejlődni.

Még a lengyel látószögről lehetne szólni. Ebben mind a mai napig a függetlenségi, lengyel önállósági szemlélet az uralkodó. III. Zsigmond tehát, aki Habsburg-együttműködéssel kacérokodik, nem kap jó kalkulust a lengyel látószögben, a lengyel rendek kacérokodása az erdélyi kapcsolattal, hiszen annak volt már komoly, eredményeket hozó előzménye, már sokkal inkább megfelel, különös tekintettel arra is, hogy az oszmán birodalommal a lengyel nemesi köztársaságnak jó néhány összecsapása volt már. A protestáns fellépés a katolikus Habsburgokkal szemben már annak idején sem volt népszerű, hiszen akkorra a rekatolizálás már eldöntött ügy volt.

A sokféle nemzeti látószög bizonyára kiábrándítónak hat a mai olvasó számára. Veszélyes relativizmust is kelthet, mert hiszen ha ugyanazt az eseménysort a legkülönbözőbb formában lehet értékelni, akkor hogyan hámozzuk ki a történeti igazságot. Pedig egyszerűen arról van szó, hogy a történeész évtizedekkel vagy évszázadokkal utóbb sokkal többet tud már az akkori események háttéréről, mozgatórugóiról, mint akár a legtöbb információval rendelkező kortárs államférfi (mert hiszen azoknak lehettek a legjobb információik). Az utólag okoskodó történeész pedig ugyancsak meg van kötve a forrásanyag lehetőségei által, hiszen bármikor előkerülhet olyan új, addig ismeretlen forrás, amely egészen más értelmezést tesz szükségessé. A nemzeti látószögek eltérő jellegébe bele kell nyugodnunk. Lehet, hogy az Európai Unió egy-két évszázados fennállása után ez a sokszínűség majd eltűnőben lesz, de még ebben sem lehetünk biztosak.

És még egy pillanatra visszatérve a magyar nemzeti látószöghöz: a cikk elején még azt állítottuk, hogy az 1606-os békekötésekre az ellenfelek kimerülése vagy legalábbis elfáradása miatt került sor. És azért is, mert a tizenöt éves háborúban az ellenfelek éppen pátthelyzetben voltak. A legújabb kutatások viszont ezt a felfogást is megkérdőjelezzik, mert úgy látják, hogy a Habsburg-birodalom túlsúlyba került, megvolt a reális lehetősége annak, hogy a törököket kikergessék Európából – ezt a lehetőséget tette semmissé Bocskai és a magyar rendek támadása. Így kiélezve valószínűleg nem állja meg a helyét ez a feltevés, tesztelésére viszont nincs mód, hiszen a történelemmel nem lehet kísérletezni.

Lehet, hogy ez a kép bizonyos értelemben ünneprontó. De az Egyesült Európa ilyen következményeihez is hozzá kell szoknunk. Végeredményben a magyar látószög is mutat ebben az esetben olyan mozzanatot, amelyeket ma is érdemes értékelni és megün-

nepelni. A felkelés a magyar(országi) rendek sérelmei miatt robbant ki. De olyan sérelmek voltak ezek, amelyek együttesen az ország egész lakosságát is érintették, az állandó háború és a pusztítás révén. És egy olyan gyökeres fordulatot hozott az ország(ok) politikai helyzetében, amely az adott pillanatban, az akkor ismeretes tudásszinten reális volt. Az addigi elítélendő és hibás politika számos intézkedését sikerült kiküszöbölni, ha csupán átmenetileg is a legtöbb esetben. És a hajdúk problémájának a megoldásával egy lényeges társadalmi nehézséget küszöbölt ki. Ha jó néhány kérdés a következőkben újra és újra elő is került, néhányat sikerült hosszabb távon is megoldani. És nem feledkezhetünk meg Bocskai nemzetközi hírnevéről. Nemcsak az akkoriról, a mostaniról is. Genfben ma is ott áll a szobra a reformációs emlékművön mint a vallásszabadságért a fegyvereket is megmozgató államférfi és uralkodó. Talán mindaz együtt, amit eddig felvetettünk, eléggé megindokolja a megemlékezést.

Orosz István

Bocskai István és a hajdúk

István Bocskai and the Hajduk

The privileges guaranteed to the hajduk foot soldiers (haiduk, heyduck) constituted a strong weapon in the hands of Bocskai for they strengthened the alliance between the prince and these soldiers. It was due to this that, at the negotiations with the court, the prince could reject the "first" Peace Treaty of Vienna, and sign a second one of more favourable conditions.

A magyar társadalom a 16. század végén és a 17. század első éveiben válságos esztendőket élt meg. A 15 éves háború pusztításai tovább szegényítették a török pusztításai miatt már korábban is sokat szenvedett lakosságot. Rudolf császár és király intézkedései nem tompították, hanem mélyítették a válságot. A protestánsok üldözésével, templomaik elfoglalásával vallásában sértette meg magyarországi alattvalóinak többségét. A felségáru-lási perekkel – amelyek egyetlen célja a birtokelkobzás volt – a nagybirtokosok egy részét tette ellenfelévé, s idézett elő rettegést a többiek körében, 1600-ban kiadott rendeletével pedig, amellyel a háború kellős közepén elbocsátotta szolgálatából a katonáskodó hajdúkat, e számottevő társadalmi réteget fordította maga ellen.¹

Az elégedetlenség a Bocskai István vezette szabadságharcban öltött testet, amelynek első mozzanataként egymásra talált a tiszántúli nagyúr és a békétlen hajdúk tömege.

A hajdúság nem Bocskai István korában jelent meg a magyar történelemben, hanem már a 15. század második felében és a 16. század elején. Eredetileg a hajdúk marhapásztorok, olyan „hajtók” voltak, akik a dél-németországi, észak-italiai vásárookra szánt magyarországi szarvasmarhákat terelték a külszéli városokba. A marhapásztor hajdúk életmódjának első nagy válsága már a 15–16. század fordulóján bekövetkezett. Ez a válság okozta, hogy a hajdúk az 1514. évi parasztháború katonai bázisává válva Dózsa György leghűségesebb katonáivá lettek. Az elbukott felkelést úgy is tekinthetjük, mint sikertelen kísérletet a marhahajtó életforma válságának megoldására. A hajdúk előtt a 16. század folyamán már nem volt más út, mint a marhapásztorból katonává válás, ami a század második felében a török hódításai miatt be is következett. A török elleni küzdelem számtalan falu és város pusztulásával járt együtt éppen Magyarország leggazdagabb területén, az Alföldön. A szegény jobbágnak vagy egytelkes nemesnek háza felégetése, jószágainak elhajtása után nem volt más lehetősége, mint elmenekülni Erdélybe vagy a királyi Magyarországra, vagy pedig beállni a katonává vált hajdúk közé. Az egykori marhahajtók tömege a 16. században kiegészült a falvaikból elmenekült, elűzött jobbágyok, kisenemesek csoportjaival.²

¹ A hajdúkra vonatkozó igen gazdag irodalomból csak a legfontosabbakra hivatkozhatunk. Nagy László: *A Bocskai szabadságharc katonai története*. Bp., 1961. *Uő. Hajdúvitézek (1591–1699)*. Bp., 1983. *Uő. Egy szabályos magyar úr Genjben*. Hajdúböszörmény, 2000. Nagy László–Nyakas Miklós: *Hajdúvisztességük öre*. Hajdúböszörmény 2001. Balogh István: *Hajdúság*. Bp., 1969. Rácz István: *A hajdúk a XVII. században*. Debrecen, 1969. Módy György szerk.: *A hajdúk a magyar történelemben*. A Hajdú-Bihar Megyei Múzeumok Közleményei 10. sz. Debrecen, 1969.

² Császár Edit: *A hajdúság kialakulása és fejlődése*. Debrecen, 1932. Szabó István: *A hajdúság kialakulása*. Debrecen, 1956. Rácz István: i. m. 24. p.

A törökellenes háborúk azonban távolról sem teremtették meg minden hajdú számára a zsoldos katonai szolgálat lehetőségét. Ilyeneknek csak az ún. „iratos” vagy „királyi” hajdúkat tekinthetjük. A többiek zsold nélküli, csak prédából élő, ún. „szabad hajdú”-k voltak.³ A földönfutóvá vált jobbágyok, zsellérek, kismesek természetesen nem az iratos, hanem a szabad hajdúk sorait szaporították. A Bocskai-szabadságharcban fontos szerepet játszó Illésházy István felvidéki nagybirtokos is úgy tekintett a szabad hajdúkra, mint akik „támadtak vala az jobbágyágból, az kiknek hazájok elpuszttatott az hadak miatt.”⁴

A szabad hajdúk a 16. század második felében talán még inkább a társadalom számkivetettjei voltak, mint korábban a pásztor hajdúk. Míután ők sem ismertek erkölcsi korlátot, s raboltak, fosztogattak törököt, magyart, jobbágyot és földesurat egyaránt, nem csodálkozhatunk rajta, hogy kiirtásukat – akár a vadállatokét – országgyűlési törvények írták elő a királyi Magyarországon⁵ és Erdélyben egyaránt. 1600-ban az erdélyi lécfalvi országgyűlésen pl. úgy határoztak, hogy „az hol pedig (a hajdúk) contumacia ducti (engedetlenségtől vezetve) csoportonként járván falukra városokra ütvén, dúlást, kóborlást cselekedének, tehát a féle contumax (csökönös) latroknak az hadnagyjokat meg fogják s felakasszák, a több közlegényeket pedig megfogják és fogsággal meg büntessék”.⁶

A hajdúság részint a török, részint a földesúri hatalom alól menekülők révén kiapadhatatlan forrással rendelkezett. A terhek alól menekülő jobbágy – Györffy István szavai szerint – „sarcolt fosztogatott helyett sarcoló és fosztogató lett, a jobbágyágból felszabadultnak érezte magát”.⁷ E két forrás természetesen a háborúk idején volt a legbőségebb. 1567–93 között viszonylag kevesen váltak szabad hajdúvá, a 15 éves háború alatt ismét egyre többen. A 16–17. század fordulóján parancsolóan vetődött fel a megoldás szükségessége, azaz a hajdúk visszaillesztése a társadalom rendjébe. E visszavezetés két szinten történhetett volna meg: a szabad hajdúk tömegének állandó katonává, azaz „iratos” hajdúvá tételével, illetve a hajdúk pusztai földekre telepítésével. A 15 éves háború során meg lehetett volna ragadni mindkét lehetőséget.

A Habsburgok magyarországi uralma óta ugyanis ez volt az első háború, amelyben a császári csapatok támadólag léptek fel a törökkel szemben. A várháborúk helyére ismét a sík terepen vívott csaták léptek, amihez nagy tömegek kellettek. Meg volt tehát a lehetőség, hogy a török ellen felfogadják és harcba vezessék a csekély zsoldért bármire kész szabad hajdúságot. A töröktől visszafoglalt pusztai területekre történő telepítés pedig a

³ Dudás Gyula: *A szabad hajdúk története a XVI. és XVII. században*. Szeged, 1887. Komáromy András: *A szabad hajdúkra vonatkozó levéltári kutatások*. Bp., 1898. Takács Sándor: *A magyar gyalogság megalakulása*. Bp., 1906. 32. 92. p.

⁴ Monumenta Hungariae Historica Scriptorum (MHHS) VII. k. Illésházy István: *Földjegyzései* 65. p. *Sztáray Mihály* prédikátor szerint „azok a szerencsétlen jobbágyok, kiket a török kiűzött lakóhelyükről, ha valamely földesúr nem könyörült rajtuk, s nem adott nekik földet, hogy megélhessenek, csapatokba verődtek s rablásból tengették életüket. Mint hajdúk kóborolták be a pusztákat, törököt fogtak ha lehetett, de nagyobbára a szegény népen élőködtek.” Idézi: Rác István: *A török világ hagyatéka Magyarországon*. Debrecen, 1995. 211–12. p.

⁵ Az 1557. évi 23. tc., az 1574. évi 14. tc., az 1597. évi 24. tc., az 1604. évi 12. tc. stb.

⁶ Erdélyország Történeti Tára (ETT) I. k. 225. p.

⁷ Györffy István: *A hajdúk eredete*. Bp., 1927. 11. p.

társadalomba való befogadás, sőt a társadalmi felemelkedés kérdését is megoldhatta volna, hiszen azt aligha lehetett elképzelni, hogy a hajdúk jobbágyként lehettek volna viszszavezethetők a társadalomba.

Minderről Rudolf uralkodása alatt szó sem lehetett. Sőt a már említett 1600. évi rendelettel, a királyi hajdúk elbocsátásával a császár válságba juttatta a „beérkezett”, állandó katonává lett hajdúkat is. Az elbocsátásokban a pénzügyi okoknál sokkal nagyobb szerepet játszott a beteg uralkodó magyarok iránti bizalmatlansága, amely az olcsó hajdúk helyébe a drága, de megbízható német vagy vallon zsoldosokat állította. A császári politikának nem kis része volt abban, hogy a hajdúk kérdés a 17. század első éveiben ugyanolyan élességgel vetődött fel, mint a vallásszabadság vagy a rendi önállóság és nemzeti függetlenség kérdése.

Bocskai István volt az a politikus, aki az elégedetlenek élére állva, szabadságharcában kísérletet tett a vallásszabadság, a rendi és nemzeti függetlenség megvédése mellett a hajdúk kérdés megoldására is.

Bocskai nemzeti függetlenségi eszméi, a vallásszabadság kérdései valószínűleg kevésbé érintették a hajdúkat, bár ők is gyűlölték a német zsoldosokat és parancsnokaikat. Az a tény pedig, hogy egy törökbarát erdélyi csoportra támaszkodva akarta elindítani a szabadságharcot, eleve elriasztóan hatott a törököt (is) mérhetetlenül gyűlölő hajdúkra.

Ennek ellenére történeti tény, hogy a szabadságharc kirobbantói azok a hajdúk lettek, akik fellázadtak parancsnokuk ellen, és 1604. október 15-én Álmosd és Diószeg között győzelmet arattak, megakadályozván a németeket Bocskai várának, Kerekinek elfoglalásában, s ezáltal meggátolták a császárt abban, hogy a kelet-magyarországi főúr birtokait ugyanúgy konfiskálhassa, mint pl. Illésházy Istvánét.

A szorongatott helyzetben lévő Bocskai már előzetesen tárgyalta Németi Balázs és Lippai Balázs hajdú kapitányokkal, akik megfogadták, hogy „mellette lesznek mindhalálig in vindicanda libertatem patriae et religionis” (a haza és a vallás szabadságának megoltalmazásában).⁸ Az is elképzelhető, hogy Bocskaiban már ekkor felmerült a hajdúk letelepítésének gondolata,⁹ s a hajdúk kapitányai ezért sem akartak „nemzetük hóhérei” lenni,¹⁰ valószínűbb azonban, hogy a hajdúk megnyerésében nagyobb szerepe volt a főúr pénzének és kincsének, „aki sem munkáját nem szánván és értékét semmiben sem kímélvén, pénzzel amit nem ért, ezüstmiveit, kit épen, kit darabokra vagdaltatván tartozás nélkül osztatá a hajdúknak, hogy magához vonhassa őket”.¹¹

A megnyerés mellett legalább ennyire fontos volt a hajdúk megtartása. Bocskai maga is elismerte, hogy nélküle „magoktól is...reá támadtak volna a németre”,¹² de aligha maradtak volna meg mellette, ha nem szervez belőlük ütőképes hadsereget, a szabadságharc kiszélesedésekor nem védi meg őket a politikai támadásoktól, s a háború végén letelepítésükkel nem igyekszik végleges megoldást találni problémáikra.

Ismeretes, hogy a szabadságharc a hajdúk és a „háti bőrös, gubás és meztlábás” jobbágyok¹³ felkeléseként kezdődött. Bocskai október 15-e után hajdúí élén rövidesen bevonult Debrecenbe és Váradra, s Tokajnál győzelmet aratott Belgiojoso felett, aki előtt a

⁸ Erdélyi Történelmi Adatok (ETA) *Szepsi Lackó Máté krónikája* III. k. 52. p.

⁹ Benda Kálmán: *Bocskai István (1557–1606)*. Bp., é. n. 155. p.

¹⁰ Thaly Kálmán: *Bocskai leveleskönyve. Magyar Történelmi Tár* (MTT) XIX. k. 103. p.

¹¹ MHHS VII. k. Hidvégi Mikó Ferenc: *Históriája* 167–69. p.

¹² Thaly Kálmán: i. m. 103. p.

¹³ Idézi: Benda Kálmán: *A Bocskai-szabadságharc*. Bp., 1955. 23. p.

kassai polgárok bezárták városuk kapuit, de beengedték Bocskai csapatait. Kelet-Magyarország a felkelők kezére került, s mód nyílt a szabadságharc társadalmi bázisának kiszélesítésére. A szabadságküzdelem vezére már 1604. november 12-én Kassáról kiáltványban szólította fel a nemességet a csatlakozásra. A felhívás sikere – bár a nyugati megyék nemessége vonakodott – nemcsak a résztvevők körét szélesítette, de azt is jelentette, hogy a vezetés átcsúszott a nemesség kezébe, különösen akkor, amikor Illésházy István s az ő példájára több főnemes is Bocskaihoz csatlakozott. A nemesség csatlakozása nem egyszerűen szóbeli gesztus volt. Bocskai már 1604 novemberében azt is megkívánta, hogy „mind urak, mind nemesek és egyéb statusok quo meliori possunt, ordine et apparatu personaliter statim de facto insurgáljanak” (minél jobban képesek, rendben és felkészülten személyesen tüstént és azonnal szálljanak hadba) és velem jöjjenek”.¹⁴

Óhatatlan volt, hogy a nemesség bekapcsolódásával a hajdúk szerepe csökkenjen a küzdelemben. A valóságban mégsem teljesen ez volt a helyzet. A hajdúk eszközt jelentettek a fejedelem kezében a hadba szállástól vonakodó nemességgel szemben. Az erdélyi rendeket pl. azzal intette Bocskai, hogy „...az hadaknak innen (ti. Magyarországról) való bevitelére okot ne adjanak Kegyelmetek, nehogy az ország a hajdúk által még jobban elpusztuljon, s ha mégis be kell vinni őket... az nagyobb pusztításotokra lészen és károkra”.¹⁵

Annak ellenére, hogy 1605 januárjától a hajdúk nem egyedül harcoltak Bocskai seregében, továbbra is rajtuk állt vagy bukott a szabadságharc sikere. Mellettük nem a nemesi felkelés, hanem csak a székelyek és a török–tatár segédcsapatok játszottak érdemleges katonai szerepet a hadjáratokban.

Ez okozta, hogy Bocskainak törekednie kellett a szabad hajdúk reguláris csapatokká szervezésére. Ez 1605 tavaszán kezdődött, de még a békekötéskor sem fejeződött be. A cél az volt, hogy a harcoló csapatokból hadsereg szerveződjék. Egyik lépésként Bocskai a zömmel gyalogosokból álló hajdú csapatok mellé „minthogy mindent csakis az gyalog által végbe nem vihetni”,¹⁶ lovas hadat szervezett. Híres „kék gyalogjaiból” pedig elit csapatot szervezett. A regularizáció jele volt az is, hogy a hajdúk fizetését és ételmezését központilag intézték – legalábbis elvben. A zsold jó részét Bocskai adta saját jövedelméből, bár a rendek is megajánlották a portánkénti két forint hadiadót. A fejedelem a töröktől is elsősorban pénzt és nem katonát kért, mivel „az hadbéli segítség az pénzbeli segítség nélkül... semmiképpen nem állandó”.¹⁷ A városok taxáját is zsoldfizetésre használták fel. A reguláris hadsereg szervezésének fontos eleme volt Bocskai két hadiszabályzata is, amelyek kimondták a regularitás legfőbb elvét, azt, hogy a kapitányoknak rendszeres lajstromot kell vezetniük katonáikról.¹⁸

Azon, hogy a száz év óta szervezetlen szabad hajdúkból nem lehetett néhány hónap alatt reguláris sereget kovácsolni, nem csodálkozhatunk. Azt azonban elismerés illeti, hogy Bocskai törekedett megoldani a hajdúknak egyik sok évtizedes problémáját.

¹⁴ Demko Kálmán: *Adatok Bocskai István korának történetéhez. Történelmi Tár* 1889. 164. p.

¹⁵ ETA I. k. 215. p.

¹⁶ Demko Kálmán: i. m. 622. p.

¹⁷ Thaly Kálmán: i. m. 92. p.

¹⁸ A két hadiszabályzat közölve van a *Haditörténeti Közlemények* 1890. és 1923–24. évi számaiban.

A hajdúk és Bocskai viszonyát a szabadságharc időszakában az elmondottakon túl még két kérdés befolyásolta: a török segítség és a nemesség hajdú-ellenessége.

A hajdúk németektől történő elpártolásának egyik fő oka az volt, hogy a török helyett Bocskai ellen akarták őket felhasználni.¹⁹ Nehezen érthették volna meg azonban azt is, hogy fő ellenségükkel, a törökkel együtt kell harcolni a németek ellen. Arra kérték a fejedelmet: „ne tartozzanak űk az törökkel együtt hadakozni, hanem űk akkor más hadban legyenek”.²⁰

A nemesség hajdú-ellenessége jórészt azokban a megújuló panaszokban mutatkozott meg, amelyek a nemesség csatlakozása után 1605 tavaszán megerősödtek. Azt kívánták Bocskaitól, hogy kemény büntetésekkel fegyelmezze meg hajdú katonáit, akik „malmoikat el vagdalának, a féléknek kezek el vágattassék, a kik pedig falukat szánt szándékkal égetének, azok megégettessenek”.²¹ A fejedelem beismerte ugyan, hogy „hadunk a közönséges jónak felette nagy ártalmára és kárára vagyon”,²² de meg is védte hajdú katonáit, s arra figyelmeztette nemes társait, hogy „ilyen változás közönségesen soha kár nélkül nem lehet, ha oly jó szél találtatott volna valahonnan, az mi hírünk nélkül az német császár erejét kifúhatta volna Magyarországról, talán úgy kár nélkül helyre tudtuk volna hütünknek és nemességünknek szabadságát állítani, de hogy haddal kellett azokat innen kiverniünk az kik minket rontottak, kárral kellett annak megelenni, kit az következendő jólétért el kell mindnyájan szenvednünk”.²³

A nemesi panaszok megszűnhettek volna, ha megoldódik a hajdúk társadalmi befogadásának másik módja: megnemesítésük és letelepítésük. A korponai országgyűlésig a hajdúk letelepítésükre és kiváltságolásukra csak ígéreteket kaptak, konkrét megvalósulás nélkül. Ez a helyzet váltotta ki azokat a mozgalmakat, amelyek válaszút elé állították az országgyűlést: vagy konkrét ígéretet tesznek a hajdúkérdés megoldására, vagy számolni kell azzal, hogy a hadsereg zömét alkotó hajdúság elpártol a szabadságharc ügyétől. Az országgyűlés az előbbit választotta. A megoldást az 1605. december 12-én kiadott kiváltságlevél jelentette, amely a székelyekhez hasonló szabad katonaságot hozott létre.

A kiváltságlevélben a fejedelem kimondotta, hogy „őket (ti. a hajdúkat) egyenként és összességükben a paraszti és nem nemesi állapotból, amelyben születtek, és amelyben eddig éltek, kegyelmesen kiemeljük és elrendeljük, hogy említett katonáinkat törvényes utódaikkal együtt a mai Magyar- és Erdélyországunk igazi nemesi sorába és számába számlálják és beírják, őket igaz nemeseknek tartsák, miként mi is azok sorába számláljuk és fogadjuk őket”.²⁴

Az ilyen együttes nemesítés természetesen nem jelentette a nemesi privilégiumok korlátlan birtoklását, valójában szabad paraszti állapot volt, de az örökösen földhöz kötött jobbágyokra így is óriási vonzerőt gyakorolt, főleg, ha figyelembe vesszük, hogy a jobbágyi felemelkedés törvényes útjai éppen a hajdúk kiváltságolása után pár évvel, 1608-

¹⁹ ETA III. k. 49–50. p.

²⁰ MHHS XXI. k. *Gyulafy Lestár Feljegyzései*. 33. p.

²¹ ETA III. k. 60. p.

²² Szilágyi Sándor: *Bocskai István és Illésházy István levelezése 1605 és 1606-ban. Történelmi Tár* 1878. 17. p.

²³ Uo. 585. p.

²⁴ Benda Kálmán: i. m. (A Bocskai-szabadságharc) *Okmánytár*, 127. p.

²⁵ Varga János: *Jobbágysrendszer a magyarországi feudalizmus kései századaiban 1556–1767*. Bp., 1969. 165–67. p.

ban záródott le végérvényesen azzal, hogy az országgyűlés a jobbágyköltözések ügyében a döntést a vármegyékre bízta.²⁵

A hajdúk katonai szolgálataikért (az eddigiekért és az ezután következőkért) kaptak nemességüket, mellette Kálló, Nánás, Dorog, Varjas, Hadház, Vámospércs, Sima és Vid területét, valamint a „rendes és rendkívüli adó, bér, segélypénz és kamarai nyereség, nem különben kilenced, tized, vagy bármilyen paraszti és polgári szolgáltatások teljesítése”²⁶ alóli felmentésüket, s ezzel a kiváltságosak soraiba léptek. A letelepítésükre szánt települések közül Simán, Viden és Varjason nem születtek új oppidumok, bár az elpusztult három falu határát később a hajdúk használták. Soraik Bocskai későbbi telepítései során kibővültek a köleséri és a szoboszlói hajdúkkal. Ez utóbbi a Halasi Fekete Péter kapitány vezetése alatti hétszáz lovas hajdú városává vált. A 17. században „öreg” hajdú városnak nevezett hét település közé számították Böszörményt, amelyet valójában a kállói hajdúk kaptak meg a privilégium-levéiben szereplő Kálló mezőváros helyett. Polgár ugyan nem szerepelt a fejedelem telepítései között, a későbbiekben azonban a hajdúk és a török hatalom közötti tárgyalásokban mindig úgy hivatkoztak rá, mintha a fejedelem adományozta volna területét a hajdúknak. Valójában a polgári hajdúk Báthory Gábor fejedelem, illetve II. Mátyás király adományából lehettek a település birtokosai.²⁷

A hajdúknak adott privilégiumok erős fegyvert jelentettek Bocskai kezében, mert megerősítették a fejedelem és a hajdúk szövetségét. Erre támaszkodva tudta elutasítani a bécsi udvarral folytatott tárgyalásokon az „első” bécsi békét, s kötötte meg kedvezőbb feltételekkel a másodikat.

A hajdúk problémái azonban véglegesen a nemesítéssel és a letelepítéssel sem oldódtak meg véglegesen, sőt Bocskai halála után az 1607–1608. évi hajdúfelkelésbe torkollottak. Ezek bemutatása azonban már kívül esik e rövid cikk keretein.²⁸

---

²⁶ Benda Kálmán: i. m. (A Bocskai-szabadságharc) *Okmánytár*, 129. p.

²⁷ A hajdúk megtelepedésére: Komoróczy György szerk.: *Hajdúhadház múltja és jele*, Gyula 1972, 324. p. Komoróczy György szerk.: *Hajdúdorog története*. Gyula, 1970. 222–23. p. Szendrey István szerk.: *Hajdúböszörmény története*. Hajdúböszörmény, 1972. 62. p. Rác István szerk.: *Hajdúnánás története*. Hajdúnánás 1973. 258. p. Dankó Imre szerk.: *Hajdúszoboszló monográfiája*. Hajdúszoboszló, 1975. 156–59. p. Bencsik János szerk.: *Polgár története*. Polgár 1974. 90. p.

²⁸ Rác István: i. m. (*A hajdúk a XVII. században*) 58. p.

Nyakas Miklós

Bocskai István kiváltságolásai és nemesítései*

Privileges and Ennoblements by István Bocskai

Bocskai wished to ensure the military strength of the Transylvanian principality in part by the unconditional recognition of Székely freedom and in part by securing the military efficiency of the hajdú in the long term. In the case of these soldiers, he relied on the practice of individual and collective ennobling, which concerned about ten thousand persons in all.

Bocskai István az általa indított s nemzeti szabadságküzdelemmé fejlődött felkelés politikai célkitűzéseit legkésőbb 1605 novemberére alapvetően meghatározta, és részben módosította. Akkor, amikor az általa kért és a török szultán által felajánlott királyi koronát csak magánjellegű adományként volt hajlandó elfogadni, egyben letett arról a szándékáról is, hogy a Magyar Királyság akár Erdéllyel egyesülve hosszú távon a Habsburgoktól független hatalmi tényező legyen. Ezzel párhuzamosan érlelődhetett meg benne az a politikai elképzelés, amely testamentumában fogalmazódott meg legtisztábban, s amely a magyarság számára a XVII. század folyamán világos irányvonalat jelölt ki, s amely kimondva-kimondatlanul a század magyar politikai törekvéseinek ténylegesen a tengelyében is állott.

Nevezetesen a következőkről van szó:

„Valameddig pedig a magyar korona ott fenn, nálunknál erősebb nemzetségnél, a németnél léssen, és a magyar királyság is a németeken forog, mindenkor szükséges és hasznos egy magyar fejedelmet Erdélyben fenntartani, mert nékik is oltalmokra, javokra léssen. Ha pedig Isten azt adná, hogy a magyar korona Magyarországbán magyar kézhez kelne egy koronás király alá, úgy az erdélyieket is intjük: nemhogy attól elszakadnának, vagy abban ellent tartanának, de sőt segítjék tehetségek szerént és egyenlő értelemből, azon korona alá a régi mód szerént adják magokat. Mely dologról, ha valaha hitel felett való konföderáció lehet közöttök, felette igen javalljuk.”¹

Az erős Erdélyi Fejedelemség tehát ebben az összefüggésben a Magyar Királyság részére mintegy garancia, biztosíték a Habsburg-túlkapások ellen, s a királyi országrész rendjei számára annak az állami berendezkedésnek az óvása, amely a királyság több száz éves törvényein alapult. Bocskai ezt végakaratóban, amely mély, de nem hivalkodó, nem magamutogató protestáns elkötelezettségű református vallásosságról tanúskodik, világosan megfogalmazza. Számára az örök élet küszöbén Isten után a hazája az első („minden emberi háládatosság között hazánknak, nemzetünknek tartozunk mindenekfelett több jóval”). Ezért a fenti cél érdekében gyakorlati lépésekkel is igyekezett az Erdélyi Fejedelemséget halála után erősnek tudni. Szimbolikus, de ugyanakkor politikailag nagyon világos lépés volt az, hogy a töröktől kapott koronát az ország kincstárába rendeli, hogy az esetlegesen tényleges hatalmi jelvény is lehessen.²

* A jegyzeteket lásd a tanulmány végén. [A szerk.]

Így kell értelmeznünk azt a rendelkezését is, amely az Erdélyi Fejedelemség fontosabb várait nevezte meg, s az esetleges vitát megelőzendő, azokat a fejedelemséghez tartozónak nyilvánítja.³ Az újjászülető fejedelemség katonai erejét szemmel láthatóan két pillérral akarja erősebbé tenni. *Az egyik a székely szabadság feltétlen elismerése, a másik a hajdúság katonai erejének hosszú távú biztosítása.* Mindkét esetben természetesen már végrendeletét megelőzően, de a rákosmezei találkozást követően megtette az alapvető lépéseket. A székelységet tekintve már korábban is, hiszen az ősidőkre visszanyúló székely katonáskodás nemcsak a nemzeti királyaink alatt volt rendkívül fontos, hanem a mindenkori erdélyi fejedelmeknek is. A székely szabadság válságokkal terhes XVI. századi történetéről részletesen nem szólva, elég legyen itt annyi, hogy 1562-ben elvesztették a hajdúkéhoz hasonló kollektív nemességüket, és adófizetésre kötelezték őket. Ez alól *átmenetileg* 1595 végén – Báthory Zsigmond nagy szükségében – megszabadultak ugyan, de már az 1596-os „székely farsangkor” – amiben meghatározó szerepe volt az akkori kormányzónak, Bocskai Istvánnak – ismét visszaestek korábbi helyzetükbe. Emiatt a XVI. század végén és a XVII. század elején folyó belharcokban többségük előbb Vitéz Mihályt, majd Bastát támogatta, akik visszaadták régi szabadságukat. Igaz, Basta ugyanakkor megsértette azt az ősi jogukat, hogy egységeik elé maguk válasszanak katonai előjárókat. Emiatt, továbbá a háborús terhek mérhetetlen megnövekedése miatt és Bocskai hadi sikereinek hallatán és az 1604. decemberi ígéretéről tudomást szerezve álltak 1605 februárjában a felkelő fejedelem oldalára. Bocskai a nála megjelenő székely küldötteknek 1605. február 16-ai dátummal kiállította az első oklevelet, amelyben ünnepélyesen megígérte régi szabadságjogaik és privilégiumaik megtartását és megtartatását.⁴ Ez az ígélet elegendőnek bizonyult arra, hogy a székely tömegek az ő katonáiként küzdjenek az erdélyi harcokban.

Bocskai minden jel szerint végérvényesen ártértékelt korábbi székely-politikáját, a végrendeletében megfogalmazottaknak megfelelően komolyan számított a székelység katonai erejére, amely természetesen csak kiváltságaik érvényben hagyásával volt lehetséges.⁵ Sőt, a „székely szabadság” mintegy példaként szolgált számára a hajdú-kiváltságosokhoz is. Igaz, a fejedelem hajdútelepítő politikáját sokan másként is értelmezik, s rámutatnak arra, hogy a fejedelem pénz szűkében igazából mást nem is tehetett, s arra is, hogy maguk a hajdúk is szívesebben fogadták volna el a csengő aranyakat, s hogy a hajdúk letelepítése korábban már másoknál is felmerült.⁶ Mindez igaz, de a kiváltságolás és letelepítés tényén ez nem változtat, s azon sem, hogy a hajdúság így a nemzet természetes vérkeringésébe kapcsolva merőben más szerepet tölthetett be, mint kiváltságolás nélkül. Nem utolsó szempont, hogy az így letelepített magyar nyelvű és református vallású hajdúság katonai ereje és társadalomszervező képessége merőben más volt, mint a Habsburgok által jó egy évszázad után kiváltságokkal felruházott s határőrvidékké szervezett déli országvégeken a délszláv nyelvű és döntően görögkeleti parasztkatonaság történeti útja.

Bocskai István kollektív nemesítései elvben minden szűkítés nélkül, igazi és csorbítatlan nemesi jogállás adományozását jelentették.⁷ Maga az oklevéltani közhely, hogy „paraszti és nem nemesi állapotból” emelte őket az ország igaz nemeseinek sorába, szinte bizonyosan tényleges alappal is bírt, nevezetesen többen lehettek közülük már korábban is tulajdonképpeni nemesek vagy félnemesek⁸ (*nőági nemes, agilis*), a Szoboszlóra telepített lovashajdúk vezetői pedig szinte kivétel nélkül a töröktől elpusztított Kunság területéről vagy annak közvetlen környékéről, tehát már évszázadok óta kiváltságolt, sajátos jogokkal felruházott területről származtak.⁹ Maga a fejedelem, miután az ún. nagyhajdú adománylevélben előadta a hajdúvitézek katonai érdemeit, magát a letelepítést a következőképpen indokolta:

„Hogy pedig a mi említett vitézeink bizonytalan lakhelyeikről el ne széledjenek, vagy idegen törvényhatóság alá ne kerüljenek, hanem minden időben egy bizonyos állandó helyen és kerületben lakván, s így együtt a mi erdélyországi hív székelyeink szokása szerint, Magyar- és Erdélyországunknak minél alkalmasabb, hasznosabb és sikeresebb szolgálatot tehetnének és készen találnának: Szabolcs vármegyében létező és ezelőtt a mi tokaji várunkhoz tartozott Kálló egész városunkat, hasonlóul Nánás, Dorog és Varjas pusztabirtokainkat és Hadház, Vámospércs, Sima és Vid nevezetű birtokbeli részjóságainkat, úgy minden királyi jogunkat”, ... „a mi említett 9254 vitézeinknek és mindkét nemű örököseiknek s utódaiknak mindnyájoknak, azon föltétel alatt adtuk és ajándékoztuk, hogy ők és az ő örököseik és utódaik nekünk, valamint Magyar- és Erdélyországunknak először esküvel magukat kötelezvé, más adományos nemesek szokása szerint, fegyverekkel és hadiszerekkel jól felkészülve, a mi és utódaink parancsára minden közönséges és részleges hadjáratban jelen lenni és a hazának híven szolgálni köteleztessenek”.

Az ily módon kiváltságoltak száma mintegy tízezer fő lehetett, tekintettel arra, hogy sem a szoboszlói adománylevél, sem a kölesér-nagyszalontai pontos számot nem ad meg. A szoboszlói adománylevél név szerint nyolc századost említ Halasi Fekete Péter kapitánysága alatt, a nagyszalontai pedig „mintegy háromszáz” hajdúvitézt. Itt most nem bocsátkozhatunk annak vizsgálatába, hogy ténylegesen mennyien telepedhettek meg a kijelölt helyeken.

A katonai szerepkör hosszú távú fenntartása mellett Bocskai indoka tehát az volt, hogy a hajdúvitézek ne széledjenek szét, és ne kerüljenek idegen törvényhatóság alá. Erre Szabolcs vármegyét különösképpen inti is, mint amely törvényhatóság területére a hajdúvárosok többsége települt. Tény, hogy ez a fogalmazás azt sejteti, hogy Bocskai a hajdúvárosokat ki szándékozott venni a vármegyei keretből, s területükből külön katonai–politikai egységet formálni. Ha volt ilyen szándéka, ebben korai halála meggátolta. Mindenesetre volt legalább egy olyan telepítés, amely nem Szabolcs, hanem Bihar megye területére szolt, ráadásul a szabolcsi telepítésektől meglehetősen nagy távolságra, s ez a fenti feltételezést bizonyos szempontok miatt jelentősen árnyalhatja. Egyébként a nagyszalontai oklevél érvelése is erősen hasonlít a másik két adománylevél gondolatmenetéhez.¹⁰ Mindenesetre a XIX. században volt olyan történetírói vélemény, amely a Hajdúkerület létrejöttét Bocskai nemesítéseitől eredezteti.¹¹ Noha ez ilyen formában nem fogadható el, kétségtelen, hogy a közös kiváltságok fontos összetartó erőt jelentettek. A szabolcsi hajdúvárosok sorsa (számuk Bocskai kiváltságolása óta Böszörménnyel és Polgárral gyarapodott) a XVII. században viszont kétségtelenül úgy alakult, hogy azok Forgách Ferenc kassai főkapitány instrukciója értelmében (1613) kikerültek a vármegyei keretből, s közvetlenül a kassai főkapitányság alá tartoztak, s ezzel a végvári rendszer szerves részét képezték. A török elleni felszabadító háborúk időszakára katonai erejük jelentéktelenné vált, ugyanakkor állami adó alá is vetették őket. Korábbi fellebbviteli fórumuk, a kassai főkapitányság is megszűnt. Mindez a városok elemi érdekévé tette, hogy az önálló törvényhatóságot formáljanak, s önálló adózási portákkal rendelkezzenek, s joghatóságuk integritását megőrizzék. A folyamat maga a XVII. század utolsó harmadában zajlott le, de a döntő évek 1696/98-ra estek.¹² Ezzel létrejött egy olyan törvényhatóság, amelynek társadalmi szerkezete alapvetően különbözött a földesúr–jobbágy viszonyra épülő nemesi vármegyéétől, de amely maga is szervesen épült be a magyar feudális társadalom egészébe. A hajdúvárosok társadalmi szerkezete leginkább a redemptio utáni Jászkunshoz hasonlított. A hajdúvárosoknak, akárcsak a Jászkunsnak, 1790-ben sikerült biztosítaniuk országgyűlési képviselőiket is, s ezzel legfelsőbb szinten is beépültek a késő feudális magyar társadalomba.¹³ A bihari Nagyszalonta Bocskai által adott kiváltsá-

golása másként alakult, a város a többi, ún. kishajdúvárossal együtt az udvar által eladományozva, az Eszterházyak derecskei uradalmának része lett.¹⁴

Szólanunk kell még Bocskai Kismarjának adott kiváltságolásáról, amelynek jellege egészen különleges. A település nem katonai érdemeiért, hanem a szülőföld iránti szeretetből kapta azt a példátlanul széles körű kiváltságolást, amelyből a Bocskai által ideálisnak tartott társadalomképre is vonhatunk le következtetéseket. Nem mondja ugyan, de valószínűen a székely szabadság lebeghetett szeme előtt, indoklasként pedig a szülőföld szeretetét, ősei iránt való tiszteletet hozza fel.¹⁵ A rendkívül széles körű kiváltságolás kiterjedt az önkormányzati jogokra, bíraskodásra, adómentességre, határhasználati jogokra és kiváltságokra, a királyi kisebb haszonvételek átengedésére, a címer- és pecséthasználatra. Kismarja kiváltságolása kisebb-nagyobb módosulásokkal a feudális kor végéig fennmaradt.

Bocskai rövid uralkodásának egyéni nemesítései is tanulságosak.¹⁶ Néhány kivételtől eltekintve a sajnálatos módon hiányosan vezetett Liber Regius alapján és a ránk maradt adományleveleket figyelembe véve azt mondhatjuk, hogy a fejedelem egyéni nemesítései tudatosan erősítették részint a helyreállított székely szabadságot, részint pedig a hajdú-kiváltságolásokat. Boldisár Kálmán mintegy 100 évvel ezelőtt 120 egyéni nemesítésről tudott (ebből a Liber Regius-ban 50 található csak), a vármegyei kihirdetések figyelembe vételével készített s 1943-ban megjelent közleményével ez a szám 225-re emelkedett.¹⁷ Ebből székely primipilatus adományozó oklevél 24,¹⁸ amely ugyanolyan lokális nemesi jogot jelentett, mint amilyenné a hajdúnemesítés vált. A Magyar Országos Levéltárban őrzött címereslevelek bevonásával Boldisár kutatási eredményeit mindössze néhány darabbal tudtuk gyarapítani, amelyeket az adott helyen mindig jelöltünk is.¹⁹ Az egyéni nemeslevelek döntő többségét két törvényhatóságban, Biharban²⁰ és Szabolcsban²¹ hirdették ki, tehát abban a két vármegyében, amelynek területe a szabadságharc kezdeteinél, illetve a hajdúk letelepítésénél döntő szerepet játszott. A 61 szabolcsi és a 22 bihari kihirdetés és a 24 székely nemesítés Bocskai egyéni nemesítéseinek – legalábbis amiről tudomásunk van – mintegy 40 százalékát jelenti. Mindez jól jelzi, hogy az egyéni nemesítések tudatosan erősítették azokat a lokális privilégiumokat, azokat a kiváltságolt területeket, illetve az azon élő népséget, amelyekre Bocskai nemcsak a szabadságharc folyamán számíthatott, de elképzelései szerint ő és fejedelmi utódai hosszabb távon is támaszkodhattak. E téren bizonyos meglepetést okozhat a Borsod megyei nemesítések (29) nagy száma.²² Ezenkívül a Szatmár vármegyei nemesítések (kihirdetések) száma jelentős még (12).²³ A teljesség kedvéért említjük, hogy Nógrád, Zemplén, Gömör vármegye 2-2 kihirdetéssel, illetve nemesítéssel szerepel, míg Abaúj és Békés megye 1-1 fővel.²⁴

Az egyéni nemesítések vármegyékhez való kötése tehát jól jelzi azokat a súlypontokat, amelyek Bocskait vezérelhették az egyéni nemesítések során is, s amelyek így jól egészítik ki kollektív nemesítéseit. A helyes értékeléshez látnunk kell még azt, hogy nemesítéseinek majdnem feléről csak vármegyei kihirdetések alapján van tudomásunk, s ez magyarázza a Bihar vármegyei armálisok viszonylag alacsony számát. A vármegye levéltára ugyanis 1660-ban elpusztult, míg Szabolcsé, Borsodé és Szatmáré többé-kevésbé ép-ségben napjainkig fennmaradt.

JEGYZETEK

¹ *Magyar gondolkodók. 17. század.* Bp. 1979. Egyik első kiadása: Rummy Károly: *Monumenta Hungarica. Azaz Magyar emlékezetes írások.* II. Pest, 1816. 315–338.

² „Az koronát is, kit nekünk török császár adott, hagyjuk az ország tárházába, úgy, hogy fejedelemségről fejedelemiségre maradjon és annak készen tartassák, aki az ország-

nak ura léssen, avval a köves szablyával együtt, amelyet adott véle.” Uo. Az 1609/20. tc. rendelkezik úgy, hogy a nádor a koronát (amely „a szent koronának éppen sérelmére nem lehet”) követelje vissza, s azt a koronaszekrénybe helyezze, s „megőrzés végett a királyi felségnek adja és szolgáltatassa át”.

³ „Az erdélyi fejedelemséghez hagyjuk, hogy bírassanak: Fogaras, Gyalu, Szamosújvár, Várad, Lippa, Jenő és minden végházak tartományostól.” Uo.

⁴ Vö. Nagy László: *Székelyek a hadak útján*. Bp. 2001.

⁵ Végrendeletében a következőképpen fogalmaz: „Látván mind jelenvaló, mind következendő állapotjokat, hogy a székely nemzetséget, a mitőlünk nékik adott szabadságban tartásuk meg és successorunkat is intjük, erre légyen fő gondja. Így, mind az országnak s mind magának a birodalma örökösebb lehet. A székelységet pedig, mint kedves híveinket intjük fejenként: szolgáljanak híven hazájoknak és az országban szép egyezséggel alkuván, igyekezzenek az egész magyar nemzetségnek megmaradására. Többé magyar vérbe fertőzni és a nemesség romlására ne igyekezzenek, hogy minden nemzetségek előtt dicséretes, jó hírek, nevek fennmaradhasson.”

⁶ Rácz István: *A hajdúk a XVII. században*. Debrecen, 1969.

⁷ „vitézlő hajdú katonáinkat a paraszti és nem nemesi állapotból, melyben születtek és eddig léteztek, kegyelmesen kiemelni és a mi Magyar és Erdélyországunk igaz nemesi sorába és számába számlálni, összegyűjteni, elfogadni és beírni határoztuk. Valamint számláljuk, összegyűjtjük, felfogadjuk és beírjuk, nyilván rendelvén, hogy ugyanazon vitézeink és azoknak mindkét nemű örökösei és utódai, mindnyájan, igaz, született és kétségtelen nemeseknek tartassanak és tekintessenek.” Legutóbb: Szendrey István: *Hajdú szabadságlevelek*. Debrecen, 1971.

⁸ Bocskai István nemesítései között már korábban is nemesek voltak: Barmos János és István (de Bihar), előbb is nemesek, Korpona, 1605. november 29. Kihirdetve Bihar vármegyében, 1606. évben: Boldisár László, előbb is nemes, Kassa, 1606. február 20. Kihirdetve Szabolcs vármegyében, Karászon. *Czekey (de Eadem) Péter, sztropkói harmincados és testvére Imre; előbb is nemesek. Korpona, 1605. évben. Zemplén vármegye. Danchy (de Kis-Várda) István, felesége Zeuch Margit, fia András, továbbá testvére András; előbb is nemesek. Kassa, 1606. ápr. 20. Kih. Szabolcs vm. 1606. évben. Echyety (Ecsedy) István és fia György; előbb is nemes. Kassa, 1608. okt. 20. Kih. Borsod vm. 1606. évben. Eössy János és testvére Jób, (de Dancsháza), előbb is nemesek Kassa, 1606., november 1: Kihirdette Bihar vármegyében, 1607. április 24. *Ferenczy Albert (in Dada); előbb is nemes. Kassa, 1606. évben. Kih. Szabolcs vm. 1609. évben. Foky (de Mező-Kövesd) Mihály; előbb is nemes. Kassa, 1606. nov. 6. Kih. Borsod vm. Harsányi (aliter Litteratus) Benedek (de Kis-Harsány et Sárospatak) és gyermekei: István, Tamás és Judit előbb is nemesek, Kassa, 1606. évben. Kihirdetve Zemplén vármegyében. Harsányi Mihály; előbb is nemes. Kassa, 1606. febr. 16. Kih. Szabolcs vm. 1606. évben. Jéney (de Eadem) Demeter; előbb is nemes. Korpona, 1605. dec. 11. Kih. Gömör vm. 1606. szept. 4. *Kandó (de Bogács) Jakab és István; előbb is nemesek. Kassa, 1606. jún. 13. Kih. Borsod vm. Keölchey Mihály; előbb is nemes. Kassa, 1606. jún. 4. Kih. Szabolcs vm. 1607. évben (mostohaapjával Füleős Istvánnal együtt). Mándy János; előbb is nemes. Kassa, 1606. jan. 31. Kih. Szabolcs vm. 1606. évben. Mogyorossy (de Eadem) István, János és Miklós testvérek; előbb is nemesek. Kassa, 1606. szept. 1. Kih. Borsod vm. Sárányi Miklós és János (de Eadem), előbb is nemesek, Kassa, 1606. június 8. Kihirdetve Bihar vármegyében, 1606. évben. Utódaik Bihar vármegyében. Szabó (Zabó) Boldizsár és testvérei László és Pál (de Csatár), előbb is nemesek, Kassa, 1606. január 25. Kihirdetve Bihar vármegyében, 1607. március 7-én. Szabó (Zabó) Boldizsár és testvérei***

László és Pál (de Csátár), előbb is nemesek, Kassa, 1606. január 25. Kihirdetve Bihar vármegyében, 1607. március 7-én. *Szentandrassy (de Eadem) György borosjenői kapitány, testvére Tamás; előbb is nemesek. Kassa, 1606. márc. 15. Kih. Zaránd vm. 1607. ápr. 23. MOL R 64 Az összeállítás alapja: Boldizsár Kálmán: Bocskay hadi népe. Debrecen, 1906. és Turul, 1943. évf. 1–2. sz. Calamus dr. néven. Ez utóbbi közlésben újabb, valamivel több mint 100 Bocskai nemeslevélről ad számot vármegyei kihirdetések alapján. A két adatbázist egyesítettem, az utóbbi közlés adatait kurzívval jeleztem, illetve figyelembe vettem a MOL-ban őrzött címeres nemesleveleket is. Ugyanezt a módszert alkalmazom a későbbiekben is.*

⁹ Így pl.: BEÖDY MÁTYÁS (de Halas), Kassa, 1606. szeptember 2. FEKETE PÉTER (de Halas); Kassa, 1606. szeptember 2., LENTHE MIHÁLY és testvérei BALÁZS és DÁVID (de Karczag-Kisújszállás), Kassa, 1606. évben, Médy István (de Abád), Kassa, 1606. szeptember 2. RÁCZ FARKAS (de Sarud), Kassa, 1606. szeptember 2.

¹⁰ Részletek az oklevélből: 1. „nemes Egry István, utóbb Jote Gergely kapitányaink alatt vitézkedő katonáinknak kiváló buzgósága, hűsége és szorgalmatoskodása, amiket részint a mezei hadakozásokban, mindenütt a helyek és idők különbözőse szerint, jelesen pedig Kereki várunknak védésben tanúsítottak, amidőn azt a német katonaság észrevétlenül, s minden várakozáson kívül ostrom alá vevén, a mi Kereki várunk elől említett katonái a várba bemenvén, nemcsak az ellenséget – közülük sokat levágván – az ostromlástól megszűnni kényszerítették”; 2. „az elől említett Jothe Gergely kapitánysága alatt – amint mondják – háromszázan arra tettek esküt, s abban egyeztek meg, hogy minden ingóságainkkal Bihar vármegyében lévő *Kölesér* elhagyott puszta mezővárosunkba költöznek, lakókat vive magukkal, s ott megtelepedvén lakóhelyükért nekünk és hazánknek a hadi vállalatokban s katonai dolgokban Erdélyben élő hű szabad székelyeink példájára hasznos és gyümölcsöző munkát teljesítenek a hely, idő és szükségek szerint”; 3. „Erdélyben élő hű szabad székelyeink példájára hasznos és gyümölcsöző munkát teljesítenek a hely, idő és szükségek szerint. Ezért tehát elől említett kapitányunk alatt vitézkedő mintegy háromszáz katonáinkat egyenként összesen a paraszti és nemtelen állapotból – melyben születtek s eddig voltak fejedelmi kegyelmünk és hatalmunk teljességénél fogva kiveendőnek, Magyar- és Erdélyországunk többi igaz nemesei közé számítandóknak és sorozandóknak találtuk, amint hogy közējük is számítjuk foglaljuk, sorozzuk és írjuk, jelen levelünk által.” Legutóbb közölve: Szendrey István: *Hajdú szabadságlevelek*. Debrecen, 1971.

¹¹ Dudás Gyula: *A szabad hajdúk története a XVI. és XVII. században*. Szeged, 1887.

¹² Vö. Nyakas Miklós: *Hajdúkerületi státúumok*. Hajdúböszörmény, 2003.

¹³ Nyakas Miklós: *A hajdúvárosok országgyűlési képviselői jogának elnyerése. 1790–1791*. Hajdúböszörmény, 1992. és Nyakas Miklós: *A hajdúvárosok a magyar diétán, 1792–1848*. Hajdúböszörmény, 2002.

¹⁴ Szendrey István: *Egy alföldi uradalom a török hódoltság után*. Bp. 1968.

¹⁵ „Ha tehát alacsonyabb helyzetünkben mindenkor, mindenkivel szemben hálát akarunk gyakorolni, aki előttünk arra érdemet szerzett, – annál inkább méltóságunk ezen fokán, ahová nem sokkal ezelőtt a hatalmas Isten különös rendelkezéséből és kegyelméből a birodalomban lakó urak általános szavazatával emelkedtünk, illenék-e megfedelkednünk arról a helyről, arról a mi igen kedves szülőföldünkről, közelebbről a Bihar vármegyében fekvő, általánosan Kismarjának nevezett (községről), amelyről a mi eleink, ükapáink, nagyapáink, ősapáink, eredetüket onnan véve, magukat nevezték és nevezették s ahol a mennyei hazába való megtérünk után testüket elföldeltetni, csendes nyugvásra eltemettetni, sírboltokat és síremlékeket emelni kívántak? Nem! Sőt éppen különös jóindulatunk-

ból és hatalmunk teljességéből ezt a mi Kismarja községünket Magyarbirodalmunk többi községeitől elkülöníteni és elválasztani akarván, elhatároztuk, hogy mezővárossá tesszük, nevezzük és emeljük, mint ahogy (tényleg) elkülönítjük, elválasztjuk és elveszük, tesszük, nevezzük és emeljük, akarva és el is rendelve, hogy ez a (mezőváros) s következőleg ennek polgárai, az összesség és az egész közösség, bárkik legyenek az idők folyamán, mostantól fogva minden időben valamennyi és minden egyes szabadsággal, jogszó-kással, kedvezményekkel, kiváltságokkal, engedélyekkel és mentességekkel, amelyekkel ebben a mi Magyarbirodalmunkban más mezővárosok jog és régi szokás alapján akármikor éltek és élveztek, örökre élhessenek és élvezhessék azokat.” Közölve: Varga Gyula: *Egy falu az országban. Kismarja életrajza a felszabadulásig*. Debrecen, 1978. Függelék

¹⁶ Boldisár Kálmán: *Bocskai hadi népe*. Debrecen, 1906. Az alább következő kimutatásokat, számításokat döntően e munka alapján végeztem. Felhasználtam még: Nagy László – Nyakas Miklós: *Hajdútisztesség tüköre*. Hajdúböszörmény, 2001.

¹⁷ Bocskay hadi népe. Harmadik (kiegészítő) közlemény. *Turul* 1943. évf. 1–2. sz. *Calamus dr.*

¹⁸ *BARLABÁSI másképp BARABÁSI GYÖRGY. Medgyes, 1605. szept. 25. Kih. Marosszék 1605. évben. (Primipilatus Siculicus.) BARTALYOS MIHÁLY, GYÖRGY; PÁL; JÁNOS ÉS PÉTER (de Me desér), Kassa, 1606. november 13: (Primipilatus Siculicus:) BENKEŐ GYÖRGY ÉS MIHÁLY (de Lukafalva), Kassa, 1606. évben. (Primipilatus Siculicus). BIRÓ PÉTER (de Sóváradjá), Kassa, 1606. november 12. (Primipilatus Siculicus). BONCA JÁNOS (de Demeterfalva), Korpona, 1605. november 25. (Primipilatus Siculicus.) CSORÉ ISTVÁN ÉS FERENCZ (de Papolcz), Kassa, 1606. évben. (Primipilatus Siculicus) FARKAS ISTVÁN (de Kis-Görgény), Kassa. 1606. november.12. (Primipilatus Siculicus) FEKETE másképp NAGY BÁLINT ÉS PÉTER (de Nagyfalu). Medgyes, 1605. szept. 15. Kih. Marosszék. GÁLFY (aliter LITTERATUS) FERENCZ (de Kolbátfalva), Kassa. 1606. november 15. (Primipilatus Siculicus). GYÖRFFY, IMRE (de Agárd), Kassa; 1606. november 12: (Primipilatus Siculicus.) HODOR (de Kézdi-Vásárhely) KELEMEN. Kassa, 1606. ápr. 7. Kih. Háromszéken (Primipilatus Siculicus). ISTVÁNHÁZY MIHÁLY (de Maros-Szent-Király), Kassa, 1606. évben. (Primipilatus Siculicus.) JANKA ISTVÁN (de Bere). Medgyes, 1605. szept. 15. Kih. Marosszéken (Zabady Demeterrel együtt). JÁNOSI PÉTER; MIHÁLY ÉS GYÖRGY, (de Görgény), Kassa, 1606. november 10: (Primipilatus Siculicus.) KIS BÁLINT (de Szent-István; Kassa; 1606. november 15. (Primipilatus Siculicus) KOVÁCH MIKLÓS (de Jánosfalva) Medgyes; 1605 szept. 15 (Primipilatus Siculicus) LÁSZLÓ (aliter OLÁH) TAMÁS (de Bessenyo), Kassa, 1606. október 22. (Primipilatus Siculicus). NAGY (aliter Veres) MÁTYÁS (de Keczet), Kassa. 1606. november 13. (Primipilatus Siculicus). NAGY BENEDEK (de Gálfalva). Kassa, 1606. nov. 10. Kih. Marosszéken (Primipilatus Siculicus). NAGY TAMÁS ÉS MIHÁLY (de Köpecz), Kassa. 1606. november 2. (Primipilatus Siculicus) OSVÁTH PÉTER ÉS JAKAB (de Bethlenfalva), Korpona. 1605. november 25. (Primipilatus Siculicus). SEBE MÁRTON (de Attya), Kassa, 1606. november 10. (Primipilatus Siculicus). TORNANTAL (de Zetelaka,) Medgyes, 1605. szeptember 15. (Primipilatus Siculicus.) ZABADY DEMETER (de Bere), Medgyes, 1605. szept. 15. Kih. Marosszéken (Janka Istvánnal együtt).*

¹⁹ A MOL-ban őrzött mintegy 1724 eredeti címereslevélből viszont csak 1247 került vizsgálat alá, a többinek címerrajza ugyanis hiányzik. Tudni kell ugyanakkor, hogy Boldisár 1943-as közleménye csak nemeslevél meglétét bizonyítja, pontos szövegét és címerképét nem adja, nem is adhatja meg.

²⁰ BARMOS JÁNOS ÉS ISTVÁN (de Bihar), előbb is nemesek, Korpona, 1505. november 29, Kihirdetve 1606. évben; BENDE PÁL, Kassa, 1606. április 25. Kihirdetve 1606. május 29.

DESEŐ BENEDEK (de Herpál), Kassa; 1606. március 7. Kihirdetve 1606. június 11. EÖSSY JÁNOS és testvére JÓB, (de Dancsháza), előbb is nemesek Kassa, 1606. november 1. Kihirdetve 1607. április 24. FEÖLDESI (aliter ZABÓ) JÁNOS és BENEDEK. Kassa 1600. május 26. (János a fejedelem udvari szabója volt.) *GYARMATHY (DE GÁBORJÁN) ISTVÁN, gáborjáni hajdúk hadnagya. Kassa, 1605. dec. 6. Kih. 1606. évben.* HATY JÁNOS (de Csiff), Kassa, 1605; szeptember 1. HORVÁTH JÁNOS (de Hosszúfalva), valamint felesége ZSÓFIA és fia; ANDRÁS, Kassa, 1606: április 15. Kihirdetve március 7. JÓTHÉ GERGELY (de Kölesér), Kassa, 1606. március 16. (Közös adomány Bihar vármegyében. KÁROLY MIHÁLY és testvére MIKLÓS (de eadem), Kassa 1606 június 20. Kihirdetve 1607. évben; KISS MÁRTON (de Sáránd) Kassa 1606. szept. 26. Kihirdetve 1607. május 28. *KOVÁCS (DE HOSSZÚ-PÁLYI) AMBRUS ÉS PÉTER. Kassa, 1606. febr. 11. Kih. 1606. évben.* KUN LŐRINC (de Orosháza). Kassa. 1606. augusztus 27. Kihirdetve 1608. évben (NAGY FERENCCEL együttesen.) *Kún Lőrinc és Nagy Ferenc, akik együttesen kaptak armálist, de Orosháza előneve helyett de Oros értendő. Helyesbítve 1943* LAKATOS MIKLÓS (de Csik-Szent-Simon), Kassa, 1606. évben. Kihirdetve 1631. évben. Nagy Ferenc (de Orosháza), Kassa. 1606. augusztus 27. Kihirdetve 1608. évben. (Kun Lőrincel együttesen.) NAGY ISTVÁN és BALÁZS, Kassa, 1606, március 7. NÁNÁSSY ISTVÁN és felesége JÁSZ ILONA, valamint gyermekei: GÁSPÁR PÁL és KATALIN Kassa 1606. szeptember 15. Kihirdetve 1607. évben. OLASZ PÉTER (de Vekerd et Endröd), Kassa. 1606. évben. POTOK JÁNOS (de Bihar), Kassa, 1606. március 9. SÁRÁNDY MIKLÓS és JÁNOS (de Eadem), előbb is nemesek, Kassa, 1606. június 8. Kihirdetve 1606. évben. Utódaik Bihar vármegyében. SÓLYOM GERGELY, JÁNOS és BALÁZS (de Oros), Kassa. 1606. április 27. Kihirdetve. Bihar vármegyében 1606. évben. SZABÓ – ? (de Püspök-Ladány), Kassa, 1606. december 12. (csak címerkép van meg.) *SZABÓ (DE PÜSPÖK-LADÁNY) armális szerzőjének keresztneve GYÖRGY volt a Bihar vármegyei kihirdetés adatai szerint. (helyesbítve, 1943)* SZABÓ (ZABÓ) BOLDIZSÁR és testvérei LÁSZLÓ és PÁL (de Csatár), előbb is nemesek, Kassa, 1606. január 25. Kihirdetve Bihar vármegyében, 1607. március 7-én. SZABÓ ANDRÁS és felesége MADARÁSZ ILONA, valamint testvérei: GYÖRGY, ISTVÁN, JÁNOS és GÁSPÁR, Kassa, 1606. november 11. Utódaik Bihar vármegyében. VÁRKONYI MIHÁLY (de Eadem), Kassa, 1606. május 1. Kihirdetve Bihar vármegyében, 1607. március 7. *ZALACHY (DE EADEM) GÁSPÁR. Kassa, 1606. febr. 8. Kih. Bihar vm. 1606. évben.*

²¹ Szabolcs megyei kihirdetések: *Kisvárdai Chuta Miklós. 1606. május 5., Kassa, nemesség és címer. MOL P 643 Szögyén Marich cs. lt. 46. tétel. Előnév alapján: Szabolcs vm. ATZÉL PÉTER és társai együttesen (9254 hajdu) közös adomány-levélben, Korpona; 1605. December 12. Kihirdetve Szabolcs vármegyében, Karászon; 1606: December 12 (Hibás, helyesbítve 1943) *BABAY (de Pazony) ISTVÁN, felesége TÓTH KATALIN, fia ISTVÁN. Kassa, 1606. április 25. Kih. Szabolcs vm. 1607. évben.* BEÖDY MÁTYÁS (de Halas), Kassa, 1606. szeptember 2. Kihirdetve Szabolcs vármegyében, Karászon, 1607. február 5. (Szoboszlai közös adomány-levélben). *BEÖYTHE (de Báthor) PÁL, felesége ORGOVÁNY MARGIT és fia ISTVÁN. Kassa, 1606. jan. 20. Kih. Szabolcs vm. 1607. évben.* BOGÁTHY (aliter ZABÓ) János, István, Márton és másik János (de Érsek-Apáthi), Kassa, 1606. július 28. BOLDISÁR LÁSZLÓ, előbb is nemes, Kassa, 1606. február 20. Kihirdetve Szabolcs vármegyében, Karászon, 1606. szeptember 11. *Bodó György és János. Kassa, 1606. szept. 26. Kih. Szabolcs vm. 1607. évben.* Bonó (de Krassó) István, felesége Deák Katalin. Kassa, 1606. nov. 7. Kih. Szabolcs vm. 1608. évben. *BORBÉLY ISTVÁN (de Adony). Kassa, 1606. jún. 4. Kih. Szabolcs vm. 1606. évben.* BORBÉLY máskép VERES (de Nagy-Bessenyő) MÁTYÁS, felesége SZÉPE MARGIT, testvére PIROSKA. Kassa, 1606. apr. 20. Kih. Szabolcs vm. 1607. évben. *BOROS (de Kaal) ISTVÁN. Korpona, 1605. dec. 16. Kih. Szabolcs vm. 1607. évben.* BULYI ISTVÁN. Kassa, 1606. szept. 22. Kih. Szabolcs vm. 1606. évben. (Véjével KISS máskép*

CSEMŐS AMBRUSSAL együtt.) CHEKE LŐRINC és ANTAL testvérek. Kassa, 1606. okt. 4. Kih. Szabolcs vm. 1607. évben. DANCHY (de Kis-Várda) ISTVÁN, felesége ZEUCH MARGIT, fia ANDRÁS, továbbá testvére ANDRÁS; előbb is nemesek. Kassa, 1606. ápr. 20. Kih. Szabolcs vm. 1606. évben. DARABOS (de Püspök-Ladány) MIHÁLY. Kassa, 1606. aug. 1. Kih. Szabolcs vm. 1607. évben. Utódai Szabolcs vármegyében. DOBOSSY (de Báthor) MIHÁLY, felesége MEDIESY ILONA. Kassa, 1606. júl. 7. Kih. Szabolcs vm. 1607. évben. ÉLES AMBRUS (de Szent-Miklós), Kassa, 1606. évben: Kihirdetve Szabolcs vármegyében. FEKETE PÉTER (de Halas); Kassa, 1606. szeptember 2. Kihirdetve Szabolcs vármegyében, Karászon, 1607. február. 5. (Szoboszlai közös adomány-levélben.) FERENCZY ALBERT (in Dada); előbb is nemes. Kassa, 1606. évben. Kih. Szabolcs vm. 1609. évben. FÜLEÖS ISTVÁN, felesége KATALIN, testvére ISTVÁN. Kassa 1606. jún. 4. Kih. Szabolcs vm. 1607. évben (mostohafiával, KEÖLCSEY MIHÁLYAL együtt). Guba Máté és Gergely. Kassa, 1606. márc. 15. Kih. Szabolcs vm. 1607. évben. GYŐRGYEŐ (de Albis) GYÖRGY és ISTVÁN. Kassa, 1606. márc. 12. Kih. Szabolcs vm. 1606. évben. HARSÁNYI MIHÁLY; előbb is nemes. Kassa, 1606. február. 16. Kih. Szabolcs vm. 1606. évben. HATY JÁNOS (de Csíff); Kassa, 1606. szeptember 2: Kihirdetve Szabolcs vármegyében, Karászon, 1607. február 5. (Szoboszlai közös adomány-levélben:) HODÁSZY GYÖRGY. Kassa, 1606. szept. 9. Kih. Szabolcs vm. 1607. évben (KOCHIS másképp KÁPOSTÁS MIHÁLYAL együtt). Horváth János. Kassa, 1606. ápr. 9. Kih. Szabolcs vm. 1606. évben (THEÖREÖK JÁNOSSEL együtt). HORVÁTH LÁZÁR (de Patrova). Korpona, 1605. dec. 12. Kih. Szabolcs vm. 1606. évben. KEÖLCHEY MIHÁLY; előbb is nemes. Kassa, 1606. jún. 4. Kih. Szabolcs vm. 1607. évben (mostohaapjával FÜLEÖS ISTVÁNNAL együtt). KISS (de Philep) ANDRÁS. Kassa, 1606. aug. 20. Kih. Szabolcs vm. 1606. évben. KISS (de Zakal) LUKÁCS és MIKLÓS. Kassa, 1606. aug. 14. Kih. Szabolcs vm. 1607. évben. KISS (de Zakal) LUKÁCS és MIKLÓS. Kassa, 1606. aug. 14. Kih. Szabolcs vm. 1607. évben. KISS másképp CSOMÓS ANDRÁS (de Ibrony). Kassa, 1606. szept. 22. Kih. Szabolcs vm. 1606. évben (Ipával, BULYI ISTVÁNNAL együtt). KISS PÁL (de Maklár), Kassa, 1606. szeptember 2. Kihirdetve Szabolcs vármegyében, Karászon, 1607. febr. 5. (Szoboszlói közös adomány-levélben.) KOCHIS másképp KÁPOSTÁS (de Almosd) MIHÁLY. Kassa, 1606. szept. 29. Kih. Szabolcs vm. 1607. évben. (HODÁSZY GYÖRGGYEL együtt). KOMOR ISTVÁN és fiai: JÁNOS, LŐRINC és SÁMUEL. Kassa, 1606. nov. 1. Kih. Szabolcs vm. 1607. évben. Utódaik a Hajdúságon. KÚN (DE ZAKAL) PÁL. Kassa, 1606. aug. 5. Kih. Szabolcs vm. 1607. évben. KÚN MÁRTON. Kassa, 1606. ápr. 8. Kih. Szabolcs vm. 1607. évben (NAGY JÁNOSSEL és TAKÁCH JÁNOSSEL együtt) LITTERÁTUS ISTVÁN. Kassa, 1606. febr. 22. Kih. Szabolcs vm. 1606. évben. (ZEÖCH MÁRTONNAL együtt). LOVÁZ MÁSKÉPP NAGY (de Kis-Kálló) János, felesége OROSI BORBÁLA, testvérei: ANDRÁS, MÁRTON és MÁTYÁS. Kassa, 1605. jún. 15. Kih. Szabolcs vm. 1606. évben. Utódai Borsod vármegyében. MAKKOS FERENC (de Rábé), Kassa, 1606. szeptember 2. Kihirdetve Szabolcs vármegyében; Karászon, 1607. február 5. (Szoboszlai közös adomány-levélben.) MÁNDY JÁNOS; előbb is nemes. Kassa, 1606. jan. 31. Kih. Szabolcs vm. 1606. évben. MÉDY ISTVÁN (de Abád), Kassa, 1606. szeptember 2. kihirdetve. Szabolcs vármegyében, Karászon, 1607. február 5. (Szoboszlai közös adomány-levélben.) NAGY (de Miskolc) ANDRÁS, felesége MISKOLCZY ZSÓFIA és rokona ISTVÁN. Kassa, 1606. ápr. 20. Kih. Szabolcs vm. 1607. évben. NAGY DEMETER (de Báránd). Korpona, 1605. dec. 12. Kih. Szabolcs vm. 1607. évben. NAGY JÁNOS és PÁL. Kassa, 1606. ápr. 8. Kih. Szabolcs vm. (KÚN MÁRTONNAL és TAKÁCH JÁNOSSEL együtt). NAGY MIKLÓS és ANDRÁS (de Fűzes). Kassa, 1606. jún. 7. Kih. Szabolcs vm. 1607. évben. PÁP ISTVÁN (de Tur), Kassa, 1606. szeptember 2. kihirdetve Szabolcs vármegyében, Karászon, 1607. február 5. (Szoboszlai közös adomány-levélben.) PONGOR MIHÁLY, felesége KOSS ILONA, fiai: MIHÁLY és GERGELY. Kassa, 1606. aug. 6. Kih. Szabolcs vm. 1607. évben. Utódaik Debrecenben. RÁCZ FARKAS (de Sarud), Kassa,

1606. szeptember 2. Kihirdetve Szabolcs vármegyében, Karászon, 1607. február 5. (Szoboszlai közös adománylevélben). *SOLTÉSZ ANDRÁS és ISTVÁN*. Kassa, 1606. febr. 20. Kih. Szabolcs vm. 1606. évben. *Theöreök János, felesége Veres Anna, leányai: Ilona és Erzsébet*. Kassa, 1606. ápr. 9. Kih. Szabolcs vm. 1601. évben (Horváth János sógorával együtt). *THÓT ISTVÁN* (de Szoboszló et Rábé), Kassa, 1606. szeptember 28. Kihirdetve Szabolcs vármegyében, Karászon, 1607. február 5. Utódai a Hajdúságon és Debrecenben. *THURY másképp ZEÖCH JÁNOS, felesége SÁRKÖZI ERZSÉBET és gyermekei: ISTVÁN, MAGDOLNA, BORBÁLA*. Kassa, 1605. jún. 27. Kih. Szabolcs vm. 1606. évben. *VONZA* (de Böszörmény) *ISTVÁN, BÁLINT és PÁL* testvérek. Kassa, 1606. szept. 1. Kih. Szabolcs vm. 1607. évben. *Zabó* (de Bagamér) *Márton és Mihály*. Kassa, 1606. szept. 11. Kih. Szabolcs vm. 1607. évben. *Zabó* (de Szászfalva) *Pál*. Kassa, 1606. márc. 3. Kih. Szabolcs vm. *ZAKÁCH JÁNOS*. Kassa, 1606. ápr. 8. Kih. Szabolcs vm. 1607. évben (*KÜN MÁRTONNAL és NAGY JÁNOS*SAL együtt). *ZENT-IVÁNYI JÁNOS és BOLDIZSÁR*. Kassa, 1606. márc. 9. Kih. Szabolcs vm. 1606. évben.

²² *BOROS ANTAL* (de Miskolcz et Papi), valamint felesége *TANDA ERZSÉBET* és fia *JÁNOS*; Kassa, 1606. augusztus 20. Kihirdetve Borsod vármegyében, 1609. május 13. *BARBÉLY MÁSKÉP KÖRÖSI* (de Buda) *Mihály, felesége ERDÉLYI DOROTTYA és fia ISTVÁN, továbbá testvére BALÁZS*. Kassa, 1606. jan. 15. Kih. Borsod vm. *BEKE MÁRTON, felesége FAGGYAS ILONA, fia ISTVÁN, felesége GYÖRFFY DOROTTYA, testvérei: TAMÁS és BÁLINT*. Kassa, 1606. jan. 10. Kih. Borsod vm. *ECHYETY (ECSÉDY) ISTVÁN és fia GYÖRGY; előbb is nemes*. Kassa, 1608. okt. 20. Kih. Borsod vm. 1606. évben. *GOMBOS* (de Maklár) *BARNABÁS, felesége KÖVÉR DOROTTYA*. Kassa, 1606. júl. 4. Kih. Borsod vm. (Miklós, másképp *KOVÁCSY ANDRÁSSAL* együtt). *JANTHÓ másképp DANCs BALÁZS, testvérei: JÁNOS, TAMÁS, PÉTER és ALBERT*. Kassa, 1606. szept. 14. Kih. Borsod vm. *KANDÓ* (de Bogács) *JAKAB és ISTVÁN; előbb is nemesek*. Kassa, 1606. jún. 13. Kih. Borsod vm. *KIRÁLY másképp CSIZÁR FERENC, felesége BANYAY BORBÁLA, gyermekei: DÁNIEL és KATALIN, öccse: GYÖRGY*. Kassa, 1606. febr. 10. Kih. Borsod vm. *MOGYOROSSY* (de Eadem) *István, JÁNOS és MIKLÓS testvérek; előbb is nemesek*. Kassa, 1606. szept. 1. Kih. Borsod vm. *PONYTOS* (de Fejérvár) *MIHÁLY, felesége MONOS KATALIN és leánya JUDIT*. Kassa, 1606. febr. 10. Kih. Borsod vm. *SEBEÖK* (de Szent-Péter) *GERGELY, JÁNOS és LUKÁCS testvérek*. Kassa, 1606. júl. 12. Kih. Borsod vm. *SZEREDY másképp TÓTH MIHÁLY, felesége SZELÉS DOROTTYA, öccse JÁNOS*. Kassa, 1606. aug. 16. Kih. Borsod vm. *TARJÁNY DEMETER, felesége FARKAS ILONA, fia János, továbbá öccse SEBESTYÉN*. Kassa, 1606. febr. 25. Kih. Borsod vm. *BALOGH MIHÁLY és ISTVÁN*. Korpona, 1605. dec. 13. Kih. Borsod vm. *KÖNNY MIKLÓS és GYÖRGY*. Kassa, 1606. jan. 1. Kih. Borsod vm. *MÉSZÁROS ANDRÁS*. Kassa, 1606. ápr. 13. Kih. Borsod vm. *HERR JÁNOS* (de Miskolcz), Kassa, 1606. április 25. Kihirdetve Borsod vármegyében, Miskolczon, 1606. július 9. *JAÁKÓ ISTVÁN és felesége EÖTVÖS ORSOLYA*; Kassa, 1606. április 25. Kihirdetve Borsod vármegyében, 1606. május 31. *VASS* (de Maklár) *ISTVÁN és felesége BERKI ILONA*. Kassa, 1606. máj. 1. Kih. Borsod vm. *NAGY ISTVÁN* (de Debrecen) *hadnagy*. Kassa, 1606. máj. 23. Kih. Borsod vm. *TÖRÖK JÁNOS és ISTVÁN*. Kassa, 1606. máj. 29. Kih. Borsod vm. *CZYAKÓ (CZAKÓ) JÁNOS* (de Györke). Kassa, 1606. jún. 4. Kih. Borsod vm. *NAGY GÁSPÁR* (de Szent-Péter). Kassa, 1606. jún. 25. Kih. Borsod vm. *MIKLÓS (másképp KOVÁCSY) ANDRÁS*. Kassa, 1606. júl. 4. Kih. Borsod vm. (*Gombos BARNABÁSSAL* együtt). *ZABARY PÉTER, valamint atyja, DEMETER*. Kassa, 1606. júl. 15. Kih. Borsod vm. *LAKATOS GYÖRGY* (de Czegléd), Kassa, 1606. szeptember 26. Kihirdetve Borsod vármegyében, Miskolcon, 1606. december 10. *FOKY* (de Mező-Kövesd) *MIHÁLY; előbb is nemes*. Kassa, 1606. nov. 6. Kih. Borsod vm. *TÖRÖK ISTVÁN, BÁLINT és MIHÁLY testvérek*. Kassa, 1606. dec. 1. Kih. Borsod vm. *HER GYÖRGY* (de Miskolcz) Kassa, 1606. április 17: Kihirdetve Borsod vármegyében, Miskolcon 1606. dec. 10.

²³ Szatmár megyei kihirdetések: *Károlyi Károly János 1606. november 6., Kassa, nemesség és címer, MOL P 655 Teleki cs. lt. No. II. 4. Előnév alapján: Szatmár vm. BALOGH (de Thúr) IMRE, Kassa, 1606. április 1. Kih. Szatmár vm. 1607. márc. 7. MOL (Szilassy Jánossal együtt.) CHAHOLTZI (de Egri) GYÖRGY és TAMÁS, Korpona, 1605. jún. 20. Kih. Szatmár vm. JÓSA ANDRÁS (de Békék), Kassa, 1605. jún. 24. Kih. Szatmár vm. 1606. máj. 10. (Vadas Istvánnal együtt.) KOVÁCH (de Gyarmath) ISTVÁN és DEMETER, Kassa, 1606. jún. 15. Kih. Szatmár vm. MÉSZÁROS (de Kálló) PÉTER és MIHÁLY, Korpona, 1605. jún. 14. Kih. Szatmár vm. MÓRÉ ANDRÁS és MIHÁLY, Kassa, 1606. január 20. Kihirdetve Szatmár vármegyében. NAGY (de Jánd) SEBESTYÉN, Kassa, 1606. márc. 17. Kih. Szatmár vm. 1607. ápr. 7. NAGY másképp PÁLYI JÁNOS és GYÖRGY, Kassa, 1606. aug. 25., 1606. aug. 28. Kih. Szatmár vm. SZABÓ (de Balsa) BALÁZS és ISTVÁN, Korpona, 1605. jún. 14. Kih. Szatmár vm. SZILASSY (de Jánosi) JÁNOS, Kassa, 1608. ápr. 1. Kih. Szatmár vm. 1607. márc. 7. (Balogh Imrével együtt.) VARGA (de Diósd) GÁSPÁR és felesége TATÁR ERZSÉBET, Kassa, 1606. ápr. 10. Kih. 1607. jún. 13. Szatmár vm.*

²⁴ NÓGRÁD VÁRMEGYE: BECHE GERGELY és testvérei JÁNOS és MÁRTON (de Losoncz), Kassa, 1606. január 11. Kihirdetve Nógrád vármegyében, Losonczon, 1606. július 13. *Losonci Literatus János 1605. – 5., Kassa nemesség és címer R 64 (Előnév alapján: Nógrád vm.) ZEMPLÉN VÁRMEGYEI KIHIRDETÉS: HARSÁNYI (aliter LITTERATUS) BENEDEK (de Kis-Harsányi és Sárospatak) és gyermekei: ISTVÁN, TAMÁS, és JUDIT előbb is nemesek, Kassa, 1606. évben. Kihirdetve Zemplén vármegyében. Sztropkói Kiss János 1605. december 11., Korpona. Nemesség és címer. Általa: testvérei György, Mihály, sógora Sztropkói Tokay Pál MOL R 64 (Előnév alapján: Zemplén vm). GÖMÖR VÁRMEGYE: ANDERKÓ (de Páskaháza) GERGELY, felesége BEÉ ANNA és fia JÁNOS, Korpona, 1605. december 11. Kihirdetve Gömör vármegyében 1606. június 29. JÉNEY (de Eadem) DEMETER; előbb is nemes. Korpona, 1605. dec. 11. Kih. Gömör vm. 1606. szept. 4. ABAÚJ VÁRMEGYE Terestényi Bíró János 1606. április 4., Kassa nemesség és címer MOL P 762 Byro cs. Lad. RRR No. 72 Előnév alapján talán: Abaúj vm. (Teresztenye), BÉKÉS VÁRMEGYE Csorvási Füry másképpen Csorvásy György és Antal. 1606. augusztus 1., Kassa. Nemesség és címer. MOL R 64 Előnév alapján: Békés vm.*

Bocskai alakja a magyar irodalomban

The Figure of Bocskai in Hungarian Literature

Over the past centuries, Bocskai has become a symbol in public thought as established by history and literature: a symbol of both sovereign Hungarian political endeavours and Calvinist apologetics. Literary texts of various genres illustrate this as they continue to exert a national identity strengthening influence.

1604. október 15-ének éjjelén Bocskai István hajdúseregének élén rajtaütött az Álmosd és Diószeg között hosszan masírozó német zsoldosalkulaton, s a kassai főkapitány alvezérének, Johann Pezzen ezredesnek csapatain fényes győzelmet aratott, a szétszórt sereg maradványai Váradra menekültek. Alig két hónappal ezután diadalittas szólamokban hangzott fel Debreceni Szappanos János költeménye, a *Militaris congratulatio comitatus Bihar-riensis* (Debrecen, 1605), amely Bihar vármegye katonai szerencsekívánatának meghallgatására kéri Bocskai Istvánt, Erdély fejedelmét, a Partium urát, a székelyek grófját, a győztes hadvezért:

*Az szép szabadságra, Magyarság javára, Törekedő jó urunk,
Úri dicsőségből, Mint Krisztus Mennyekből, Alá szállott gyámolunk,
Szolgai ruhában, Katona formában, Halgasd meg az mit írunk.¹*

Aligha kétséges, hogy ez volt az első irodalmi alkotás, amely Bocskai laudációját vállalta fel, s azt magas esztétikai színvonalon, a Balassi-strófa gördülékeny alkalmazásával valószínűsítette meg. Talán nem túlzás, ha azt mondjuk: itt kezdődött a hajdúk fejedelmének mitizálása, avagy modernebb kifejezéssel: Bocskai alakja itt lépett be a történeti kommunikáció terébe. Mint tudjuk, az újabb historiográfiai és irodalomelméleti megfontolások szerint az lesz a történelem, amit az emberek hisznek és gondolnak a múlt eseményeiről, szereplőiről, folyamatairól.² Ha pedig ez így van, akkor a váradi káptalan levéltárosa, a versfőkben magát Joannes Smigmatopoeus Debrezinus-nak nevező szerző indította el azt a folyamatot, amely irodalmi igényű szövegekben örökítette meg, alkotta meg a köztudatban élő Bocskai alakját. Kérdésünk ebből adódik: vajon milyen szövegszervező elvek, milyen retorikus eljárások segítették elő a magyar múlt e kiemelkedő jelentőségű személyiségének megjelenítését, kanonizálását, szobrot érdemlő történelmi hőseink közé emelését?

¹ *Régi magyarországi nyomtatványok*. Szerk.: Borsa Gedeon et al., Bp., 1971, 928. p. A szöveg kritikai kiadása: *Régi magyar költők tára*, XVII/1, sajtó alá rend.: Bisztray Gyula, Klaniczay Tibor, Nagy Lajos és Stoll Béla, Bp., 1959, 256–260. p. A szöveget a mai helyesíráshoz közelítő formában idézzük. Bocskai irodalmi megőrkítéséről korábbi tanulmányunk: *Alföld*, 1982/11., 80–86. p., valamint *Eszmék, művek, hagyományok* című kötetünkben, Debrecen, 1996, 277–287. p.

² Az erről szóló bőseges irodalomból vö. John Lukacs: *Historical Consciousness. The Remembered Past*, New Brunswick and London, 1994 (Transaction Publishers, XIII); Gyáni Gábor: *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése*, Bp., 2000, 81–95. p.

A Debrecenben, Rheda Pál nyomdájából kikerült kötet címlévelének hátlapján latin vers méltatja a „bihari nagyúr” érdemeit. A váradi levéltáros–poéta itt Bocskait a bibliai Mózeshez hasonlítja, a magyarok szabadítójának nevezi őt, aki a „harcias teutonok” fegyvereitől menti meg a „hunokat”. Eddig figyelemre alig méltatott retorikai fogás, hogy a hajdúság népén túl az egész magyarság vezérének is kikiáltja Erdély fejedelmét:

*Macte animis Heros, noster Comitatus amat te:
Pannoniae potius te Status omnis amat.*

Eszerint Pannónia minden rendje szeretettel övezi a zsarnok uralkodóval, II. Rudolfal szembezálló Bocskait, a „mennyekből alászállott” „isteni szabadítót”, akinek a továbbiakban hadvezéri képességeit dicséri. A latint követő, 32 stórfából álló magyar költemény egyik fontos szövegszervező eljárása ugyancsak a bibliai nyelvi réteg mozgósítása, az ótestamentumi hősök példájának szóba hozása, összevetése a hajdúság vezérének tetteivel:

*Igy szokott ez lenni, Ezt szokta mívelni, Az mennyeknek szent ura;
Az kisdéd sziveket, Vezérelvén őket, Viszi derék dologra:
Moises és Áron, Josue Gedeon, Példája ezt mutatja.*

A biblikus mitizáció újabban elemzett eljárása ez,³ ennek során Bocskai így „keresztény Gedeon” lesz, a protestáns hitvédő szerepébe kerül, hadjáratának Habsburg-ellenes jellege mellé pedig markánsan kerül oda felekezeti színezete. A költőnek, a versbeli szónoknak *adhortatio*-ja a hajdúkatonákhoz szól:

*Az Ecclesiáért, Igaz tudományért, Ű maga föláll talpra:
Mikor zászlótokkal, Dobbal trombitákkal, Mentek az kemény harcra:
Adván bátorságot, Nálatok az kardot, Forgatya csak Ű maga.*

Példává, vezérré, a reformáció védelmében fegyvert ragadó, s bibliai előképek által karakterizált hőssé magasztosul így a fejedelem, ez a kép válik majd tradícióvá, egészen a legújabb korig, amíg a reformáció genfi emlékművén jelenítik meg szobrát, amelyről Ilylyés Gyula közismert verse szól, Kálvin, Béza, Cromwell sorában említve a „szablyás Bocskai” alakját.

Debreceni S. János énekének másik szövegszervező eljárása a nemzeti sors ismert toposzaira történő építkezés. A wittenbergi történetfelfogásnak magyar helyzetre alkalmazott gondolatmenete szerint a magyar népet Isten a bűneiért sújtja, a kortársak tudata szerint az a kulcskérdés, hogy az Úr haragja végleg el kívánja törölni a bűnös közösséget, avagy csak „atyailag” dorgálja azt, a morális javulás bekövetkeztéig. A költemény egyértelmű választ ad a kérdésre, eszerint

*Sok ideje immár, Hogy szivünk várton vár, Isteni segítséget,
Elfordult volt tőlünk, Mert nagy sok volt bűnünk, Szivünk azért rettegett:
Lám nem haragszik volt, Csak mint atya sújt volt, S immár megkegyelmezett.*

³ Hargittay Emil: *Gloria, fama, literatura. Az uralkodói eszmény a régi magyarországi fejedelmi tükrökben*, Bp., 2001, 24–25. p.

A flagellum Dei, virga Dei ismert toposza kap itt költői megfogalmazást Balassi-strófákban, az elvárt befogadói közösség, a hajdúkatonaság nyelvi normájához igazodva. A bűnök következményeit egész sor szinonima ecseteli: nyomorúság, rabság, gyalázat, kegyetlenség, elvesztés, óhajtás, kesergés, siralom, megalázás, rontás, hívek üzése, „láb alá tapodása”, „mostoha Rudophus uralkodása”, „Kolozsvár nagy kinja, Erdély pusztasága” volt a sora eddig a magyarságnak: nem nehéz ebben a beszédmódban felismerni a *querela Hungariae* motívumát. A kárvallás és büntetés után viszont két tényező vezet a „magyarok örömi”-hez: egyrészt az isteni segítség, másrészt az, hogy „Vitéz atyáinknak, Serény magyaroknak, Nyomdokokat kövessük”, tehát a régi vitézség és dicsőség, az erkölcsös hadakozás és helytállás példája kell, hogy vezesse Bocskai népét. A humanizmusban és a wittenbergi történelemszemléletben gyökerező toposzok leegyszerűsített szövegformulákban történő megjelenítése vetette meg tehát annak a Bocskai-képnek az alapját, amely a későbbi irodalmi, képzőművészeti alkotásokban s a közvéleményben is elterjedt, s lényeges vonásaiban maradandónak bizonyult.

Kassán, fejedelmi udvarában Bocskainak arra nem jutott ideje, hogy uralkodóhoz méltó reprezentatív udvart építsen ki, noha 1605 áprilisától már egész Magyarország uralkodójának is megválasztották. Miként azonban arra Benda Kálmán felhívta a figyelmet, ez a kassai fejedelmi központ mégis kristályosodási pontjává vált egy rövid időre a szétszaktadt országrészek szellemi erőinek.⁴ Ide sereglett ugyanis a régió értelmiségének színe-java, többek között az udvari papjává lett Alvinczi Péter, a titkáiraivá szegődött Rimay János és Péchy Simon, írnoka: Szepsi Korotz György, aki később az első magyar abszolutizmus-elméletet írta meg, a kancellárjává kinevezett Káthay Mihály s a diplomáciai szolgálatába szegődött Czobor Mihály, Illésházy István és Bocatius János, az utódjául is kiszemelt Homonnai Bálint, valamint a székely generálisává kinevezett Petki János és még sokan mások. Valamennyien literátus emberek is voltak, különféle műfajú írásaikkal segítették uruk tevékenységét, s a kései humanista magyar irodalmat jelentékeny értékekkel gyarapították. Ez az írói kör alkotta Bocskai mozgalmanak szellemi kontextusát, arra is utalt a szakirodalom, hogy elsősorban udvari papjának volt nagy szerepe abban, hogy a fejedelem szilárd küldetésstudata kialakult, s híres végrendelete megszületett.⁵

Bocskai váratlan halálát több gyászvers megörökítette, ezeknek ugyancsak nagy szerepük lett a későbbi vélemények és hiedelmek kialakításában. Több versnek fő motívuma Káthay Mihálynak, a fejedelem meggyilkolásával vádolt kancellárnak az ostromozása és szidalmazása, az egyik ilyen szerzemény az átkonfesszió műfajába tartozik (*Én Káthay Mihály, velágnak nagy példa ...*), a másik *Az fejedelemnek megérettéről és annak büntetéséről való ének* (kezdősora: *Ha kérdi Isten Káthay tetőled*), amely szokatlanul nagy karriert futott be, egészen a 18. század végéig számos másolata, változata, átdolgozása keletkezett, széténeklése valósult meg.⁶

De az átkonfesszió, a posztumusz megszólaltatás olyan esetben is hatásos retorikai eljárás, amikor magát a halott fejedelmet szólaltatja meg a versbeli beszélő. *Az felséges*

⁴ Benda Kálmán: Bocskai István székhely nélküli fejedelmi udvara, In: *Magyar reneszánsz udvari kultúra*, szerk.: R. Várkonyi Ágnes, Bp., 1987, 158–165. p.

⁵ Molnár Andrea: *Fürst Stephan Bocskay als Staatsmann und Persönlichkeit im Spiegel seiner Briefe 1589–1606*, München, 1983, 76; Heltai János: *Alvinczi Péter és a heidelbergi peregrinusok*, Bp., 1994, 104 (Humanizmus és reformáció, 21).

⁶ Ács Pál: „Ha kérdi Isten, Káthay tetőled”. Pázmány vitairata Bocskai haláláról, In: *A Rádai Múzeum Évkönyve*, VII, 1994, 32–45. p.

Bocskai Istvánnak meghalásáról szóló, ismeretlen szerzőjű énekben a vádolás szólama hangzik fel:

*Óh átkozott ember ki nekem ezt szerzé,
Országgal együtt magamat elveszté,
Mevőtt házaimat német kézben ejté,
Melyben én szívemet jaj hogy keseríté.*

Ezt követően a fejedelem búcsúzik a hozzá oly hűséges Kassa városától, „kincses Erdélyországtól”, palotáitól, az „urak és köznépektől”, királyi koronájától, zászlóitól s végül országától.⁷ A korban szokásos búcsúversek poétikai szabályai lehetőek fel a háttérben, azoknak popularizált formái alkalmasnak látszottak a földi lélettől megváló vezér értékrendjének hatásos kifejtésére.

Egy másik gyászének, a *Mély álmomban merült ...* kezdetű, egyesíti a vád és a siralom beszédmódját. Egyfelől szidalmazza az „étető személyt”, a „Júdás szívű, kegyetlen embert”, a skorpió lelkű, tigriselméjű gyilkost, másfelől az elhunyt fejedelmet laudálja, aki „Magyarok paizsa, igazság oszlopa, jók oltalmazója, gonoszok rontója”, „magyarok bölcs atyja” volt, s most már nélküle farkasok törnek a nyájra, nincs aki „hadat szállítani, törökkel alkunni, / Némettel traktálni, erős frigyét kötni, / Népet gubernálni, megtelepíteni” jobban tudna nála a jövőben. Olyan karakterjegyek ezek, amelyek mélyen beivódtak a köztudatba, s meghatározó erővel alakították ki a későbbi irodalom Bocskai-képet. A költemény verstani különlegességére Tarnóc Márton hívta fel a figyelmet: gyors tizenkettős sorokból áll, két hatos ütemre osztva s egymással rimeltetve, így a gyászos tartalomhoz vele ellentétes hangulatú, pattogó ritmus társul, különös hangzást kölcsönözve az egyébként is „nagyfokú költői tudatosságra” valló szövegnek.⁸

Közvetlenül a fejedelem halála után keletkezett Bornemisza Váczi Menyhárt Bereg vármegyei református prédikátor históriás éneke, amely a legátfogóbb elbeszélése a szabadságmozgalom históriájának. Éppen forrásértéke miatt igen sajnálatos, hogy csonka, az eredeti négy száz strófának csak valamivel több mint fele maradt fenn, a tűzmarta, sárlepte, egérágta kéziratnak jelenleg nyoma is veszett, csak egy 1940 körül készült másolatból készülhetett el modern kiadása.⁹ Az ének szerzője – miként Varga Imre figyelmeztet rá – híján volt „annak a jelentős humanista műveltségnek, amely ekkor már szinte valamennyi főúri és nemesi költőt jellemez.”¹⁰ Hozzátehetjük, hogy ez a szerzemény valóban sokkal inkább verssorokba szedett történelem, mintsem művészi igényű retorikus alkotás. Az viszont kétségtelenül érdeme, hogy élményszerűen számol be az eseményekről, amelyekben személyesen is jelen volt, valószínűleg Homonnay Bálint seregének prédikátoraként. Főként három eseményt ad elő részletesen: Érsekújvár ostromát és sikeres bevételét, azután Bocskai és Lalla Mohamed nagyvezír rákosmezei találkozását, végül pedig a fejedelem halálát és temetését. Az események pontos és aprólékos leírása mellett több esetben örökít meg képzelet szülte hiedelmeket, babonákat is. Azt például, hogy a szultán által neki adományozott korona, amely „különb különb színű kövekkel rakva”,

⁷ RMKT XVII/1, 369–370. p.

⁸ Tarnóc Márton: *Erdély művelődése Bethlen Gábor és a két Rákóczi György korában*, Bp., 1978, 173–175. p.

⁹ RMKT XVII/1, 269–298. p.

¹⁰ Uo. 589. p.

egykor Nagy Sándor makedón uralkodóé volt. Egy másik hiedelem szerint Bocskai számára minden jelentős esemény pénteki napon történt, ugyanis verselő lelkészünk szerint

*Kolozsvárban pénteken született volt,
Pénteken keresztelése is lett volt,
Király udvarában pénteken ment volt,
Pénteken onnét is alá jutott volt.
Váradi kapitány pénteken lett volt,
Pénteken császártól jó válasz jött volt,
Pénteken németekvel is megvitt volt,
Pec János pénteken foglyá esett volt.
Kassában is péntek napon bement volt,
Pénteken is őt megkoronázták volt,
Rákos mezein az koronázás volt,
Pénteken is ez világból kimúlt volt.*

Bocskai és a *dies Veneris*, a pénteki nap kapcsolatáról korábban Bocatius János írt latin verset (*Prosopopeia diei sui Veneris*), mégpedig a fejedelem kívánságára, mintegy az ő nevében dicsőítve a néki mindig szerencsét hozó napot.¹¹ Ezt Bornemisza Menyhért nyilvánvalóan ismerte, a pénteki napra felsorolt nyertes harcokat ugyanúgy sorolja fel, mint a kassai poéta. A magyar versnek ekkor már igencsak meghaladott, primitív ragrímeléséből arra lehet következtetni, hogy szerzője alkalmi versíró, akinek érdeme azonban mégsem kevés: a fejedelemről szólva mind a hiteles tények, mind a hiedelmek megörökítése a Bocskai-kép gazdagodását, további árnyalását jelentette, a kortársi közvéleményt pedig hathatósan befolyásolta, alakította.

A latin nyelvű kései humanista poézis szemügyre vétele tovább színesíti az összképet. Egy nemrég előkerült Bocskai-epitáfium a már említett Mózes-párhuzamot azzal a gondolattal toldja meg, hogy az ígért földjét egyik népvezér sem láthatta meg, ahogy a nagy bibliai előkép, úgy a magyarok fejedelme sem érthette meg letelepített népe teljes boldogságát.¹² Szepsi Korotz György még az 1612-ben kiadott értekezésének végéhez csatolt latin versek közé is beiktatott egy Bocskai-epitáfiumot (*Epitaphia Stephani Bochkai de Kismarja*), amelyben a fejedelem zászlójára írt sorok magyarul is olvashatók.¹³

A Bocskai környezetében található költők leghatékosabbja, Rimay János is kapcsolódott néhány versével a szabadságmozgalom háborús hangulatához. Neosztoikus filozófija találkozott a pusztulás-romlás tapasztalatával, a szorongatás érzésével, ebből született a közismert *Óh szegény megromlott s elfogyott magyar nép* kezdetű verse, amely korai kurucos hangvételével eléggé el is különül egyéb szövegeitől.¹⁴ Eckhardt Sándor még tíz Rimay-verset tartott Bocskai környezetében készültnek, ez erős túlzás, csupán a latin nyelvű *Epitáfium* szól a fejedelemről, a diadalmas hadvezérről, Pannónia

¹¹ Joannes Bocatius: *Opera quae exstant omnia. Poetica*. Vol. I, ed. Fr. Csonka, Bp., 1990, 599–600. p. A versről vö. Dongó Gyárfás Géza: Pénteknap szerencséi a „szerencsi királynak”. In: *Adalékok Zemplén vármegye történetéhez*, 1914, 186–189. p.

¹² Ritoókné Szalay Ágnes: *Rimaiana*, ItK, 1982, 664. p.

¹³ RMNy 1038 (vö. 1. sz. jegyzet).

¹⁴ Részletes elemzését vö. Merényi Varga László: *A régi magyar vers*, Bp., 1979, 181–200. p.

koronájáról, akit a fegyver nem győzhetett le, csak az álnokul neki beadott mérge vihetett sírba. Mint említettük, Bocskai János (Hans Bock), Kassa főbírája ugyancsak latinul dicsőítette Bocskait, noha ennek értékét némileg megkérdőjelezi, hogy szinte valamennyi kortársához írt laudáló sorokat az igen termékeny költő. Részletesen azt is ő írta le, miképpen zajlott le a fejedelem találkozása Lalla Mehmed nagyvezírrrel Rákosmezőn 1605. november 11-én, s miképpen történt Bocskai számára a korona átadása.¹⁵ A tudósításból pontosan érzékelhető az a félelem és tartózkodás, amely a fejedelem legszűkebb környezetében is igen erős volt a török szövetségeseikkel szemben.

Az 1620-as években állította össze történeti feljegyzéseit Szepesi Laczkó Máté erdőbényei prédikátor, Lórántffy Zsuzsanna apjának, Mihálynak udvari papja *Emlékezetre való dolgoknak rövid megjegyzései* címmel. Adatokban bővelkedő, ámde erősen mozaikszerű krónikájában Bocskayról nagy lelkesedéssel és rajongással ír, úgy említi őt, mint „a hitnek és megromlott Magyarországnak hajnalcsillagát.”¹⁶

A fejedelem alakját megörökítő 17. század eleji – főként verses – szövegek motívumai, toposzai, retorikus alakzatai határozták meg a későbbi alkotások tendenciáit, ezt jelzi az is, hogy egy fél évszázad múltán Kemény János emlékirata még lényegében ugyanezeket az érveket sorakoztatja fel. „Ez igen jeles fejedelem volt – írja Bocskairól –, kevés idő alatt nagy dolgokat vitt véghez; ez állatta helyben Magyar- és Erdélyországnak mind külső, s mind belső szabadságát; ez telepítette az hajdú városokat az török ellen nagy földnek bástyául; egyébiránt az török Ecsedig, Kállóig, Szatmárig feljárt és holdoltatott. De oh boldog Isten! mely nagy kár lött hamar halála, kevéssé elhetett ... Kátai Mihály maga hiteles cancelláriusa méregétetövel vesztette volt el, kiért ötet is hívei koncról konkra hányták, darabolták, melyet német praktikából löttnek lenni tulajdonítottak.”¹⁷ Három nagy érdeme van tehát eszerint a fejedelemnek: törökverő, országszabadító és a hajdúk letelepítője is egyben, ezt az erdélyi hagyomány egységbe foglalva hangoztatta és őrizte meg az utókor számára.

Székudvari János kecskeméti iskolarektor 1707-ben városának a rácok által történt felüljárásról szerzett históriás éneket, s ebben végigtekintve a magyar történelmen Bocskait is a nemzetért fegyvert fogó hősök közt említi:

*Tartott vala ellent a jó Bocskay-kéz,
Ki a sas körméhez vágott mint jó vitéz,
Mert kelevéz tódult reá nehéz,
Azt mondotta, hogy ily veszélyt nem néz.*¹⁸

A sort Rákóczi Györggyel, Thököly Imrével és II. Rákóczi Ferencsel folytatja a szerző, tehát már ekkor kialakult a Habsburg-ellenes magyar vezérek történelmi arcképcsarnoka, amely a folytonosságot sugallta a kuruc érzelmű közvélemény számára.

De volt természetesen másik tábor is. Egy névtelen szerző éneke az 1680-as években az egyenetlenséget, visszavonást, hitszakadást, eretnokséget kárhoztatja, s éppen II. Rákóczi

¹⁵ *Bocskai kíséretében a Rákosmezőn*, közreadja Csonka Ferenc és Szakály Ferenc, Bp., 1988, 59–93. p. (Bibliotheca Historica).

¹⁶ *Erdélyi történeti adatok*, III. kiad. Mikó Imre, Kolozsvár, 1858, 1–246 p., itt: 52. p.

¹⁷ *Kemény János és Bethlen Miklós művei*, Sajtó alá rend.: V. Windisch Éva, Bp., 1980, 26. p. (Magyar Remekírók).

¹⁸ *A kuruc küzdelmek költészete*, Sajtó alá rend.: Varga Imre, Bp., 1977, 583. p.

Györgyöt, Bethlen Gábort és Bocskait nevezi meg mint ezen bajok okozóit, háborúságok kezdeményezőit.¹⁹ Hasonlóképp foglalt állást a 18. század jezsuita történetírása is, Palma Károly Ferenc latin nyelvű történelemkönyvében (*Notitia rerum Hungaricarum*, Nagyszombat, 1770) Bocskai „lázadásáról” beszél, s összeesküvőnek nevezi őt Rákóczi Ferencsel együtt.²⁰

Az újabb magyar irodalom azonban korántsem ezt a beállítást követte, s Bocskai alakját – a történettudományi eredményekkel összhangban – a Bécs-ellenes szabadságháborúk első jelentős vezéregyéniségeként ábrázolta, olyanformán, ahogy azt a közvetlen utókor költészete tette. Túl sokat a modern kor irodalmi Bocskai-recepciójáról ezúttal nem kell mondanunk, egyrészt mert egy új antológia éppen ezt a feladatot kívánja megoldani, bőséges válogatást kínálva az idetartozó szövegekből. Másrészt úgy látjuk, az újabb feldolgozások a régi nyomokon haladnak, alapvetően nem módosították az összképet, inkább csak az a kérdés, miképpen olvassa a történelmet s benne a Bocskairól szóló szövegeket az újabb kor alkotója. Szembetűnő, hogy főként a kiegyezés utáni fél évszázad kedvezett a Bocskai-téma lírai megközelítéseinek, nyilvánvaló, hogy az újra szabad teret nyerő nemzeti öntudat megnyilvánulásai közé tartozott a Bécs ellen győzni képes magyar szabadsághős alakjának népszerűsítése. Ez a tendencia egészen a XX. század közepéig tartott, a két világháború között olykor irredenta felhangot is kapott az Erdélyi fejedelem alakjának felidézése. Érthető módon túlnyomórészt a református értelmiség köréből kerültek ki a róla szóló versek szerzői, egyrészt az egykori Partium területén, Debrecenben és Nagyváradon, másrészt a Pápán tanult egykori diákok közül. Az előbbi csoporthoz főként református lelkészek, teológusok, jogászok tartoznak, mint például Könyves Tóth Kálmán, egy nemzedékkel később a debreceni Baja Mihály, Gyökössy Endre, a nagylétei születésű Jánosi Zoltán, a nagyváradi újságíró Sass Ede, többen közülük a debreceni Bokréta-kör tagjaiként tűntek fel. Rajtuk kívül Csengey Gusztáv, Kozma Andor és Lévay József az ismertebb költők, akik Bocskait megverselték, szinte valamennyien a nemzeti sorskérdésekről szólva idézték fel a fejedelmet immár mitizált, jelképpé emelt alakját. Némileg új színt hozott a recepciótörténetbe a legújabb erdélyi líra. A székelyudvarhelyi Magyar Lajos például az önmagával is vívódó, célja érdekében saját hajdúját is vérpadra küldő, de ugyanakkor a „fél ország” gondját magára vállaló népzévezér lélekrajzát helyezi lírai kontextusba. Az álfonesszió hagyományát felelevenítve beszélteti hősét: „Immár e harc s e népek dolga/ nem hágy nékem nyugodalmat./ Úgy néz rám, minden úgy néz, / Mintha ama hajdúm volna. / A szabadság gondját s dolgát, / ahogy én így felvállaltam, / a fejemet lékeltem meg:/ matat benne egy fél ország.” (*Kapuallító*. Antológia, II, Sepsiszentgyörgy, 1982.)

A lírikusoknál talán jelentősebb volt a színpadi szerzők teljesítménye a Bocskai-témákat illetően. Egy szerzőpáros – Muth János és Vitos Gerő – 1920-ban ötfelvonásos tragédia címszereplőjéül választotta Bocskait, s benne elsősorban a magyarságot méltatlanul ért sérelmek megtorlóját, a nálánál erősebb hatalommal szemben diadalt arató népzévezért láttatta. Nem nehéz érezni a darabon a Trianon okozta megrázkódtatást, a dialógusok gyakran túlzottan is didaktikusak. A gondolatmenet egysíkú, a kompozíció zéteső, nem véletlen, hogy ez a darab feledésbe ment. Ennél jóval sikeresebb alkotás Kőteles Pál *Hajdúkirály* című drámája (*Napjaink*, 1982/2–4. sz.), amely a fejedelmet mint korának nehezen feloldható ellentmondásai között hánykódó embert mutatja be, nyilvánvaló, hogy a

¹⁹ Uo. 224. p.

²⁰ Kosáry Domokos: *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*, Bp. 1980, 576. p.

megírás idejének hazai viszonyai, dilemmái – a hatalommal való szembefordulás kérdőjelei – húzódnak meg ennek a szövegnek a háttérében. Egy jóval közismertebb darabban, Szabó Magda *Kiálts város!*-ában az előjáték egyik szereplőjeként jelenik meg Bocskai, valamint a cselekmény további részeiben gyakran említett háttérfigura.

A regényirodalomban sajnálatos módon nem született Bocskairól olyan nagyszabású alkotás, mint például Móricz Erdély-trilógiája Bethlen Gáborról. Sokakhoz eljutottak azonban Fehér Tibor kalandos, olvasmányos ifjúsági regényei (*Hajdúk hadnagya*, *Hajdúkaland*), Szántó Györgynek még 1942-ben írt *Hajdútánc*-a, s Passuth László egy 1960-as művében, a *Sárkányfog*-ban is szerepel a „bihari nagyúr”. Jelen szemlénk távolról sem lehetett hiánytalan, a teljes modern kori irodalmi Bocskai-recepció még feldolgozásra vár, s talán arra is, hogy egy valóban nagyszabású, a kalandregények szintjén túlelmelkedő, átfogó koncepciójú alkotás szülessen róla. Személye és sorsa alighanem alkalmas lehetne jelenkori léthelyzetek és kihívások érzékeltetésére is.

Annyi azonban az eddigiek alapján is elmondható, hogy az irodalmi megközelítések sokfélesége korántsem tette kérdésessé, hogy Bocskai a história és a irodalom által felépített köztudatban jelképévé lett a szuverén magyar politikai törekvéseknek s a református hitvédelemnek egyaránt. S nem csupán azért, mert hajdúi élén az egyetlen győztes magyar szabadságküzdelem vezére volt, hanem azért is, mert a katonai diadal után a béke megteremtésére, elvi és gazdasági alapjainak megszilárdítására is gondolt. Egyfelől a bécsi béke, másfelől a hajdúkatónák letelepítése maradandó eredménye volt mozgalmának, érthető, hogy fejedelemségének rövid, mindössze kétéves időtartama ellenére az általa megjelenített eszmékör s a hozzá kapcsolt érzelmvilág mély nyomot hagyott mind a szűkebb pátriának, a Tiszántúl északi régiójának, mind pedig a magyarság egészének történetelméletében. Ezt illusztrálják a különféle műfajú irodalmi szövegek, amelyek mindig is elsőrendű szerepet játszottak a nemzeti múltról szóló retorika kiformalásában. Így történt Bocskai esetében is: reánk hagyományozták a közösségéért kiálló, fegyvert is ragadó, de békét ugyancsak teremteni tudó fejedelem eszményképét, amely több évszázad távlatából sem homályosodott el, s amelynek mindmáig érezhető nemzeti identitástudatot erősítő hatása.

Niederhauser Emil

A Bocskai-felkelés és Európa

The Bocskai Uprising and Europe

Bocskai, despite the shortness of his reign, profoundly transformed the circumstances in Hungary and Transylvania, the relationship of the two with one another, and their foreign relations. Bocskai established a Transylvanian principality independent of the Habsburgs, while he also conserved its integrity in relation to the Ottoman Empire. His plan, the establishment of a new, strong, Hungarian–Polish union, could not be realised due to his untimely and sudden death.

Az eseménytörténetet könnyű felidézni, hiszen eléggé közismert. Bocskai István 1557-ben született erdélyi birtokos nemes, az 1590-es években váradi kapitány. Amikor 1595-ben, a később tizenötévesnek nevezett háború kapcsán Rudolf császár és magyar király szövetséget kötött Báthori Zsigmond erdélyi fejedelemmel, Bocskai ezt lelkesen támogatta – még abban az évben győzelmet is aratott a törökök elleni egyik csatában. A magyarországi Habsburg-uralomnak is lelkes híve volt. Rudolf ennek ellenére bizalmatlan volt vele szemben (kivel szemben nem volt az?), 1662–64 között Prágában tartotta internálva.

Közben már 1590-es évek kezdete óta oszmán provokációk következtében folyt a tizenötéves háború. A királyi Magyarországon Rudolf erőteljesen támogatta az ellenreformációt, egy olyan országban, amelynek lakossága többségében protestáns volt. A bécsi abszolutizmus a magyarországi (vagyis mai fogalmaink szerint is magyar) rendeket számos sérelemmel sújtotta. A legkomolyabb összeütközési pont az 1604-ben összehívott országgyűlésen egyrészt az Illésházy István ellen indított per volt. Illésházy Bazin és Szentgyörgy mezővárosok földesuraként megengedte volna a jobbágynak az önkéntes megváltást, ami felháborította a nemesi rendet, de aztán Rudolf alaptalanul felségsértéssel vád alá helyezte, csak udvari jóakaróinak köszönhette, hogy idejében lengyel területre tudott menekülni – az országgyűlésen elfogadott törvények után pedig a kormányzat még beiktatott egy XXII. törvénycikket, amely korlátozta a reformáció terjedését. Ez is, meg az egyre gyakoribb birtokelkobzások erősen megnövelték a magyar rendek ellenzékiségét, várható volt valamiféle rendi felkelés kitörése.

Közben pedig Erdélyben Bocskait választották fejedelemmé (az oszmán szultán ezt Erdély vonatkozásában csak utólag hagyta jóvá, a rendek szabadon választhattak). Az adott pillanatban a magyarországi helyzetre való tekintettel Bocskai a Habsburg-szövetség felmondását választotta, az év augusztusában szövetséget kötött az oszmán kormánnyal (a helyzet teljesen zűrzavaros voltát mutatja, hogy a kezén lévő bihari várak még az év szeptemberében is védekeztek a háború során támadó török csapatok ellen).

Bocskai még egy másik szövetséget is kötött októberben a hajdúkkal. Ez az elsőrendűen szökött jobbágyokból és egyéb bizonytalan, a társadalmi struktúrán kívül álló egyénekből összetevődő több tízezres tömeg a harcok árnyékában fosztogatott, és egyéb sérelmeket okozott a földesuraknak. Bocskai tisztában volt vele, hogy ez a nemesi elitet aggasztja. Ezért megkezdte azt a reformot, amely a korban egyedülállóvá tette uralkodását. A fegyverforgatáshoz mint foglalkozáshoz hozzászóltott hajdúkat nem próbálta visszatéríteni a jobbágysorba, hanem mezővárosokban telepítette le őket a ma is Hajdúságnak ne-

vezett kelet-magyarországi területeken. Ez uralkodása idején végül is több tízezer főt jelentett. A hajdúk megkapták az ún. hajdúszabadságot, nem tartoztak földesúri fennhatóság alá, viszont ennek fejében a fejedelem hívására bármikor kötelesek voltak fegyvert fogni. Az akkori Európában, ahol általában zsoldos hadseregek harcoltak egymással, Bocskai egészen sajátos hadsereghez jutott.

A magyarországi rendi sérelmek miatt a nemesi elégedetlenség mellé állt. Valamiféle biblikus hevülettel tekintette saját szerepét a protestantizmus védelmében, vagyis a vallásszabadság védelmében a Habsburgok ellen. Ezt az isteni küldetést teljesítette a továbbiakban is. 1604. november elején érkezett Kassára, és ettől kezdve voltaképpen egész uralkodása ideje alatt innen irányította a Habsburg-ellenes hadjáratot. Nagy, nyílt csatába mindössze egyszer bocsátkozott a császári csapatokkal, Edelenynél, ezt is elvesztette. De a hajdúkat jól fel lehetett használni az ellenfél nyugtalanítására, manapság partizánháborúnak neveznénk ezt. A szövetség a magyarországi rendekkel lehetővé tette számára, hogy rövidesen a királyi Magyarország nagyobb részét, érdemben a mai Szlovákiának és Kárpátaljának a területét elfoglalja. A protestáns rendek már magyar királlyá való megválasztását is felvetették. Ezt azonban Bocskai elutasította. Az 1605. április 20-ára Szerencsre összehívott országgyűlésen megengedte, hogy Magyarország fejedelmévé válasszák. Az újabb hajdú-telepítésekkel sikerült a hajdúság kérdését a nemesi elitnek is megfelelően megoldani.

Nem egészen három éven át uralkodott. Az utolsó hónapokban már súlyos beteg volt, a kortársak mérgezésre gyanakodtak. Nem valószínű, de biztosat azóta sem tudunk. Élete vége felé már egyre inkább a Habsburg-uralkodóval való megbékélésre törekedett. Ez végül is hosszas tárgyalások után 1606. június 23-án következett be, amikor meghatalmazottai Bécsben aláírták a békét, amely biztosította a protestáns vallásszabadságot, a rendek (vagyis érdemben az arisztokrácia és a nemesség) kiváltságait. Az oszmán hatalommal ő közvetítette a békét, ugyanazon év november 11-én a Zsitva folyó torkolatánál, tábori sátrakban kötötték meg a békét, amely több évre, 1663-ig, legalábbis forma szerint, békét teremtett a két nagy ellenfél között. Az addig elfoglalt birtokállomány alig változott.

Bocskai rövid uralkodása idején azért alapvetően megváltoztatta Magyarország és Erdély helyzetét, egymáshoz való viszonyát, és ahogy hamarosan meglátjuk, nemzetközi kapcsolatait is. Erdélyt még II. Nagy Szulejmán tekintette saját kitalálásának, a kortársak is így tartották számon. Bocskai viszont mintegy politikai végrendeletében megfogalmazta Erdély különállásának szükséges voltát: „Valameddig pedig a magyar korona ott fenn nálunknál erősebb nemzetségnél, a németnél leszen, és a magyar királyság is a németeken fordul, mindenkor szükséges és hasznos egy magyar fejedelmet Erdélyben fenntartani, mert nekik is oltalmokra, javokra leszen. Ha pedig Isten azt adná, hogy a magyar korona Magyarországon magyar kézben kelne egy koronás királyság alá, úgy az erdélyieket is intjük, nem hogy attól elszakadnának vagy abban ellent tartanának, de sőt segítéjk tehetségek szerént, és egyenlő értelemben azon korona alá a régi mód szerént adják magokat.” Közel háromszáz esztendőre ez szabta meg az ország további sorsát.

Eddig persze csak Magyarországról és Erdélyről volt szó. De máris meg kellett nevesítenünk még két további szereplőt, akiknek ugyancsak volt beleszólásuk a magyar ügyekbe. Az egyik a Habsburg Birodalom. Ekkori terjedelmében már egy évszázada meglévő, de voltaképpen a 13. századi eredetekre visszamenő birodalom, amely sajátos szerkezetű volt, ebben a korszakban, amikor Európában már az uralkodói abszolútizmus vált a korszerű államformává. A birodalom ugyanis, ha a német területektől el is tekintünk, hiszen azokat érdemben nem tartotta hatalmában, de mégis terjedelmes, sok orszá-

got és tartományt összefogó államképlet volt, felül Bécsben abszolutisztikus berendezéssel, az egyes országokban és tartományokban viszont a rendi szervezet kettősségével. És a magyar(országi) rendiség erős volt, jelentős mértékben a csehországi is, hiszen még a fehérhegyi csata előtt vagyunk. És ez a Habsburg-birodalom már létrejötté óta állandó vetélkedésben áll a francia monarchiával, amely európai hegemoniára tört.

Az állandósuló francia fenyegetés mellett Magyarországgal együtt a birodalom örökölte az oszmán koloncot is, hiszen az eredeti magyar terület kétharmada valamilyen formában az oszmánok hatalmában volt. A birodalomnak tehát kétfelé kellett állandóan figyelnie. Az oszmán hatalom az adott pillanatban, vagyis a 17. század első éveiben még félelmetesnek és megrendíthetetlennek tűnt. Jóformán senki sem vette észre a kortársak közül, hogy Szulejmán halála óta a birodalom már a hanyatlás szakaszába lépett. A birodalom addig az állandó területi hódításokból, újabb és újabb kirabolható országok megszerzéséből élt meg. Ennek azonban most vége szakadt. A jövedelmi források megcsökkenek, a belső viszonyok is bonyolultakká váltak. A központi kormányzat is meggyengült. És a Habsburg-birodalomhoz hasonlóan az oszmánok is állandóan kétfelé kellett figyelnie, hiszen keleti oldalán ott feküdt a perzsa birodalom, a Szeferida-dinasztia uralma alatt. Perzsiában a síita szekta volt uralmon, szemben a törökországi szunnitával. 1578–90 közt az oszmánok megvívta egy hosszan tartó háborút Perzsiával, 1598-ban az anatóliai törzsterületen a dzseláli felkelés gyengítette a birodalmat, Perzsia pedig I. Abbasz (1587–1629) uralkodása idején élte egyik fénykorát. Az oszmán birodalomnak ezért is kellett 1606-ban a béke. Perzsiával ezt majd csak 1612-re sikerült helyreállítani, addig az oszmán hatalom sem lehetett már teljes erejében. Csakhogy ezt Kassáról vagy akár Bécsből igazában nem lehetett még látni. Vagyis Bocskai török szövetsége nagyon is értelmesnek tűnt az adott pillanatban.

Bocskai tehát megteremtette a Habsburgoktól független Erdély fejedelemségét, és meghatározta ennek politikai feladatát a Habsburg Birodalommal szemben, a magyar rendiség védelmét, sőt támogatását. Csakhogy volt még egy másik elképzelése is. Hiszen Bocskai már felnőtt fejjel élte meg Báthori István lengyel királyságát és végeredményben mondhatni unióját Erdéllyel. Lengyelországban III. Zsigmond uralkodott, a Wasa-dinasztia tagja, aki eredetileg svéd király volt, de a katolikus valláshoz való ragaszkodása miatt a svédek 1604-ben megfosztották a svéd tróntól, ezért állandó háborúba is keveredett Svédországgal, a Balti-tenger feletti hegemonia volt a tét. Abszolutisztikus kísérletezései miatt az ettől már elszokott lengyel nemesség elégedetlen volt vele. Bocskai a lengyel rendekkel lépett kapcsolatba, azokat támogatta a király kísérleteivel szemben, egy esetleges újabb lengyel–erdélyi unió reményében. Bocskai halálával ez a lehetőség eltűnt. A szövetkezés ugyanis ebben a korszakban, amikor Európa-szerte a rendiség háttérbe szorult, már csak dinasztikus alapon volt lehetséges. A lengyel támogatás tehát, amely netán felválthatta volna a törököt, nem vált valósággá.

De minél messzebbre megyünk nyugat felé Erdélytől, annál kevesebb lehetséges szövetség tűnik fel. Az oszmán birodalom kiszorítása Európából a tizenöt éves háború kezdetén még jelentett is egy támogató mozzanatot. Csakhogy hosszabb távon az Atlanti-óceán partján fekvő hatalmak a tengerentúli területszerzésben és a megszerzett területek gazdasági értékesítésében voltak érdekelve. 1602-ben alakult meg elsőként a Holland Kelet-Indiai Társaság, végeredményben egy polgári vállalkozás, amelyet azonban az állam is támogatott. Mintájára később más hatalmak is létrehozta ilyen társulásokat, és ezek valóban jelentős gazdasági sikereket is értek el. Az európai hatalmak, amelyeket az oszmán fenyegetés közvetlenül nem érintett, ebben több fantáziát láttak, mint az oszmánok kiűzésében.

A Habsburg-család belső bajai, a testvérviszály, ahogy azt Grillparzer, az osztrák költő a 19. században megfogalmazta, nem segített, a birodalom külső kapcsolataiban édeskevés változást okozott. A nagy többségében Luther Márton német vallását felvett német országok (több mint háromezren voltak ekkor) természetesen rokonszenveztek az ugyancsak protestáns Bocskaival, még ha ez nem is Luther, hanem Kálvin követője volt is. Állásfoglalásuk azonban külön-külön még nem számított, egységes állásfoglalást pedig végképp nem lehetett tőlük várni. A francia külpolitika látószögébe a kelet-európai térség csak évtizedekkel később került be. Akármelyik oldalról is vesszük szemügyre a helyzetet, a két 1606-os béke eredményeinél többet nem lehetett ebben a pillanatban elérni.

Mindaddig persze voltaképpen csak a magyar nemzeti látószögből vizsgáltuk az eseményeket, úgy, ahogy akkoriban lezajlottak, pontosabban: ahogy az akkori kortársak láthatták. Csakhogy a kérdésnek van még egy másik oldala is, az ugyanis, hogy nem a magyar történeti látószögben, hanem egyéb érintett etnikumok, mai nemzetek saját történeti látószögében hogyan mutatkoznak meg ugyanazok az események.

Mindjárt megláthatjuk, mennyire különböznek egymástól ezek a nemzeti látószögek. A szabadságharc kapcsán már megemlítettük, hogy az jórészt a mai Szlovákia területén zajlott le. Az események sora valójában persze ugyanaz. Csakhogy szlovák szempontból nem látszik semmilyen ok ennek pozitív nemzeti értékelésére. A történészek, teljes joggal persze, azt emelik ki, milyen súlyos anyagi és emberveszteségeket okoztak ezek a hónapokon át tartó háborúskodások. (Még szerencse, hogy az adott technikai felszerelés mellett télen abba kellett hagyni a háborúskodást, mindkét fél bizonyos nyugalomhoz jutott.) Persze nem feledkezhetünk meg a német és az osztrák látószögről sem. A németeknél persze a felekezeti szempont a döntő, a protestánsok teljes mértékben indokoltak és jogosultnak tartják a vallásszabadságért folytatott küzdelmet, ennek megfelelően érdemben a magyar felfogást pártolják. A katolikusok, és ebbe most itt az osztrákokat kell első sorban beleértetni, a legitim uralom elleni lázadást szimatolnak itt, modern fogalmazásban a korszerű abszolutizmussal való értelmetlen szembefordulást. Tehát elítélik a magyar álláspontot. Az osztrák történetírás csak az állandó magyar rebelligség megnyilvánulását konstatálja.

És még mindig csak a közvetlenül érdekeltekről ejtettünk szót. De hiszen itt vannak még az egykori érintett nemzetiségek közül a románok, akik megint csak másképp látják a néhány év eseményeit. Mert hiszen ezekhez közvetlenül Bocskai előtt még hozzátartozik Mihai Viteazul erdélyi szereplése, amikor Rudolf nevében, az ő megbízásából szállja meg Erdélyt. A magyar látószögben ez csak kellemtelen epizód. A románban viszont a mindenkit magában foglaló egységes román állam megteremtésének első, legalábbis egy időre sikeres kísérlete. Az persze más kérdés, hogy nem érintett látószögek szempontjából szó sem volt Mihai Viteazul (magyarul Vitéz Mihály) részéről, hogy valóban egységes román államot hozzon létre, ez a gondolat akkor teljesen idegen volt. Mihai nagyon lelkes és harcias kereszties vitéz volt, aki vallási alapon tartotta elengedhetetlennek a hitetlen pogányok kiűzését Európából. Ha ezt éppen Rudolf császár szövetségében tehetné, akkor ezt a megoldást fogadta el.

Volna még két másik egykori magyarországi nemzetiség, akiknek lehetne más nemzeti látószögük. A horvátok azonban, akik ugyancsak jelentős területeket vesztek el az oszmánok javára, egyértelműen törökellenes álláspontot foglalnak el erre a történeti pillanatra. A szerb látószög kevésbé egyértelmű. Zömmel persze az is a törökellenes álláspont mellé áll. Csakhogy félszemmel mindig arra is kell tekintenie, hogy a balkáni oszmán hódítás jelentős mértékben a szerb etnikumból adódó katonákkal ment végbe, va-

gyis az ekkori oszmán hódítás mellett mindig figyelembe kellett venni a későbbi, az oszmán birodalmon belüli autonóm fejlődés lehetőségét is.

A mai török nemzeti látószög szempontjából azt kell megérteni, hogy a modern török történetírás és nyomában a közgondolkodás elhatárolja magát az oszmán történelemtől, de mégse tud egészen úgy tenni, mintha az egész több évszázados korszakhoz nem volna semmi köze. Ezért az oszmán uralom jóformán kötelező elítélése mellett egy Habsburg-ellenes török–magyar összefogásnak a lehetőségét sem utasíthatja el. A Habsburg Birodalom az Oszmán Birodalomnak ugyanúgy hagyományos ellensége volt ekkor, mint Franciaország. És lehet még érvelni a Habsburg-államalakulat hibrid és maradi voltaival, amellyel szemben az oszmán birodalom mégis valami pozitívumot képviselt.

A nyugati európai országok történetírásában és nemzeti látószögében persze az egész itt tárgyalt eseménysorozat a legjobb esetben egy európai epizód részét teszi ki. A Habsburgok elleni hagyományos háborúban ebben a pillanatban még nem vetődött fel a Habsburgok háttérében lévő magyarok támogatása, ez majd néhány évtized múlva válik aktuálissá, és játszik majd szerepet a francia nemzeti látószögben. A többi nyugati hatalom történetírása még ennyi figyelmet sem szentelt a kérdésnek. Lehetne persze számításba venni egy nem nemzeti, nemzetek feletti történelmi látószöveget, de ez majd csak inkább ezután fog kifejlődni.

Még a lengyel látószögről lehetne szólni. Ebben mind a mai napig a függetlenségi, lengyel önállósági szemlélet az uralkodó. III. Zsigmond tehát, aki Habsburg-együttműködéssel kacérkodik, nem kap jó kalkulust a lengyel látószögben, a lengyel rendek kacérkodása az erdélyi kapcsolattal, hiszen annak volt már komoly, eredményeket hozó előzménye, már sokkal inkább megfelel, különös tekintettel arra is, hogy az oszmán birodalommal a lengyel nemesi köztársaságnak jó néhány összecsapása volt már. A protestáns fellépés a katolikus Habsburgokkal szemben már annak idején sem volt népszerű, hiszen akkorra a rekatolizálás már eldöntött ügy volt.

A sokféle nemzeti látószög bizonyára kiábrándítónak hat a mai olvasó számára. Veszélyes relativizmust is kelthet, mert hiszen ha ugyanazt az eseménysort a legkülönbözőbb formában lehet értékelni, akkor hogyan hámozzuk ki a történeti igazságot. Pedig egyszerűen arról van szó, hogy a történetész évtizedekkel vagy évszázadokkal utóbb sokkal többet tud már az akkori események háttéréről, mozgatórugóiról, mint akár a legtöbb információval rendelkező kortárs államférfi (mert hiszen azoknak lehettek a legjobb információik). Az utólag okoskodó történetész pedig ugyancsak meg van kötve a forrásanyag lehetőségei által, hiszen bármikor előkerülhet olyan új, addig ismeretlen forrás, amely egészen más értelmezést tesz szükségessé. A nemzeti látószögek eltérő jellegébe bele kell nyugodnunk. Lehet, hogy az Európai Unió egy-két évszázados fennállása után ez a sokszínűség majd eltűnőben lesz, de még ebben sem lehetünk biztosak.

És még egy pillanatra visszatérve a magyar nemzeti látószöghöz: a cikk elején még azt állítottuk, hogy az 1606-os békekötésekre az ellenfelek kimerülése vagy legalábbis elfáradása miatt került sor. És azért is, mert a tizenöt éves háborúban az ellenfelek éppen pátthelyzetben voltak. A legújabb kutatások viszont ezt a felfogást is megkérdőjelezzik, mert úgy látják, hogy a Habsburg-birodalom túlsúlyba került, megvolt a reális lehetősége annak, hogy a törököket kikergessék Európából – ezt a lehetőséget tette semmissé Bocskai és a magyar rendek támadása. Így kiélezve valószínűleg nem állja meg a helyét ez a feltevés, tesztelésére viszont nincs mód, hiszen a történelemmel nem lehet kísérletezni.

Lehet, hogy ez a kép bizonyos értelemben ünneprontó. De az Egyesült Európa ilyen következményeihez is hozzá kell szoknunk. Végeredményben a magyar látószög is mutat ebben az esetben olyan mozzanatot, amelyeket ma is érdemes értékelni és megün-

nepelni. A felkelés a magyar(országi) rendek sérelmei miatt robbant ki. De olyan sérelmek voltak ezek, amelyek együttesen az ország egész lakosságát is érintették, az állandó háború és a pusztítás révén. És egy olyan gyökeres fordulatot hozott az ország(ok) politikai helyzetében, amely az adott pillanatban, az akkor ismeretes tudásszinten reális volt. Az addigi elítélendő és hibás politika számos intézkedését sikerült kiküszöbölni, ha csupán átmenetileg is a legtöbb esetben. És a hajdúk problémájának a megoldásával egy lényeges társadalmi nehézséget küszöbölt ki. Ha jó néhány kérdés a következőkben újra és újra elő is került, néhányat sikerült hosszabb távon is megoldani. És nem feledkezhetünk meg Bocskai nemzetközi hírnevéről. Nemcsak az akkoriról, a mostaniról is. Genfben ma is ott áll a szobra a reformációs emlékművön mint a vallásszabadságért a fegyvereket is megmozgató államférfi és uralkodó. Talán mindaz együtt, amit eddig felvetettünk, eléggé megindokolja a megemlékezést.

Orosz István

Bocskai István és a hajdúk

István Bocskai and the Hajduk

The privileges guaranteed to the hajduk foot soldiers (haiduk, heyduck) constituted a strong weapon in the hands of Bocskai for they strengthened the alliance between the prince and these soldiers. It was due to this that, at the negotiations with the court, the prince could reject the "first" Peace Treaty of Vienna, and sign a second one of more favourable conditions.

A magyar társadalom a 16. század végén és a 17. század első éveiben válságos esztendőket élt meg. A 15 éves háború pusztításai tovább szegényítették a török pusztításai miatt már korábban is sokat szenvedett lakosságot. Rudolf császár és király intézkedései nem tompították, hanem mélyítették a válságot. A protestánsok üldözésével, templomaik elfoglalásával vallásában sértette meg magyarországi alattvalóinak többségét. A felségáru-lási perekkel – amelyek egyetlen célja a birtokelkobzás volt – a nagybirtokosok egy részét tette ellenfelévé, s idézett elő rettegést a többiek körében, 1600-ban kiadott rendeletével pedig, amellyel a háború kellős közepén elbocsátotta szolgálatából a katonáskodó hajdúkat, e számottevő társadalmi réteget fordította maga ellen.¹

Az elégedetlenség a Bocskai István vezette szabadságharcban öltött testet, amelynek első mozzanataként egymásra talált a tiszántúli nagyúr és a békétlen hajdúk tömege.

A hajdúság nem Bocskai István korában jelent meg a magyar történelemben, hanem már a 15. század második felében és a 16. század elején. Eredetileg a hajdúk marhapásztorok, olyan „hajtók” voltak, akik a dél-németországi, észak-italiai vásárookra szánt magyarországi szarvasmarhákat terelték a külföldi városokba. A marhapásztor hajdúk életmódjának első nagy válsága már a 15–16. század fordulóján bekövetkezett. Ez a válság okozta, hogy a hajdúk az 1514. évi parasztháború katonai bázisává válva Dózsa György leghűségesebb katonáivá lettek. Az elbukott felkelést úgy is tekinthetjük, mint sikertelen kísérletet a marhahajtó életforma válságának megoldására. A hajdúk előtt a 16. század folyamán már nem volt más út, mint a marhapásztorból katonává válás, ami a század második felében a török hódításai miatt be is következett. A török elleni küzdelem számtalan falu és város pusztulásával járt együtt éppen Magyarország leggazdagabb területén, az Alföldön. A szegény jobbágnak vagy egytelkes nemesnek háza felégetése, jószágainak elhajtása után nem volt más lehetősége, mint elmenekülni Erdélybe vagy a királyi Magyarországra, vagy pedig beállni a katonává vált hajdúk közé. Az egykori marhahajtók tömege a 16. században kiegészült a falvaikból elmenekült, elűzött jobbágyok, kispapok csoportjaival.²

¹ A hajdúkra vonatkozó igen gazdag irodalomból csak a legfontosabbakra hivatkozhatunk. Nagy László: *A Bocskai szabadságharc katonai története*. Bp., 1961. *Uő. Hajdúvitézek (1591–1699)*. Bp., 1983. *Uő. Egy szabályos magyar úr Genjben*. Hajdúböszörmény, 2000. Nagy László–Nyakas Miklós: *Hajdúvisztességük öre*. Hajdúböszörmény 2001. Balogh István: *Hajdúság*. Bp., 1969. Rácz István: *A hajdúk a XVII. században*. Debrecen, 1969. Módy György szerk.: *A hajdúk a magyar történelemben*. A Hajdú-Bihar Megyei Múzeumok Közleményei 10. sz. Debrecen, 1969.

² Császár Edit: *A hajdúság kialakulása és fejlődése*. Debrecen, 1932. Szabó István: *A hajdúság kialakulása*. Debrecen, 1956. Rácz István: i. m. 24. p.

A törökellenes háborúk azonban távolról sem teremtették meg minden hajdú számára a zsoldos katonai szolgálat lehetőségét. Ilyeneknek csak az ún. „iratos” vagy „királyi” hajdúkat tekinthetjük. A többiek zsold nélküli, csak prédából élő, ún. „szabad hajdú”-k voltak.³ A földönfutóvá vált jobbágyok, zsellérek, kismesek természetesen nem az iratos, hanem a szabad hajdúk sorait szaporították. A Bocskai-szabadságharcban fontos szerepet játszó Illésházy István felvidéki nagybirtokos is úgy tekintett a szabad hajdúkra, mint akik „támadtak vala az jobbágyágból, az kiknek hazájok elpuszttatott az hadak miatt.”⁴

A szabad hajdúk a 16. század második felében talán még inkább a társadalom számkivetettjei voltak, mint korábban a pásztor hajdúk. Míután ők sem ismertek erkölcsi korlátot, s raboltak, fosztogattak törököt, magyart, jobbágyot és földesurat egyaránt, nem csodálkozhatunk rajta, hogy kiirtásukat – akár a vadállatokét – országgyűlési törvények írták elő a királyi Magyarországon⁵ és Erdélyben egyaránt. 1600-ban az erdélyi lécfalvi országgyűlésen pl. úgy határoztak, hogy „az hol pedig (a hajdúk) contumacia ducti (engedetlenségtől vezetve) csoportonként járván falukra városokra ütvén, dúlást, kóborlást cselekedének, tehát a féle contumax (csökönös) latroknak az hadnagyjokat meg fogják s felakasszák, a több közlegényeket pedig megfognak és fogsággal meg büntessék”.⁶

A hajdúság részint a török, részint a földesúri hatalom alól menekülők révén kiapadhatatlan forrással rendelkezett. A terhek alól menekülő jobbágy – Györffy István szavai szerint – „sarcolt fosztogatott helyett sarcoló és fosztogató lett, a jobbágyágból felszabadultnak érezte magát”.⁷ E két forrás természetesen a háborúk idején volt a legbőségebb. 1567–93 között viszonylag kevesen váltak szabad hajdúvá, a 15 éves háború alatt ismét egyre többen. A 16–17. század fordulóján parancsolóan vetődött fel a megoldás szükségessége, azaz a hajdúk visszaillesztése a társadalom rendjébe. E visszavezetés két szinten történhetett volna meg: a szabad hajdúk tömegének állandó katonává, azaz „iratos” hajdúvá tételével, illetve a hajdúk pusztai földekre telepítésével. A 15 éves háború során meg lehetett volna ragadni mindkét lehetőséget.

A Habsburgok magyarországi uralma óta ugyanis ez volt az első háború, amelyben a császári csapatok támadólag léptek fel a törökkel szemben. A várháborúk helyére ismét a sík terepen vívott csaták léptek, amihez nagy tömegek kellettek. Meg volt tehát a lehetőség, hogy a török ellen felfogadják és harcba vezessék a csekély zsoldért bármire kész szabad hajdúságot. A töröktől visszafoglalt pusztai területekre történő telepítés pedig a

³ Dudás Gyula: *A szabad hajdúk története a XVI. és XVII. században*. Szeged, 1887. Komáromy András: *A szabad hajdúkra vonatkozó levéltári kutatások*. Bp., 1898. Takács Sándor: *A magyar gyalogság megalakulása*. Bp., 1906. 32. 92. p.

⁴ Monumenta Hungariae Historica Scriptorum (MHHS) VII. k. Illésházy István: *Földjegyzései* 65. p. Sztáray Mihály prédikátor szerint „azok a szerencsétlen jobbágyok, kiket a török kiűzött lakóhelyükről, ha valamely földesúr nem könyörült rajtuk, s nem adott nekik földet, hogy megélhessenek, csapatokba verődtek s rablásból tengették életüket. Mint hajdúk kóboroltak be a pusztákat, törököt fogtak ha lehetett, de nagyobbára a szegény népen élőködtek.” Idézi: Rác István: *A török világ hagyatéka Magyarországon*. Debrecen, 1995. 211–12. p.

⁵ Az 1557. évi 23. tc., az 1574. évi 14. tc., az 1597. évi 24. tc., az 1604. évi 12. tc. stb.

⁶ Erdélyország Történeti Tára (ETT) I. k. 225. p.

⁷ Györffy István: *A hajdúk eredete*. Bp., 1927. 11. p.

társadalomba való befogadás, sőt a társadalmi felemelkedés kérdését is megoldhatta volna, hiszen azt aligha lehetett elképzelni, hogy a hajdúk jobbágyként lehettek volna viszszavezethetők a társadalomba.

Minderről Rudolf uralkodása alatt szó sem lehetett. Sőt a már említett 1600. évi rendelettel, a királyi hajdúk elbocsátásával a császár válságba juttatta a „beérkezett”, állandó katonává lett hajdúkat is. Az elbocsátásokban a pénzügyi okoknál sokkal nagyobb szerepet játszott a beteg uralkodó magyarok iránti bizalmatlansága, amely az olcsó hajdúk helyébe a drága, de megbízható német vagy vallon zsoldosokat állította. A császári politikának nem kis része volt abban, hogy a hajdúk kérdés a 17. század első éveiben ugyanolyan élességgel vetődött fel, mint a vallásszabadság vagy a rendi önállóság és nemzeti függetlenség kérdése.

Bocskai István volt az a politikus, aki az elégedetlenek élére állva, szabadságharcában kísérletet tett a vallásszabadság, a rendi és nemzeti függetlenség megvédése mellett a hajdúk kérdés megoldására is.

Bocskai nemzeti függetlenségi eszméi, a vallásszabadság kérdései valószínűleg kevésbé érintették a hajdúkat, bár ők is gyűlölték a német zsoldosokat és parancsnokaikat. Az a tény pedig, hogy egy törökbarát erdélyi csoportra támaszkodva akarta elindítani a szabadságharcot, eleve elriasztóan hatott a törököt (is) mérhetetlenül gyűlölő hajdúkra.

Ennek ellenére történeti tény, hogy a szabadságharc kirobbantói azok a hajdúk lettek, akik fellázadtak parancsnokuk ellen, és 1604. október 15-én Álmosd és Diószeg között győzelmet arattak, megakadályozván a németeket Bocskai várának, Kerekinek elfoglalásában, s ezáltal megátolták a császárt abban, hogy a kelet-magyarországi főúr birtokait ugyanúgy konfiskálhassa, mint pl. Illésházy Istvánét.

A szorongatott helyzetben lévő Bocskai már előzetesen tárgyalta Németi Balázs és Lippai Balázs hajdú kapitányokkal, akik megfogadták, hogy „mellette lesznek mindhalálig in vindicanda libertatem patriae et religionis” (a haza és a vallás szabadságának megoltalmazásában).⁸ Az is elképzelhető, hogy Bocskaiban már ekkor felmerült a hajdúk letelepítésének gondolata,⁹ s a hajdúk kapitányai ezért sem akartak „nemzetük hóhérei” lenni,¹⁰ valószínűbb azonban, hogy a hajdúk megnyerésében nagyobb szerepe volt a főúr pénzének és kincsének, „aki sem munkáját nem szánván és értékét semmiben sem kímélvén, pénzzel amit nem ért, ezüstmiveit, kit épen, kit darabokra vagdaltatván tartozás nélkül osztatá a hajdúknak, hogy magához vonhassa őket”.¹¹

A megnyerés mellett legalább ennyire fontos volt a hajdúk megtartása. Bocskai maga is elismerte, hogy nélküle „magoktól is...reá támadtak volna a németre”,¹² de aligha maradtak volna meg mellette, ha nem szervez belőlük ütőképes hadsereget, a szabadságharc kiszélesedésekor nem védi meg őket a politikai támadásoktól, s a háború végén letelepítésükkel nem igyekszik végleges megoldást találni problémáikra.

Ismeretes, hogy a szabadságharc a hajdúk és a „háti bőrös, gubás és meztlábás” jobbágyok¹³ felkeléseként kezdődött. Bocskai október 15-e után hajdúí élén rövidesen bevonult Debrecenbe és Váradra, s Tokajnál győzelmet aratott Belgiojoso felett, aki előtt a

⁸ Erdélyi Történelmi Adatok (ETA) *Szepsi Lackó Máté krónikája* III. k. 52. p.

⁹ Benda Kálmán: *Bocskai István (1557–1606)*. Bp., é. n. 155. p.

¹⁰ Thaly Kálmán: *Bocskai leveleskönyve. Magyar Történelmi Tár* (MTT) XIX. k. 103. p.

¹¹ MHHS VII. k. Hidvégi Mikó Ferenc: *Históriája* 167–69. p.

¹² Thaly Kálmán: i. m. 103. p.

¹³ Idézi: Benda Kálmán: *A Bocskai-szabadságharc*. Bp., 1955. 23. p.

kassai polgárok bezárták városuk kapuit, de beengedték Bocskai csapatait. Kelet-Magyarország a felkelők kezére került, s mód nyílt a szabadságharc társadalmi bázisának kiszélesítésére. A szabadságküzdelem vezére már 1604. november 12-én Kassáról kiáltványban szólította fel a nemességet a csatlakozásra. A felhívás sikere – bár a nyugati megyék nemessége vonakodott – nemcsak a résztvevők körét szélesítette, de azt is jelentette, hogy a vezetés átcsúszott a nemesség kezébe, különösen akkor, amikor Illésházy István s az ő példájára több főnemes is Bocskaihoz csatlakozott. A nemesség csatlakozása nem egyszerűen szóbeli gesztus volt. Bocskai már 1604 novemberében azt is megkívánta, hogy „mind urak, mind nemesek és egyéb statusok quo meliori possunt, ordine et apparatu personaliter statim de facto insurgáljanak” (minél jobban képesek, rendben és felkészülten személyesen tüstént és azonnal szálljanak hadba) és velem jöjjenek”.¹⁴

Óhatatlan volt, hogy a nemesség bekapcsolódásával a hajdúk szerepe csökkenjen a küzdelemben. A valóságban mégsem teljesen ez volt a helyzet. A hajdúk eszközt jelentettek a fejedelem kezében a hadba szállástól vonakodó nemességgel szemben. Az erdélyi rendeket pl. azzal intette Bocskai, hogy „...az hadaknak innen (ti. Magyarországról) való bevitelére okot ne adjanak Kegyelmetek, nehogy az ország a hajdúk által még jobban elpusztuljon, s ha mégis be kell vinni őket... az nagyobb pusztításokra lészen és károkra”.¹⁵

Annak ellenére, hogy 1605 januárjától a hajdúk nem egyedül harcoltak Bocskai seregében, továbbra is rajtuk állt vagy bukott a szabadságharc sikere. Mellettük nem a nemesi felkelés, hanem csak a székelyek és a török–tatár segédc csapatok játszottak érdemleges katonai szerepet a hadjáratokban.

Ez okozta, hogy Bocskainak törekednie kellett a szabad hajdúk reguláris csapatokká szervezésére. Ez 1605 tavaszán kezdődött, de még a békekötéskor sem fejeződött be. A cél az volt, hogy a harcoló csapatokból hadsereg szerveződjék. Egyik lépésként Bocskai a zömmel gyalogosokból álló hajdú csapatok mellé „minthogy mindent csakis az gyalog által végbe nem vihetni”,¹⁶ lovas hadat szervezett. Híres „kék gyalogjaiból” pedig elit csapatot szervezett. A regularizáció jele volt az is, hogy a hajdúk fizetését és ételmezését központilag intézték – legalábbis elvben. A zsold jó részét Bocskai adta saját jövedelméből, bár a rendek is megajánlották a portánkénti két forint hadiadót. A fejedelem a töröktől is elsősorban pénzt és nem katonát kért, mivel „az hadbéli segítség az pénzbeli segítség nélkül... semmiképpen nem állandó”.¹⁷ A városok taxáját is zsoldfizetésre használták fel. A reguláris hadsereg szervezésének fontos eleme volt Bocskai két hadiszabályzata is, amelyek kimondták a regularitás legfőbb elvét, azt, hogy a kapitányoknak rendszeres lajstromot kell vezetniük katonáikról.¹⁸

Azon, hogy a száz év óta szervezetlen szabad hajdúkból nem lehetett néhány hónap alatt reguláris sereget kovácsolni, nem csodálkozhatunk. Azt azonban elismerés illeti, hogy Bocskai törekedett megoldani a hajdúknak egyik sok évtizedes problémáját.

¹⁴ Demko Kálmán: *Adatok Bocskai István korának történetéhez. Történelmi Tár* 1889. 164. p.

¹⁵ ETA I. k. 215. p.

¹⁶ Demko Kálmán: i. m. 622. p.

¹⁷ Thaly Kálmán: i. m. 92. p.

¹⁸ A két hadiszabályzat közölve van a *Haditörténeti Közlemények* 1890. és 1923–24. évi számaiban.

A hajdúk és Bocskai viszonyát a szabadságharc időszakában az elmondottakon túl még két kérdés befolyásolta: a török segítség és a nemesség hajdú-ellenessége.

A hajdúk németektől történő elpártolásának egyik fő oka az volt, hogy a török helyett Bocskai ellen akarták őket felhasználni.¹⁹ Nehezen érthették volna meg azonban azt is, hogy fő ellenségükkel, a törökkel együtt kell harcolni a németek ellen. Arra kérték a fejedelmet: „ne tartozzanak űk az törökkel együtt hadakozni, hanem űk akkor más hadban legyenek”.²⁰

A nemesség hajdú-ellenessége jórészt azokban a megújuló panaszokban mutatkozott meg, amelyek a nemesség csatlakozása után 1605 tavaszán megerősödtek. Azt kívánták Bocskaitól, hogy kemény büntetésekkel fegyelmezze meg hajdú katonáit, akik „malmoikat el vagdalának, a féléknek kezek el vágattassék, a kik pedig falukat szánt szándékkal égetének, azok megégettessenek”.²¹ A fejedelem beismerte ugyan, hogy „hadunk a közönséges jónak felette nagy ártalmára és kárára vagyon”,²² de meg is védte hajdú katonáit, s arra figyelmeztette nemes társait, hogy „ilyen változás közönségesen soha kár nélkül nem lehet, ha oly jó szél találtatott volna valahonnan, az mi hírünk nélkül az német császár erejét kifúhatta volna Magyarországról, talán úgy kár nélkül helyre tudtuk volna hütünknek és nemességünknek szabadságát állítani, de hogy haddal kellett azokat innen kiverniünk az kik minket rontottak, kárral kellett annak megelenni, kit az következendő jólétért el kell mindnyájan szenvednünk”.²³

A nemesi panaszok megszűnhettek volna, ha megoldódik a hajdúk társadalmi befogadásának másik módja: megnemesítésük és letelepítésük. A korponai országgyűlésig a hajdúk letelepítésükre és kiváltságolásukra csak ígéreteket kaptak, konkrét megvalósulás nélkül. Ez a helyzet váltotta ki azokat a mozgalmakat, amelyek válaszút elé állították az országgyűlést: vagy konkrét ígéretet tesznek a hajdúkérdés megoldására, vagy számolni kell azzal, hogy a hadsereg zömét alkotó hajdúság elpártol a szabadságharc ügyétől. Az országgyűlés az előbbit választotta. A megoldást az 1605. december 12-én kiadott kiváltságlevél jelentette, amely a székelyekhez hasonló szabad katonaságot hozott létre.

A kiváltságlevélben a fejedelem kimondotta, hogy „őket (ti. a hajdúkat) egyenként és összességükben a paraszti és nem nemesi állapotból, amelyben születtek, és amelyben eddig éltek, kegyelmesen kiemeljük és elrendeljük, hogy említett katonáinkat törvényes utódaikkal együtt a mai Magyar- és Erdélyországunk igazi nemesi sorába és számába számlálják és beírják, őket igaz nemeseknek tartásák, miként mi is azok sorába számláljuk és fogadjuk őket”.²⁴

Az ilyen együttes nemesítés természetesen nem jelentette a nemesi privilégiumok korlátlan birtoklását, valójában szabad paraszti állapot volt, de az örökösen földhöz kötött jobbágyokra így is óriási vonzerőt gyakorolt, főleg, ha figyelembe vesszük, hogy a jobbágyi felemelkedés törvényes útjai éppen a hajdúk kiváltságolása után pár évvel, 1608-

¹⁹ ETA III. k. 49–50. p.

²⁰ MHHS XXI. k. *Gyulafy Lestár Feljegyzései*. 33. p.

²¹ ETA III. k. 60. p.

²² Szilágyi Sándor: *Bocskai István és Illésházy István levelezése 1605 és 1606-ban. Történelmi Tár* 1878. 17. p.

²³ Uo. 585. p.

²⁴ Benda Kálmán: i. m. (A Bocskai-szabadságharc) *Okmánytár*, 127. p.

²⁵ Varga János: *Jobbágysrendszer a magyarországi feudalizmus kései századaiban 1556–1767*. Bp., 1969. 165–67. p.

ban záródott le végérvényesen azzal, hogy az országgyűlés a jobbágyköltözések ügyében a döntést a vármegyékre bízta.²⁵

A hajdúk katonai szolgálataikért (az eddigiekért és az ezután következőkért) kaptak nemességüket, mellette Kálló, Nánás, Dorog, Varjas, Hadház, Vámospércs, Sima és Vid területét, valamint a „rendes és rendkívüli adó, bér, segélypénz és kamarai nyereség, nem különben kilenced, tized, vagy bármilyen paraszti és polgári szolgáltatások teljesítése”²⁶ alóli felmentésüket, s ezzel a kiváltságosak soraiba léptek. A letelepítésükre szánt települések közül Simán, Viden és Varjason nem születtek új oppidumok, bár az elpusztult három falu határát később a hajdúk használták. Soraik Bocskai későbbi telepítései során kibővültek a köleséri és a szoboszlói hajdúkkal. Ez utóbbi a Halasi Fekete Péter kapitány vezetése alatti hétszáz lovas hajdú városává vált. A 17. században „öreg” hajdú városnak nevezett hét település közé számították Böszörményt, amelyet valójában a kállói hajdúk kaptak meg a privilégium-levéiben szereplő Kálló mezőváros helyett. Polgár ugyan nem szerepelt a fejedelem telepítései között, a későbbiekben azonban a hajdúk és a török hatalom közötti tárgyalásokban mindig úgy hivatkoztak rá, mintha a fejedelem adományozta volna területét a hajdúknak. Valójában a polgári hajdúk Báthory Gábor fejedelem, illetve II. Mátyás király adományából lehettek a település birtokosai.²⁷

A hajdúknak adott privilégiumok erős fegyvert jelentettek Bocskai kezében, mert megerősítették a fejedelem és a hajdúk szövetségét. Erre támaszkodva tudta elutasítani a bécsi udvarral folytatott tárgyalásokon az „első” bécsi békét, s kötötte meg kedvezőbb feltételekkel a másodikat.

A hajdúk problémái azonban véglegesen a nemesítéssel és a letelepítéssel sem oldódtak meg véglegesen, sőt Bocskai halála után az 1607–1608. évi hajdúfelkelésbe torkollottak. Ezek bemutatása azonban már kívül esik e rövid cikk keretein.²⁸

²⁶ Benda Kálmán: i. m. (A Bocskai-szabadságharc) *Okmánytár*, 129. p.

²⁷ A hajdúk megtelepedésére: Komoróczy György szerk.: *Hajdúhadház múltja és jele*, Gyula 1972, 324. p. Komoróczy György szerk.: *Hajdúdorog története*. Gyula, 1970. 222–23. p. Szendrey István szerk.: *Hajdúböszörmény története*. Hajdúböszörmény, 1972. 62. p. Rác István szerk.: *Hajdúnánás története*. Hajdúnánás 1973. 258. p. Dankó Imre szerk.: *Hajdúszoboszló monográfiája*. Hajdúszoboszló, 1975. 156–59. p. Bencsik János szerk.: *Polgár története*. Polgár 1974. 90. p.

²⁸ Rác István: i. m. (*A hajdúk a XVII. században*) 58. p.

Nyakas Miklós

Bocskai István kiváltságolásai és nemesítései*

Privileges and Ennoblements by István Bocskai

Bocskai wished to ensure the military strength of the Transylvanian principality in part by the unconditional recognition of Székely freedom and in part by securing the military efficiency of the hajdú in the long term. In the case of these soldiers, he relied on the practice of individual and collective ennobling, which concerned about ten thousand persons in all.

Bocskai István az általa indított s nemzeti szabadságküzdelemmé fejlődött felkelés politikai célkitűzéseit legkésőbb 1605 novemberére alapvetően meghatározta, és részben módosította. Akkor, amikor az általa kért és a török szultán által felajánlott királyi koronát csak magánjellegű adományként volt hajlandó elfogadni, egyben letett arról a szándékáról is, hogy a Magyar Királyság akár Erdéllyel egyesülve hosszú távon a Habsburgoktól független hatalmi tényező legyen. Ezzel párhuzamosan érlelődhetett meg benne az a politikai elképzelés, amely testamentumában fogalmazódott meg legtisztábban, s amely a magyarság számára a XVII. század folyamán világos irányvonalat jelölt ki, s amely kimondva-kimondatlanul a század magyar politikai törekvéseinek ténylegesen a tengelyében is állott.

Nevezetesen a következőkről van szó:

„Valameddig pedig a magyar korona ott fenn, nálunknál erősebb nemzetségnél, a németnél léssen, és a magyar királyság is a németeken forog, mindenkor szükséges és hasznos egy magyar fejedelmet Erdélyben fenntartani, mert nékik is oltalmokra, javokra léssen. Ha pedig Isten azt adná, hogy a magyar korona Magyarországbán magyar kézhez kelne egy koronás király alá, úgy az erdélyieket is intjük: nemhogy attól elszakadnának, vagy abban ellent tartanának, de sőt segéljék tehetségek szerént és egyenlő értelemből, azon korona alá a régi mód szerént adják magokat. Mely dologról, ha valaha hitel felett való konföderáció lehet közöttök, felette igen javalljuk.”¹

Az erős Erdélyi Fejedelemség tehát ebben az összefüggésben a Magyar Királyság részére mintegy garancia, biztosíték a Habsburg-túlkapások ellen, s a királyi országrész rendjei számára annak az állami berendezkedésnek az óvása, amely a királyság több száz éves törvényein alapult. Bocskai ezt végakaratóban, amely mély, de nem hivalkodó, nem magamutogató protestáns elkötelezettségű református vallásosságról tanúskodik, világosan megfogalmazza. Számára az örök élet küszöbén Isten után a hazája az első („minden emberi háládatosság között hazánknak, nemzetünknek tartozunk mindenekfelett több jóval”). Ezért a fenti cél érdekében gyakorlati lépésekkel is igyekezett az Erdélyi Fejedelemséget halála után erősnek tudni. Szimbolikus, de ugyanakkor politikailag nagyon világos lépés volt az, hogy a töröktől kapott koronát az ország kincstárába rendeli, hogy az esetlegesen tényleges hatalmi jelvény is lehessen.²

* A jegyzeteket lásd a tanulmány végén. [A szerk.]

Így kell értelmeznünk azt a rendelkezését is, amely az Erdélyi Fejedelemség fontosabb várait nevezte meg, s az esetleges vitát megelőzendő, azokat a fejedelemséghez tartozónak nyilvánítja.³ Az újjászülető fejedelemség katonai erejét szemmel láthatóan két pillérral akarja erősebbé tenni. *Az egyik a székely szabadság feltétlen elismerése, a másik a hajdúság katonai erejének hosszú távú biztosítása.* Mindkét esetben természetesen már végrendeletét megelőzően, de a rákosmezei találkozást követően megtette az alapvető lépéseket. A székelységet tekintve már korábban is, hiszen az ősidőkre visszanyúló székely katonáskodás nemcsak a nemzeti királyaink alatt volt rendkívül fontos, hanem a mindenkori erdélyi fejedelmeknek is. A székely szabadság válságokkal terhes XVI. századi történetéről részletesen nem szólva, elég legyen itt annyi, hogy 1562-ben elvesztették a hajdúkéhoz hasonló kollektív nemességüket, és adófizetésre kötelezték őket. Ez alól *átmenetileg* 1595 végén – Báthory Zsigmond nagy szükségében – megszabadultak ugyan, de már az 1596-os „székely farsangkor” – amiben meghatározó szerepe volt az akkori kormányzónak, Bocskai Istvánnak – ismét visszaestek korábbi helyzetükbe. Emiatt a XVI. század végén és a XVII. század elején folyó belharokban többségük előbb Vitéz Mihályt, majd Bastát támogatta, akik visszaadták régi szabadságukat. Igaz, Basta ugyanakkor megsértette azt az ősi jogukat, hogy egységeik elé maguk válasszanak katonai előjárókat. Emiatt, továbbá a háborús terhek mérhetetlen megnövekedése miatt és Bocskai hadi sikereinek hallatán és az 1604. decemberi ígéretéről tudomást szerezve álltak 1605 februárjában a felkelő fejedelem oldalára. Bocskai a nála megjelenő székely küldötteknek 1605. február 16-ai dátummal kiállította az első oklevelet, amelyben ünnepélyesen megígérte régi szabadságjogaik és privilégiumaik megtartását és megtartatását.⁴ Ez az ígélet elegendőnek bizonyult arra, hogy a székely tömegek az ő katonáiként küzdjenek az erdélyi harcokban.

Bocskai minden jel szerint végérvényesen ártértékelt korábbi székely-politikáját, a végrendeletében megfogalmazottaknak megfelelően komolyan számított a székelység katonai erejére, amely természetesen csak kiváltságaik érvényben hagyásával volt lehetséges.⁵ Sőt, a „székely szabadság” mintegy példaként szolgált számára a hajdú-kiváltságosokhoz is. Igaz, a fejedelem hajdútelepítő politikáját sokan másként is értelmezik, s rámutatnak arra, hogy a fejedelem pénz szűkében igazából mást nem is tehetett, s arra is, hogy maguk a hajdúk is szívesebben fogadták volna el a csengő aranyakat, s hogy a hajdúk letelepítése korábban már másoknál is felmerült.⁶ Mindez igaz, de a kiváltságolás és letelepítés tényén ez nem változtat, s azon sem, hogy a hajdúság így a nemzet természetes vérkeringésébe kapcsolva merőben más szerepet tölthetett be, mint kiváltságolás nélkül. Nem utolsó szempont, hogy az így letelepített magyar nyelvű és református vallású hajdúság katonai ereje és társadalomszervező képessége merőben más volt, mint a Habsburgok által jó egy évszázad után kiváltságokkal felruházott s határőrvidékké szervezett déli országvégeken a délszláv nyelvű és döntően görögkeleti parasztkatonaság történeti útja.

Bocskai István kollektív nemesítései elvben minden szűkítés nélkül, igazi és csorbítatlan nemesi jogállás adományozását jelentették.⁷ Maga az oklevéltani közhely, hogy „paraszti és nem nemesi állapotból” emelte őket az ország igaz nemeseinek sorába, szinte bizonyosan tényleges alappal is bírt, nevezetesen többen lehettek közülük már korábban is tulajdonképpeni nemesek vagy félnemesek⁸ (*nőági nemes, agilis*), a Szoboszlóra telepített lovashajdúk vezetői pedig szinte kivétel nélkül a töröktől elpusztított Kunság területéről vagy annak közvetlen környékéről, tehát már évszázadok óta kiváltságolt, sajátos jogokkal felruházott területről származtak.⁹ Maga a fejedelem, miután az ún. nagyhajdú adománylevélben előadta a hajdúvitézek katonai érdemeit, magát a letelepítést a következőképpen indokolta:

„Hogy pedig a mi említett vitézeink bizonytalan lakhelyeikről el ne széledjenek, vagy idegen törvényhatóság alá ne kerüljenek, hanem minden időben egy bizonyos állandó helyen és kerületben lakván, s így együtt a mi erdélyországi hív székelyeink szokása szerint, Magyar- és Erdélyországunknak minél alkalmasabb, hasznosabb és sikeresebb szolgálatot tehetnének és készen találnának: Szabolcs vármegyében létező és ezelőtt a mi tokaji várunkhoz tartozott Kálló egész városunkat, hasonlóul Nánás, Dorog és Varjas pusztabirtokainkat és Hadház, Vámospércs, Sima és Vid nevezetű birtokbeli részjóságainkat, úgy minden királyi jogunkat”, ... „a mi említett 9254 vitézeinknek és mindkét nemű örököseiknek s utódaiknak mindnyájoknak, azon föltétel alatt adtuk és ajándékoztuk, hogy ők és az ő örököseik és utódaik nekünk, valamint Magyar- és Erdélyországunknak először esküvel magukat kötelezvé, más adományos nemesek szokása szerint, fegyverekkel és hadiszerekkel jól felkészülve, a mi és utódaink parancsára minden közönséges és részleges hadjáratban jelen lenni és a hazának híven szolgálni köteleztessenek”.

Az ily módon kiváltságoltak száma mintegy tízezer fő lehetett, tekintettel arra, hogy sem a szoboszlói adománylevél, sem a kölesér-nagyszalontai pontos számot nem ad meg. A szoboszlói adománylevél név szerint nyolc századost említ Halasi Fekete Péter kapitánysága alatt, a nagyszalontai pedig „mintegy háromszáz” hajdúvitézt. Itt most nem bocsátkozhatunk annak vizsgálatába, hogy ténylegesen mennyien telepedhettek meg a kijelölt helyeken.

A katonai szerepkör hosszú távú fenntartása mellett Bocskai indoka tehát az volt, hogy a hajdúvitézek ne széledjenek szét, és ne kerüljenek idegen törvényhatóság alá. Erre Szabolcs vármegyét különösképpen inti is, mint amely törvényhatóság területére a hajdúvárosok többsége települt. Tény, hogy ez a fogalmazás azt sejteti, hogy Bocskai a hajdúvárosokat ki szándékozott venni a vármegyei keretből, s területükből külön katonai–politikai egységet formálni. Ha volt ilyen szándéka, ebben korai halála meggátolta. Mindenesetre volt legalább egy olyan telepítés, amely nem Szabolcs, hanem Bihar megye területére szólt, ráadásul a szabolcsi telepítésektől meglehetősen nagy távolságra, s ez a fenti feltételezést bizonyos szempontok miatt jelentősen árnyalhatja. Egyébként a nagyszalontai oklevél érvelése is erősen hasonlít a másik két adománylevél gondolatmenetéhez.¹⁰ Mindenesetre a XIX. században volt olyan történetírói vélemény, amely a Hajdúkerület létrejöttét Bocskai nemesítéseitől eredezteti.¹¹ Noha ez ilyen formában nem fogadható el, kétségtelen, hogy a közös kiváltságok fontos összetartó erőt jelentettek. A szabolcsi hajdúvárosok sorsa (számuk Bocskai kiváltságolása óta Böszörménnyel és Polgárral gyarapodott) a XVII. században viszont kétségtelenül úgy alakult, hogy azok Forgách Ferenc kassai főkapitány instrukciója értelmében (1613) kikerültek a vármegyei keretből, s közvetlenül a kassai főkapitányság alá tartoztak, s ezzel a végvári rendszer szerves részét képezték. A török elleni felszabadító háborúk időszakára katonai erejük jelentéktelenné vált, ugyanakkor állami adó alá is vetették őket. Korábbi fellebbviteli fórumuk, a kassai főkapitányság is megszűnt. Mindez a városok elemi érdekévé tette, hogy az önálló törvényhatóságot formáljanak, s önálló adózási portákkal rendelkezzenek, s joghatóságuk integritását megőrizzék. A folyamat maga a XVII. század utolsó harmadában zajlott le, de a döntő évek 1696/98-ra estek.¹² Ezzel létrejött egy olyan törvényhatóság, amelynek társadalmi szerkezete alapvetően különbözött a földesúr–jobbágy viszonyra épülő nemesi vármegyéétől, de amely maga is szervesen épült be a magyar feudális társadalom egészébe. A hajdúvárosok társadalmi szerkezete leginkább a redemptio utáni Jászkunshoz hasonlított. A hajdúvárosoknak, akárcsak a Jászkunsnak, 1790-ben sikerült biztosítaniuk országgyűlési képviselőiket is, s ezzel legfelsőbb szinten is beépültek a késő feudális magyar társadalomba.¹³ A bihari Nagyszalonta Bocskai által adott kiváltsá-

golása másként alakult, a város a többi, ún. kishajdúvárossal együtt az udvar által eladományozva, az Eszterházyak derecskei uradalmának része lett.¹⁴

Szólanunk kell még Bocskai Kismarjának adott kiváltságolásáról, amelynek jellege egészen különleges. A település nem katonai érdemeiért, hanem a szülőföld iránti szeretetből kapta azt a példátlanul széles körű kiváltságolást, amelyből a Bocskai által ideálisnak tartott társadalomképre is vonhatunk le következtetéseket. Nem mondja ugyan, de valószínűen a székely szabadság lebeghetett szeme előtt, indoklásként pedig a szülőföld szeretetét, ősei iránt való tiszteletet hozza fel.¹⁵ A rendkívül széles körű kiváltságolás kiterjedt az önkormányzati jogokra, bíraskodásra, adómentességre, határhazsnálati jogokra és kiváltságokra, a királyi kisebb haszonvételek átengedésére, a címer- és pecséthasználatra. Kismarja kiváltságolása kisebb-nagyobb módosulásokkal a feudális kor végéig fennmaradt.

Bocskai rövid uralkodásának egyéni nemesítései is tanulságosak.¹⁶ Néhány kivételtől eltekintve a sajnálatos módon hiányosan vezetett Liber Regius alapján és a ránk maradt adományleveleket figyelembe véve azt mondhatjuk, hogy a fejedelem egyéni nemesítései tudatosan erősítették részint a helyreállított székely szabadságot, részint pedig a hajdú-kiváltságolásokat. Boldisár Kálmán mintegy 100 évvel ezelőtt 120 egyéni nemesítésről tudott (ebből a Liber Regius-ban 50 található csak), a vármegyei kihirdetések figyelembe vételével készített s 1943-ban megjelent közleményével ez a szám 225-re emelkedett.¹⁷ Ebből székely primipilatus adományozó oklevél 24,¹⁸ amely ugyanolyan lokális nemesi jogot jelentett, mint amilyenné a hajdúnemesítés vált. A Magyar Országos Levéltárban őrzött címereslevelek bevonásával Boldisár kutatási eredményeit mindössze néhány darabbal tudtuk gyarapítani, amelyeket az adott helyen mindig jelöltünk is.¹⁹ Az egyéni nemeslevelek döntő többségét két törvényhatóságban, Biharban²⁰ és Szabolcsban²¹ hirdették ki, tehát abban a két vármegyében, amelynek területe a szabadságharc kezdeteinél, illetve a hajdúk letelepítésénél döntő szerepet játszott. A 61 szabolcsi és a 22 bihari kihirdetés és a 24 székely nemesítés Bocskai egyéni nemesítéseinek – legalábbis amiről tudomásunk van – mintegy 40 százalékát jelenti. Mindez jól jelzi, hogy az egyéni nemesítések tudatosan erősítették azokat a lokális privilégiumokat, azokat a kiváltságolt területeket, illetve az azon élő népséget, amelyekre Bocskai nemcsak a szabadságharc folyamán számíthatott, de elképzelései szerint ő és fejedelmi utódai hosszabb távon is támaszkodhattak. E téren bizonyos meglepetést okozhat a Borsod megyei nemesítések (29) nagy száma.²² Ezenkívül a Szatmár vármegyei nemesítések (kihirdetések) száma jelentős még (12).²³ A teljesség kedvéért említjük, hogy Nógrád, Zemplén, Gömör vármegye 2-2 kihirdetéssel, illetve nemesítéssel szerepel, míg Abaúj és Békés megye 1-1 fővel.²⁴

Az egyéni nemesítések vármegyékhez való kötése tehát jól jelzi azokat a súlypontokat, amelyek Bocskait vezérelhették az egyéni nemesítések során is, s amelyek így jól egészítik ki kollektív nemesítéseit. A helyes értékeléshez látnunk kell még azt, hogy nemesítéseinek majdnem feléről csak vármegyei kihirdetések alapján van tudomásunk, s ez magyarázza a Bihar vármegyei armálisok viszonylag alacsony számát. A vármegye levéltára ugyanis 1660-ban elpusztult, míg Szabolcsé, Borsodé és Szatmáré többé-kevésbé ép-ségben napjainkig fennmaradt.

JEGYZETEK

¹ *Magyar gondolkodók. 17. század.* Bp. 1979. Egyik első kiadása: Rummy Károly: *Monumenta Hungarica. Azaz Magyar emlékezetes írások.* II. Pest, 1816. 315–338.

² „Az koronát is, kit nekünk török császár adott, hagyjuk az ország tárházába, úgy, hogy fejedelemségről fejedelemiségre maradjon és annak készen tartassák, aki az ország-

nak ura lészen, avval a köves szablyával együtt, amelyet adott véle.” Uo. Az 1609/20. tc. rendelkezik úgy, hogy a nádor a koronát (amely „a szent koronának éppen sérelmére nem lehet”) követelje vissza, s azt a koronaszekrénybe helyezze, s „megőrzés végett a királyi felségnek adja és szolgáltatassa át”.

³ „Az erdélyi fejedelemséghez hagyjuk, hogy bírassanak: Fogaras, Gyalu, Szamosújvár, Várad, Lippa, Jenő és minden végházak tartományostól.” Uo.

⁴ Vö. Nagy László: *Székelyek a hadak útján*. Bp. 2001.

⁵ Végrendeletében a következőképpen fogalmaz: „Látván mind jelenvaló, mind következendő állapotjokat, hogy a székely nemzetséget, a mitőlünk nékik adott szabadságban tartásuk meg és successorunkat is intjük, erre légyen fő gondja. Így, mind az országnak s mind magának a birodalma örökösebb lehet. A székelységet pedig, mint kedves híveinket intjük fejenként: szolgáljanak híven hazájoknak és az országban szép egyezséggel alkuván, igyekezzenek az egész magyar nemzetségnek megmaradására. Többé magyar vérbe fertőzni és a nemesség romlására ne igyekezzenek, hogy minden nemzetségek előtt dicséretes, jó hírek, nevek fennmaradhasson.”

⁶ Rácz István: *A hajdúk a XVII. században*. Debrecen, 1969.

⁷ „vitézlő hajdú katonáinkat a paraszti és nem nemesi állapotból, melyben születtek és eddig léteztek, kegyelmesen kiemelni és a mi Magyar és Erdélyországunk igaz nemesi sorába és számába számlálni, összegyűjteni, elfogadni és beírni határoztuk. Valamint számláljuk, összegyűjtjük, felfogadjuk és beírjuk, nyilván rendelvén, hogy ugyanazon vitézeink és azoknak mindkét nemű örökösei és utódai, mindnyájan, igaz, született és kétségtelen nemeseknek tartassanak és tekintessenek.” Legutóbb: Szendrey István: *Hajdú szabadságlevelek*. Debrecen, 1971.

⁸ Bocskai István nemesítései között már korábban is nemesek voltak: Barmos János és István (de Bihar), előbb is nemesek, Korpona, 1605. november 29. Kihirdetve Bihar vármegyében, 1606. évben: Boldisár László, előbb is nemes, Kassa, 1606. február 20. Kihirdetve Szabolcs vármegyében, Karászon. *Czekey (de Eadem) Péter, sztropkói harmincados és testvére Imre; előbb is nemesek. Korpona, 1605. évben. Zemplén vármegye. Danchy (de Kis-Várda) István, felesége Zeuch Margit, fia András, továbbá testvére András; előbb is nemesek. Kassa, 1606. ápr. 20. Kih. Szabolcs vm. 1606. évben. Echyety (Ecsedy) István és fia György; előbb is nemes. Kassa, 1608. okt. 20. Kih. Borsod vm. 1606. évben. Eössy János és testvére Jób, (de Dancsháza), előbb is nemesek Kassa, 1606., november 1: Kihirdette Bihar vármegyében, 1607. április 24. *Ferenczy Albert (in Dada); előbb is nemes. Kassa, 1606. évben. Kih. Szabolcs vm. 1609. évben. Foky (de Mező-Kövesd) Mihály; előbb is nemes. Kassa, 1606. nov. 6. Kih. Borsod vm. Harsányi (aliter Litteratus) Benedek (de Kis-Harsány et Sárospatak) és gyermekei: István, Tamás és Judit előbb is nemesek, Kassa, 1606. évben. Kihirdetve Zemplén vármegyében. Harsányi Mihály; előbb is nemes. Kassa, 1606. febr. 16. Kih. Szabolcs vm. 1606. évben. Jéney (de Eadem) Demeter; előbb is nemes. Korpona, 1605. dec. 11. Kih. Gömör vm. 1606. szept. 4. *Kandó (de Bogács) Jakab és István; előbb is nemesek. Kassa, 1606. jún. 13. Kih. Borsod vm. Keölchey Mihály; előbb is nemes. Kassa, 1606. jún. 4. Kih. Szabolcs vm. 1607. évben (mostohaapjával Füleős Istvánnal együtt). Mándy János; előbb is nemes. Kassa, 1606. jan. 31. Kih. Szabolcs vm. 1606. évben. Mogyorossy (de Eadem) István, János és Miklós testvérek; előbb is nemesek. Kassa, 1606. szept. 1. Kih. Borsod vm. Sárányi Miklós és János (de Eadem), előbb is nemesek, Kassa, 1606. június 8. Kihirdetve Bihar vármegyében, 1606. évben. Utódaik Bihar vármegyében. Szabó (Zabó) Boldizsár és testvérei László és Pál (de Csatár), előbb is nemesek, Kassa, 1606. január 25. Kihirdetve Bihar vármegyében, 1607. március 7-én. Szabó (Zabó) Boldizsár és testvérei***

László és Pál (de Csátár), előbb is nemesek, Kassa, 1606. január 25. Kihirdetve Bihar vármegyében, 1607. március 7-én. *Szentandrásy (de Eadem) György borosjenői kapitány, testvére Tamás; előbb is nemesek. Kassa, 1606. márc. 15. Kih. Zaránd vm. 1607. ápr. 23. MOL R 64 Az összeállítás alapja: Boldizsár Kálmán: Bocskay hadi népe. Debrecen, 1906. és Turul, 1943. évf. 1–2. sz. Calamus dr. néven. Ez utóbbi közlésben újabb, valamivel több mint 100 Bocskai nemeslevélről ad számot vármegyei kihirdetések alapján. A két adatbázist egyesítettem, az utóbbi közlés adatait kurzívval jeleztem, illetve figyelembe vettem a MOL-ban őrzött címeres nemesleveleket is. Ugyanezt a módszert alkalmazom a későbbiekben is.*

⁹ Így pl.: BEÖDY MÁTYÁS (de Halas), Kassa, 1606. szeptember 2. FEKETE PÉTER (de Halas); Kassa, 1606. szeptember 2., LENTHE MIHÁLY és testvérei BALÁZS és DÁVID (de Karczag-Kisújszállás), Kassa, 1606. évben, Médy István (de Abád), Kassa, 1606. szeptember 2. RÁCZ FARKAS (de Sarud), Kassa, 1606. szeptember 2.

¹⁰ Részletek az oklevélből: 1. „nemes Egry István, utóbb Jote Gergely kapitányaink alatt vitézkedő katonáinknak kiváló buzgósága, hűsége és szorgalmatoskodása, amiket részint a mezei hadakozásokban, mindenütt a helyek és idők különbözőése szerint, jelesen pedig Kereki várunknak védésben tanúsítottak, amidőn azt a német katonaság észrevétlenül, s minden várakozáson kívül ostrom alá vevén, a mi Kereki várunk elől említett katonái a várba bemenvén, nemcsak az ellenséget – közülük sokat levágván – az ostromlástól megszűnni kényszerítették”; 2. „az elől említett Jothe Gergely kapitánysága alatt – amint mondják – háromszázan arra tettek esküt, s abban egyeztek meg, hogy minden ingóságainkkal Bihar vármegyében lévő *Kölesér* elhagyott puszta mezővárosunkba költözzünk, lakókat víve magunkkal, s ott megtelepedvén lakóhelyükért nekünk és hazánknek a hadi vállalatokban s katonai dolgokban Erdélyben élő hű szabad székelyeink példájára hasznos és gyümölcsöző munkát teljesítenek a hely, idő és szükségek szerint”; 3. „Erdélyben élő hű szabad székelyeink példájára hasznos és gyümölcsöző munkát teljesítenek a hely, idő és szükségek szerint. Ezért tehát elől említett kapitányunk alatt vitézkedő mintegy háromszáz katonáinkat egyenként összesen a paraszti és nemtelen állapotból – melyben születtek s eddig voltak fejedelmi kegyelmünk és hatalmunk teljességénél fogva kiveendőnek, Magyar- és Erdélyországunk többi igaz nemesei közé számíthatóknak és sorozandóknak találtuk, amint hogy közējük is számítjuk foglaljuk, sorozzuk és írjuk, jelen levelünk által.” Legutóbb közölve: Szendrey István: *Hajdú szabadságlevelek*. Debrecen, 1971.

¹¹ Dudás Gyula: *A szabad hajdúk története a XVI. és XVII. században*. Szeged, 1887.

¹² Vö. Nyakas Miklós: *Hajdúkerületi státútumok*. Hajdúböszörmény, 2003.

¹³ Nyakas Miklós: *A hajdúvárosok országgyűlési képviselői jogának elnyerése. 1790–1791*. Hajdúböszörmény, 1992. és Nyakas Miklós: *A hajdúvárosok a magyar diétán, 1792–1848*. Hajdúböszörmény, 2002.

¹⁴ Szendrey István: *Egy alföldi uradalom a török hódoltság után*. Bp. 1968.

¹⁵ „Ha tehát alacsonyabb helyzetünkben mindenkor, mindenkivel szemben hálát akarunk gyakorolni, aki előttünk arra érdemet szerzett, – annál inkább méltóságunk ezen fokán, ahová nem sokkal ezelőtt a hatalmas Isten különös rendelkezéséből és kegyelméből a birodalomban lakó urak általános szavazatával emelkedtünk, illenék-e megfedelkezni arról a helyről, arról a mi igen kedves szülőföldünkről, közelebbről a Bihar vármegyében fekvő, általánosan Kismarjának nevezett (községről), amelyről a mi eleink, ükapáink, nagyapáink, ősapáink, eredetüket onnan véve, magukat nevezték és neveztették s ahol a mennyei hazába való megtértek után testüket elföldeltetni, csendes nyugvásra eltemettetni, sírboltokat és síremlékeket emelni kívántak? Nem! Sőt éppen különös jóindulatunk-

ból és hatalmunk teljességéből ezt a mi Kismarja községünket Magyarbirodalmunk többi községeitől elkülöníteni és elválasztani akarván, elhatároztuk, hogy mezővárossá tesszük, nevezzük és emeljük, mint ahogy (tényleg) elkülönítjük, elválasztjuk és elveszük, tesszük, nevezzük és emeljük, akarva és el is rendelve, hogy ez a (mezőváros) s következőleg ennek polgárai, az összesség és az egész közösség, bárkik legyenek az idők folyamán, mostantól fogva minden időben valamennyi és minden egyes szabadsággal, jogszó-kással, kedvezményekkel, kiváltságokkal, engedélyekkel és mentességekkel, amelyekkel ebben a mi Magyarbirodalmunkban más mezővárosok jog és régi szokás alapján akármikor éltek és élveztek, örökre élhessenek és élvezhessék azokat.” Közölve: Varga Gyula: *Egy falu az országban. Kismarja életrajza a felszabadulásig*. Debrecen, 1978. Függelék

¹⁶ Boldisár Kálmán: *Bocskai hadi népe*. Debrecen, 1906. Az alább következő kimutatásokat, számításokat döntően e munka alapján végeztem. Felhasználtam még: Nagy László – Nyakas Miklós: *Hajdútisztesség tüköre*. Hajdúböszörmény, 2001.

¹⁷ Bocskay hadi népe. Harmadik (kiegészítő) közlemény. *Turul* 1943. évf. 1–2. sz. *Calamus dr.*

¹⁸ *BARLABÁSI másképp BARABÁSI GYÖRGY. Medgyes, 1605. szept. 25. Kih. Marosszék 1605. évben. (Primipilatus Siculicus.) BARTALYOS MIHÁLY, GYÖRGY; PÁL; JÁNOS ÉS PÉTER (de Me desér), Kassa, 1606. november 13: (Primipilatus Siculicus:) BENKEŐ GYÖRGY ÉS MIHÁLY (de Lukafalva), Kassa, 1606. évben. (Primipilatus Siculicus). BIRÓ PÉTER (de Sóváradjá), Kassa, 1606. november 12. (Primipilatus Siculicus). BONCA JÁNOS (de Demeterfalva), Korpona, 1605. november 25. (Primipilatus Siculicus.) CSORÉ ISTVÁN ÉS FERENCZ (de Papolcz), Kassa, 1606. évben. (Primipilatus Siculicus) FARKAS ISTVÁN (de Kis-Görgény), Kassa. 1606. november.12. (Primipilatus Siculicus) FEKETE másképp NAGY BÁLINT ÉS PÉTER (de Nagyfalu). Medgyes, 1605. szept. 15. Kih. Marosszék. GÁLFY (aliter LITTERATUS) FERENCZ (de Kolbátfalva), Kassa. 1606. november 15. (Primipilatus Siculicus). GYÖRFFY, IMRE (de Agárd), Kassa; 1606. november 12: (Primipilatus Siculicus.) HODOR (de Kézdi-Vásárhely) KELEMEN. Kassa, 1606. ápr. 7. Kih. Háromszéken (Primipilatus Siculicus). ISTVÁNHÁZY MIHÁLY (de Maros-Szent-Király), Kassa, 1606. évben. (Primipilatus Siculicus.) JANKA ISTVÁN (de Bere). Medgyes, 1605. szept. 15. Kih. Marosszéken (Zabady Demeterrel együtt). JÁNOSI PÉTER; MIHÁLY ÉS GYÖRGY, (de Görgény), Kassa, 1606. november 10: (Primipilatus Siculicus.) KIS BÁLINT (de Szent-István; Kassa; 1606. november 15. (Primipilatus Siculicus) KOVÁCH MIKLÓS (de Jánosfalva) Medgyes; 1605 szept. 15 (Primipilatus Siculicus) LÁSZLÓ (aliter OLÁH) TAMÁS (de Bessenyo), Kassa, 1606. október 22. (Primipilatus Siculicus). NAGY (aliter Veres) MÁTYÁS (de Keczet), Kassa. 1606. november 13. (Primipilatus Siculicus). NAGY BENEDEK (de Gálfalva). Kassa, 1606. nov. 10. Kih. Marosszéken (Primipilatus Siculicus). NAGY TAMÁS ÉS MIHÁLY (de Köpecz), Kassa. 1606. november 2. (Primipilatus Siculicus) OSVÁTH PÉTER ÉS JAKAB (de Bethlenfalva), Korpona. 1605. november 25. (Primipilatus Siculicus). SEBE MÁRTON (de Attya), Kassa, 1606. november 10. (Primipilatus Siculicus). TORNANTAL (de Zetelaka,) Medgyes, 1605. szeptember 15. (Primipilatus Siculicus.) ZABADY DEMETER (de Bere), Medgyes, 1605. szept. 15. Kih. Marosszéken (Janka Istvánnal együtt).*

¹⁹ A MOL-ban őrzött mintegy 1724 eredeti címereslevélből viszont csak 1247 került vizsgálat alá, a többinek címerrajza ugyanis hiányzik. Tudni kell ugyanakkor, hogy Boldisár 1943-as közleménye csak nemeslevél meglétét bizonyítja, pontos szövegét és címerképét nem adja, nem is adhatja meg.

²⁰ BARMOS JÁNOS ÉS ISTVÁN (de Bihar), előbb is nemesek, Korpona, 1505. november 29, Kihirdetve 1606. évben; BENDE PÁL, Kassa, 1606. április 25. Kihirdetve 1606. május 29.

DESEŐ BENEDEK (de Herpál), Kassa; 1606. március 7. Kihirdetve 1606. június 11. EÖSSY JÁNOS és testvére JÓB, (de Dancsháza), előbb is nemesek Kassa, 1606. november 1. Kihirdetve 1607. április 24. FEÖLDESI (aliter ZABÓ) JÁNOS és BENEDEK. Kassa 1600. május 26. (János a fejedelem udvari szabója volt.) *GYARMATHY (DE GÁBORJÁN) ISTVÁN, gáborjáni hajdúk hadnagya. Kassa, 1605. dec. 6. Kih. 1606. évben.* HATY JÁNOS (de Csiff), Kassa, 1605; szeptember 1. HORVÁTH JÁNOS (de Hosszúfalva), valamint felesége ZSÓFIA és fia; ANDRÁS, Kassa, 1606: április 15. Kihirdetve március 7. JÓTHÉ GERGELY (de Kölesér), Kassa, 1606. március 16. (Közös adomány Bihar vármegyében. KÁROLY MIHÁLY és testvére MIKLÓS (de eadem), Kassa 1606 június 20. Kihirdetve 1607. évben; KISS MÁRTON (de Sáránd) Kassa 1606. szept. 26. Kihirdetve 1607. május 28. *KOVÁCS (DE HOSSZÚ-PÁLYI) AMBRUS ÉS PÉTER. Kassa, 1606. febr. 11. Kih. 1606. évben.* KUN LŐRINC (de Orosháza). Kassa. 1606. augusztus 27. Kihirdetve 1608. évben (NAGY FERENCCEL együttesen.) *Kún Lőrinc és Nagy Ferenc, akik együttesen kaptak armálist, de Orosháza előneve helyett de Oros értendő. Helyesbítve 1943* LAKATOS MIKLÓS (de Csik-Szent-Simon), Kassa, 1606. évben. Kihirdetve 1631. évben. Nagy Ferenc (de Orosháza), Kassa. 1606. augusztus 27. Kihirdetve 1608. évben. (Kun Lőrincel együttesen.) NAGY ISTVÁN és BALÁZS, Kassa, 1606, március 7. NÁNÁSSY ISTVÁN és felesége JÁSZ ILONA, valamint gyermekei: GÁSPÁR PÁL és KATALIN Kassa 1606. szeptember 15. Kihirdetve 1607. évben. OLASZ PÉTER (de Vekerd et Endröd), Kassa. 1606. évben. POTOK JÁNOS (de Bihar), Kassa, 1606. március 9. SÁRÁNDY MIKLÓS és JÁNOS (de Eadem), előbb is nemesek, Kassa, 1606. június 8. Kihirdetve 1606. évben. Utódaik Bihar vármegyében. SÓLYOM GERGELY, JÁNOS és BALÁZS (de Oros), Kassa. 1606. április 27. Kihirdetve. Bihar vármegyében 1606. évben. SZABÓ – ? (de Püspök-Ladány), Kassa, 1606. december 12. (csak címerkép van meg.) *SZABÓ (DE PÜSPÖK-LADÁNY) armális szerzőjének keresztneve GYÖRGY volt a Bihar vármegyei kihirdetés adatai szerint. (helyesbítve, 1943)* SZABÓ (ZABÓ) BOLDIZSÁR és testvérei LÁSZLÓ és PÁL (de Csatár), előbb is nemesek, Kassa, 1606. január 25. Kihirdetve Bihar vármegyében, 1607. március 7-én. SZABÓ ANDRÁS és felesége MADARÁSZ ILONA, valamint testvérei: GYÖRGY, ISTVÁN, JÁNOS és GÁSPÁR, Kassa, 1606. november 11. Utódaik Bihar vármegyében. VÁRKONYI MIHÁLY (de Eadem), Kassa, 1606. május 1. Kihirdetve Bihar vármegyében, 1607. március 7. *ZALACHY (DE EADEM) GÁSPÁR. Kassa, 1606. febr. 8. Kih. Bihar vm. 1606. évben.*

²¹ Szabolcs megyei kihirdetések: *Kisvárdai Chuta Miklós. 1606. május 5., Kassa, nemesség és címer. MOL P 643 Szögyén Marich cs. lt. 46. tétel. Előnév alapján: Szabolcs vm. ATZÉL PÉTER és társai együttesen (9254 hajdu) közös adomány-levélben, Korpona; 1605. December 12. Kihirdetve Szabolcs vármegyében, Karászon; 1606: December 12 (Hibás, helyesbítve 1943) *BABAY (de Pazony) ISTVÁN, felesége TÓTH KATALIN, fia ISTVÁN. Kassa, 1606. április 25. Kih. Szabolcs vm. 1607. évben.* BEÖDY MÁTYÁS (de Halas), Kassa, 1606. szeptember 2. Kihirdetve Szabolcs vármegyében, Karászon, 1607. február 5. (Szoboszlai közös adomány-levélben). *BEÖYTHE (de Báthor) PÁL, felesége ORGOVÁNY MARGIT és fia ISTVÁN. Kassa, 1606. jan. 20. Kih. Szabolcs vm. 1607. évben.* BOGÁTHY (aliter ZABÓ) János, István, Márton és másik János (de Érsek-Apáthi), Kassa, 1606. július 28. BOLDISÁR LÁSZLÓ, előbb is nemes, Kassa, 1606. február 20. Kihirdetve Szabolcs vármegyében, Karászon, 1606. szeptember 11. *Bodó György és János. Kassa, 1606. szept. 26. Kih. Szabolcs vm. 1607. évben.* Bonó (de Krassó) István, felesége Deák Katalin. Kassa, 1606. nov. 7. Kih. Szabolcs vm. 1608. évben. *BORBÉLY ISTVÁN (de Adony). Kassa, 1606. jún. 4. Kih. Szabolcs vm. 1606. évben.* BORBÉLY máskép VERES (de Nagy-Bessenyő) MÁTYÁS, felesége SZÉPE MARGIT, testvére PIROSKA. Kassa, 1606. apr. 20. Kih. Szabolcs vm. 1607. évben. *BOROS (de Kaal) ISTVÁN. Korpona, 1605. dec. 16. Kih. Szabolcs vm. 1607. évben.* BULYI ISTVÁN. Kassa, 1606. szept. 22. Kih. Szabolcs vm. 1606. évben. (Véjével KISS máskép*

CSEMŐS AMBRUSSAL együtt.) CHEKE LŐRINC és ANTAL testvérek. Kassa, 1606. okt. 4. Kih. Szabolcs vm. 1607. évben. DANCHY (de Kis-Várda) ISTVÁN, felesége ZEUCH MARGIT, fia ANDRÁS, továbbá testvére ANDRÁS; előbb is nemesek. Kassa, 1606. ápr. 20. Kih. Szabolcs vm. 1606. évben. DARABOS (de Püspök-Ladány) MIHÁLY. Kassa, 1606. aug. 1. Kih. Szabolcs vm. 1607. évben. Utódai Szabolcs vármegyében. DOBOSSY (de Báthor) MIHÁLY, felesége MEDIESY ILONA. Kassa, 1606. júl. 7. Kih. Szabolcs vm. 1607. évben. ÉLES AMBRUS (de Szent-Miklós), Kassa, 1606. évben: Kihirdetve Szabolcs vármegyében. FEKETE PÉTER (de Halas); Kassa, 1606. szeptember 2. Kihirdetve Szabolcs vármegyében, Karászon, 1607. február. 5. (Szoboszlai közös adomány-levélben.) FERENCZY ALBERT (in Dada); előbb is nemes. Kassa, 1606. évben. Kih. Szabolcs vm. 1609. évben. FÜLEÖS ISTVÁN, felesége KATALIN, testvére ISTVÁN. Kassa 1606. jún. 4. Kih. Szabolcs vm. 1607. évben (mostohafiával, KEÖLCSEY MIHÁLYAL együtt). Guba Máté és Gergely. Kassa, 1606. márc. 15. Kih. Szabolcs vm. 1607. évben. GYŐRGYEŐ (de Albis) GYÖRGY és ISTVÁN. Kassa, 1606. márc. 12. Kih. Szabolcs vm. 1606. évben. HARSÁNYI MIHÁLY; előbb is nemes. Kassa, 1606. február. 16. Kih. Szabolcs vm. 1606. évben. HATY JÁNOS (de Csíff); Kassa, 1606. szeptember 2: Kihirdetve Szabolcs vármegyében, Karászon, 1607. február 5. (Szoboszlai közös adomány-levélben:) HODÁSZY GYÖRGY. Kassa, 1606. szept. 9. Kih. Szabolcs vm. 1607. évben (KOCHIS másképp KÁPOSTÁS MIHÁLYAL együtt). Horváth János. Kassa, 1606. ápr. 9. Kih. Szabolcs vm. 1606. évben (THEÖREÖK JÁNOSSEL együtt). HORVÁTH LÁZÁR (de Patrova). Korpona, 1605. dec. 12. Kih. Szabolcs vm. 1606. évben. KEÖLCHEY MIHÁLY; előbb is nemes. Kassa, 1606. jún. 4. Kih. Szabolcs vm. 1607. évben (mostohaapjával FÜLEÖS ISTVÁNNAL együtt). KISS (de Philep) ANDRÁS. Kassa, 1606. aug. 20. Kih. Szabolcs vm. 1606. évben. KISS (de Zakal) LUKÁCS és MIKLÓS. Kassa, 1606. aug. 14. Kih. Szabolcs vm. 1607. évben. KISS (de Zakal) LUKÁCS és MIKLÓS. Kassa, 1606. aug. 14. Kih. Szabolcs vm. 1607. évben. KISS másképp CSOMÓS ANDRÁS (de Ibrony). Kassa, 1606. szept. 22. Kih. Szabolcs vm. 1606. évben (Ipával, BULYI ISTVÁNNAL együtt). KISS PÁL (de Maklár), Kassa, 1606. szeptember 2. Kihirdetve Szabolcs vármegyében, Karászon, 1607. febr. 5. (Szoboszlói közös adomány-levélben.) KOCHIS másképp KÁPOSTÁS (de Almosd) MIHÁLY. Kassa, 1606. szept. 29. Kih. Szabolcs vm. 1607. évben. (HODÁSZY GYÖRGGYEL együtt). KOMOR ISTVÁN és fiai: JÁNOS, LŐRINC és SÁMUEL. Kassa, 1606. nov. 1. Kih. Szabolcs vm. 1607. évben. Utódaik a Hajdúságon. KÚN (DE ZAKAL) PÁL. Kassa, 1606. aug. 5. Kih. Szabolcs vm. 1607. évben. KÚN MÁRTON. Kassa, 1606. ápr. 8. Kih. Szabolcs vm. 1607. évben (NAGY JÁNOSSEL és TAKÁCH JÁNOSSEL együtt) LITTERÁTUS ISTVÁN. Kassa, 1606. febr. 22. Kih. Szabolcs vm. 1606. évben. (ZEÖCH MÁRTONNAL együtt). LOVÁZ MÁSKÉPP NAGY (de Kis-Kálló) János, felesége OROSI BORBÁLA, testvérei: ANDRÁS, MÁRTON és MÁTYÁS. Kassa, 1605. jún. 15. Kih. Szabolcs vm. 1606. évben. Utódai Borsod vármegyében. MAKKOS FERENC (de Rábé), Kassa, 1606. szeptember 2. Kihirdetve Szabolcs vármegyében; Karászon, 1607. február 5. (Szoboszlai közös adomány-levélben.) MÁNDY JÁNOS; előbb is nemes. Kassa, 1606. jan. 31. Kih. Szabolcs vm. 1606. évben. MÉDY ISTVÁN (de Abád), Kassa, 1606. szeptember 2. kihirdetve. Szabolcs vármegyében, Karászon, 1607. február 5. (Szoboszlai közös adomány-levélben.) NAGY (de Miskolc) ANDRÁS, felesége MISKOLCZY ZSÓFIA és rokona ISTVÁN. Kassa, 1606. ápr. 20. Kih. Szabolcs vm. 1607. évben. NAGY DEMETER (de Báránd). Korpona, 1605. dec. 12. Kih. Szabolcs vm. 1607. évben. NAGY JÁNOS és PÁL. Kassa, 1606. ápr. 8. Kih. Szabolcs vm. (KÚN MÁRTONNAL és TAKÁCH JÁNOSSEL együtt). NAGY MIKLÓS és ANDRÁS (de Fűzes). Kassa, 1606. jún. 7. Kih. Szabolcs vm. 1607. évben. PAP ISTVÁN (de Tur), Kassa, 1606. szeptember 2. kihirdetve Szabolcs vármegyében, Karászon, 1607. február 5. (Szoboszlai közös adomány-levélben.) PONGOR MIHÁLY, felesége KOSS ILONA, fiai: MIHÁLY és GERGELY. Kassa, 1606. aug. 6. Kih. Szabolcs vm. 1607. évben. Utódaik Debrecenben. RÁCZ FARKAS (de Sarud), Kassa,

1606. szeptember 2. Kihirdetve Szabolcs vármegyében, Karászon, 1607. február 5. (Szoboszlai közös adománylevélben). *SOLTÉSZ ANDRÁS és ISTVÁN*. Kassa, 1606. febr. 20. Kih. Szabolcs vm. 1606. évben. *Theöreök János, felesége Veres Anna, leányai: Ilona és Erzsébet*. Kassa, 1606. ápr. 9. Kih. Szabolcs vm. 1601. évben (Horváth János sógorával együtt). *THÓT ISTVÁN* (de Szoboszló et Rábé), Kassa, 1606. szeptember 28. Kihirdetve Szabolcs vármegyében, Karászon, 1607. február 5. Utódai a Hajdúságon és Debrecenben. *THURY másképp ZEÖCH JÁNOS, felesége SÁRKÖZI ERZSÉBET és gyermekei: ISTVÁN, MAGDOLNA, BORBÁLA*. Kassa, 1605. jún. 27. Kih. Szabolcs vm. 1606. évben. *VONZA* (de Böszörmény) *ISTVÁN, BÁLINT és PÁL* testvérek. Kassa, 1606. szept. 1. Kih. Szabolcs vm. 1607. évben. *Zabó* (de Bagamér) *Márton és Mihály*. Kassa, 1606. szept. 11. Kih. Szabolcs vm. 1607. évben. *Zabó* (de Szászfalva) *Pál*. Kassa, 1606. márc. 3. Kih. Szabolcs vm. *ZAKÁCH JÁNOS*. Kassa, 1606. ápr. 8. Kih. Szabolcs vm. 1607. évben (*KÜN MÁRTONNAL és NAGY JÁNOS*sal együtt). *ZENT-IVÁNYI JÁNOS és BOLDIZSÁR*. Kassa, 1606. márc. 9. Kih. Szabolcs vm. 1606. évben.

²² *BOROS ANTAL* (de Miskolcz et Papi), valamint felesége *TANDA ERZSÉBET* és fia *JÁNOS*; Kassa, 1606. augusztus 20. Kihirdetve Borsod vármegyében, 1609. május 13. *BARBÉLY MÁSKÉP KÖRÖSI* (de Buda) *Mihály, felesége ERDÉLYI DOROTTYA és fia ISTVÁN, továbbá testvére BALÁZS*. Kassa, 1606. jan. 15. Kih. Borsod vm. *BEKE MÁRTON, felesége FAGGYAS ILONA, fia ISTVÁN, felesége GYÖRFFY DOROTTYA, testvérei: TAMÁS és BÁLINT*. Kassa, 1606. jan. 10. Kih. Borsod vm. *ECHYETY (ECSÉDY) ISTVÁN és fia GYÖRGY; előbb is nemes*. Kassa, 1608. okt. 20. Kih. Borsod vm. 1606. évben. *GOMBOS* (de Maklár) *BARNABÁS, felesége KÖVÉR DOROTTYA*. Kassa, 1606. júl. 4. Kih. Borsod vm. (Miklós, másképp *KOVÁCSY ANDRÁSSAL* együtt). *JANTHÓ másképp DANCs BALÁZS, testvérei: JÁNOS, TAMÁS, PÉTER és ALBERT*. Kassa, 1606. szept. 14. Kih. Borsod vm. *KANDÓ* (de Bogács) *JAKAB és ISTVÁN; előbb is nemesek*. Kassa, 1606. jún. 13. Kih. Borsod vm. *KIRÁLY másképp CSIZÁR FERENC, felesége BANYAY BORBÁLA, gyermekei: DÁNIEL és KATALIN, öccse: GYÖRGY*. Kassa, 1606. febr. 10. Kih. Borsod vm. *MOGYOROSSY* (de Eadem) *István, JÁNOS és MIKLÓS testvérek; előbb is nemesek*. Kassa, 1606. szept. 1. Kih. Borsod vm. *PONYTOS* (de Fejérvár) *MIHÁLY, felesége MONOS KATALIN és leánya JUDIT*. Kassa, 1606. febr. 10. Kih. Borsod vm. *SEBEÖK* (de Szent-Péter) *GERGELY, JÁNOS és LUKÁCS testvérek*. Kassa, 1606. júl. 12. Kih. Borsod vm. *SZEREDY másképp TÓTH MIHÁLY, felesége SZELÉS DOROTTYA, öccse JÁNOS*. Kassa, 1606. aug. 16. Kih. Borsod vm. *TARJÁNY DEMETER, felesége FARKAS ILONA, fia János, továbbá öccse SEBESTYÉN*. Kassa, 1606. febr. 25. Kih. Borsod vm. *BALOGH MIHÁLY és ISTVÁN*. Korpona, 1605. dec. 13. Kih. Borsod vm. *KÖNNY MIKLÓS és GYÖRGY*. Kassa, 1606. jan. 1. Kih. Borsod vm. *MÉSZÁROS ANDRÁS*. Kassa, 1606. ápr. 13. Kih. Borsod vm. *HERR JÁNOS* (de Miskolcz), Kassa, 1606. április 25. Kihirdetve Borsod vármegyében, Miskolczon, 1606. július 9. *JAÁKÓ ISTVÁN és felesége EÖTVÖS ORSOLYA*; Kassa, 1606. április 25. Kihirdetve Borsod vármegyében, 1606. május 31. *VASS* (de Maklár) *ISTVÁN és felesége BERKI ILONA*. Kassa, 1606. máj. 1. Kih. Borsod vm. *NAGY ISTVÁN* (de Debrecen) *hadnagy*. Kassa, 1606. máj. 23. Kih. Borsod vm. *TÖRÖK JÁNOS és ISTVÁN*. Kassa, 1606. máj. 29. Kih. Borsod vm. *CZYAKÓ* (CZAKÓ) *JÁNOS* (de Györke). Kassa, 1606. jún. 4. Kih. Borsod vm. *NAGY GÁSPÁR* (de Szent-Péter). Kassa, 1606. jún. 25. Kih. Borsod vm. *MIKLÓS* (másképp *KOVÁCSY*) *ANDRÁS*. Kassa, 1606. júl. 4. Kih. Borsod vm. (*Gombos BARNABÁSSAL* együtt). *ZABARY PÉTER, valamint atyja, DEMETER*. Kassa, 1606. júl. 15. Kih. Borsod vm. *LAKATOS GYÖRGY* (de Czegléd), Kassa, 1606. szeptember 26. Kihirdetve Borsod vármegyében, Miskolcon, 1606. december 10. *FOKY* (de Mező-Kövesd) *MIHÁLY; előbb is nemes*. Kassa, 1606. nov. 6. Kih. Borsod vm. *TÖRÖK ISTVÁN, BÁLINT és MIHÁLY testvérek*. Kassa, 1606. dec. 1. Kih. Borsod vm. *HER GYÖRGY* (de Miskolcz) Kassa, 1606. április 17: Kihirdetve Borsod vármegyében, Miskolcon 1606. dec. 10.

²³ Szatmár megyei kihirdetések: *Károlyi Károly János 1606. november 6., Kassa, nemesség és címer*, MOL P 655 *Teleki cs. lt. No. II. 4. Előnév alapján: Szatmár vm. BALOGH (de Thúr) IMRE*, Kassa, 1606. április 1. Kih. Szatmár vm. 1607. márc. 7. MOL (Szilassy Jánossal együtt.) CHAHOLTZI (de Egri) GYÖRGY és TAMÁS. Korpona, 1605. jún. 20. Kih. Szatmár vm. JÓSA ANDRÁS (de Béktek). Kassa, 1605. jún. 24. Kih. Szatmár vm. 1606. máj. 10. (Vadas Istvánnal együtt.) KOVÁCH (de Gyarmath) ISTVÁN és DEMETER. Kassa, 1606. jún. 15. Kih. Szatmár vm. MÉSZÁROS (de Kálló) PÉTER és MIHÁLY. Korpona, 1605. jún. 14. Kih. Szatmár vm. MÓRÉ ANDRÁS és MIHÁLY, Kassa, 1606. január 20. Kihirdetve Szatmár vármegyében. NAGY (de Jánd) SEBESTYÉN. Kassa, 1606. márc. 17. Kih. Szatmár vm. 1607. ápr. 7. NAGY másképp PÁLYI JÁNOS és GYÖRGY. Kassa, 1606. aug. 25., 1606. aug. 28. Kih. Szatmár vm. SZABÓ (de Balsa) BALÁZS és ISTVÁN. Korpona, 1605. jún. 14. Kih. Szatmár vm. SZILASSY (de Jánosi) JÁNOS. Kassa, 1608. ápr. 1. Kih. Szatmár vm. 1607. márc. 7. (Balogh Imrével együtt.) VARGA (de Diósd) GÁSPÁR és felesége TATÁR ERZSÉBET. Kassa, 1606. ápr. 10. Kih. 1607. jún. 13. Szatmár vm.

²⁴ NÓGRÁD VÁRMEGYE: BECHE GERGELY és testvérei JÁNOS és MÁRTON (de Losoncz), Kassa, 1606. január 11. Kihirdetve Nógrád vármegyében, Losonczon, 1606. július 13. *Losonci Literatus János 1605. – 5., Kassa nemesség és címer R 64 (Előnév alapján: Nógrád vm.) ZEMPLÉN VÁRMEGYEI KIHIRDETÉS: HARSÁNYI (aliter LITTERATUS) BENEDEK (de Kis-Harsány és Sárospatak) és gyermekei: ISTVÁN, TAMÁS, és JUDIT előbb is nemesek, Kassa, 1606. évben. Kihirdetve Zemplén vármegyében. Sztropkói Kiss János 1605. december 11., Korpona. Nemesség és címer. Általa: testvérei György, Mihály, sógora Sztropkói Tokay Pál MOL R 64 (Előnév alapján: Zemplén vm). GÖMÖR VÁRMEGYE: ANDERKÓ (de Páskaháza) GERGELY, felesége BEÉ ANNA és fia JÁNOS. Korpona, 1605. december 11. Kihirdetve Gömör vármegyében 1606. június 29. JÉNEY (de Eadem) DEMETER; előbb is nemes. Korpona, 1605. dec. 11. Kih. Gömör vm. 1606. szept. 4. ABAÚJ VÁRMEGYE Terestényi Bíró János 1606. április 4., Kassa nemesség és címer MOL P 762 Byro cs. Lad. RRR No. 72 Előnév alapján talán: Abaúj vm. (Teresztenye), BÉKÉS VÁRMEGYE Csorvási Füry másképpen Csorvásy György és Antal. 1606. augusztus 1., Kassa. Nemesség és címer. MOL R 64 Előnév alapján: Békés vm.*

Bocskai alakja a magyar irodalomban

The Figure of Bocskai in Hungarian Literature

Over the past centuries, Bocskai has become a symbol in public thought as established by history and literature: a symbol of both sovereign Hungarian political endeavours and Calvinist apologetics. Literary texts of various genres illustrate this as they continue to exert a national identity strengthening influence.

1604. október 15-ének éjjelén Bocskai István hajdúseregének élén rajtaütött az Álmosd és Diószeg között hosszan masírozó német zsoldosalkulaton, s a kassai főkapitány alvezérének, Johann Pezzen ezredesnek csapatain fényes győzelmet aratott, a szétszórt sereg maradványai Váradra menekültek. Alig két hónappal ezután diadalittas szólamokban hangzott fel Debreceni Szappanos János költeménye, a *Militaris congratulatio comitatus Bihar-riensis* (Debrecen, 1605), amely Bihar vármegye katonai szerencsekívánatának meghallgatására kéri Bocskai Istvánt, Erdély fejedelmét, a Partium urát, a székelyek grófját, a győztes hadvezért:

*Az szép szabadságra, Magyarság javára, Törekedő jó urunk,
Úri dicsőségből, Mint Krisztus Mennyekből, Alá szállott gyámolunk,
Szolgai ruhában, Katona formában, Halgasd meg az mit írunk.¹*

Aligha kétséges, hogy ez volt az első irodalmi alkotás, amely Bocskai laudációját vállalta fel, s azt magas esztétikai színvonalon, a Balassi-strófa gördülékeny alkalmazásával valószínűsítette meg. Talán nem túlzás, ha azt mondjuk: itt kezdődött a hajdúk fejedelmének mitizálása, avagy modernebb kifejezéssel: Bocskai alakja itt lépett be a történeti kommunikáció terébe. Mint tudjuk, az újabb historiográfiai és irodalomelméleti megfontolások szerint az lesz a történelem, amit az emberek hisznek és gondolnak a múlt eseményeiről, szereplőiről, folyamatairól.² Ha pedig ez így van, akkor a váradi káptalan levéltárosa, a versfőkben magát Joannes Smigmatopoeus Debrezinus-nak nevező szerző indította el azt a folyamatot, amely irodalmi igényű szövegekben örökítette meg, alkotta meg a köztudatban élő Bocskai alakját. Kérdésünk ebből adódik: vajon milyen szövegszervező elvek, milyen retorikus eljárások segítették elő a magyar múlt e kiemelkedő jelentőségű személyiségének megjelenítését, kanonizálását, szobrot érdemlő történelmi hőseink közé emelését?

¹ *Régi magyarországi nyomtatványok*. Szerk.: Borsa Gedeon et al., Bp., 1971, 928. p. A szöveg kritikai kiadása: *Régi magyar költők tára*, XVII/1, sajtó alá rend.: Bisztray Gyula, Klaniczay Tibor, Nagy Lajos és Stoll Béla, Bp., 1959, 256–260. p. A szöveget a mai helyesíráshoz közelítő formában idézzük. Bocskai irodalmi megőrkítéséről korábbi tanulmányunk: *Alföld*, 1982/11., 80–86. p., valamint *Eszmék, művek, hagyományok* című kötetünkben, Debrecen, 1996, 277–287. p.

² Az erről szóló bőseges irodalomból vö. John Lukacs: *Historical Consciousness. The Remembered Past*, New Brunswick and London, 1994 (Transaction Publishers, XIII); Gyáni Gábor: *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése*, Bp., 2000, 81–95. p.

A Debrecenben, Rheda Pál nyomdájából kikerült kötet címlévelének hátlapján latin vers méltatja a „bihari nagyúr” érdemeit. A váradi levéltáros–poéta itt Bocskait a bibliai Mózeshez hasonlítja, a magyarok szabadítójának nevezi őt, aki a „harcias teutonok” fegyvereitől menti meg a „hunokat”. Eddig figyelemre alig méltatott retorikai fogás, hogy a hajdúság népén túl az egész magyarság vezérének is kikiáltja Erdély fejedelmét:

*Macte animis Heros, noster Comitatus amat te:
Pannoniae potius te Status omnis amat.*

Eszerint Pannónia minden rendje szeretettel övezi a zsarnok uralkodóval, II. Rudolfal szembeszálló Bocskait, a „mennyekből alászállott” „isteni szabadítót”, akinek a továbbiakban hadvezéri képességeit dicséri. A latint követő, 32 stórfából álló magyar költemény egyik fontos szövegszervező eljárása ugyancsak a bibliai nyelvi réteg mozgósítása, az ótestamenti hősök példájának szóba hozása, összevetése a hajdúság vezérének tetteivel:

*Igy szokott ez lenni, Ezt szokta mívelni, Az mennyeknek szent ura;
Az kisdéd sziveket, Vezérelvén őket, Viszi derék dologra:
Moises és Áron, Josue Gedeon, Példája ezt mutatja.*

A biblikus mitizáció újabban elemzett eljárása ez,³ ennek során Bocskai így „keresztény Gedeon” lesz, a protestáns hitvédő szerepébe kerül, hadjáratának Habsburg-ellenes jellege mellé pedig markánsan kerül oda felekezeti színezete. A költőnek, a versbeli szónoknak *adhortatio*-ja a hajdúkatonákhoz szól:

*Az Ecclesiáért, Igaz tudományért, Ű maga föláll talpra:
Mikor zászlótokkal, Dobbal trombitákkal, Mentek az kemény harcra:
Adván bátorságot, Nálatok az kardot, Forgattyá csak Ű maga.*

Példává, vezérré, a reformáció védelmében fegyvert ragadó, s bibliai előképek által karakterizált hőssé magasztosul így a fejedelem, ez a kép válik majd tradícióvá, egészen a legújabb korig, amíg a reformáció genfi emlékművén jelenítik meg szobrát, amelyről Ilylyés Gyula közismert verse szól, Kálvin, Béza, Cromwell sorában említve a „szablyás Bocskai” alakját.

Debreceni S. János énekének másik szövegszervező eljárása a nemzeti sors ismert toposzaira történő építkezés. A wittenbergi történetfelfogásnak magyar helyzetre alkalmazott gondolatmenete szerint a magyar népet Isten a bűneiért sújtja, a kortársak tudata szerint az a kulcskérdés, hogy az Úr haragja végleg el kívánja törölni a bűnös közösséget, avagy csak „atyailag” dorgálja azt, a morális javulás bekövetkeztéig. A költemény egyértelmű választ ad a kérdésre, eszerint

*Sok ideje immár, Hogy szivünk várton vár, Isteni segítséget,
Elfordult volt tőlünk, Mert nagy sok volt bűnünk, Szivünk azért rettegett:
Lám nem haragszik volt, Csak mint atya sújt volt, S immár megkegyelmezett.*

³ Hargittay Emil: *Gloria, fama, literatura. Az uralkodói eszmény a régi magyarországi fejedelmi tükrökben*, Bp., 2001, 24–25. p.

A flagellum Dei, virga Dei ismert toposza kap itt költői megfogalmazást Balassi-strófákban, az elvárt befogadói közösség, a hajdúkatonaság nyelvi normájához igazodva. A bűnök következményeit egész sor szinonima ecseteli: nyomorúság, rabság, gyalázat, kegyetlenség, elvesztés, óhajtás, kesergés, siralom, megalázás, rontás, hívek üzése, „láb alá tapodása”, „mostoha Rudophus uralkodása”, „Kolozsvár nagy kinja, Erdély pusztasága” volt a sora eddig a magyarságnak: nem nehéz ebben a beszédmódban felismerni a *querela Hungariae* motívumát. A kárvallás és büntetés után viszont két tényező vezet a „magyarok örömi”-hez: egyrészt az isteni segítség, másrészt az, hogy „Vitéz atyáinknak, Serény magyaroknak, Nyomdokokat kövessük”, tehát a régi vitézség és dicsőség, az erkölcsös hadakozás és helytállás példája kell, hogy vezesse Bocskai népét. A humanizmusban és a wittenbergi történelemszemléletben gyökerező toposzok leegyszerűsített szövegformulákban történő megjelenítése vetette meg tehát annak a Bocskai-képnek az alapját, amely a későbbi irodalmi, képzőművészeti alkotásokban s a közvéleményben is elterjedt, s lényeges vonásaiban maradandónak bizonyult.

Kassán, fejedelmi udvarában Bocskainak arra nem jutott ideje, hogy uralkodóhoz méltó reprezentatív udvart építsen ki, noha 1605 áprilisától már egész Magyarország uralkodójának is megválasztották. Miként azonban arra Benda Kálmán felhívta a figyelmet, ez a kassai fejedelmi központ mégis kristályosodási pontjává vált egy rövid időre a szétszakadt országrészek szellemi erőinek.⁴ Ide sereglett ugyanis a régió értelmiségének színe-java, többek között az udvari papjává lett Alvinczi Péter, a titkáiraivá szegődött Rimay János és Péchy Simon, írnoka: Szepsi Korotz György, aki később az első magyar abszolutizmus-elméletet írta meg, a kancellárjává kinevezett Káthay Mihály s a diplomáciai szolgálatába szegődött Czobor Mihály, Illésházy István és Bocatius János, az utódjául is kiszemelt Homonnai Bálint, valamint a székely generálisává kinevezett Petki János és még sokan mások. Valamennyien literátus emberek is voltak, különféle műfajú írásaikkal segítették uruk tevékenységét, s a kései humanista magyar irodalmat jelentékeny értékekkel gyarapították. Ez az írói kör alkotta Bocskai mozgalmanak szellemi kontextusát, arra is utalt a szakirodalom, hogy elsősorban udvari papjának volt nagy szerepe abban, hogy a fejedelem szilárd küldetésstudata kialakult, s híres végrendelete megszületett.⁵

Bocskai váratlan halálát több gyászvers megörökítette, ezeknek ugyancsak nagy szerepük lett a későbbi vélemények és hiedelmek kialakításában. Több versnek fő motívuma Káthay Mihálynak, a fejedelem meggyilkolásával vádolt kancellárnak az ostromozása és szidalmazása, az egyik ilyen szerzemény az átkonfesszió műfajába tartozik (*Én Káthay Mihály, velágnak nagy példa ...*), a másik *Az fejedelemnek megérettéről és annak büntetéséről való ének* (kezdősora: *Ha kérdi Isten Káthay tetőled*), amely szokatlanul nagy karriert futott be, egészen a 18. század végéig számos másolata, változata, átdolgozása keletkezett, széténeklése valósult meg.⁶

De az átkonfesszió, a posztumusz megszólaltatás olyan esetben is hatásos retorikai eljárás, amikor magát a halott fejedelmet szólaltatja meg a versbeli beszélő. *Az felséges*

⁴ Benda Kálmán: Bocskai István székhely nélküli fejedelmi udvara, In: *Magyar reneszánsz udvari kultúra*, szerk.: R. Várkonyi Ágnes, Bp., 1987, 158–165. p.

⁵ Molnár Andrea: *Fürst Stephan Bocskay als Staatsmann und Persönlichkeit im Spiegel seiner Briefe 1589–1606*, München, 1983, 76; Heltai János: *Alvinczi Péter és a heidelbergi peregrinusok*, Bp., 1994, 104 (Humanizmus és reformáció, 21).

⁶ Ács Pál: „Ha kérdi Isten, Káthay tetőled”. Pázmány vitairata Bocskai haláláról, In: *A Ráday Múzeum Évkönyve*, VII, 1994, 32–45. p.

Bocskai Istvánnak meghalásáról szóló, ismeretlen szerzőjű énekben a vádolás szólama hangzik fel:

*Óh átkozott ember ki nekem ezt szerzé,
Országgal együtt magamat elveszté,
Mevőtt házaimat német kézben ejté,
Melyben én szívemet jaj hogy keseríté.*

Ezt követően a fejedelem búcsúzik a hozzá oly hűséges Kassa városától, „kincses Erdélyországtól”, palotáitól, az „urak és köznépektől”, királyi koronájától, zászlóitól s végül országától.⁷ A korban szokásos búcsúversek poétikai szabályai lehetőek fel a háttérben, azoknak popularizált formái alkalmasnak látszottak a földi lélettől megváló vezér értékrendjének hatásos kifejtésére.

Egy másik gyászének, a *Mély álmomban merült ...* kezdetű, egyesíti a vád és a siralom beszédmódját. Egyfelől szidalmazza az „étető személyt”, a „Júdás szívű, kegyetlen embert”, a skorpió lelkű, tigriselméjű gyilkost, másfelől az elhunyt fejedelmet laudálja, aki „Magyarok paizsa, igazság oszlopa, jók oltalmazója, gonoszok rontója”, „magyarok bölcs atyja” volt, s most már nélküle farkasok törnek a nyájra, nincs aki „hadat szállítani, törökkel alkunni, / Némettel traktálni, erős frigyét kötni, / Népet gubernálni, megtelepíteni” jobban tudna nála a jövőben. Olyan karakterjegyek ezek, amelyek mélyen beivódtak a köztudatba, s meghatározó erővel alakították ki a későbbi irodalom Bocskai-képet. A költemény verstani különlegességére Tarnóc Márton hívta fel a figyelmet: gyors tizenkettős sorokból áll, két hatos ütemre osztva s egymással rimeltetve, így a gyászos tartalomhoz vele ellentétes hangulatú, pattogó ritmus társul, különös hangzást kölcsönözve az egyébként is „nagyfokú költői tudatosságra” valló szövegnek.⁸

Közvetlenül a fejedelem halála után keletkezett Bornemisza Váczi Menyhárt Bereg vármegyei református prédikátor históriás éneke, amely a legátfogóbb elbeszélése a szabadságmozgalom históriájának. Éppen forrásértéke miatt igen sajnálatos, hogy csonka, az eredeti négy száz strófának csak valamivel több mint fele maradt fenn, a tűzmarta, sárlepte, egérágta kéziratnak jelenleg nyoma is veszett, csak egy 1940 körül készült másolatból készülhetett el modern kiadása.⁹ Az ének szerzője – miként Varga Imre figyelmeztet rá – híján volt „annak a jelentős humanista műveltségnek, amely ekkor már szinte valamennyi főúri és nemesi költőt jellemez.”¹⁰ Hozzátehetjük, hogy ez a szerzemény valóban sokkal inkább verssorokba szedett történelem, mintsem művészi igényű retorikus alkotás. Az viszont kétségtelenül érdeme, hogy élményszerűen számol be az eseményekről, amelyekben személyesen is jelen volt, valószínűleg Homonnay Bálint seregének prédikátoraként. Főként három eseményt ad elő részletesen: Érsekújvár ostromát és sikeres bevételét, azután Bocskai és Lalla Mohamed nagyvezír rákosmezei találkozását, végül pedig a fejedelem halálát és temetését. Az események pontos és aprólékos leírása mellett több esetben örökít meg képzelet szülte hiedelmeket, babonákat is. Azt például, hogy a szultán által neki adományozott korona, amely „különb különb színű kövekkel rakva”,

⁷ RMKT XVII/1, 369–370. p.

⁸ Tarnóc Márton: *Erdély művelődése Bethlen Gábor és a két Rákóczi György korában*, Bp., 1978, 173–175. p.

⁹ RMKT XVII/1, 269–298. p.

¹⁰ Uo. 589. p.

egykor Nagy Sándor makedón uralkodóé volt. Egy másik hiedelem szerint Bocskai számára minden jelentős esemény pénteki napon történt, ugyanis verselő lelkészünk szerint

*Kolozsvárban pénteken született volt,
Pénteken keresztelése is lett volt,
Király udvarában pénteken ment volt,
Pénteken onnét is alá jutott volt.
Váradi kapitány pénteken lett volt,
Pénteken császártól jó válasz jött volt,
Pénteken németekvel is megvitt volt,
Pec János pénteken foglyá esett volt.
Kassában is péntek napon bement volt,
Pénteken is őt megkoronázták volt,
Rákos mezein az koronázás volt,
Pénteken is ez világból kimúlt volt.*

Bocskai és a *dies Veneris*, a pénteki nap kapcsolatáról korábban Bocatius János írt latin verset (*Prosopopeia diei sui Veneris*), mégpedig a fejedelem kívánságára, mintegy az ő nevében dicsőítve a néki mindig szerencsét hozó napot.¹¹ Ezt Bornemisza Menyhért nyilvánvalóan ismerte, a pénteki napra felsorolt nyertes harcokat ugyanúgy sorolja fel, mint a kassai poéta. A magyar versnek ekkor már igencsak meghaladott, primitív ragrímeléséből arra lehet következtetni, hogy szerzője alkalmi versíró, akinek érdeme azonban mégsem kevés: a fejedelemről szólva mind a hiteles tények, mind a hiedelmek megörökítése a Bocskai-kép gazdagodását, további árnyalását jelentette, a kortársi közvéleményt pedig hathatósan befolyásolta, alakította.

A latin nyelvű kései humanista poézis szemügyre vétele tovább színesíti az összképet. Egy nemrég előkerült Bocskai-epitáfium a már említett Mózes-párhuzamot azzal a gondolattal töltdi meg, hogy az ígért földjét egyik népvezér sem láthatta meg, ahogy a nagy bibliai előkép, úgy a magyarok fejedelme sem érthette meg letelepített népe teljes boldogságát.¹² Szepsi Korotz György még az 1612-ben kiadott értekezésének végéhez csatolt latin versek közé is beiktatott egy Bocskai-epitáfiumot (*Epitaphia Stephani Bochkai de Kismarja*), amelyben a fejedelem zászlójára írt sorok magyarul is olvashatók.¹³

A Bocskai környezetében található költők leghatékosabbja, Rimay János is kapcsolódott néhány versével a szabadságmozgalom háborús hangulatához. Neosztoikus filozófija találkozott a pusztulás-romlás tapasztalatával, a szorongatás érzésével, ebből született a közismert *Óh szegény megromlott s elfogyott magyar nép* kezdetű verse, amely korai kurucos hangvételével eléggé el is különül egyéb szövegeitől.¹⁴ Eckhardt Sándor még tíz Rimay-verset tartott Bocskai környezetében készültnek, ez erős túlzás, csupán a latin nyelvű *Epitáfium* szól a fejedelemről, a diadalmas hadvezérről, Pannónia

¹¹ Joannes Bocatius: *Opera quae exstant omnia. Poetica*. Vol. I, ed. Fr. Csonka, Bp., 1990, 599–600. p. A versről vö. Dongó Gyárfás Géza: Pénteknap szerencséi a „szerencsi királynak”. In: *Adalékok Zemplén vármegye történetéhez*, 1914, 186–189. p.

¹² Ritoókné Szalay Ágnes: *Rimaiana*, ItK, 1982, 664. p.

¹³ RMNy 1038 (vö. 1. sz. jegyzet).

¹⁴ Részletes elemzését vö. Merényi Varga László: *A régi magyar vers*, Bp., 1979, 181–200. p.

koronájáról, akit a fegyver nem győzhetett le, csak az álnokul neki beadott mérge vihetett sírba. Mint említettük, Bocskai János (Hans Bock), Kassa főbírája ugyancsak latinul dicsőítette Bocskait, noha ennek értékét némileg megkérdőjelezi, hogy szinte valamennyi kortársához írt laudáló sorokat az igen termékeny költő. Részletesen azt is ő írta le, miképpen zajlott le a fejedelem találkozása Lalla Mehmed nagyvezírral Rákosmezőn 1605. november 11-én, s miképpen történt Bocskai számára a korona átadása.¹⁵ A tudósításból pontosan érzékelhető az a félelem és tartózkodás, amely a fejedelem legszűkebb környezetében is igen erős volt a török szövetségeseikkel szemben.

Az 1620-as években állította össze történeti feljegyzéseit Szepesi Laczkó Máté erdőbényei prédikátor, Lórántffy Zsuzsanna apjának, Mihálynak udvari papja *Emlékezetre való dolgoknak rövid megjegyzései* címmel. Adatokban bővelkedő, ámde erősen mozaikszerű krónikájában Bocskayról nagy lelkesedéssel és rajongással ír, úgy említi őt, mint „a hitnek és megromlott Magyarországnak hajnalcsillagát.”¹⁶

A fejedelem alakját megörökítő 17. század eleji – főként verses – szövegek motívumai, toposzai, retorikus alakzatai határozták meg a későbbi alkotások tendenciáit, ezt jelzi az is, hogy egy fél évszázad múltán Kemény János emlékirata még lényegében ugyanezeket az érveket sorakoztatja fel. „Ez igen jeles fejedelem volt – írja Bocskairól –, kevés idő alatt nagy dolgokat vitt véghez; ez állatta helyben Magyar- és Erdélyországnak mind külső, s mind belső szabadságát; ez telepítette az hajdú városokat az török ellen nagy földnek bástyául; egyébiránt az török Ecsedig, Kállóig, Szatmárig feljárt és holdoltatott. De oh boldog Isten! mely nagy kár lőtt hamar halála, kevéssé elhetett ... Kátai Mihály maga hiteles cancelláriusa méregétetövel vesztette volt el, kiért ötet is hívei koncról konkra hányták, darabolták, melyet német praktikából löttnek lenni tulajdonítottak.”¹⁷ Három nagy érdeme van tehát eszerint a fejedelemnek: törökverő, országszabadító és a hajdúk letelepítője is egyben, ezt az erdélyi hagyomány egységbe foglalva hangoztatta és őrizte meg az utókor számára.

Székudvari János kecskeméti iskolarektor 1707-ben városának a rácok által történt felüljárásról szerzett históriás éneket, s ebben végigtekintve a magyar történelmen Bocskait is a nemzetért fegyvert fogó hősök közt említi:

*Tartott vala ellent a jó Bocskay-kéz,
Ki a sas körméhez vágott mint jó vitéz,
Mert kelevéz tódult reá nehéz,
Azt mondotta, hogy ily veszélyt nem néz.*¹⁸

A sort Rákóczi Györggyel, Thököly Imrével és II. Rákóczi Ferencsel folytatja a szerző, tehát már ekkor kialakult a Habsburg-ellenes magyar vezérek történelmi arcképcsarnoka, amely a folytonosságot sugallta a kuruc érzelmű közvélemény számára.

De volt természetesen másik tábor is. Egy névtelen szerző éneke az 1680-as években az egyenetlenséget, visszavonást, hitszakadást, eretnokséget kárhoztatja, s éppen II. Rákóczi

¹⁵ *Bocskai kíséretében a Rákosmezőn*, közreadja Csonka Ferenc és Szakály Ferenc, Bp., 1988, 59–93. p. (Bibliotheca Historica).

¹⁶ *Erdélyi történeti adatok*, III. kiad. Mikó Imre, Kolozsvár, 1858, 1–246 p., itt: 52. p.

¹⁷ *Kemény János és Bethlen Miklós művei*, Sajtó alá rend.: V. Windisch Éva, Bp., 1980, 26. p. (Magyar Remekírók).

¹⁸ *A kuruc küzdelmek költészete*, Sajtó alá rend.: Varga Imre, Bp., 1977, 583. p.

Györgyöt, Bethlen Gábort és Bocskait nevezi meg mint ezen bajok okozóit, háborúságok kezdeményezőit.¹⁹ Hasonlóképp foglalt állást a 18. század jezsuita történetírása is, Palma Károly Ferenc latin nyelvű történelemkönyvében (*Notitia rerum Hungaricarum*, Nagyszombat, 1770) Bocskai „lázadásáról” beszél, s összeesküvőnek nevezi őt Rákóczi Ferencsel együtt.²⁰

Az újabb magyar irodalom azonban korántsem ezt a beállítást követte, s Bocskai alakját – a történettudományi eredményekkel összhangban – a Bécs-ellenes szabadsághüdelmek első jelentős vezéregyéniségeként ábrázolta, olyanformán, ahogy azt a közvetlen utókor költészete tette. Túl sokat a modern kor irodalmi Bocskai-recepciójáról ezúttal nem kell mondanunk, egyrészt mert egy új antológia éppen ezt a feladatot kívánja megoldani, bőséges válogatást kínálva az idetartozó szövegekből. Másrészt úgy látjuk, az újabb feldolgozások a régi nyomokon haladnak, alapvetően nem módosították az összképet, inkább csak az a kérdés, miképpen olvassa a történelmet s benne a Bocskairól szóló szövegeket az újabb kor alkotója. Szembetűnő, hogy főként a kiegyezés utáni fél évszázad kedvezett a Bocskai-téma lírai megközelítéseinek, nyilvánvaló, hogy az újra szabad teret nyerő nemzeti öntudat megnyilvánulásai közé tartozott a Bécs ellen győzni képes magyar szabadsághős alakjának népszerűsítése. Ez a tendencia egészen a XX. század közepéig tartott, a két világháború között olykor irredenta felhangot is kapott az Erdélyi fejedelem alakjának felidézése. Érthető módon túlnyomórészt a református értelmiség köréből kerültek ki a róla szóló versek szerzői, egyrészt az egykori Partium területén, Debrecenben és Nagyváradon, másrészt a Pápán tanult egykori diákok közül. Az előbbi csoporthoz főként református lelkészek, teológusok, jogászok tartoznak, mint például Könyves Tóth Kálmán, egy nemzedékkel később a debreceni Baja Mihály, Gyökössy Endre, a nagylétei születésű Jánosi Zoltán, a nagyváradi újságíró Sass Ede, többen közülük a debreceni Bokréta-kör tagjaiként tűntek fel. Rajtuk kívül Csengey Gusztáv, Kozma Andor és Lévay József az ismertebb költők, akik Bocskait megverselték, szinte valamennyien a nemzeti sorskérdésekről szólva idézték fel a fejedelem immár mitizált, jelképpé emelt alakját. Némileg új színt hozott a recepciótörténetbe a legújabb erdélyi líra. A székelyudvarhelyi Magyar Lajos például az önmagával is vívódó, célja érdekében saját hajdúját is vérpadra küldő, de ugyanakkor a „fél ország” gondját magára vállaló népzévezér lélekrajzát helyezi lírai kontextusba. Az álfonesszió hagyományát felelevenítve beszélteti hősét: „Immár e harc s e népek dolga/ nem hágy nékem nyugodalmat./ Úgy néz rám, minden úgy néz, / Mintha ama hajdúm volna. / A szabadság gondját s dolgát, / ahogy én így felvállaltam, / a fejemet lékeltem meg:/ matat benne egy fél ország.” (*Kapuallító*. Antológia, II, Sepsiszentgyörgy, 1982.)

A lírikusoknál talán jelentősebb volt a színpadi szerzők teljesítménye a Bocskai-témákat illetően. Egy szerzőpáros – Muth János és Vitos Gerő – 1920-ban ötfelvonásos tragédia címszereplőjéül választotta Bocskait, s benne elsősorban a magyarságot méltatlanul ért sérelmek megtorlóját, a nálánál erősebb hatalommal szemben diadalt arató népzévezért láttatta. Nem nehéz érezni a darabon a Trianon okozta megrázkódtatást, a dialógusok gyakran túlzottan is didaktikusak. A gondolatmenet egysíkú, a kompozíció zéteső, nem véletlen, hogy ez a darab feledésbe ment. Ennél jóval sikeresebb alkotás Kőteles Pál *Hajdúkirály* című drámája (*Napjaink*, 1982/2–4. sz.), amely a fejedelmet mint korának nehezen feloldható ellentmondásai között hánykódó embert mutatja be, nyilvánvaló, hogy a

¹⁹ Uo. 224. p.

²⁰ Kosáry Domokos: *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*, Bp. 1980, 576. p.

megírás idejének hazai viszonyai, dilemmái – a hatalommal való szembefordulás kérdőjelei – húzódnak meg ennek a szövegnek a háttérében. Egy jóval közismertebb darabban, Szabó Magda *Kiálts város!*-ában az előjáték egyik szereplőjeként jelenik meg Bocskai, valamint a cselekmény további részeiben gyakran említett háttérfigura.

A regényirodalomban sajnálatos módon nem született Bocskairól olyan nagyszabású alkotás, mint például Móricz Erdély-trilógiája Bethlen Gáborról. Sokakhoz eljutottak azonban Fehér Tibor kalandos, olvasmányos ifjúsági regényei (*Hajdúk hadnagya*, *Hajdúkaland*), Szántó Györgynek még 1942-ben írt *Hajdútánc*-a, s Passuth László egy 1960-as művében, a *Sárkányfog*-ban is szerepel a „bihari nagyúr”. Jelen szemlénk távolról sem lehetett hiánytalan, a teljes modern kori irodalmi Bocskai-recepció még feldolgozásra vár, s talán arra is, hogy egy valóban nagyszabású, a kalandregények szintjén túlelmelkedő, átfogó koncepciójú alkotás szülessen róla. Személye és sorsa alighanem alkalmas lehetne jelenkori léthelyzetek és kihívások érzékeltetésére is.

Annyi azonban az eddigiek alapján is elmondható, hogy az irodalmi megközelítések sokfélesége korántsem tette kérdésessé, hogy Bocskai a história és a irodalom által felépített köztudatban jelképévé lett a szuverén magyar politikai törekvéseknek s a református hitvédelemnek egyaránt. S nem csupán azért, mert hajdúi élén az egyetlen győztes magyar szabadságküzdelem vezére volt, hanem azért is, mert a katonai diadal után a béke megteremtésére, elvi és gazdasági alapjainak megszilárdítására is gondolt. Egyfelől a bécsi béke, másfelől a hajdúkatonák letelepítése maradandó eredménye volt mozgalmának, érthető, hogy fejedelemségének rövid, mindössze kétéves időtartama ellenére az általa megjelenített eszmékör s a hozzá kapcsolt érzelmvilág mély nyomot hagyott mind a szűkebb pátriának, a Tiszántúl északi régiójának, mind pedig a magyarság egészének történetiszemléletében. Ezt illusztrálják a különféle műfajú irodalmi szövegek, amelyek mindig is elsőrendű szerepet játszottak a nemzeti múltból szóló retorika kiformalásában. Így történt Bocskai esetében is: reánk hagyományozták a közösségéért kiálló, fegyvert is ragadó, de békét ugyancsak teremteni tudó fejedelem eszményképét, amely több évszázad távlatából sem homályosodott el, s amelynek mindmáig érezhető nemzeti identitás-tudatot erősítő hatása.

Papp Richárd

„A részletekbe és tovább...”

Kulturális „mozzanatok” értelmezési lehetőségei
a délvidéki magyarság kultúrájában

„Details and Beyond...”

Possible Interpretations of Cultural Episodes in the Culture of the
Hungarians in Vojvodina

The study presents the worlds of a religious event, an everyday situation, and the ceremonies of a national holiday in the life of Zenta, a community in Vojvodina. Since complex social and cultural systems are structured in terms of the meanings of these micro-phenomena, the study, in the spirit of cultural anthropology research, points out the existence of these cultural episodes to sociology (including minority study). Should researchers only superficially study the deeper ranges of these episodes, they would fail to understand the very subject matter of their interests, since these too are connected to the holistic cultural system, which includes possible interpretations within a given ethno- and socio-cultural context. The author embeds general and specific recent characteristics of the given minority culture in the complex meaning structures of minority cultural experience and identity contents, and the community's system of norms and values among Vojvodina Hungarians.

„A pars pro toto elvét, tehát a részből az egészre való következtetést elsősorban a »mágia« eszközeként szokás tekinteni, de lehet instrumentuma a tudományos megismerésnek, így a kulturális antropológiának is.”

(Boglár Lajos: *A kultúra arcai.*
Napvilág, Budapest, 2001: 8)

Tanulmányomban egy templom és a hozzá kapcsolódó emlékkút, egy kávéházi rendelés, valamint egy idén, a március 15-i nemzeti ünnephez kötődő rítuson elénekelt dal délvidéki interpretációjára vethetünk pillantást egy vajdasági lokális társadalom, Zenta életének tükrében. Az említett jelenségek első olvasatra talán túl „puhának” ígérkezhetnek a kisebbségek és más közösségek, társadalmak makrokutatási eredményeihez, elemzéseikhez szokott olvasó számára. A megismerni kívánt emberek élete ilyen „nem mérhető” mozzanatokból, e valóságos élethelyzetek összességéből áll. A kulturális antropológiai kutatások egyik legfontosabb törekvése, hogy felhívja a társadalomtudományok s így a kisebbségkutatók figyelmét is e kulturális mozzanatok létezésére, hiszen a társadalmak és kultúrák komplex rendszerei is e mikrojelenségek jelentésvilágain keresztül struktúrálnak, így ha nem vennénk mindezekről tudomást, kutatásaink tulajdonképpen „tárgyanak”

megismeréséről mondanánk le. Ugyanakkor e jelenségek is összefüggnek azzal a holisztikus kulturális rendszerrel, amelynek részét képezik, így azok az adott etno- és szociokulturális kontextustól elválasztva értelmezhetetlenné válnának (vö. Geertz 1994: 185).

A következőkben illusztrált példák ezért szintén a délvidéki magyar kisebbségi kulturális gyakorlat és identitástartalmak, valamint a közösségi norma- és értékrendszer összetett jelentésvilágába ágyazódnak bele attól elválaszthatatlanul. Ezek megismerése azért az adott kisebbségi kultúra általános és meghatározó recens jellemzőinek mélyebb tartalmaiba is beavathat minket.

Az elmondottak fényében lássuk először a vajdasági magyar kisebbségi kultúra identitástartalmait meghatározó kifejeződések egyik „mozzanatának” szemléletes példáját az ezredforduló idejéből.

A 2000–2001. év – többek között – a millenniumi ünneppsorozat éve volt a kárpát-medencei magyarság életében. A kisebbségi magyar közösségek így több rítussorozat átélésével tudatosíthatták önmaguk számára – az egyetemes magyar kultúrához való tartozás kifejezése által – a lokális–regionális, kisebbségi–etnikus csoportazonosságuk kerekein túlmutató összetartozásukat.

E jelentéstartalmak reprezentációja a Millenniumhoz kapcsolódó szimbolikus-térszerkezeti megjelenítődésekben is manifesztálódtak. Zentán minderre a napjainkban is épülő, a helyiek által „emléktemplomnak” nevezett szakrális épületegyüttes utal. A zentai magyarság túlnyomó része a katolikus felekezethez tartozik, s jelenleg öt templomot tart fenn. Ezek mellé épül föl az említett emléktemplom is.

Felmerülhet a kérdés miért lehet szüksége a zentai magyar társadalomnak új templomra a már meglévők mellett?

A városrendezés ügyeiben is jártas egyik értelmiségi interjúalanyom a következőket mondta minderről: „Az új templomra azért van szükség végeredményben, mert a Kertek részében [ahogyan Zentának ezt a részét nevezik] van a legtöbb hívő, és a kis templomkába nem férnek be. A másik az, hogy ennek a templomnak az építése egybeesett a zentai csatának a 300. évfordulójával”. Az idézetek egybevágóan más interjúrészeleimmel is a „Kertek” világából: „Elég hosszan köllött várakozni, hogy az a közösség, ahol végeredményben a Zenta katolikuságának a legnagyobb része, 8000 hívő él, és egyik egyházközösség sem rendelkezik ekkora lélekszámmal, és itt vallásgyakorlók is az emberek, a legvallásosabbak maradtak itt Zentán.”

A zentai csatáról,¹ a magyar nemzethez való kapcsolódás jelképéről és annak szerepéről a zentai magyarság kollektív emlékezetében pedig „tudni köll, hogy nekünk, zentaiak számára nem sok történelmi esemény maradt fenn, s a történelmi öntudatunk is evégett nem tud fürdőzni annyi nagy eseményben. Ezért a zentai csata az itteni magyarok szellemi alapja, s csak erre tud támaszkodni”.

Ez a történelmi esemény tehát egy olyan „kapcsolódási pont” a zentai magyarok számára, amellyel ki tudják fejezni, meg tudják erősíteni közösségükben a nemzeti történelemhez és a magyar nemzethez való tartozásukat. A Szent Teréz templom (amelynek helyébe épül ezen új templom, hiszen a hívek már régen kinőtték azt) felépítésének oka így egyrészt nevezhető „funkcionálisnak”, azaz az itt élők vallásos igényei régóta késedelmes megfélelésének, másrészt – előző interjúrészeleim egyikéhez kapcsolódva – „repre-

¹ 1697. szeptember 11-én a Savoyai által vezetett császári seregek döntő győzelmet arattak a török seregek felett Zentán: Ez Zenta város emléknapija és legfontosabb közösségi ünnepe is a mai napig. (Vö. Zenta monográfiája I. 247–254. p.)

zentatív” oka is van, kifejezni a magyar nemzethez és ezáltal a saját kultúrához való tartozást a vallási környezet ismételt igénybevételével.

Épülésének folyamatát nyomon követi a város közvéleménye (de a vajdasági magyarok többi közössége is tud róla a régióban, hiszen az egész regionális kisebbségi magyar közösség számára fontos esemény, a saját kultúra kifejezésének „kinyilvánított”, látható jelképe), amely megegyezni látszik az imént írottakkal: „*Nagyon örülök ennek a templomnak pont azért, mert az önmagunkba vetett hitet is kifejezi.*” „*Az emléktemplom megmutatja, hogy a magyar kultúra is ugyanolyan fontos, mint a hasznos épületek.*”

A templom munkálatai 1995-ben indultak meg egy meghívásos pályázat kiírásával, amit Tóth Vilmos kanizsai építész nyert el. (Tehát nem zentai, de mégis a „saját környezetet” jobban kifejezni tudó szakember, aki szintén vajdasági magyar, „ezért érti, mit akarunk ezzel” – foglalta össze nekem e részlet jelentőségét is egyik interjúalanyom.)

A templom először meglepte a zentaiakat, de amikor „megértették” – ahogy többen fogalmaztak –, hogy „miről van szó”, „szívükbe zárták” azt. Az említett templom ugyanis három kupola egymásba metsződésével írható le geometriailag, s még ezekhez fog csatlakozni egy részsüt, s így a szalagablakokig egy fűvesített tér fogja körülvenni a templomot. A templom építési terveit ismerő, s a kivitelezésben segédkező zentai építész beszélgetőtársam a következőket mondta minderről: „*Ezek a kupolák olyanok, mint a rügyek, a rügy az pedig tavaszt jelent, egy kezdést, egy virágbabomlás-várást jelent, ugyanakkor már maga a hármasság megjelenésével is üzen.*” Ebből is láthatjuk, az építők üzeni akarnak, szimbólumok által kommunikálni e jelképeket értő és befogadó közösséggel.

Ilyen „üzenetek” a tornyok is. A három torony egyike a régi főtéri nagytemplomnak a duplatornyát veszi át ezzel visszakapcsolva a helyi közösségi tradícióhoz, illetve annak folyamatosságát is kifejezi, míg ezen kettőstorony – kiegészülve egy újabbal – szintén „hármasságot” alkot. A tornyok kapcsán is megfogalmazódnak jelentések: „*A három torony a 300 évet is jelenti, a középső torony pedig 30 méter, ami ugyanerre utalhat.*” „*A 300. évfordulónak jelképe a diadalkapu is.*”

Láthatjuk, hogy még a legapróbb részletek is üzenhetnek, bár a szimbólumok ezek nélkül is konkrétan mutatják meg közvetítendő jelentéseiket (ld. diadalkapu, három kupola, a „rég” torony mása stb.).

Hasonló jelentést közvetít a város lakói felé az elkészítendő templom jövőbeni – mindenki által közismert – társadalmi funkciója is. Az atya kérésére ugyanis az építők egy passzázzsal összekötik a templomtesteket, s így az egyik kupola leválasztásával bármilyen rendezvényt meg lehet tartani. A vallási vezető így nemcsak kilép – az egyházi törekvéseknek, kezdeményezéseknek megfelelően – a „zárt terekből”, hanem „be is hozza”, integrálni tudja a magyar közösséget a saját vallási környezet „biztonságában”. A templom tehát a közösségi összefüggésekre is alkalmas tud adni az emléktemplom felépítésével.

Ennek megítélése a városi magyar közvélemény szemében egybehangzóan derülátó: „*Végre egy hely, ahol végre szemináriumokat tarthatunk, megtárgyalhatjuk a magyarsággal kapcsolatos ügyeinket.*” „*Nagyon örülök neki, hogy a művelődési, kulturális élet meg az azonosság tudat is része ennek a gondolatnak.*”

Visszatérve a „külső” látható jelképekre, voltak, akik azt hangsúlyozták, hogy „ez a templom nagyon jó, hogy olyan, mint az országalma”. „*Az, hogy elkezdték építeni az emléktemplomot, azért fontos, mert a teteje az országalmát szimbolizálja.*”

Többen úgy interpretálták ezeket a megjegyzéseket, hogy az imént idézett „véleményalkotók” közül többen nem is mentek el megnézni az épülő emléktemplomot, hiszen akkor látták volna, hogy az országalmát „egyértelműen” a már felépített emlékkút teteje ab-

rázolja az emléktemplom közvetlen szomszédságában. A templom tehát már „puszta léteivel is kifejez valami nagyon fontosat rólunk” – mondta egyik interjúalanyom, azaz már meglete is egyfajta jelentést hordoz, és sokak számára ez a jelentés (s amit ez „reprezentál”), s nem feltétlenül a közvetlen szimbólumok látványa.

A város lakói közül legtöbben az „országalmát” említették meg, mint a templomhoz köthető szimbólumok legfontosabbikat, illetve mint – a fenti esetekben – egyetlen jelképét.

Az emlékkút alapmotívumát már egyértelműen az országalma adta a tervezőnek, aki így meséli az emlékkút történetét és szimbólumainak jelentéseit: „*Itt egy az egyben az országalma adta az alapmotívumot, pedig erről később tudtuk meg, hogy ez a Szent István-kút. Amit végeredményben előtte tudtunk, hogy lesz négy magyar főszentnek, azaz az Árpád-háziaknak kápolnája: Szent István, Szent László, Szent Imre és Szent Margit kápolna.² Most úgy tűnik, hogy a Szent István-kúttal lesz egybekötve mindez, de mi e nélkül is megcsináltuk volna az emlékkutat. Ezt pedig a millennium hozta magával, millenniumi emlékkutat akartunk építeni. Nyilvánvaló, hogy a magyarságtudatban Szent István lényege, fontossága és a Millennium, hogy ezer éve itt vagyunk, keresztények vagyunk, és meg vagyunk, minden szinten összefügg.*” Milyen szimbólumok által fejeződik ki ezen „összefüggés”? A tervező ezt a következőképp foglalta össze: „*Gondolkodtunk, hogy ezt a millenniumi-nemzeti gondolatot és értéket, ezt az országot kell szimbolizálni. És nyilvánvaló, ha ránézek a kútra, egyből látszik, hogy a görbe fülak, meg amikor globálba nézem, szemben, akkor egy hármás dombot is leír azzal, hogy ki van emelve egy majdnem teljes kupola, ami alulról el van vágva. No, most ez megint a mi tipikus vonásunk, hogy lesajnáljuk magunkat, ez lenne a csonkított országalma, ami nemcsak a miénk, hiszen az egész magyarságtudatban Erdély, Felvidék, Kárpátalja is van, meg Délvidék, ami nemcsak minket, hanem Szlavóniát, Baranyát meg Muravidéket is jelenti. Ezek is ebbe tartoznak. Ez a kupola tehát ezt is jelenti. Ezért éreztük úgy, hogy az országalma és a hármás domb a régi teljes országot, az egész nemzetet tudná jelenteni a Millennium jegyében. Az ország-alapítást maga az alma is kifejezné, és még rajta van azért a dupla István-i kereszt is.³ Azért is került az fel, mert nem akartunk felírni rá különös dolgokat, mondjuk úgy volt, hogy a millennium, az fölkerül, de így talán még jobb is, így is mindenki tudja, mi ez.*”

A szimbólumok tehát „maguktól is” beszélnek, közérthetők a város magyar közössége számára.

A millenniumi kút és a zentai csata emléktemploma egyaránt a nemzeti kultúrához való tartozást fejezi ki. Ezáltal pedig tulajdonképpen a lokális-saját környezethez való tartozás tudatosodik ismét. A kisebbségi identitás értékelődik föl, s erősödik meg azáltal, hogy saját kultúráját a nemzet egészéhez köti. Ennek a saját kultúrához való kötődésnek elválaszthatatlan része a vallás, hiszen ebben a példában is a vallási-saját környezet ad thont mindezeknek a kifejezhetőségére; a tudatos önmegfogalmazás a vallási tartalmakon keresztül fogalmazódik meg. „*Ez nagyon jó próbálkozás, mert a mi büszkeségünknek ez az*

² Korábbi esettanulmányaimban láthattuk, hogyan mélyítik el a „magyar” egyházak a hittanórákon, táborozások alkalmával a magyar történelem és kultúra tartalmait, ennek látható jegyekkel kifejeződő párhuzamaként is értelmezhetjük a fentieket. (Papp 2001, 2002)

³ A vallási építmények nemzeti jelentéseket hordozó szimbólumait kutatva hasonló, a fent említett tartalmakat „félreérthetetlenül” egyértelműsítő jelenséggel találkoztam a csíksomlyói pünkösdi búcsú nemzeti tartalmakkal (is) összefüggő rituális építmények egyikének, a Szent Szinpadnak esetében is (Papp 1997).

alappillére, ez a zentai csata meg az államalapítás, a Millennium. A katolikuság pedig megint a másságunk kifejezése, meg hosszú időn a reménye is igazából”. „Az, hogy bírja a hitét gyakorolni, hogy reménykedni, bízni a megmaradásban, hogy van még miben bízni, a vallásban meg abban, hogy vannak még máshol is magyarok, akikkel közös a történeted, szóval e kettő körforgása lett ebben a gondolatban, az emléktemplomban meg a kútban” – foglalták össze interjúalanyaim az iménti értelmezést. A nemzeti–kulturális és katolikus–vallási jelentések kölcsönössége domborodik ki az említett szakrális épületekhez kapcsolódó vallásgyakorlat és rítusok során is, ahogyan azt az alábbiakban is látni fogjuk. A fent elemzett zentai városrész lakóinak nagyon fontos, hogy az emlékkút mögött áll az a kereszt is, amely korábban – ahogyan nevezik – a „kistemplom” kertjében állt. Ezáltal is kifejeződhetett a vallási környezet „kilépése” a templom zárt környezetéből. „Korábban a tér üres volt, most végre megváltozott azzal, hogy az esperes úr és a kút építői méltó helyet találtak a Krisztus-keresztnek” – foglalta össze az említetteket egyikük.

A vallásos embernek tehát „üres” volt a tér szakrális tartalmak nélkül (vö. Eliade 1996: 15–106), s ezáltal az emlékkút is ilyen maradt volna, azaz a „nemzeti–kulturális” jelentések önmagukban nem közvetítették volna számára a „teljes” saját kultúra jelentéseit a vallási szimbólumok és tartalmak nélkül. Az építők is tisztában voltak ezzel, hiszen számukra is egyértelműek az elmondottak, ahogy ez az alábbi interjúrészletből is kiderül: „Úgy éreztük, hogyha még a keresztet is behelyezzük a kupola alá, ahol még ott van a kút is, ezzel talán még jobban szakralizálódik a hely, föl lesz fokozva a helynek a szerepe, miután oda minden nap visznek virágot, és megállnak sokan, és elmondanak egy imát, tehát ez is a helynek a fölmagasztalását segíti elő.”

A nemzeti szimbólumok jelentéstartalmait így kapcsolódnak össze a szakrális tér rituális gyakorlati jelentéseivel.⁴ E kulturális összefüggésrendszert jelenítette meg a kút felszentelése a városnap alkalmával, szeptember 11-én. E rítus során így egyszerre fejeződött ki a nemzeti kultúrához való tartozás (a szimbólumok által), a vallási jelentés (felszentelés, kereszt) és – az előző kettőt egybekapcsolva – a saját kulturális környezethez való tartozás kifejezése (a zentai csata napján, az e csata emlékére épülő templom tövében). „Rengeteg ember volt ott, és az embereknek nagyon sokat jelentett, az egész város ott volt” – mutatott rá egyik interjúalanyom az emlékkút (és jelentéseinek) jelentőségére a „város”, azaz a zentai magyar közösség életében. A rítus résztvevői a következőképp interpretálták a kút jelképeinek és a felszentelő rítusnak üzeneteit: „Itt minden magától értetődő, tehát nem köllött semmit megmagyarázni, itt a szimbólum egy az egyben meg.” „Szép volt és nagyszerű. Nagy felhajtás volt itt. De meg is érdemli, mert verejtékkel készült itt minden. De meg is érte, mert így tudjuk tisztelni az ezeréves magyarságot itten méltóképpen.”

Az eddig olvasottak jelentéstartalmait mélyítette tovább az e környezetben lezajlott millenniumi rítus.

---

⁴ Természetesen a kútnak mindennapos funkciója is fontos, azaz hogy vizet lehet belőle inni. E triviálisnak tűnő megjegyzés akkor mutat rá fontosságára, ha meggondoljuk, hogy a kút régebbi vize nem volt emberi fogyasztásra alkalmas, viszont a bombázások, a szegénység, a „nehéz helyzetek” miatt az emberek rákényszerültek ezt a korábbi kutat használni. Mára ezt nyugodtan meg is tehetik, s ezáltal a rutin reflexszerű mindennapos tevékenységgel is megerősödhet a szimbólumok által közvetített jelentések szintén reflexszerű elmélyítése.

E rítus egy több napos ünneppsorozat záróeseménye volt. Az ezt megelőző alkalmak túlnyomó többsége a magyar kulturális tradíció bemutatását szolgálta („A délvidéki magyarság népviselete”, Vajdasági települések „hagyományápoló csoportjainak műsora”, „Hagyományos játékaink – Játékos hagyományaink” stb.). Ezekben a közös tradíció elmélyítése fonódott egybe a „nemzeti hagyományok” értékrendszerében való elhelyezéssel, amelyeket magyarországi meghívottak (pl. Honvéd Táncszínház, Budapest Táncegyüttes) reprezentáltak az ünneppsorozaton. Fontos megemlíteni még a „Délvidék” önmegfogalmazás kizárólagosságát az ünnepek során, amely eltér a vajdasági magyarok „hétköznapi” („Vajdaság”) megnevezésétől. Kutatásaim során kizárólag a nemzeti tartalmakat magában foglaló események és interakciók során találkoztam a „Délvidék” kifejezéssel mint a „nemzetrészt” rituális-identifikációs kötődésének megfogalmazásával (Papp 2002).

Az elmondottakat figyelembe véve érthetővé válik számunkra egyik beszélgetőtársam értékelése a záróeseményről: „*Itt most meglátod, minden összevág abból amit eddig láttál.*”

A „Mindennapi kenyérünk” ünnepi idejét a Kis Szent Teréz templomban tartott ünnepi szentmise, majd a Szent István Millenniumi Emlékkütnál tartott megemlékezés foglalta keretbe. Utóbbi esemény nemzeti–vallási tartalmait az ünnepi műsorfüzet szavai is tudatosították a résztvevők számára: „*Megemlékezés a déli harangszót elrendelő pápai bulla 501. évfordulójáról, amely egyúttal a nagyszabású, a délvidéki magyarság minden generációját felöleli, őseink örökségének szellemi és tárgyi hagyatékát bemutatni szándékozó háromnapos rendezvénysorozat záróeseménye.*”

Ennek megfelelően a rítuson egyaránt részt vett a helyi vallási vezető, egyházi kórus és egy fiatalokból álló „hagyományörző” táncegyüttes.

A rítus üzenetei így összefüggve a korábban bemutatott rituális tér szimbólumaival a szervezők–építők tudatos stratégiáit mutatta a résztvevőkben elmélyíteni hivatott jelentéstartalmakat tekintve.

A rítus által teremtett megélt idő szerkezeti tartalmai ötvözték a múlt megjelenítését (a harangszó története kapcsán felidézett középkor ideje, a szerzeteseket imára hívó hang felidézése s mindennek összekapcsolása a nándorfehérvári diadal nemzeti délvidéki történelmi idejével). Az egyházi vezető által felidézett mitikus pillanatokban így találkozhatott a nemzeti múlt a vallási–egyetemes jelentések összefüggéseivel.

Míndez olyan érték és normarendszer elmélyítését is jelentette a rituális retorikában, amely a jelen időre vonatkozik, alkalmazandó életstratégiaként:

„*Ma is egyszerre hív a harang, az egyház imára és a közösség teremtésére, összefogására.*”

A vallási–nemzeti–etnikus közösségi tartalmak múltbeli és jelenbeli összefonódásának újabb aspektusát tudatosította a résztvevőkben a bácstopolyai fiatalok lakodalmas játéka is. A fenti tartalmakat kötötte össze a szakrális jelentéseket saját díszletükön központi helyre helyezett feszület szimbolizációjával e fiatal csoport.

Mint láttuk, mindez összefügg a vallás mint a kulturális és nemzeti tradíció integráló szerepével. A millenniumi rendezvénysorozat a hagyomány elsődlegességét kommunikáló eseményeinek e múltbeli és jelenbeli tradicionális – kulturális tartalmainak jövőbeni fontosságát, nemzeti-etnikai időtengelyének linearitását közvetítette folyamatosan a rítus során, ahogyan az a résztvevők interpretációiból is kiderülhet számunkra:

„*A hagyomány az ősök hagyatéka, benne van ugyanúgy a vallás, a népünk története meg minden amik vagyunk, ezt mutatták be ezek a gyerekek, nagyon jó látni, hogy van jövőnk.*”

„*Ha megnézed ezt a műsort, a fiatalok a házasságot, a gyermekáldást mutatták be hagyományosan, mert ez a hagyomány meg a jövőnk is.*” „*Amit láttál, az mindenkinek tet-*

szett, láttad itt volt a város, mindenki körbeállta őket, nevettek, tapsoltak. Hogy miért? Mert ez a jövőbe vetett hitet és reménységet jelképezte” – fogalmazták meg beszélgetőtársaim a rítus jelentéstartalmait.

Felmerül azonban a kérdés, mennyiben általánosítható mindez a délvidéki magyarság egészének szempontjából?

Eddigi kutatásaim a fentiekkel összehasonlítható példái is alátámasztják az elmondottakat, de mivel azok is a részt vevő megfigyelés alkalmazásával értelmezett helyi-közösségi valóságokat mutatnak be, ezért a fenti kérdés továbbgondolásra való bocsátását egy az egész régió tapasztalatait megfogalmazó és a vajdasági magyar társadalom összessége felé „üzenő” írásból idézek. E sorok a Millennium kapcsán megjelenő népszerű vajdasági magyar folyóirat mellékletének első lapjáról valók, ezért ezek forrásértéke alapvető. Az alábbi idézetek azonban nem társulnak még a délvidéki magyar közösségek mindegyikének empirikus-értelmező feltárásával, ezért, mint említettem, a fenti kérdés továbbgondolhatóságát, hipotetikus kérdésfeltevéseit segíthetik elsősorban az alábbiak, kapcsolódva az előbb bemutatott egyedi jelentéstartalmakhoz:

„Mert nagy baj van ott – olvasható a Szabad Hét Nap millenniumi mellékletének bevezető oldalán –, *ahol a nemzet vagy a kisebb közösség nem a megszentelt hagyományába, megtartó értékeibe kapaszkodik, hanem ezektől egészen elrugaszkodva, ezekről egészen megfeledkezve idegen értékeket és mintákat majmolva elfordul önmagától... Ez történt a kisebbségi sors nyomorúságába taszított, megfélemlített és kisémmizett délvidéki magyarsággal...*

Megfogyatkozott, megnyomorgatott, apátiába süllyedt kisközösségünk tagjai közül még mindig nagyon sokan nemhogy nem kapaszkodnak bele tíz körömmel megszentelt hagyományainkba, megtartó értékeinkbe, szívdobogtató szimbólumainkba, hanem egyenesen idegeneknek vagy giccseseknek tartják azokat. Ezt tette velük, ezt tette velünk az elmúlt nyolcvan esztendő elnemzetietlenítő kisebbségpolitikája (szemben azokkal)..., akik pontosan tudják, hogy honnan jöttünk, és hová tartozunk..., akik még képesek, akik még hajlandók visszatérni ezekhez a megszentelt hagyományokhoz és értékekhez, Önmagunkhoz. A nemzethez.” (Dudás 2000)

Az idézett írás általánosabb összefüggések felé mutató sorai megfelelni látszanak az általam feltárt empirikus valóságartalmaknak, hiszen azonos interpretációkat hallhattam a zentai rítus résztvevőitől is: *„Ez itt most nem mese, tőlünk is sokan elvesztették a valóságot, a hagyományokat, az értékeket. Nem büszkék rá, hogy magyarok, ezt most kell megváltoztatni, azért jó, hogy sokan voltunk itten, mert mások is láthatják, jó dolog magyaroknak lenni”. „Akik most itt vannak, azok, akik minden magyar és katolikus összefüggésben ott vannak, a többiek meg elrejtőznek, hát ott is maradhatnak, mi így is jól megvagyunk”. „Az ünnepség megint előhozta a különbséget, hogy mi vajdaságiak nem vagyunk egységesen magyarok, ebbe eddig bele is törődtünk, de hát most mindenkiről szó volt, minden magyarról, a nemzetről, ha ők nem érzik ezt, az ő bajuk, elegendő van már belőlük”.*

Kutatási tapasztalataim szerint az idézett indulatok szokatlan hangon szólnak a vajdasági magyar kisebbségi kultúra önértékeléséről. Mint korábbi tanulmányaimban rámutattam az elmúlt évtizedek állami szocializációjának hatásai, illetve az ezekre válaszul gyakorlattá vált kisebbségi adaptációs stratégiák törésvonalakat hoztak létre a közösségekben. Ezek a törésvonalak eddig is a tradíció és a vallási tartalmak, azaz a „megszentelt hagyományok” eltérő közösségi értékelése és megélése mentén törtek felszínre (Papp 2001, 2002).

E konfliktusok azonban végül „az ilyenek vagyunk mi”, kollektív-harmonizáló regionális-vajdasági kisebbségi magyar identitásban találtak közös nevezőre.

Az ettől eltérő fenti, indulatos jelzők mindegyike azonban a millenniumi jelentés kontextusában fogalmazódott meg, amelynek vajdasági olvasata – az olvasottak és a megfigyelt rítus esetében egyaránt – a nemzethez való tartozást, a Délvidék mint nemzetrészt tudatát szimbolizálta és mélyítette el a közösség tagjai számára. Akik át is élték mindezt, jelen esetben a saját közösséghez való tartozás perifériájáról is kizárták mindazokat, akik nem fejezték ki azonos kötődésüket a regionális kultúrán túlívelő egyetemes-nemzeti tartalmakkal.

Láthattuk azt is, a „millenniumi üzenet” („megszentelt hagyományok”) kommunikációs csatornája a vallás kulturális kognitív kontextusa volt. A vallási tartalmak belső-szakrális jelentései mellett tehát etnikus–társadalmi rendszerként is értelmezhetők kutatott közösségeim életében. A vallás így a saját etnikumhoz való tartozást reprezentálja a közösség tagjai számára, főként, mint a kulturális tradíció megőrzésének és áthagyományozódásának társadalmi-kulturális intézménye és rendszere.

A „megszentelt hagyomány” így válik a vallási–kisebbségi kultúra összefonódásának, értékrendszerének központi–integratív „sarokkövévé”, amellyel kommunikálva, amelyhez mérten a közösség tagjai és mikroközösségei megfogalmazzák identitásukat, gyakran konfliktusba is kerülve egymással.

A bemutatott példák azért is lehetnek fontosak a vajdasági magyar kisebbségi kultúra megértésének szempontjából, mivel a nemzeti jelentéstartalmak is a fent említett vallási–kulturális kontextusban jelentek meg. Ennek fényében úgy vélem, a millenniumi rítusokban résztvevők identitásában ezen alkalmak során mélyült el a nemzethez való tartozás mint tudatos kötődés és alkalmazott stratégia az interetnikus interakciók során.

Az utoljára említett interetnikus interakciók világa azonban a mindennapok színterét jelenti, ahol az előbb látott nemzeti–szakrális tér- és rituális jelentések tartalmai tovább élnek a hétköznapi kulturális gyakorlatában, de ezzel együtt adaptálódnak is ennek sajátosságaihoz. E sajátosságokat pedig a generációk óta továbbhagyományozott interakciók és tapasztalatok mintái és normarendszerei irányítják a magyarság és szerbség lokális közösségei között is. Említett minták és normák mögött az etnikus közösségek értékrendszerére, mentalitáskategóriáira, azaz arra a kognitív–kulturális evidenciarendszerre is rápillanthatunk, amely e közösség megélt kisebbségi valóság tartalmainak alapszövetétül szolgál.

Egyik délután együtt kávéztam néhány, magukat „nemzeti elkötelezettségű” magyarként integráló beszélgetőtársammal. Egyikük a kávéházba lépve hangosan tejeskávét rendelt magyarul láthatóan reprezentálva, kiemelve e gesztus jelentőségét. A szituáció értelmezéséhez más beszélgetőtársaimhoz fordultam segítségért, akik ezt a jelenetet „direkt”, „felesleges magyarkodásnak” minősítették és magyarázták. Ezen interpretációk miérettjeit és más „kulturális mozzanatok” üzeneteit vizsgálva végül lehetséges magyarázatként azon sztereotípiákig, önmegfogalmazásokig és mentális kategóriákig jutottam, amelyek egyaránt körülrajzolják és meghatározzák e kisebbségi kultúra távolságait és kötődéseit a vele élő többségi etnikum és az egyetemes magyar nemzet szintén „többségi” világa felé.

Említett távolságok és kötődések azonban nem egyformák a magyarság és a többségi etnikum felé, mivel a bemutatottakból a magyar nemzet felé megnyilvánuló azonosságok átélése a vajdasági magyarság egyik legfontosabb integráló tartalma.

A szerbségtől való távolságtartás mentális dimenziói ezért könnyen kontrollálhatók, ahogy interjúalanyaim is megfogalmazták számomra:

„Ha valaki túlfokozza a kiabálást, hadonászik meg minden, megkapja, hogy olyan lettél, mint a szerbek.”

„Egész nap csak a kávéét issza, nem csinál semmit, jól átvette tőlük ezt. Mondjuk, ez nem nehéz, de nem is magyar, nem is megy ahhoz magyar, szerb lesz, meg a családja is elszarbesedik.”

Látjuk, a kávézás „túlzásba vitele” kiemelten a szerbek negatív mentalitáskategóriái közé tartozik. Másfelől a „többi” (elsősorban magyarországi) magyarság felé viszont a helyi, szerbségtől átvett „török kávé” fogyasztásának s a hozzá kapcsolódó „baráti”, „déli”, „szívélyes”, „vendéglátó” pozitív mentalitás hiányának megfogalmazójaként is integráns szerepe van e „kétirányú” kisebbségi léthelyzet értelmezésében.

Hajnal Virág délvidéki (bácsfeketehegyi) kutatásai során szintén rámutatott e jelenségek összetevőire (Hajnal 2003: 283–321). A bácsfeketehegyi magyarok körében ugyanis a magyarországi testvérközség tagjainak, azaz a kunhegyesieknek különbözőségét az is aláhúzta, hogy nem szerették a törökösen készült kávéét, amelyet a vajdasági magyarok a szerbektől és a montenegróiaktól vettek át. A török kávé fogyasztása ugyanis nem pusztán élvezetes időtöltés, hanem a vendéglátás pozitív „balkáni mentalitásának” kifejeződése, a baráti–szomszéd–rokon kapcsolat kötelekeinek megerősítése, egy szóval „a mi kultúránk része” – ahogy azt egyik feketicsi beszélgetőtársam számomra is kifejtette. A vajdasági magyar értelmiség egy része – az általam ismertek közül ők kizárólag a magyar nemzeti kultúrához való kötődés szorosabbá tételén fáradoznak – azonban szintén nem él a török kávéval.

Az általam előbb illusztrált esetben a kávéét kérő személy nyíltan demonstrálta a fent vázolt kisebbségi viszonyrendszerekben általa képviselt helyét tudva és számolva kulturális környezetének várható minősítéseivel is

A közös kisebbségi „mentális konszenzus” tehát a kultúra egészét átfogja, kontrollként, normaként él a közösség identitásstratégiájának „etnikus irányítójaként”. Csupán ezen belül artikulálódnak a mindenki által értett törekvések és hozzáállások.

Az elmondottak összetett valóság tartalmaira mutatnak rá a következő interjúrészeket is:

„Ami a magyarsággal elsősorban összeköt minket, az a közös anyanyelv, de ha itt a 300 ezer magyar közül Vajdaságban történetesen valaki nem alkoholt kér, akkor talán 209 ezer szokkot iszik, vagyis szörpöt, és a bazenba megy fürdeni, és még sorolhatnám. Már nyelviileg is azon a szinten vagyunk, hogy kezdünk elszigetelődni, egy olyan tájnyelv alakul ki, ami még a megértést is kezdi megnehezíteni, zavarja. Mi küzdünk, harcolunk, hogy ne engedjük meg ezt a nyelvi romlást, és erre azt mondják, ne magyarkodjunk, ezt így köll mondani, és kész.”

„Valaki egyszer kimondta, ebből nagy egész vajdasági vita lett, hogy Ómoravica, az Kossuthfalva na erre nagy lett a felfordulás, hogy ez magyarkodás, és ők nem akarnak a környező szerbekkel konfliktusba keveredni, félnek.”

„A délvidéki magyarokban van egy megfélemlítettség, próbálnak kicsit helyezkedni, ravaszkodni, nem elárulni magukat, nem kiadni magukat, és nem magyarkodni. De ezek a szép rendezvények amiket néhány éve rendeznek itt Zentán, meg az egész Vajdaságban, mindig televannak, mert megszokták mára az emberek, látják, hogy nem veszélyes, nem kihívó.”

Interjúalanyaim az idézetek szerint úgy látják, a fent elemzett „mentális kontroll”, elsősorban a negatív történelmi–társadalmi–interetnikus tapasztalatokból s az ezekből következő „mentális sérülésekből” fakadnak.

Mások azonban a mindkét „többségi” kultúrától való távolság negatívumát, a „kisebbségi vákuum” – ahogy egyik beszélgetőtársam megfogalmazta – reménytelenségének fásultságával indokolták a „magyarkodás” szükségtelenségét:

„Sokan azt hittük, felszabadulhatunk a főbiáinktól amikor a Tito itt propagálta, mindenki legyen jugoszláv, nekem is mondták, te nem jobb lesz ha nem leszünk se magyarok, se szerbek, se horvátok. De már a '80-as években ez megváltozott, azután visszaváltak;

rapid módon '91-ben visszaesett a jugoszlávok száma. A magyarok is visszatértek, nem is tehettek másként, a felszabadulás csak illúzió volt, a szerbeknek úgyse kellett.”

„Hát itt volt egy öreg bácsi, mondja nekem, tudja, mit irtam be a statisztikai nemzeti-ségi helyre, azt irtam ne, hogy beznacionalnosti, nemzetiség nélküli. Engem nem fognak majd a szerbek üldözni, ha meghal a Tito. Mondom jól van, akkor legalább azt fogják hinni magáról, hogy muzulmán, mert azok irták így be magukat, és majd azért akasztják föl, mert muzulmán. Na ezen elcsodálkoztam.”

A többségi társadalom az említettek szerint „nem fogadta be” a magyarságot, a „mentális sérülésekkel” terhelt időszak – ahogy egyik beszélgetőtársam fogalmazott – „egy tragédia, főleg zsákutca volt”. A „nemzetiség nélküli” identitásstratégia tehát csakúgy nem lehetséges út, mint az asszimilációra törekvés. Másik interjúalanyom így egészítette ki mindezt: „Itt nincs olyan, hogy fogom magam, és mátl szerbül beszélek, nem fogadnak ok se be. Érzik, hogy nem vagyok közéjük való.”

Ugyanakkor a „túlzott nemzeti” törekvéseknek sincs „semmi értelme” – ahogyan egyik beszélgetőtársam összefoglalta, hiszen:

„A magyar nép fele a jobbéllet akarja, igaza is van ebben, de úgy akarja, hogy közben sajnálja mitőlünk, a határon túliaktól a támogatást nehogy ez a jólétükből faragjon valamit, azt is maguk közt akarják elosztani. Nekik az anyagi jólét fontosabb, mint a nemzet-tudat, nekik ez a mentalitásuk. Ránk se itt, se ott nincs vevő.”

A „túlzott magyarkodás” tehát olyan hamis, illuzórikus magatartásforma ezek szerint, amely nem is kapcsolódhat a magyar nemzet többségének hátteréhez, mivel az anyaország nagy részének a „nemzettudat” nem is tartozik „mentalitásához.”

A „háttérnélküliség”, a bizalom és befogadás hiánya mindkét „többségi” kultúra részéről nyer összefoglalást az alábbi interjúrészletekben is:

„Sehova se tartozunk a legtöbben, kisebbségi vákuumban élünk, néha érezzük, hogy tartozunk a mieinkhez, de aztán marad minden a régi: sem a szerbekhez, sem a magyarokhoz nem húzunk, mert azok sem húznak hozzánk.”

„Kénytelenek vagyunk megőrizni a vajdaságiságunkat, az itteni kevert magyarságunkat, mert csak magunk fogadjuk be magunkat, csak magunknak kellünk. Minek magyarkodjunk akkor.”

A vajdasági magyarság „vákuumhelyzete” teszi feleslegessé tehát a „magyarkodás” viselkedésmintáit a fenti olvasatokban, hiszen a „vajdasági kevert” magyarság értékrendszere az egyedüli „hiteles” és „valódi” identitásstratégia abban a helyzetben, ahol „ránk se itt, se ott nincs vevő.”

A motivációk, magyarázatok összetettségével együtt láthatjuk, a vajdasági magyarság kultúrájában a „kiegyenlítődség” kisebbségi stratégiai dominálnak. Ennek megfelelően létezik a kultúrának egy olyan kognitív konszenzusa, amelynek alapján osztályozzák és minősítik a „többségi társadalmak”, valamint a saját kultúra mentális jellemzőit. Utóbbi mentális sajátosságokat a „nemzeti” és a „balkáni” hatások keveredése alakította ki. Ezek egyensúlya, kiegyenlítődsége képezi a helyes-hiteles, saját mentalitás kereteit megfelelő a kisebbségi kultúra „vákuumhelyzetének”, két „többségi” kultúra közötti állapotának és a folyamatos adaptációk kényszerének.

A vajdasági magyar kisebbségi kultúra tehát a permanens „kultúraátvétel” és a saját kultúra „megőrzésének” gyakorlatában él, ez határozza meg leginkább mentalitását, illetve e mentalitás értékelését, önkontrollját is: a túlzott kultúraátvétel hatásait és megnyilvánulásait a mentalitás terén, akár „magyar nemzeti”, akár „balkáni” legyen az, megítéli a közösségi konszenzuális normarendszer, az ilyen mentalitású személyt vagy „magyarkodónak” vagy „elszerbesedettnek” bélyegezve meg. Az így „megjelölt” emberek

elveszítik közösségüket a vajdasági „kettős és kiegyenlített” magyar mentalitással s (ezáltal) összetartozásukat e magyar közösséggel, a kisebbségi kultúra perifériájára szorulanak, vagy a „másik” kultúrához tartozónak tekintik tovább őket.

E „kiegyenlítődség” mentális összefüggései mögött az a szociálintropológiai tapasztalat áll, amely egyaránt magában foglalja a vajdasági magyarság történelmi-társadalmi és interetnikus valóság tartalmait, az elmúlt évtizedek alatt kialakult, kényszerű identitásstratégiáit, kulturális változásait, az anyaországgal való kapcsolat negatív tapasztalatait, valamint ezzel együtt, a saját – tradicionális kultúra fennmaradásának dimenzióit, az elmúlt másfél évtized revitalizálódó „tisza-nemzeti” jelentéstartalmak és kötődések intenzívebbé válását, utóbbi folyamat új identitásstratégiáinak kifejeződésével és elmélyülésével párhuzamosan. E „kétpólusú” szociálintropológiai léthelyzet fejeződik ki a kisebbségi társadalom törésvonalainak konfliktusaiban, a kollektív emlékezet értelmezéseiben, a rítusok és társadalmi események mozzanataiban s ezek interpretációiban egyaránt.

Mindezeket az összetett valóságtartalmakat tartja össze, osztályozza és foglalja keretbe a közösség jelenkori „kollektív képzetrendszeré” (Evans-Pritchard 1997: 566), azon kollektív kognitív jelentéstartomány, amelynek kifejeződése a „vajdasági magyar mentalitás” kategóriájában és értékrendszerében fogalmazódik meg. Ez „egyenlíti ki” a mentális sérülésekből adódó negatív hatásokat, és teszi élhetővé e „bonyolult” kisebbségi léthelyzet mindennapjait.

* * *

Összefoglalva az eddigieket, láthattuk, az „igazi magyarságtudat” vajdasági formája egyaránt kapcsolódik a nemzeti rítusok jelentéseihez, a „Délvidék” mint nemzet rész fogalmához. Ezen belül a „vajdaságiság” egyaránt kifejezi a magyar nemzet sokarcú különbözőségét, hiszen a vajdasági magyarság lokális közösségeit különböző területekről beköltözött magyar telepések alapították. E lokális különbségek azonban külön-külön is és regionális-„délvidéki” egységként is megerősítik a vajdasági magyarság különbözőségét a magyar nemzet más nemzetréseivel képest. Ehhez kapcsolódnak az itt élő magyarsággal évszázadok óta együtt élő szerbek tulajdonságai, amely „mentális jellemzőket” számon tartják és sztereotipikusan rendszerezik megállapítva azok hatásainak beintegrálódását, átvételét is saját mentalitásuk rendszerébe. Ebből következik a „máshogyan vagyunk magyarok” önmegfogalmazás (egyik beszélgetőtársam szavait idézve), amelynek egyik legjellemzőbb momentuma a „balkáni” jelző pozitív jelentése.

A „balkániság” azonban olyan negatív mentális jelentéseket is magában foglal, amelyek a szerbektől való áthidalhatatlan különbségeket tudatosítják.

A kisebbségi magatartás sem a nemzeti kötődések „túlzott” kifejeződését, a „magyarodást”, sem a szerbség megkülönböztető „balkáni” jegyeinek megnyilatkozásait nem teszi lehetővé. „Balkán” és „nemzet” határán nyilvánul meg az „igazi délvidéki magyarságtudat” s az ennek megfelelő „vajdasági magyar mentalitás”.

Erre utal és összegzi tulajdonképpen az utolsóként illusztrált „kulturális mozaikdarabunk” is.

Mint a bevezetőben olvashattuk, említett „mozaikdarabunk” egy ének, amelyet 2004. március 13-án az 1848-as forradalom és szabadságharchoz kötődő ünnepségen adott elő Zentán a magyarországi Krónikásének Zeneiskola Dévai Nagy Kamilla vezetésével.

Az ő jelenlétük kiemelten fontos volt a rítus résztvevőinek, mert – ahogy fogalmaztak – „kívülről jöttek, és mutatták, hogyan lehet meg kell igazából felvállalni a nemzetet, meg hogy végre érezhettük, nem vagyunk egyedül, mögöttünk azért vannak a Kárpát-me-

dencéből.” Utóbbi kijelentésnek alapját az szolgáltatta, hogy a műsor legelején a zeneiskola növendékei bemutatkozásukkor azt is elmondták honnan származnak s ekkor kiderült, többségük erdélyi magyar.

Korábbi rítuselemzések során láthattuk, az erdélyi magyarság mintaértékűnek számít a vajdasági magyarok számára mint az „autentikus és hiteles” kisebbségi magyar mentalitás és etnikus–nemzeti stratégia megvalósítója (vö. Papp 2002). Így a fellépők egyszerre mint magyarországiak és erdélyiek, valósították meg az egyetemes magyar nemzeti összetartozás biztonságát a résztvevőkben.

A fellépők ezt a műsor elején konkrétan továbbberősítették a közönségben kijelentve, hogy „mi 15 millió magyar zenekara vagyunk”. Az ünnepi műsor is mindennek jegyében zajlott le. Az előadás visszatérő motívumát adta a Márai Sándor Mennyből az angyal című verséből (amelyet szintén előadtak) kiemelt sor a magyar nemzetről mint a „népek Krisztusáról”). Az énekelt versek és népdalok mindegyike a „magyar nemzeti hagyományvilágból és kultúrából” merített.

Ezek közé tartozott az előadók által „délvidéki himnuszként” megnevezett ének is, amelyet a résztvevők számára – későbbi interpretációik alapján – az előadás legpozitívabban értékelt momentuma volt. Amikor az előadók felkonferálták a „Piros szív, fehér hó, zöld levél” című dalt mint azt az éneket, amely „lassan délvidéki himnusszá kezd válni”, a nézők többsége kíváncsian várta a folytatást, hiszen most hallottak először erről a szerzeményről. Az ének ennek ellenére nagy sikert aratott, a műsor után hosszú sor állt a színpad előtt, hogy megvásárolhassa az éneket tartalmazó hanghordozókat.

Az említett éneket később is minden résztvevő mint a „délvidéki himnusz” említette további jelentéstartalmakat fűzve hozzá. Lássuk ezért először is az ének szövegét:

*„Piros szív, fehér hó, zöld levél
Piros hajnal, fehér álom, zöld remény
Új tavasz jön, új remény, hogy visszatér még a fény
Piros szív, fehér hó, zöld levél.
Új tavasz jön, új remény, hogy visszatér még a fény.
Piros szív, fehér hó, zöld levél.*

*Zenta és szép Magyarkanizsa
Zombori rózsafák illata
Szabadkáról zeng a dal
jaj, lesz még elég magyar
Száll a dal, zeng a dal, hív a dal
Szabadkáról zeng a dal
jaj, lesz-e még elég magyar
Száll a dal, zeng a dal, hív a dal.*

*Esküvők, katonák, ünnepek
Ósi föld, sok vidám kigyerek
Szabadkáról zeng a dal,
jaj, lesz-e még elég magyar
Száll a dal, zeng a dal, hív a dal
Szabadkáról zeng a dal
jaj, lesz-e még elég magyar
Száll a dal, zeng a dal, hív a dal.*

*Piros szív, fehér hó, zöld levél
Piros hajnal, fehér álom, zöld remény
Új tavasz jön, új remény,
hogy visszatér még a fény
Piros szív, fehér hó, zöld levél.*

*Ne sárgulj, maradj zöld fűzfaág
Jó anyám kertjében sok virág
Muskátli, tulipán, violák, szarkaláb,
ne sárgulj, maradj zöld fűzfaág*

*Hogy ha kell, megesküszöm, ott leszek,
hogy ha kell, megesküszöm, elmegyek,
nyílik majd még sok virág a zombori rózsafán
ne sárgulj, maradj zöld fűzfaág
nyílik majd még sok virág a zombori rózsafán
ne sárgulj, maradj zöld fűzfaág”*

Mint említettem, beszélgetőtársaim a rítus után az éneket többször meghallgatva, a szöveget megtanulva különböző interpretációkat fűztek a vers szavaihoz:

„Piros szív, fehér hó, zöld levél olyan gondolatokat juttatnak eszembe, és hogy még visszatér a fény, hogy sokan még úgy gondolták, hogy visszatérhet még a fény. Ez volt az előző magyar kormány idején, amikor még azt gondolták, hogy Vajdaságban is vannak magyarok. És hát nem kell feltétlenül azt gondolni, hogy valaki feltétlenül kimondja, hogy piros, fehér, zöld, az már rögtön mások ellen van, hogy visszasírja Trianont vagy antiszemitát. Nem az, hogy szerbellenes, nem kirekesztő, mert itt egyáltalán nem erről van szó. Ennek kettős oldala van, mert ha valaki kimondja Magyarországon, akkor már az is probléma, ha Vajdaságban, akkor az már alapvető probléma, pedig egyáltalán nem így kellene, hogy legyen, mert nem erre gondolnak, akik ezt érzik, és arra vágnak, hogy visszatér még a fény.

Nem arra gondolnak, hanem arra, amit Ágoston püspök úr mondott, amit nagyapám mesélt, hogy amikor hangoztatták a második világháború alatt a magyar időkben, hogy legyen úgy, mint régen volt, akik visszasírták a Nagy-Magyarországot, akkor azt mondta a templomban, hogy ne úgy legyen, ahogy régen volt, hanem legyen úgy, ahogy még sose volt.

Mi is ezt várjuk. Hogy ne legyen az a valamit valamiért, hogy mindegyik korszaknak olyan oldala volt, hogy a másik elleni kirekesztést erősítette, képviselte. Ő is azt hangsúlyozta, hogy ha valaki hatalmon van, vagy nincs hatalmon, hanem egy olyan Magyarországot hangsúlyozott Ő, olyan világot vágyott, ami csak utópisztikus, de ami mégis van, mert ilyenkor erre spanolódnak föl Vajdaságban az emberek”.

„Például én, amikor ezt hallom, hogy piros szív, fehér hó, zöld levél, egy olyan országot vágyom, ahol tényleg nem a kirekesztés, hanem az együttlét a lényeg, de ahol mégis fontos a piros, fehér, zöld is a kiegyenlítőds talaján áll, az határozza meg, ahol így tényleg van fény, ahol nagyon fontos nekünk a magyarságunk, amit nyíltan meg is élhetünk. Ez a fény nekünk. És nem úgy, ahogy régen volt, a határok által. És ugyanúgy benne van az is, hogy másképp mondjuk, mint azok a magyarországiak, akik hangsúlyozzák, hogy piros, fehér, zöld és emellett kirekesztők. És másképp mondjuk azoknál is, akik nem mondják ott a piros, fehér, zöldet.”

Az idézetekből láthatjuk, hogy a saját identitás nemzeti tartalmainak kiterjesztése és nyilvános vállalásának újfajta stratégiája fejeződik ki a „délvidéki himnusz” kapcsán. Ebben az esetben ráadásul „olyan Magyarországot” említett beszélgetőtársam, amely kapcsán arra is rápillanthatunk, hogy a magyar nemzettel kapcsolatos gondolatok, elképzelések kognitív környezete a vajdasági magyar valóságot is Magyarországhoz kapcsolja. Ugyanakkor azt is láthattuk, a „magyar ügyen” belül mégis élesen elhatárolódnak a vajdasági realitások, hiszen az elmondottak hangsúlyozták, hogy nem „Trianonhoz” vagy „kirekesztéshez” kapcsolódnak a nyílt nemzeti identitásvállalás stratégiái. Mindehhez egyik mintaként a volt délvidéki református püspök, Ágoston Sándor továbbörökített gondolatát olvashattuk. Ágoston püspök úr tanítása továbbá beszélgetőtársam nagyszüleinek élettapasztalataihoz kapcsolódik, akik a „magyar időkben” nőttek fel, és az ateista–autoritárius rendszer évtizedein keresztül hagyományozták tovább a kultúra „éjszakai”, rejtett családi alkalmain az „igazinak”, „autentikusnak” értékelt nemzeti tartalmakat. E tartalmak, azonban mint láthattuk, csak úgy élhetnek itt Vajdaságban, ha „nem kirekesztők a szerbek felé sem.”

Mindezeket összevéve – idézett beszélgetőtársam szavaival – „*azért fog lehet ez elterjedni tényleg, mint egy himnusz, mert olyan finomságok vannak benne, amihez kapcsolódhatunk.*”

Hasonlóan szólnak minderről a következő interjúrészeket is:

„*Nekem ebből annyi szép dolog jön elő, nem mondja ki direkten, hogy új tavasz jön, új remény, hogy visszatér még a fény. Épp ez az, hogy mi így éljük meg a magyarságunkat, nem úgy, hogy például ha úgy énekelnénk, hogy visszatér a Délvidék. Pont ez érződne, ha valaki először ezt hallja. És ha azt énekelnék, hogy visszatér a Délvidék, akkor összezennénk, hogy azt akarják, majd mondani, hogy visszatér a Délvidék. De az nem a miénk. Mi nem így akarjuk, hogy most direkten, harciasan térnénk vissza. Az nem visszatérés, nem ez a visszatérés. Nem az, hogy verjük a mellünket, hogy határmódosítás meg ilyesmi, hanem úgy térne vissza a fény, hogy benne vannak a zombori rózsafák, ahol Zombor egy sötétzöld város, ahol sötétzöldek a fák lombjai, szemben Magyarországgal, ahol világoszöldek. Mert Vajdaságban van, ahol, ott vannak a szerbek is, és épp ezért másképp éljük meg a magyarságunkat mi is, mint Magyarországon a magyarországiak. És a fény csak akkor fény, ha mindenkire világít.*”

Idézett interjúrészletem érzékletesen foglalja össze mindazt, amit a „kiegyenlítődség” kisebbségi stratégiáiról korábban olvashattunk, hiszen az, „hogy nem mondja ki direkten, hogy új tavasz jön...” jeleníti meg a „mi” kultúránkat, amelyben csupán úgy várható fény, ha a saját identitás szabad felvállalása a szerbséggel való békés együttélés mindennapjainak keretén belül történik meg. Korábban láthattuk, a délvidéki magyarság saját kulturális identitáskategóriáinak egyik integráló eleme az egyetemes magyar nemzeten belüli másságuk, különbözőségük megfogalmazása is. Ennek a különbözőségnek pedig ettől elválaszthatatlan értékét a szerbséggel való együttélés pozitív hozományai, adaptációi jelentik. Az elemzett ének mellett ugyanez a jelentés mélyült el a rítusok során, amikor az egyik szerb résztvevőt egy „nacionalista, szélsőséges magyarkodónak” minősített személy sértett meg azzal, hogy mit keres itt ezen a „magyar ünnepen”. A résztvevők akkor és később is „deviánsnak” és felháborítónak ítélték ezt a személyt és tettét, mivel „ez a mi ünnepünk, és a mi együtt vagyunk, csak akkor lehetünk mi itt a Vajdaságban, ha békében tiszteljük és becsüljük egymást” – fogalmazott egyik beszélgetőtársam. Ezt az esetet tehát „szélsőségesen ellenséges”, „nem idevaló”, „idegen” és agresszív viselkedésnek ítélték meg.

A vajdasági magyar kultúra, tehát csak akkor „igazi”, „hiteles”, ha magában foglalja, „fölmutatja” a szerb kultúrával való együttélésből fakadó adaptáció jelzéseit, s ha betartja az együttélés alatt kialakult viselkedés normarendszereit.

Az elmondottakból láthatuk, mindhárom kiragadott mikrojelenségünk a délvidéki magyar kisebbségi kultúra összetett élő valóság tartalmainak struktúráiba illeszkedik. Nemzettudat rituálisan átélhető jelentései együtt a mindennapok gyakorlatának kisebbségi stratégiáival s az ezekhez kapcsolódó identitás- és mentalitáskategóriáival, amelyek egyszerre merítenek az egyetemes nemzeti és lokális-többségi kultúra kulturálisan „megszűrt” értékeiből, valamint a mindezen jellemzőkkel párhuzamos adaptációk és változások sorozata az élet apró és finom „szövéstű” jelenségeinek megértésén keresztül rajzolódhat ki számunkra.

Kulturális antropológiai kutatásaim „küldetését” ezért abban látom, hogy olyan feltárásokat, illusztrációkat interpretáljak a „befogadó-olvasó társadalom” számára, amelyek által nem pusztán a délvidéki magyarokról, hanem velük együtt „képzeltgazdagon” gondolkodhassunk róluk (vö. Geertz 1994: 191). E törekvés követeli meg az intenzív együttélés kritériumát a kutató számára, amely viszont lehetővé teszi a tanulmány mottójában idézett felismerést, az „egész” részletekben való felfedezését, amelyet azonban a részletek, „mozaikdarabok” (Boglár 2001: 8) szintén aprólékos és részletes megismerése és folyamatos értelmezése rajzolhatja körül számunkra.

Az antropológus törekvésének fényében artikulálódnak ki tehát sajátos módszertani céljai, azaz beavatást nyerni – a címben kissé parafrázált Buzz Lightyear-i kifejezéssel élve – a „részletekbe és tovább...”.

Felhasznált irodalom

Boglár Lajos

2001. *A kultúra arcai*. Budapest: Napvilág

Dudás Károly

2000. *Az otthon levőknek és a most hazaindulóknak. A Szabad Hét Nap millenniumi melléklete*. Szabadka, 2000. augusztus 16.

Geertz, Clifford

1994. *Az értelmezés hatalma*. Budapest: Osiris–Századvég

Hajnal Virág

2003. „Mint leveleket a vihar” – Egy kétnyelvű vajdasági falu. In: Bakó Boglárka (szerk.): *Lokális világok. Együttélés a Kárpát-medencében*. Budapest: MTA Társadalomkutató Központ.

Papp Richárd

1997. *Szakadékok és hidak. A magyar–román egymás mellett élés lehetőségei és stratégiai Hargita megyében*. Budapest: MTA PTI Etnoregionális Kutatóközpont

2001. Vallás és tradíció a Vajdaságban: avagy nyugdíjba ment-e a télapó? *Ethnica* (3): 106–108. p.

2001. Vallásosság és nemzettudat empirikus kutatási lehetőségei a határon túli magyar társadalmakban. *Regio* (1): 213–223. p.

2001. Vallás és identitás a Vajdaságban: egy társadalomtudományi kísérletről In: Tóth Károly (szerk.): *Ezredforduló. A tudomány jelene és jövője a kisebbségben élő közösségek életében* 143–171. p. Dunaszerdahely: Liliium Aurum

2001. Etnikus vallások a Vajdaságban? *Kisebbségkutatás* (3): 415–437. p.

2002. Szakrális és etnikai tartalmak a Vajdaság felekezeti életében. *Ethnica* (1): 31–33. p.

2002. Kisebbség, kultúra, tradíció városon és falun: életképek a Vajdaságból. *Kisebbségkutatás* (2): 505–515. p.
2002. Egy milleniumi emlékkút jelentései a Vajdaságban. *Kultúra és Közösség* (2): 7–13. p.
2002. Történelmi egyházak a Vajdaságban: szakrális-etnikus stratégiák? In: Kovács Nóra – Szarka László (szerk.): *Tér és terep. Tanulmányok az etnicitás és az identitás kérdésköréből*: 163–195. p. Budapest: Akadémiai Kiadó
2002. Rítus és nemzet. A vajdasági magyar kisebbségi kultúra tükrében. *Létünk* (2); www.mtaki.hu
- Zenta monográfia* I.
2000. Zenta: Dudás Gyula Kör

Boross Balázs

**Antropológiai módszerek, terepmunka
és a „bevezető fejezetek”**

Egy „módszertelen” tudomány megismerési „technikájához”

**Anthropological Methods, Field Work,
and „Introductory Chapters”**

On the Research „Techniques” of a „Methodless” Science

The study explores the questions of objective scientific research and the behaviour and system of values present among field work circumstances in anthropological research. What contributes more to a grasp of the social field: mere data gathering and/or being admitted into a community, superficial familiarity with one's subject or an adaptive behaviour, visual documentation or a concealed presence? Is it possible to give up the interviewed person and should researchers talk about themselves in the case a closer relationship develops. That is, how much of interaction of cultures conveyed to the subjects of a research project would endorse the researchers' „outsiderness” without them having to yield to the queries of their subjects? The role of the observer in a community is not, however, a question of method. It is a model for the interpretation of „cultural semiosis”, sign and meaning exchanges of communities and researches. All in all, anthropologists shape their direct experiences and first-hand information in a way as to fit their given objectives; at the same time, they complement macro-level knowledge with local realities, taking upon themselves the interpretation of the other culture and the drawing of general conclusions on how human nature and cultures operate. And they accomplish this not with ready-made methods but by a willingness to learn and an integrity tuned to dialogue.

Korábbi, vallás és etnicitás összefüggéseire koncentrálnó dolgozataimban (Boross 2003/a, 2003/b) úgy próbáltam meg a – moldvai csángó faluban, Pusztinán végzett – terepmunkám előtt, közben és utólag megfogalmazott kérdéseimre válaszokat adni, hogy egyben magának a terepmunkának bizonyos tapasztalatait is igyekeztem körüljárni, érintve a közösséggel való találkozás egyes stációit és a részt vevő megfigyelés személyes dilemmáit ugyanúgy, mint a kutatás során felvetett kérdések változását; kitértem továbbá azokra a kísérletekre, melyek által közelebb próbáltam jutni a vizsgált kultúra sajátosságaihoz és azokhoz a – sajátosságok magyarázatait adó s a kutatott jelenségeket jelentésekkel telítő – válaszokhoz, melyeket a közösség tagjai adtak vélekedéseik és különböző cselekvéseik által az adott (és a jelen) társadalmi kontextusban.

Nagyjából a fentiek (és a fentiekhez hasonlók) azok a témakörök, melyeket – hol a részletekbe menően, hol kevésbé kifejtetten – az átlagos antropológiai monográfiák, esszék, esettanulmányok „módszertan” címszó alá eső első fejezete(i) tartalmaznak; az ilyen, általában „szubjektív”-nek tűnő, vallomás-jellegű bevezetések minden bizonnyal némi csalódást okoznak azon olvasók számára, akik egy tudomány módszertani írásaitól konkrétan megragadható, általánosan alkalmazható technikák kézhezvételét várják. Antropológus-

körökben is vissza-visszatérő nézet (talán az „objektív tudományosság” elvárásainak jegyében), hogy jóllehet az antropológiai művek kihagyhatatlan toposzaivá, mondhatni az antropológia-írásnak mint műfajnak az egyik fő ismérvévé váltak az „Én és a terep”-típusú, a kutató első (bal)lépéseit, a közösségben kivívott státusát és szerepeit, a megszerzett – s az értelmezési zsákutcák elkerülését segítő – antropológusi jártasságokat és rafináltságot számba vevő, kissé egoista színezetű beszámolók¹, ezen elemek azonban a közösség életmódját (társadalomszervezetét, nyelvét, vallását, identitását stb.) bemutató és elemző tanulmányokból akár elhagyhatók is lehetnének. Felmerülhet így a kérdés: ezen „élménybeszámolók” adják az antropológia módszertanát? Van-e az antropológiának – szemléletmódján, alapvető paradigmáin (vö. Prónai 1995) túl – módszertana, vagy jogos a kritika, miszerint – a „rendezettebb”, például különböző kvantitatív eljárásokkal operáló társadalomtudományokhoz képest – egy alapjában véve módszertelen diszciplína? Egyáltalán: a „módszerességnek” mennyiben kritériuma egy kidolgozott (és a kutatás megfelelő fázisában egzakt módon alkalmazható) vizsgálódási szempont- és eljárásrendszer megléte vagy hiánya abban a megismerési folyamatban, amelynek kezdetén az első kérdésfelvetések és hipotézisek megszületése, a végén pedig a kész tanulmány áll?

A legáltalánosabb antropológiai módszereket akár pár mondatban össze lehet foglalni (tudatában természetesen annak, hogy ezek önmagukban nem mondanak semmit): mielőtt a kutató a megfelelő felszerelés birtokában elutazik a terepére – ahol a lehető leghosszabb idő eltöltése a legcélravezetőbb –, szükséges, hogy elmélyüljön az adott területre és a tematikára vonatkozó szakirodalomban, a terepmunka során érdemes eleinte a háttérben meghúzódnia, s amikor a közösség nagyjából „befogadta”, bekapcsolódnia a helyi élet vérkeringésébe. Nélkülözhetetlen továbbá a látott, hallott, meg tapasztalt dolgok pontos feljegyzése a terepnaplóba, s ezeket nem árt folyamatosan különböző problémakörök mentén rendszerezni, tematizálni, elkerülendő, hogy a tanulmány megírásakor az ember egy érthetetlen adathalmazzal nézzen szembe.

Ezeket túl – még mindig az „általánosságban vett antropológusnál” maradva –, amennyiben a kutató intenzív terepmunkát végez (s azt kellő megszállottsággal végzi), tevékenységét – a személyes oldalról – hasonlóképpen összegezheti, mint Lévi-Strauss a *Szomorú trópusokban*: „A vizsgálat a terepen még normális feltételek mellett is megpróbáltatást jelent: napkeltekor már talpon kell lenni, ébren maradni, amíg az utolsó bennszülött is el nem aludt, és néha még az álmát is lesni kell; igyekezni kell, hogy észrevétlen maradjon az ember, de mindig jelen legyen. Mindent látni kell, mindenre emlékezni, mindent feljegyezni, megalázó tapintatlanságot kell tanúsítani, egy taknyos kölyök felvilágosításait koldulni, készen kell állnunk, hogy kihasználjunk egy szívélyes vagy nemtörődöm pillanatot; (...) Amíg ezt a hivatást gyakorolja, a vizsgálatot végző személy bizony émesz-

¹ A módszertani fejezetek „én-központúsága” az antropológus hitelességének problémáival, illetve annak megteremtésével is szoros összefüggésben áll: ahogyan Clifford Geertz fogalmaz, az antropológiai írások „javarészt ellenőrizhetetlen kijelentésekből állnak”: „Az antropológusok képessége arra, hogy komolyan vetessék velünk, amit mondanak, nem annyira a tényszerűségeen vagy az elméleti elegancián múlik, hanem inkább azon, hogy képesek-e minket meggyőzni arról, amit mondanak, az valóban annak az eredménye, hogy mélyére hatoltak a tárgynak (vagy, ha jobban tetszik, a tárgy mélyen érintette őket), a másfajta életformának, hogy így vagy úgy valóban «ott voltak»” (Geertz 2001a: 400).

ti magát: csakugyan, ezért az egyetlen célért hagyta ott a környezetét, barátait, szokásait...?” (Lévi-Strauss 1979: 493). Egyes antropológiai anekdoták kifejezetten arra reflektálnak, hogy a „konkrét” terepkutatási tanácsok által sem lesz feltétlenül okosabb az első terepére induló kutató: Evans-Pritchard írja (idézi Boglár 2004: 6–7), hogy „senki sem tudja igazából, hogyan kell terepmunkát végezni. (...) Először Westermarckhoz fordultam tanácsért: 'Az informátorával ne beszéljen húsz percnél tovább. Ha addig ön még nem unná magát, akkor ő fog unatkozni' (...) Tanárom, Seligman azt tanácsolta, minden reggel vegyek be tíz szem kinint, és tartsam távol magam a nőktől. (...) Végül megkérdeztem Malinowskit, és tőle ezt a választ kaptam: ne legyek elátkozott idióta. Ennél fogva megállapítható, hogy nincsen egyértelmű válasz.”

Ahogy a kissé szélsőséges, de gondolatmenetünk szempontjából talán helyénvaló fenti példák is mutatják, a legáltalánosabb meglátásokon túl (melyek korábbi – és egyéni, személyes – tereptapasztalatokból születtek meg) kutatási technikákat előírászerűen nem tud megfogalmazni az antropológia, s ez kutatásának tárgyával van összefüggésben: a módszereket – amennyiben a kutató hagyja magát a terep által vezetni (s véleményem szerint ez a helyes út) – az adott közösség „határozza meg”. Nyilvánvalónak tűnhet ez a kijelentés azok számára, akik végeztek már antropológiai kutatást, azonban ugyanennyire „irritáló lehet” a terepmunka előtt állónak az, hogy a legelemibb gyakorlati kérdésekre is (mikor kell fényképezni, egyből lehet-e/kell-e diktafont vagy kérdőíveket használni, kinek, milyen részletességgel kell beszélnie az antropológusnak saját munkája természetéről stb.) a „tapasztaltabb” kutató sok esetben csak megvonja a vállát, és annyit felel, hogy „ez tereptől, közösségtől függ”.

Hogy empirikus példával is szemléltessem a kutatási technikák függését a kutató közösségben uralkodó viszonyoktól, röviden felvázolom a vizuális dokumentáció nehézségeivel való kalandomat (melyről a kutatással, illetve a „magyarokkal” kapcsolatos falubeli attitűdök kontextusában írtam egy korábbi tanulmányomban – vö. Boross 2003/a) és annak alakulását a tartós részvétel során:

„A fényképezést végül nem nagyon erőltettem – írtam első terepmunkám tapasztalataival kapcsolatban –, miután egy idős asszony elmesélte, hogy *'karácsonykor jött valaki Magyarból, fényképezett a templomban, erre a pap lelocsolta a gépét szentelt vízzel'*. Beszélgetőtársam szövé tette ezt, *'csúnyákat mondott a papnak'*: *'Mit ártott neki az a magyar? Nem véletlen, hogy mi is itten magyarként vagyunk'*. A konfliktus következtében az asszony karácsonytól virágvasárnapig – amikor a szomszédos falvakból is jöttek papok *'kigyóntatni a világot'* – nem ment el győzni. „Tanulva” a példán, el akartam kerülni az olyan helyzeteket, amik esetleg a falubeliek kárára válnak”. Ebből adódóan a közösségi rítusok alkalmával kizárólag a megfigyelt jelenségek leírására szorítkozhattam, s nem fényképeztem sokáig azon eseményeken sem, melyeken a vallási vezető, vagy a falu *primárja* (polgármestere) – akik több adatközlőm elmondása szerint *'nem szeretik a magyarokat, s a templomon kívül is megpróbálják győzni a világot arról, hogy ők románok, nem magyarok'* – nem vettek részt. Azt is figyelembe kellett vennem, hogy a helyi politikai vezetés attitűdjei nem önmagukban állnak a faluban (ahogy egy beszélgetőtársam fogalmazott, *'kívülről ez egy istenfélő kis falunak látszik, de itt a politikai nyomás nagy'*, vagy másvalaki: *'nincsenek itt konfliktusok abból a faluban, hogy románok vagy magyarok, csak ha jönnek kívülről, politikusok, újságírók, s ezt erőltetik'*), így önmagam előtérbe-helyezése (s ehhez egy fényképezőgép is elegendő lett volna) ha konfliktust nem is, de mindenképpen olyan formális helyzeteket teremtett volna, amelyekben csak mint „idegen”, „kívülről” vehettem volna részt. Valószínűleg a kutatóval szembeni fenntartások – főleg egy olyan nagyobb népességű faluban, melybe gyakran látogatnak magyarorszá-

giak (tévések, újságírók, gyűjtők – már csak azért is, mert a falu a tulajdonképpeni központja a csángó kisebbség fő szervezetének) – bármennyi időt is töltsön el a közösségben, soha sem szűnnek meg igazán: legutóbbi, egy hónapos terepmunkám vége felé vendéglátómmal hazafelé tartottunk a mezőről, amikor egy falubeli megszólította: „Mit csinál ez itt?” (ti. én) „Ő egy barátom Magyarországról, és meg akarja ismerni az itteni kultúrát.” „Aha! Szóval politikus!” „Nem politikus ő!” „De! Meglátod, ebből Magyarban majd még priminisztru lesz... és kaszálni vitted?” „Igen, jobban kaszál, mintha itt lenne születve.” „Nem hiszem, én voltam Magyarban... Magyarországon nincs is kasza.”

A fényképezés tehát sokáig a szűk családi körre, illetve a fiatalságra korlátozódott, az elkészült képek visszajuttatása, visszavitele később a „legkifizetődőbb” ajándéknak bizonyult: a diszkóba járó fiatalok körében ezen képek segítségével hamar ismertté váltam (pár hónappal ezelőtt egy – már Magyarországon dolgozó – fiú úgy mutatott be itteni román kollégáinak: „sokat járt ő nálunk, fényképezéssel foglalkozik”). A fényképezés, amelyről első terepmunkám alatt teljesen lemondtam (s a templomban, a körmenetben vagy az iskolában ma sem jutna eszembe fényképezni), bizonyos esetekben az elfogadásomhoz vezető út legfontosabb eszköze volt: az egyik tavalyi *nuntába* (lakodalomba) hivatalos voltam, mivel a *nyirásza* (menyasszony) keresztanyja vendéglátóm nővére volt – a részvétel ebben az esetben „családi kötelesség”. Mivel a lakodalom „hivatalos” fényképezése elfelejtett a gépébe filmet tenni, az esemény megörökítése teljes mértékig rám hárult – „fontos emberré” váltam.

A vizsgált közösséggel való viszony alakulásában a fényképek szerepét – igaz, más aspektusból – mutathatja az egyik kutatásom előtti döntésem s annak „következménye”: legutóbbi terepmunkámra való készülődésem során hosszasan foglalkoztatott az az – elsősorban etikai – dilemma, hogy bármennyire „humánus” az antropológiai megközelítés a maga empátiájával, a „másik valóság” megértésére való törekvéssel, a vizsgált közösség normáinak, értékeinek tiszteletben tartásával és az ahhoz való alkalmazkodással, a terep és kutatója közti viszony elkerülhetetlenül (?) aszimmetrikus: míg a falubeliek (és az ottani „családom”) életének – bizonyos problematikák szolgálatába állítva – a legapróbb részleteibe nyerek – olykor „megalázó tapintatlanságot tanúsítva”, olykor pusztán a jelenlétem által – bepillantást, megismerve a háztartás gazdasági viszonyaitól kezdve a ronkok közötti konfliktusokat, addig ők az ottani életemen kívül az én „világomról” jóformán semmit sem tudnak (ugyanakkor persze ez a fajta egyoldalúság mindenképpen „humánusabb”, mint amikor egyes kutatók tárgyként vagy adatként kezelik azokat az embereket, akiknek körében vagy akikre irányulva a vizsgálódást végzik). A korábbi terepmunkáim során kifejezetten kerültem a saját közössége(i)m (családom, egyetem, „Budapest”) kulturális gyakorlatairól való beszédet, s – bár az ilyen irányú kérdezősködések nem voltak túl gyakoriak – ha mégis szóba kerültek hasonló kérdések, vagy bámiről kikérték a véleményemet, bizonyos félszegséggel válaszoltam. Főként az a naiv – de nem minden alapot nélkülöző – elképzelés gátolt, hogy míg az antropológusnak magát „kulturális zárójelbe” (vö. Geertz 2001b) kell tenni a terepen (egyébként ezt valloam ma is), addig a terep tagjaitól ugyanez nem várható el –, még a vélemény-nyilvánítás szintjén sem képviselhetek az övéktől eltérő normákat. Emellett úgy gondoltam, hogy eltérő kulturális gyakorlatok verbalizálása meglehetősen erőteljes beavatkozássá válhat a vizsgált közösség életében.

Hangsúlyozom, ezek a – kutatás kezdetén megfogalmazódott – vélekedések tényleg nem mentesek nagyfokú naivitástól (annál jóval ellenállóbb egy közösség, hogy bizonyos megnyilatkozások bármit is felforgassanak benne), viszont aggodalmaim „empirikus alapjai” talán továbbgondolásra érdemesek: a közösséggel való első találkozásaim

során nemegyszer tapasztaltam – elsősorban a Magyarországot megjárt vagy Magyarországra készülő fiatalok körében – azt, hogy a „magyarországiságnak” a falubeli étellel szemben egyre nagyobb a presztízse (egy beszélgetőtársam mondta például, hogy „*alig várja, hogy visszamenjen Magyarba*”, mivel „*itt nagy a sár és a kosz, más az emberek gondolkodása, el vannak maradva a kultúrával*”, s hogy „*mindent megadna azért, hogy Budapesten legyen lakása*”) – a fiatalok pontosan számon tartják, ki mennyi időt volt Magyarországon, s hogy ott „*hogyan ment neki a dolga*”, s nemegyszer láttam, hogy a Budapestről hazaérkezők „gálánsan” osztogatják el társaiknak a „*magyar cigit*”, s mutatják meg a „*magyar zenéket*”. Hasonlóképpen megfigyelhető presztízis-jelenség a közösségnek a saját nyelvvel kapcsolatos ítéletei („*keverék*”, „*csángós*”, „*elviszik* – ti. diktafonon – *s majd kacagják otthon a beszédünket*” stb.) mellett – s azzal talán kölcsönhatásban – a magyar köznyelv (az „*igaz magyar*”) felé irányuló diglosszia, azaz a funkcióhoz kötött nyelvhasználat: interjúzások közben például gyakoriak voltak az „*ezt most úgy mondom, ahogy maguknál, Magyarban ezt így mondják*”- jellegű „kiszólások”, vagy az olyan kérdések, hogy „*Magyarban ezt így mondják?*”. Ezen jelenségek az etika felől azt vetik fel, hogy amennyiben a kutató a közösség – vagy pontosabban: az adott mikrotársadalom egyes csoportjainak – szemében egy „magasabb presztízszű világból” érkezik, nem válhatnak-e személyes véleményei egyenértékűvé egyfajta „iránymutatással”; másrészt, a megismerés és a módszertan felől kérdés, hogy mit tesz az – önmagát „elmaradottnak” tekintő – falu a kutató számára „láthatóvá”: nem történhet-e például az, hogy a magyarországi egy olyan „nappali” nyelvváltozattal találkozik először, amelyet ő – a terep szerint – „elvár” a falutól? Amennyiben az ember nem tölt el hosszabb időt a faluban, nem marad-e rejtve előtte a közösség „éjszakai kultúrája”? (Boglár 1996: 13–48)

Meglehetősen elkanyarodtunk a fényképektől és az „aszimmetrikus viszony” dilemmájától – ezen elkanyarodás célja egyébként annak jelzése volt, hogy miért nem válhat a terepmunka igazából sohasem „rutinná”: a terepen, már amikor az ember a fényképezőgép-használatnak mint technikának a lehetőségét mérlegeli, szembekerül a megfigyelői helyzet számos paradoxonával, megközelítésének helyénvalóságával, etikai kérdéseivel; s azon túl, hogy megért, a saját lelkét is ápolja. A dilemmát – hogy a történet végére érzünk – azáltal próbáltam meg „oldani”, hogy magammal vittem az egyik családi fényképalbumot, azzal a meg gondolással (is), hogy amennyiben az antropológia egyfajta „fordítás” két kultúra között, a kutató a „visszafelé” történő fordítással – az általa mesélteket az adott közösség fogalmi rendszerébe helyezve – is kísérletezgethet, (valamennyire talán úgy is beszéltem, mintha egy magyarországi kirándulásról hazatért falubeli mesélne a szüleinek); visszagondolva, ezen „mesék” alkalmával szűnt meg leginkább az „idegenségem”, s újabb kapcsolatok épülhettek ki a tágabb rokonság, illetve a komák körében is – akik már pár nap múlva „tudtomra adták”, hogy ismerik a kisebb családi anekdotáimat. Az sem volt – a kutatás szempontjából – érdektelen, hogy a háziak a fényképeim kapcsán „lehetőséget kaptak” arra, hogy a képekre reflektálva saját hasonló (vagy az enyéimtől eltérő) élményeiket is megosszák velem...

A hosszas időzés a fényképezés-kálváriámnál egyrészt arra kívánt rámutatni, hogy a „bevett” technikák és módszerek nem univerzálisak alkalmazhatóságukat tekintve, s hogy a legkülönbözőbb módokon kerülhetnek használatba egy adott közösségben (a diktafonnal való kalandom történetét most mellőzöm – a didaktikai céloknak az előbbieket talán már elégségesek voltak –, bármennyire messze vezethetnek az olyan történetek, mint például az idős asszonyé, akihez naponta ellátogattam – részben a személyes kötődés miatt, részben mert a falu ethnohistóriájának kiapadhatatlan forrása volt –, s aki a diktafont minden alkalommal eltetette velem, amikor a szomszéd kapuja kinyílt, „*nehogy rosszat szóljanak*

rólam”). Másrészt – a maga kifejtetlenségében – érzékeltetni próbáltam, hogy az „én és a terep” típusú szövegekben, miközben a kutató körüljárja saját pozícióját, számos információt szolgáltat az adott kulturális rendszer(ek) sajátosságairól, tényeiről, természetéről, amelyeknek keretében bukdácsol. Jó esetben – ha a kutató tényleg nem egoista, illetve van érdemi mondanivalója az adott kultúráról – az ilyen írások nem válnak saját élmények csapongó bemutatásává, hanem a közösségben megtapasztalt jelenségek összefüggésrendszerébe helyezve megmutatják az olvasónak, hogy a megfigyelő ottléte mellett/ellenére hogyan működhetnek a vizsgált kultúrában a dolgok.² Ez az írástechnika – ami kevésbé a szöveg megformálásának módjával függ össze, mint inkább a megismerési mechanizmussal, amelynek működtetésére az antropológus törekszik terepmunkája, a közösség által szőtt jelentések kibogozása során (vö. Geertz 2001/b) – lehetővé teszi, hogy a szöveg befogadója folyamatosan „bevezetődjön” és elmélyülhessen a másik kultúra világába, s ebben látom az „én és a terep” fejezetek fontosságát (annak „bizonyításán” túl, hogy az illető tényleg „ott volt”, s hogy a későbbiekben terepre menni szándékozók felvérteződjenek annak tudásával, hogy a terepmunka során mennyi mindenre számíthatnak – elősegítve ezzel talán azt, hogy más kutatók másik, de hasonlóan ismeretlen helyzetekben valamivel ismerősebben mozoghassanak). Végző soron az antropológus annyit tesz, hogy közvetlen tapasztalatait és első kézből kapott információit átalakítja – adott céljainak (a makrotudományok meglátásainak a helyi valóságokkal való kiegészítése, a másik kultúra „tolmácsolása”, általános következtetések levonása az emberi „természet” – a kultúrák – működését illetően) megfelelően – mások számára is érthető szöveggé. Ahogyan Geertz fogalmaz, az antropológiai vállalkozást „nem a készen kapott eljárások határozzák meg”, hanem az a „szellemi erőfeszítés”, amely által az adott közösség kulturális szemlézését, jel- és jelentésváltásait a kutató értelmezni tudja, és mások számára is hozzáférhetővé tudja tenni (vö. Geertz 2001/b). Innen nézve alapvetően azon – a közösségben való részvétel során folyamatosan alakuló – „tanulási folyamat” teremti meg az antropológia „módszerességét”, melynek birtokában a kutató a közösség válaszaival tud felelni az általa feltett „miértekre” – az antropológiai „bevezető fejezetek” elsősorban ennek a tanulási folyamatnak a sikerességét vagy kudarcát tükrözik.

Felhasznált irodalom

Boglár Lajos

1996 *Mitosz és kultúra – két eset*. Budapest: Szimbiózis.

2004 Bevezetés. In: Boglár Lajos szerk.: „Így kutatunk mi...” *Az antropológiai terepmunka módszereihez*. Budapest: Szimbiózis, 6–28. p.

Boross Balázs

2003a Hogyan miséznek a csángómagyarok? Kulturális antropológiai válaszlehetőségek a csángó identitás kérdéséhez. *Szimbiózis*, 2003/1, 11–36. p.

² Még egyszer aláhúznám, a fent bemutatott történetek csupán szemléltetni akarták ezt; egy „tényleges” antropológiai munka bevezető (a kutatást önmagában bemutató) fejezetében – vagy akár egy egész tanulmány során; az első személy kiiktatását nem tartom ugyanis „létfontosságúnak” – mélyebbre merülhettünk volna (akár a fényképezés kapcsán is) a közösség és a politikai elit attitűdjeiben, kapcsolataiban, a reprezentáció és a lokális identitás összefüggéseiben, a rokonsági viszonyokban vagy a nyelvhasználat gazdasági aspektusaiban.

2003b Csángó identitás(ok) Pusztinán. Vallás és etnicitás összefüggései Moldvában egy antropológiai esettanulmány tükrében. In: Kozma István, Papp Richárd szerk. *Etnikai kölcsönhatások és konfliktusok a Kárpát-medencében*. Budapest: Gondolat – MTA Etnikai–Nemzeti Kisebbségkutató Intézet, 262–279. p.

Geertz, Clifford

2001a Jelen lenni: az antropológia és az írás helyszíne. In: Clifford Geertz: *Az értelmezés hatalma*, Budapest: Osiris, 397–415. p.

2001b Sűrű leírás. Út a kultúra értelmező elméletéhez. In: Clifford Geertz: *Az értelmezés hatalma*, Budapest: Osiris, 194–226. p.

Lévi-Strauss, Claude

1979 *Szomorú trópusok*. Budapest: Európa Könyvkiadó.

Prónai Csaba

1995 Mi a kulturális antropológia? In: Prónai Csaba: *Cigánykutatás és kulturális antropológia*. Budapest: Kaposvár, 15–54. p.

Bakó Boglárka

A terepmunka értelm(ezés)e, avagy az etikusság határán

The Meaning and Interpretation of Field Work, or the Margins of Ethical Conduct

Anthropological research conducted at the social field is rather time consuming. It is hardly possible to hope for admittance into a researched community in less than a year and, should a researcher seem to have been admitted, the finished research material can still precipitate indignation. Moving into the community, finding employment, adopting the lifestyle, becoming a relative... – all these taken together cannot guarantee the depth of a complex social and cultural body of knowledge. Although the „translation” of the completeness and the fragmentation, the familiarity and the knowledge gathered into the language of science can be a competent job, the researcher also needs to be bold enough to interpret the statements, which, in the interview situation, are not meant to the outside world. The interpersonal relationship between the questioner and the interviewed person fundamentally determine the interview. Therefore, it is essential what respondents think about a researcher; since this can influence what they will or will not talk about, which segment of their world they will open up and which one they will conceal, what they will think about their visual representation and textual appearance, and the method and dangers of the power of language. Using and/or abusing the cognitive interest that language offers – this is at stake in the case of research that can pretend to be objective but, should it also be true, it would also have to remain sovereign and subjective.

„A leírás hatalom. Mások ábrázolása nem egykönnyen választható el a manipulációtól.”
(Clifford Geertz)

Tanulmányomban az antropológiai módszerrel készült terepmunka és elemzés előnyeiről, buktatóiról, teljességéről és töredezettségéről szeretnék írni. Napjainkban egyre elterjedtebb, kedvelt kutatási és elemzési móddá vált a kulturális antropológia módszere. Különböző tudományterületekről érkező kutatók használják anyaggyűjtési rendszerét, veszik át elemzési és megközelítési tapasztalatait. Mindemellert kevés szó esik arról, hogy az antropológiai terepmunka anyaggyűjtési módszere milyen veszélyeket hordozhat magában.

Az antropológiai terepmunkáról

A kulturális antropológia egy kutatási folyamat, melynek során a kutató közelről figyeli meg egy másik kultúra mindennapjait, jellegzetességeit, részt vesz életükben, lejegyzi és értelmezi megfigyeléseit és azt, amit a kutatott terepen élők látni engednek számára. Egy kulturális antropológiai terepmunka megköveteli, hogy a kutató ne csak átutazzon a terepen, hanem ott huzamosabb időt eltöltve „megélje” az általa kutatott közösség mindennapjait. Az intenzív és mély kapcsolatteremtés követelmény, s ezt biztosítja a helyben lakás. „Az intenzív terepmunka öröksége határozza meg a kutatás antropológiai jellegét”

(Clifford 2002: 3.), ez biztosítja azt a többlettudást, mélyebb ismeretet, melyet átmeneti, pár napos vizsgálódásokkal nem lehet elérni. A kulturális antropológia módszerével dolgozó kutató így egy sajátos anyagot kap, mely különbözik mind a kérdőíves módszerrel gyűjtött anyagoktól, mind a pár napos helyben tartózkodással készített interjúktól. A kutató a terepen él, beilleszkedik a közösségbe, átveszi/átveheti a helyi szokásokat, azaz idővel a kutató közösség tagjává válik, megtalálja, illetve a közösség tagjai megtalálják számára azt a helyet, pozíciót, amelyben „hétköznapiasodva” élhet a településen. Idővel a kutató „hasonulhat” terepéhez, ami nem feltétlenül könnyíti meg munkáját, de a mindennapi élet olyan szeletét is látni engedi számára, melyet más fajta terepmunkával nem lehet megismerni. Az így gyűjtött anyag nem biztos, hogy „dokumentálható”,¹ „mérhető” vagy általános következtetések levonására alkalmas, de elemezhetővé válik a lokalitás sajátos esete, mely kitágítható a mindennapok valóságára. Megismerhetővé válik az a belső kép, melyből egy közösség konfliktus megoldási kísérlete, a női/férfi szerepe, gyereknevelési gyakorlata, politikai, bürokratikus háttere máshogy elemezhető, mint „külső adatokból”. Tehát a kulturális antropológia módszertanából nézve, bármely terepen pár napos, néhány hetes terepmunkát végezni értelmetlen, hiszen így soha nem lesz a kutatónak olyan szempontú rálátása a közösségre, mint helyben tartózkodással.

Egy antropológiai munka anyaggyűjtése szituációfüggő: bizonyos helyen, bizonyos kulturális rendszerek által meghatározott, bizonyos társadalmi csoporthoz tartozó kutató és ugyanazon a helyen, valamilyen társadalmi csoporthoz tartozó adatközlő között történt párbeszédre alapul. Ebből a szempontból az antropológiát diskurzusnak, a történetmesélés egyik műfajának lehet tekinteni (Bruner 1999: 181.). Magát a beszélgetést sok minden befolyásolja. Egyrészt, hogy milyen nemű a kutató és az adatközlő. A nemi azonosság sok mindenben bizonyos cinkosságot alakíthat ki a beszélőtársak között. Így egy közösség női társadalmának szokásrendszere, viselkedésmintái egy női kutató számára könnyebben feltárhatóvá válnak, mint ugyanannak a közösségnek a férfivilág-mintái, szokásai.

Az interjúkészítést befolyásolja, hogy az interjú készítésének helyszíne ismert-e az adatközlő számára, azaz saját otthonában „látja vendégül” a kutatót, vagy neki kell elmennie egy számára idegen helyszínre. Az adatközlő „házigazda szerepe” egy interjú készítését könnyebbé teszi a beszélő és „kényelmesebbé” a kérdező számára, hiszen a hely miatti idegenség legyőzésével nem kell sem a kutatónak, sem az adatközlőnek bajlódni. A készítendő interjúnak nemcsak a helyszíne fontos, hanem az is, hogy a beszélgetőtársak napja hogyan telt el. Egy egész napos mezői/városi munkából fáradtan hazatérő adatközlővel készített interjú rövid és felszínes lesz, ahhoz képest, amit ugyanezzel a beszélgetőtársunkkal készítenénk pihenő- vagy esetleg ünnepnapján. A beszélgetés leglényegesebb meghatározója az a viszony, ami a két ember között van. Így fontos, hogy az interjú alanya mit tart a kutatóról, mennyire veszi őt komolyan. Ez befolyásolja azt, hogy mit mond, és mit nem mond el neki, a világának mely szeletébe enged betekintést, s melyet rejt el előle.

¹ Erre példa Michael Sinclair Stewart magyarországi oláh cigányok között végzett terepmunkája. Ahogy írja: „utólag ószintén állíthatom: adataim többsége közvetlen megfigyelésből és megfelelő helyzetben feltett kérdésekből származik.” (Stewart 1993: 33.). Azaz terepén nem készített interjúkat, mivel a roma közösség ezt nagyfokú ellenérzéssel fogadta. Ha ennek ellenére használta volna az interjúzás módszerét, akkor valószínűleg így kapott adatai nem fedték volna azt a valóságot, amit a részt vevő megfigyelés módszerével tapasztalt meg.

Az interjúra komoly hatást gyakorol maga a felvevő eszköz, a magnó vagy a kamera. Ezzel az eszközzel mindig képbe kerül a „hivatalos külvilág” a kettes beszélgetés kitágul, teret kap. Így előfordulhat, hogy az adatközlő a beszélgetés interjújává válásával már nem feltétlenül a meglévő, hanem a helyzetről sugalmazni kívánt vagy ideális képet adja a kutatónak. Ezt oldhatja az a viszony, ami a kutató és az interjú alanya között van. Hiszen a beszélgetést meghatározza az is, hogy a kutató milyen mértékben épült be az általa kutatózott közösségbe, azaz milyen szinten vált annak tagjává. Bizonyos szinten túl már nem a kívülálló és a közösség tagja között folyik a párbeszéd, hanem ugyanannak a közösségnek két „tagja” között. Ez pedig az interjút „baráti beszélgetéssé” finomíthatja.

Az anyaggyűjtés másik szála a személyes és huzamosabb helyben tartózkodással biztosított részt vevő megfigyelés. A mára már klasszikussá vált Malinowski-fogalom, a „részt vevő megfigyelés” legalább egy évig a terepen tartózkodást jelenti, mely alatt a kutató a helyiek mindennapi életében való részvétellel a jelenségeket önmaga figyeli meg, saját élményeként éli és tapasztalja meg. A részt vevő megfigyelés során szerzett tapasztalatok, információk meghatározója a kutató. Befolyásolja, hogy beépültségének fokától függően a közösségi tudásnak mely szeletét engedi a közösség meglátni és megtapasztalni. Meghatározza a kutató lelki és szellemi beállítódása, nyitottsága, empátikus képessége, intuíciói és még számos külső lehetőség. Fontos, hogy a kutató mennyi időt tölt a terepen, hiszen huzamosabb idő elteltével, egyre mélyebben kerül be kutatót közösségébe.

A részt vevő megfigyelés és interjúzás anyagát egészíti ki az anyaggyűjtés, dokumentáció fontos és talán leglátványosabb része a fotózás és a filmezés. Ez az az anyagrészt, mely – kellőképpen megvágva – a nagyközönség számára legfeldolgozhatóbb képet ad a terepről. Ezt – hasonlóan az interjúzáshoz és a részt vevő megfigyelés módszeréhez – a kutató személyisége határozza meg, hiszen azt fotózza, filmezi, amit lát, illetve amit látni enged a terep számára.

Összegezve tehát az antropológiai anyaggyűjtés három alapvető pillérét, az interjúzást, a részt vevő megfigyelést és a képi rögzítést, mindezeket legnagyobb mértékben a kutató személyisége, kulturális háttéré, azaz a kutató szubjektuma befolyásolja. Az antropológiai anyaggyűjtés tehát „kutató-függő”, így maga az anyag is a saját tapasztalatokra épülő, szubjektív anyag lesz. Azaz „látszólag tudományos, de nagyrészt saját tapasztalatokra” (Geertz 1994: 358) épülő munka. Ebből pedig következik az a tény, hogy egy antropológiai terepmunkával nem gyűjthető úgynevezett „objektív anyag”, hiszen amennyiben az antropológiai anyaggyűjtés ilyen mértékben épít a kutató által megélt valóság bemutatására, maga a munka is személyes kijelentések tömkelegéből fog állni. Törvényszerű ez, mivel az ott megtörtént dolgokat „csak” az a kutató látta, aki akkor, ott, eltöltötte azt az időt a terepen többnyire egyedül, így a feldolgozott anyagból megszületett tanulmány is az ő általa megélt történések tapasztalatait és az általa levont következtetéseket tartalmazza. Így a terepről, közösségről, rítusról készült munka is mindig csak egy nézőpontot mutat be: az antropológusét. Így az általa készített szöveg csupán a jó néhány lehetséges leírások egyikévé válik. Más kutató ugyanazon a terepen egészen mást is megtapasztalhat.

Az antropológiai terepmunkát nevezhetjük „interszubjektívnek” (Clifford 1999: 164.), mely egyszerre tudományos „laboratórium” és a személyes „átmeneti rítus” keveréke (Clifford 1999: 164.). E kettősség határozza meg az antropológiai írásműveket: a kutató szubjektív megfigyelésének (ld. terepnapló, terepfeljegyzések) és az adatközlők személyes megszólalásának (ld. interjúidézetek) ötvözete. Így más kultúrákról szerzett tudásunkat sok minden által meghatározottnak és kérdésesnek, feltételesnek kell tekintenünk: „az

interszubjektív párbeszéd, a fordítás és a projekció vitatható eredményének” (Clifford 1999: 165.). Mivel ezek a munkák lehetnek igazságot hordozók, de lehetnek félreértés, félrefordítás eredményei is, így „történeteik” sem tekinthetők a kutatott téma egyetlen, kizárólagos történetének, hanem a terep által befolyásolt történetek egyikének.

Tehát, az antropológiai terepmunka eredménye egy szubjektív szempontból gyűjtött anyag, melynek értelmezése ebből adódóan maga is szubjektív lesz. A szubjektívizmus viszont veszélyt is hordozhat magában. Ezzel a ténnyel egy állomásozó terepmunkát végző kutató hamar szembesül. Kérdés az csupán, hogy figyelembe veszi-e az ebben rejlő „csapdákat”, vagy figyelmen kívül hagyva, anyagát „csak” a tudományosság „szolgálatába” állítja.

E kérdés értelmezésére saját terepmunkámból szeretnék példát hozni. Terepemen 1995 óta végzek kutatásokat. Kezdő antropológus hallgatóként évente utaztam a faluba, pár hetes terepmunkát végezni. Minden évben ugyanazt a húsvéti ünnepkört vizsgáltam, elemeztem változásait, köreit és falubeli, társadalmi terét. 1997-ben már mint végzett antropológus kaptam meg azt a lehetőséget, hogy egy évre beköltözök a településre. Ez idő alatt tanítottam a falu iskolájában és elkezdtem a faluközösség, a csoportok és a mindennapok megismerését. Egy év intenzív „bentlakás” a terepen segítette azt, hogy sok szálon kapcsolódjak a közösséghez. A falubeliek hamar helyet találtak számomra a társadalmukban. A „tanárnő” voltam, akit érdekelnek „az itteni dolgok”. A helyem a közösségben akkor véglegesedett, amikor „rokonsági” kapcsolataim kialakultak; a falu egyik szerteágazó familiája régi családi legendák alapján kijelölte helyem az „unokahúgok” csoportjában. Volt már „rokonságom”, megnyílt az út számomra a családi ünnepek felé; keresztelőkbe, lakodalmakba hívtak. Mindemellett tanári pozícióm révén bekerültem a település értelmiségi rétegébe, mely többek közt a falu reprezentációs feladatainak szervezését is ellátta. Szerencsés helyzetben voltam, „rokonaimon” és tanítványaimon keresztül a falu szinte minden nagycsaládjához² eljutottam, a közösségi rétegek több szintje felé is megnyílt a lehetőségem a kutatásra. A kutatási anyag szempontjából „szerencsés év” volt ez, a falu mindennapjait helyi konfliktusok kavarták fel: vallási felekezeti ellentétek alakultak ki, egy helyközi polgármester választás kapcsán nemzetiségi indulatok zavarták meg a mindennapok állóvizét. 1998 őszén jegyzetekkel, kazettákkal és filmes dobozokkal megrakodva tértem haza.

2000-ben és 2001-ben újabb lehetőségeket kaptam arra, hogy többhónapos állomásozó terepmunkát végezzek a faluban. Ezekben a hónapokban egy témában kutattam csupán: a falu nemzetiségi viszonyrendszerét vizsgáltam. Ekkorra már tanári pozícióm elhalványult, viszont előtérbe került a faluba visszatérő kutatásokat végző „rokon” szerepe. Ideális és nagyon hatékony része volt ez a terepen folytatott kutatómunkámnak, hiszen a közösség tagjai ismertek és elfogadtak. Előző tapasztalataimból már tudtam, hogy a kutató témában melyek azok az emberek, akikkel témacentrikus mélyinterjúkat készíthetek. Mindemellett egy évnyi intenzív terepen tartózkodás saját közösségi tudásom tárházát is kibővítette. Megtapasztaltam és láttam nemzetiségi kapcsolataink működését, ismertem a nemzetiségi konfliktusok kezelési mechanizmusainak bizonyos részeit.

2001 nyarán készültem el az anyag elemzését tartalmazó tanulmányom első változatával. Mivel úgy gondoltam és gondolom, hogy a szövegek első számú, értő kritikusai azok, akikről szólnak, ezért elutaztam a faluba, és ott hagytam a tanulmányt a helyieknek

² Nagycsaládon a több rokonsági szálon futó többgenerációs családokat értem.

olvasásra, kritikára. Két várakozásteljes hónap után – mialatt semmi jelzés nem érkezett terepemről a munkával kapcsolatban –, úgy döntöttem, hogy újra elutazom, és személyesen érdeklődöm a szöveg holléte és hogyléte felől. A faluban ez az időszak az ünnep ideje volt; éppen tavaszi legnagyobb profán ünnepkörére készülődött, épphogy túl voltak a családok a fiatalok konfirmálási ceremóniáján, és küszöbön állott a Húsvét is. A falubeliek nagy része a földeken végezte a tavaszi munkákat, az asszonyok az ünnepre készülődven takarítottak, főztek. A falu főutcáján, a Nagyszeren az emberek a porták előtt gyomlálták, kapálták, tisztították az árkokat, készítették az ünnepi felvonulás terét. Nem volt éppen alkalmas ez az idő az elmélyült beszélgetésekre, tanulmányom boncolgatására. Így már nem is lepett meg, hogy ismerőseim, barátaim nagy része, néhány kedves futó üdvözlés és barátságos társalgás után „rövidre” zárta a beszélgetésünket. Az a kevés, ami néhány család idejéből rám jutott, nem volt elég a tanulmánnyal kapcsolatos, számomra oly fontos észrevételek megtárgyalására. Az ismerősöknél tett látogatásaim alatt a szövegről nem vagy alig esett szó, őket jobban érdekelték a hazatért „rokon” nagyvilági hírei. Mindemellett az a néhány megjegyzés, amit a szövegre tettek meghökkentő és elgondolkasztó volt számomra, ugyanis több beszélgetőtársam a tanulmányt „mulatságosnak” találta. Természetesen döbbenet próbáltam rájönni arra, hogy mi lehet a tudományos szövegben „mulatságos” számukra. Ahogy én látom őket? Ahogy ők látatják magukat? Félreértettem esetleg valamit?

Beszélgetéseink alatt nem kaptam választ ezekre a kérdéseimre. Mivel a tanulmánnyal kapcsolatban a fő feladatot az adta számukra, hogy az anonim közölt riportidézeteket beazonosítsák, arra a következtetésre jutottam, hogy a multság oka számukra egyrészt egymás jellegzetes szófordulatainak felismerése, illetve az a mód volt, ahogy egy kvázi kívülálló, de mégiscsak a faluban huzamosabb időt eltöltő nem falubeli látja őket. Egyhetes tartózkodásom nem sok eredményt hozott számomra a szöveg milyenségével kapcsolatban, így még az évben közöltem a szöveg első változatát egy magyarországi folyóiratban.

Pár hónap múlva a már megjelent nyomtatott tanulmánnyal újra elutaztam a faluba, és ott hagytam néhány példányt főbb adatközlőimnél. Ezután gyorsan peregetek az események. Pár nap múlva telefonáltak, hogy a munkámban van egy komoly hiba, melyen tulajdonképpen az anyag egy részének érvelése alapult: a magyarok románokkal való viszonyának elemzése. Tanulmányomban a falunapok ünnepkörének elemzése kapcsán előkerülő nemzetiségi viszonyokban meghatározónak tartottam a magyar közösség irányító szerepét, míg érvelésem alapján a románok – természetesen az elemzett falunapok ünnepkörének kapcsán – csak számukra a magyarok által meghatározott feladatokat látták el. Ez támasztotta alá, elemzésem alapján, a faluban fennálló nemzetiségi hierarchikus viszonyt. Munkámban a több éve kutatott, évenként ismétlődő ünnepnek egy évét elemeztem. Még élénken éltek bennem a falunapok szervezésének tapasztalatai, előttem voltak saját gondolatmenetemet alátámasztó riportidézetek, terepnaplóm és terepjegyzeteim. Értetlenül álltam a kritikának ez újabb fordulata láttán. Mi változott meg tavasz óta? Többen olvasták a munkámat? A folyóiratban megjelent nyomtatott formátum révén „hivatalossá” vált a szöveg? A „hivatalosság” más prezentációs módot követel, mint egy „közösségi tag” kutatói kézírata?

Az etikusság határán

Nem egyszerűen arról van szó, hogy a terepen gyűjtött anyagnak különböző interpretációi vannak, hanem arról, hogy a kutató olyan ismereteket közölhet a tudományos közönséggel,

amelyeket bár a közösség „tagjaként” szerzett meg, de nem feltétlenül tudja, hogy ez az anyag kivihető-e a tudományos közönség elé vagy sem. Mivel a terepen gyűjtött anyag feldolgozásának eredménye, a tanulmány valóságot teremt – olyan valóságot, melyet a nyelv nevez meg, a nyelv ábrázol, katalogizál és vesz mértéket róla (Geertz 2004. február) – ezért válik lényegessé az a kérdés, hogy „ki, kit ábrázol”. Azaz az írás a külső megfigyelő vagy a közösség belső, esetleg a közösségbe beépülő kutató nézőpontját hivatott-e bemutatni. A közösségről, csoportról mit írhatunk le, amit kutatóként megfigyeltünk, amit elmondtak nekünk adatközlőink, esetleg, amit „véletlenül” megtudtunk?

A kutató minél több időt tölt el a terepen, annál jobban megtalálja helyét a közösségben (illetve annál jobban elhelyezi őt a közösség), olyan kapcsolatokat alakít ki, melyek már nem csak az „adatok” gyűjtésére irányulnak. A kutató bekerülhet baráti csoportokba, bizonyos rítusok révén akár rokonsági hálózatokban is (ld. keresztszülőség, fogadott rokonság) helyet kap. A beépülés „mély fokán” készített interjúk, beszélgetések sok olyan adatot, véleményt, gondolatot tartalmazhatnak, melyeket a beszélő nem a kutatónak mesél el, hanem a „baráttal”, a „jó ismerőssel” beszél meg. Ezek azok a „belső tudást” magukban hordozó beszélgetések, melyek során a kutató „mély információk” birtokába jut.

A belső tudás elnyerése csak közösségi tagként érhető el, ez a hosszú, aktív terepmunka alatt idővel magától adódik. Mindemellett ennek a tudásnak egy része a közösségbe befogadott és elfogadott „már nem idegen” által szerezhető meg. A probléma ott van, hogy aki rendelkezik a „közösségi tudással”, annak tudnia kell, hogy a meglévő információiból mi az, ami megírható, publikálható, és mi az, ami nem. Kérdés csupán az, hogy rendelkezik-e egy kutató a „közösségi tudással”? Többéves terepmunka után egy kutató – remélhetőleg – rendelkezik a tudás bizonyos részével, de az is lehetséges, sőt valószínű, hogy a tudás teljes egészével soha nem fog rendelkezni.

Mivel nincs egyetlen lehetséges leírás, ezért nem csak a félreértelmezés veszélye van benne az anyagban, hanem az is, hogy a kutató olyan információt is közöl, melyet a kultúra teljes értékű hordozójaként nem tenne meg. Mivel pedig olyan közösségről, közösségekről írunk, melyeknek az élet minden területére kiterjedő normarendszerével nem vagyunk maximálisan tisztában (maximálisan lehet, hogy soha nem is leszünk), így az adatfeldolgozásnál könnyen eshetünk az „elszólás” csapdájába. Talán kiküszöbölhető ez azzal, hogy az elkészült tanulmányt legértőbb kritikussaink, a kutatót közösség tagjainak kezébe adjuk, de fennállhat a veszélye annak is, hogy mindennek ellenére sem tudunk meg félreértéseinkből semmit. A kulturális antropológia módszerével végzett terepmunkának komoly veszélye ez. Mindannyian tudjuk, hogy a terepen való munka végzése közben nem a tereppel állunk „szemben”, hanem emberekkel, csoportokkal, közösségekkel. Nem csak nekünk vannak velük „szándékaink”, hanem ők is különböző elvárásokkal fordulnak felénk. Ahogy ők „kiszolgáltatják” magukat, megosztják velünk belső ügyeiket, megengedik, hogy idegenként részt vegyünk szertartásaikon, ugyanúgy „elvárják” azt is, hogy munkánk, írásunk megfeleljen az általuk önmagukról alkotott képnek. Nem könnyű feladata ez az antropológusnak, hiszen a „határról” tekintett összefüggések néha egészen mások, mint a belülről kifelé vetített képük.

Tudnunk kell, hogy ahogy a „nyelv hatalom” – hiszen csak a nyelv áll rendelkezésünkre, hogy közvetítsük az általunk kutatót kultúrát – ugyanúgy a hatalom eszközét tartjuk akkor is kezünkben, amikor a terepen gyűjtött anyagot a nagyközönség elé visszük. Tisztában kell lennünk azzal, hogy a „feldolgozott adatok” és levont következtetések, külső értelmezések és általánosítások egy nem tudományos közegben gyűjtött anyagot tudományosság közegébe tesznek át. Kérdés az csupán, hogy tudatában vagyunk-e annak,

hogy munkáinkhoz összegyűjtött anyagot milyen mértékben szolgáltatathatjuk ki a tudományos közéletnek.

Felhasznált irodalom

- Barley, Nigel 2001. Antropológus a terepen. Feljegyzések a sárkunyhóból. *Magyar Lettre Internationale* 18. <http://www.c3.hu/scripta/lettre/lettre43/barley.htm>
- Barth, Frederik 1969. *Ethnic Groups and Boundaries*. London
- Bazin, Jean 2001. Antropológia: másság vagy különbség? *Magyar Lettre Internationale* 18. <http://www.c3.hu/scripta/lettre/lettre42/bazin.htm>
- Bruner, Edward M. 1999. Az etnográfia mint narratíva. In: N. Kovács Tímea (szerk.): *A kultúra narratívái*. Kijárat Kiadó, Budapest 181–197. p.
- Clifford, James 1999. Az etnográfiai allegóriáról. In: N. Kovács Tímea (szerk.): *A kultúra narratívái*. Kijárat Kiadó, Budapest 151–181. p.
- Clifford, James 2002. Térbeli gyakorlatok. *Magyar Lettre Internationale* 18. <http://www.c3.hu/scripta/lettre/lettre49/clifford.htm>
- Geertz, Clifford 1994. *Az értelmezés hatalma*. Budapest, Századvég Kiadó
- Geertz, Clifford 1995. A tény után. – Részletek a könyv egyik fejezetéből – *Magyar Lettre Internationale* 18. <http://www.c3.hu/scripta/lettre/lettre18/10.htm>
- Geertz, Clifford 2002. Darabokból álló világ (a kultúra és a politika térképének megváltozása) *Magyar Lettre Internationale* 18. <http://www.c3.hu/scripta/lettre/lettre49/geertz.htm>
- Geertz, Clifford 2002. Diszciplínák (A kulturális antropológiáról) *Magyar Lettre Internationale* 18. <http://www.c3.hu/scripta/lettre/lettre47/geertz.htm>
- Godelier, Maurice 2001. Szociálantropológia vagy kultúrakutatás? – francia, brit és amerikai etnográfia – *Magyar Lettre Internationale* 18. <http://www.c3.hu/scripta/lettre/lettre43/godelier.htm>
- Malinowski, Bronislaw 2002. A Nyugat-csendes-óceáni térség argonautái. *Café Babel*, 2002. nyár 43–57. p.
- Marcus, George E. – Fischer, Michael M. J. 1995. Az antropológia mint kultúrakritika. *Magyar Lettre Internationale* 18. <http://www.c3.hu/scripta/lettre/lettre18/14.htm>
- Rosaldo, Renato 2003. Az objektivizmus után. *Café Babel* 1–2./ 73–85. p.
- Stewart, Michael Sinclair 1993. *Daltestvérek*. T-Twins Kiadó, Budapest MTA Szociológiai Intézet
- Wolf, Eric R. 2000. Az antropológia a hatalmi erőterben. *Magyar Lettre Internationale* 18. <http://www.c3.hu/scripta/lettre/lettre38/wolf.htm>

Hajnal Virág

„Majd kiszeditek belőle, ami nektek köll...”

Egy szerémségi magyar szórványközösség kutatásának
módszertani tapasztalatairól

„You’ll make him tell you all you want to know...”

On the Methodological Experiences
of a Research Project on a Hungarian Diaspora Community
in the Syrmia (Szerémség, Srem) Region

The limitations of anthropological study are present not only in the relationship between communities and between a researcher and the local society, but also „toward the inside”, the levels of gestures of acceptance and integration within a community: one can be an outsider, an outside examiner, one who is familiar with the relations, an „almost” family member, and nearly a member of the community. The layers of research range from an undeniable personal involvement and as far as intimacy – and to experience these, a person has to be intuitive and objective at the same time. Yet, „initiation”, the status of an accepted person is not only a research situation any more. Living this status is a moral programme, with inevitable distances and committed personal involvement. Among others, this is reflected in language, with its subtle description of the contents of a relationship, its power of meanings and its duty to explore the legitimacy of interpretation. Participation in local rites, admittance into the local system of values, responsibility for the order of happenings, the problem of the shaping of identity strategies, and the task of mediation between „outside” and „inside”, and „Northern” and „Southern” cultures – all these put the methods and attitudes of the researcher to the test even when it is not a situation of conflict he finds himself involved in but only the layers of a complex local culture. He can only explore these layers through participant observation, cultural relativism, and a holistic approach, all of which have become fundamental constituents of the methodology of research projects on Hungarian minorities beyond the borders.

Kutatásaimat egy szerémségi magyar szórványközösségben, Dobradóban végzem több mint két éve. Kutatott közösségem életébe elsőként érkeztem mint olyan érdeklődő, aki életüket kívánja megismerni. Eddig csupán népzene kutatók érkeztek hozzájuk, akik néhány óra hangrögzítés után el is hagyták minden alkalommal a falut. Egy másik szerémségi magyar közösségben ugyan nyaranta kutatnak (kb. két hetet ott töltve) néprajzosok, akik egyszer-kétszer Dobradóban is jártak, azonban ők sem tartózkodtak itt egy-két óránál többet. Kutatott közösségemben így részt vevő megfigyelési módszerem, tartós együttélésen alapuló kulturális terepmunkám nemcsak engem, hanem őket is újfajta helyzetbe hozta. Ez az „újfajta” helyzet továbbá egy olyan – személyemben – a magyar etnikai közösségből származó ember közéjük kerülését jelentette, akihez képest magukat „kevertnek” definiálják, s aki előtt először ezért zavarban is voltak. Mivel napjainkban több kutatás is elkezdődött a kárpát-medencei szórványban élő magyar közösségek irányában továbbgondolható tanulságokkal is szolgálhatnak módszertani tapasztalataim.

Terepmunkámat 2002 júliusában kezdtem a Dobradóban élő közösség(ek) mikrotársadalmában. Kutatásomat két irány jellemezte, ugyanis közösségemet egymást kiegészítve mind a szociolingvisztika, mind pedig a nyelvi antropológia kulturális antropológiai szempontrendszere irányította. Vizsgálódásaim elsősorban a szociolingvisztika és kulturális antropológia által egyaránt alkalmazott részt vevő megfigyelésen és holisztikus szemléletmódon alapuló módszereinek alkalmazása volt, mely által lehetővé vált, hogy a terepen az általam megfigyelt rendszert teljes kulturális kontextusában láthassam. Ahhoz ugyanis, hogy a kutató „*betekintést nyerjen*” egy kultúra világába, és az emberek viselkedését értelmezhesse, a jelenségeket „*életükben kell vizsgálnia*”, azaz az eseményeket a végrehajtó emberrel együtt kell szemlélnie, „*cselekvőre orientáltak*” kell lennie (Geertz 1994: 182), hiszen a kulturális jelenségek „*nem önmagukban, hanem az emberhez való relációjukban nyernek értelmet, s vizsgálatuk is csak úgy lehet eredményes, ha az összefüggések bonyolult és sokirányú rendszerébe ágyazva igyeksenek megragadni őket*” (Vajda 1948: 221).

Értelmezésem során igyekeztem a vizsgált kultúrát annak tagjai szemszögéből szemlélni úgy, hogy a terepen tartózkodva „*kulturális zárójelbe*” tettem (vö. Geertz 1994: 187) önmagam kultúráját. Ezt a megközelítési módot erősíti az is, hogy dolgozatomban a kultúra „*leírásakor*” azokat a fogalmakat – szó szerinti és nemcsak szó szerinti értelemben – alkalmazom, amelyekkel a vizsgált közösség tagjai is megfogalmazzák, értelmezik élményeiket. Szó szerinti értelemben például a rögzített interjúk papírra vetésekor törekedtem arra, hogy azok „*köznyelvesítését*” elkerüljem, hangsúlyt fektetve az adott közösség nyelvhasználatára, hiszen ez az aspektus a kutatás szempontjából egyik leginkább előtérbe helyezett vizsgálódási területem volt. Elengedhetetlennek tartottam továbbá a relativista megközelítést elfogadva a kutatott közösség „*hagyományai által meghatározott*” értékrendet (vö. Borsányi 1988: 56–57), a „*zavarosnak tűnő cselekedetek és képzetek mögött [is] a mintát és az értelmet keresve*” (Hollós 1995: 5–6; vö. Prónai 1995: 41). A fent említett – a közösség által használt – fogalmakat igyekszem olyan kontextusba ágyazva használni, amelyet a fent említett tudományos „szókincs” és „szemléletmód” rendszerez (vö. Niedermüller 1993; Geertz 1994; Boglár 1995; Hollós 1995; Prónai 1995: 15–54; Papp 1999: 251–262).

A fenti szemléletmód segítségével igyekeztem „*betekintést*” nyerni (A. Gergely 1996: 48) mások kulturális környezetébe, ezáltal törekedve a „*mély megértés*” képességének elérésére, vagyis arra, hogy a vizsgált közösség megnyilvánulásainak legfinomabb árnyalatait is megértsem (Leach 1996: 45). A „*betekintés*” feltétele továbbá a hosszabb ideig tartó terepmunka volt, melynek során a folyamatos részvétellel a közösség mindennapjaiban a kultúrát egyidejűségében mint „*élő kultúrát*” tanulmányozhattam (Boas 1938: 674).

A közösség életében való huzamos részvétel folytán képessé válhattam az úgynevezett „*lelki pillanatok*” (Marót 1940: 143–187) megélésére is, ugyanis „*egy rítus¹ jeleinek és jelrendszereinek dekódolása, a látható, megfigyelhető jelenségek »üzeneteinek« értelmezése a kultúra láthatatlan mélyrétegének, belső világának felismeréséhez vezethet*”, melyhez „*szükség van a kutató »felindultságára«, empatikus és intuitív képességére*”. Ugyanis „*a terepmunka során, az intuitív felismerés révén átérezzük az adott kultúra rezdüléseit, megérezzük, adaptálódunk ahhoz a szavakban ki nem fejezhető, le nem írható dimenziójához, amely az adott kultúra »láthatatlan« mélységeit tárja fel előttünk*”. Ezáltal derülhet fény a „*ki nem mondott dolgokra is*”² (Papp 1999: 251–262).

¹ Természetesen a mindennapi rítusokat is beleérttem.

² „*A szimbolikus cselekvésekbe, magatartásformákba, rítusokba ágyazott, az azokban kifejezett, az azok által hordozott társadalmi valóság megismerése, ehhez pedig a rend-*

Kutatásom célja volt tehát a „szubjektív megértés” (is), vagyis hogy „rámutassak a magatartásformák adott közösségen belüli rendszerére, közösségi és egyéni jelentőségére és értelmére” (Borsányi 1988: 57), hogy az a „legapróbb részletekből kiindulva közelebbről a feltehető általános megjegyzésekhez, megállapításokhoz az általa kiválasztott emberek közösségéről” (Papp 1999: 254) a szociokulturális rendszer összefüggéseibe helyezve azt, hiszen „nem feledkezhetünk meg a társadalomról mint a kultúra hordozójáról” (Sárkány 1990: 292; vö. Boglár 1995: 44).

Fontos továbbá megemlítenem, hogy kutatásom, majd dolgozatom megírása során igyekeztem „kívülről” szemlélni, „hogyan, miként vettem részt belülről”, valamint törekedtem az „émikus” és „étikus” szempontok együttes érvényesítésére is (vö. Borsányi 1988: 80).³ Ugyanis ezek megtartása nélkül lehetetlen a „fordítás” az eltérő világok között (vö. Prónai 1995: 41).

Dolgozatom kiindulópontja a dobradói mikrotársadalmának nyelvhasználata, ezen belül is elsősorban a közösség nyelvválasztási stratégiái voltak. Ezek vizsgálatában kiegészítette egymást a szociolingvisztika és a kulturális antropológia módszertana, ugyanis „az egyes emberek beszélt nyelvük által adaptálódnak az adott társadalmi környezethez”⁴ (Levinson 1996: 709), vagyis egy közösség tagjainak nyelvhasználatát befolyásolják a közösség vallási, politikai, etnikai stb. aspektusai, így nem kellett attól tartanom, hogy a részt vevő megfigyelés módszerének alkalmazásakor „csupán esetleges és véletlenszerű adatokhoz juthatunk, olyanokhoz esetleg nem is, amelyeket vizsgálni szeretnénk”. (Kiss 1995: 42)

Kutatásom első fél évének módszertanát elsősorban a fent kifejtett részt vevő megfigyelés jellemezte, azonban ebben az időszakban is számos interjút készítettem. A Labov által kiemelt hétfajta módszer⁵ közül az általa is hangsúlyozott részt vevő megfigyelésen

---

szerint nem verbális, de legalábbis a lényegét tekintve nem verbálisra épülő közlési módok kifejezett kódjainak dekódolása szükséges [...] Számos résztvevő nincs tisztában az adott rítusba ágyazott speciális üzenettel (a rítussal kapcsolatos kognitív ismeretek eltérők). Ez azonban nem jelenti azt, hogy az üzeneteket nem fogják fel, és hogy ezért azok nem gyakorolnak hatást magatartásukra, világgépükre, világmagyarázatukra, életükre”. (Borsányi 1988: 73–74; vö. Papp 2000: 8)

³ „Az antropológiában a cél az, hogy a terepmunka eredményeiből összeálló kép tárgyvilágos legyen [...] a módszeres építkezés az adatgyűjtésben feltétele annak, hogy a kutató, aki a terepmunka során szubjektív – azaz émikus – módon, tehát kellő empátiával megértette a közösségben zajló eseményeket, viselkedéseket, szokásokat, és tényszerűen dokumentálta azokat, a feldolgozásnál objektív – vagy ahogyan a strukturalista–funkcionalista antropológiai iskolákban az émikus párvaként nevezik, étikus (etic) módon tudja áttekinteni, rendszerezni, elemezni és tágabb társadalomtudományi összefüggések közé helyezni azokat [...] Az émikus és étikus szempontok együttes érvényesítése teszi lehetővé, hogy egy adott rendszer jellegzetességeinek megállapításánál a csak belülről megragadható tények kívülállóként is értékelhetők legyenek”. (Borsányi 1988: 80)

⁴ Ahol azonban a társadalmi környezetek nem azonosak (isomorfic).

⁵ Labov hétfajta módszert határoz meg: „egyénekkel foglalkozó felmérések”, „a lakóhelyi tanulmányok során készített első interjúk”, „folytatólagos interjúk”, „csoportülések”, „részt vevő megfigyelés”, „telefonos interjúk”, „gyors és névtelen felmérések”. Bár kiemeli, hogy „egyképp módszer sem tökéletes minden szempontból”, azonban „többfajta módszer összekapcsolása” lehetővé teszi, hogy „végső célunkra összpontosítsunk”. (Vö. Labov 1988: 22–47)

kívül még „*egyénekkel foglalkozó felmérést*”, „*lakóhelyi tanulmányok során készített interjúkat*”, „*csoporltuléseket*” rögzítettem. Így e „*többfajta módszer összekapcsolását*” egészítette ki nyelvhasználati kérdőívem, melynek teljes eredményei optimálisan objektivizálták és egészítették ki az intenzív empirikus megfigyelésekből összeálló értelmezéseimet.

* * *

A kérdőíves felmérést tíz háztartás tagjaival végeztem el. Valamennyi esetben én kérdeztem és írtam be a válaszokat, illetve diktafonnal a hanganyagot rögzítettem. Legfiatalabb adatközlőm 9, legidősebb pedig 80 éves volt. Minden háztartás valamennyi tagjától végigkérdeztem a kérdéssort, így mind férfiak, mind nők, mind pedig gyerekek is részt vettek felmérésemben. Mivel kérdőíves kutatásomat télen végeztem, így a kérdéssorok megkérdezésekor szinte az egész család jelen volt ugyanabban a télen nappal fűtött helyiségben sok esetben végighallgatva és kommentálva az éppen kért válaszait. Mivel mindennek hanganyagát rögzítettem, a kérdőív kiértékelésekor ezeket a megnyilatkozásokat is segítségül hívtam értelmezésemben.

Kutatásaim során több mint fél évig tartó részt vevő megfigyelő jelenlétem után alkalmaztam a nyelvhasználati kérdőívet. Kérdőívem összeállításához Susan Gal (1979) Felsőőrben alkalmazott, a Nyelvi másság dimenziói – a kisebbségi nyelvek megőrzésének lehetősége NKFP 5/126/2001. számú projektum sztenderd kérdőíve, valamint *A magyar nyelv a Kárpát-medencében a XX. század végén* című sorozat köteteinek kérdésanyagát használtam forrásul, melyeket korábbi tereptapasztalataim formáltak közösségemre szabottá. A kérdőívek lekérdezésekor azonban további változtatásokra is sor került, ugyanis kérdőívem nyelvhasználatát, vagyis azt, hogy hogyan tettem fel kérdéseimet, mindig az adott szituáció határozta meg.

Már kezdeti kérdéseim esetében kiderült ugyanis, hogy a közösség tagjai számára nem ismertek a *vallás* és a *nemzetiség* kifejezések. Valamennyi esetben a *Milyen vallású?* kérdésre a kért nemzetiségét kaptam válaszul, a következő kérdésemre pedig, hogy *Milyen nemzetiségűnek tartja magát?*, szintén ez volt a válasz. Így kiderült, hogy a közösség tagjai számára a két kifejezés egy-egy közösséghez (felekezethez, etnikai közösséghez) való tartozásra vonatkozott, azonban mégsem ismerték azoknak pontos jelentését, ugyanis amikor szerb nyelven tettem fel ezeket a kérdéseket, a *Milyen vallású?* kérdésre a felekezethez való tartozást határozták meg. E két kérdést azonban valamennyi esetben először magyarul tettem fel, minek következményeképpen kiderült, hogy a megkérdezettek közül senki sem volt tisztában e két fogalom pontos jelentésével. Így a fogalmak magyar nyelven történő körülírásával (pl. *Mit karikáz be a népszámláláson, ha megkérdezik, hogy magyar, szerb, horvát vagy jugoszláv?*), illetve szerb nyelvre történő lefordításával kiderülhetett, hogy mi is a pontos jelentése ezeknek a szavaknak a vizsgált közösség tagjai számára.

A *Hivatalos ügyek* témakörében a *Hogy beszél az ügyintézővel, ha az magyar?*, illetve a *Hogy beszél az anyakönyvi hivatal alkalmazottjával, ha az magyar?* kérdések esetében két adatközlőt kivéve senki sem találkozott ilyen esettel. A két említett adatközlő közül az egyik egy már „*elhalt*” embert említett: „*Hát, volt előbb egy ember, aki a községünkön dolgozott, magyar ember volt, satrincai, ismertük. Vele magyarul beszélünk, de elhalt az ember, és most már szerb nyelven beszélünk, mert mindenki szerb.*” A másik kért családjuk „*maticarját*” [anyakönyvvezetőjét] említette például: „*Van a maticarunk, magyar, de magyarul szoktunk beszélni. Vannak mellette szerbek is, de itten van egy nagynénája*

[nagyénje], *akkor tudjuk, hogy magyar, és akkor magyarul beszélünk.*” Ez a „*matičar*” azonban nem volt azonos a többi vizsgált családok „*matičarjával*”, így tehát egyedi példával állhatunk szemben. Mindkét esetben fontos kiemelni, hogy az említett magyar etnikai közösséghez tartozó ügyintézők mindkét esetben – ahogy az az interjúrészletekből kiderült – a közösség „kiszégyéből”, Dobradóból, illetve Satrincáról származnak, így a magyar nyelv hivatalos helyen történő használatát döntően befolyásolta a közös ismeret-ség ténye is.

* * *

Mind terepmunkám módszere, mind pedig a közösség megismerésének szempontjából fontos részletesen ismertetnem a közösségbe való beépülésem lépéseit. Ezek leírásával derülhet fény ugyanis arra, hogyan viszonyul a közösség hozzám, én a közösséghez, továbbá kiderülhet az is, hogy milyen „pozíciót” foglalok/foglalhatok el a közösség életében. A következőkben tekintettel a közösséggel kialakult kapcsolatomra a „beépülés” szakkifejezés helyett szívesebben használom a befogadás kifejezését. Meg kell említenem továbbá azt is, hogy kutatásomra valamennyi alkalommal férjem is elkísért.

A faluba érkezésünk pillanatától számítva a befogadásnak, a „beavatásnak” az „ösvényen” számos lépést tettünk meg, és fogunk megtenni még ezután is. Ezek közül is a legelső már a bemutatkozással kezdődött. A faluban ugyanis Hajnalok is élnek, szállásadónknak, Mariskának is a lánykori neve Hajnal: „*úgy szeretem, ha Hajnalnak hívnak*” – mondta több alkalommal is. Elmesélte továbbá esetüket más Hajnalokkal is: „*Van Kikindán egy Hajnal zenész. Az egyszer telefonál, hát azt mondjuk, Hajnal–Hajnal, rokon. Mikor találkoztunk, mintha az unokatestvérem lenne, épp mondom, pontosan arca meg termetre, mint apánk. Aztán ő meséli, hogy neki is vannak lánytestvérei, azok meg éppen olyanok termetre meg kinézetre, mint mi. Hát akkor valahonnan biztos rokon.*”

Férjem pedig már az első nap az utcán álldogálva rátalált „*rokonaira*”. Egy ember Satrincáról, a szomszéd faluból jövet éppen hazafelé tartott, férjem pedig újdonsült barátjával, Puticával állt az út mellett, a Petőfi Művelődési Egyesület épülete előtt, míg én az asszonyokkal „foglalatoskodtam”. Mint minden dobradói „kíváncsiságból” vagy „il-ledelemből” odajött hozzá bemutatkozni: „*Papp József*” – mondta, férjem pedig: „*Papp Richárd*”. Egyikük sem hitt a fülének első hallásra. Mivel férjem családjában is van József, illetve mindkettőjük családjában van János is, megegyeztek, hogy „*hát akkor mi is rokonok vagyunk, hány p betű van a nevedben?*” – kérdezte a dobradói öslakos. Mivel férjem a „*kettő p-t*” válaszolta, egyértelműen „*családtaggá*” vált, hiszen – ahogy fogalmaztak – „*ez már több mint véletlen*”.

Ezután a közös beszélgetések során valamennyi esetben már mint rokonok lettünk említve, én a Hajnaloké, férjem pedig a Pappoké, majd pedig ezáltal – ahogy az a későbbiekben kiderült – mindketten mindkét családe. Így magának a névnek a fontosságára és annak jelentésére, viselőinek viszonyrendszerére is fény derült már az első napokban. Ebből arra következtethettünk ugyanis, hogy egy adott vezetéknev hordozása automatikusan maga után vonja a rokonság lehetőségét, illetve a közös keresztnevek (Papp József, Papp János) ezt még meg is erősíthetik. Ezt valamennyi esetben azzal magyarázták, hogy ők is onnan a „*Dunán túlról*” származnak, de sokan már nem tudják származásuk pontos helyét. Így a nevek közössége rámutathat a közös etnikai identitásra, vagyis – ahogy ők fogalmaztak – „*biztos egyszer volt egy közös ősrünk, mert mindannyian magyarul beszélünk*”. A dobradóiak származását tekintve ugyanis kiderült, csak kevesen tudják pontosan, hogy ősük honnan is származnak. Annus néni például, az „*előénekes asszony a temp-*

lomban” a következőképpen mesélt erről: „Alai lány volt, mert olyan nótája volt: »A zalai zöld erdőben születtem, dajkám se volt, mégis fölneveledtem, úgy nőtem föl, mint a fák közt a virág, mostoha volt reám az egész világ«. Az apja megnősült, és lement Szrémbé. A mostohája nevelte.” A közösség számára tehát „Ala megye” – a faluban ugyanis mindenki ezt az elnevezést használta Zala megyére érte, mert így értelmezték annak kiejtését a „nótából” – nyújtott egy kapaszkodót a dobradóiak számára. „Azelőtt még már iskolába jártam, voltak itt öreg emberek, kérdezgettem, honnan gyűttek, hogy gyűttek ide. Akkor megkaptam valami irányt, hogy mikortól kezdődött ez a pusztaság, mert volt több pusztaság ilyen a környékre: Meggyes, Ágota, Dragutin, Szolnok, Kiszárc. Na, ott is volt egy malom, a nagy grófé, mert ez egy nagy grófé volt. Pera Pejačević, horvát vagy szerb, nem tudom. Nem is az övé volt, hanem legelőbb az ő apja kezdte. De amikor már az én örökösök itten voltak, akkor már ez volt. Az én házámban is vannak azokból az öreg téglákból: 30 hosszú meg 15 széles, betyár erős téglák. Meg ahogy én tudom, volt itt egy német származású Pali bácsi, Matyi bácsi. Ezek szerteszét gyűttek: voltak Ala megyéből, Erdélyből, mert a munkások mentek a kenyér után. Ahogy én izéltem 1875-től, hogy most volt-e előbb, nem tudom, egészen az első világháborúig. Akkor eztet szétszaggatták” – mesélte Pero bácsi, a falu „mindentudója” a falu történetével kapcsolatban.

Az általunk képviselt „északi világ”, ahol magyarul beszélnek, és ahonnan a dobradóiak is származhatnak, „akármit megcsinálhat”. Ezt magyarázta egyik ebéd utáni kávézásunk alkalmával Mariskának az a kijelentése, hogy „ez biztos nem véletlen, hogy ti ide gyűtetek, én tudom, hogy biztos van valami kötetés, mert ez nem lehet véletlen”.

Származási helyünk, etnikai hovatartozásunk, de mégis elsősorban vezetéknevünk által megtehetjük első lépéseinket a beilleszkedés „ösvényén”, illetve fokozatosan megismerhetjük a faluban élő Hajnalokat és Pappokat. Mindezek révén szinte az egész faluval „kötetésbe” kerültünk, ugyanis a falu – ahogy elmesélték – „egyik fele Papp, a másik meg Hajnal”, „meg különben is itt mindenki rokon”. A „kötetések” révén megtaláltuk fő adatközlőinket. Tudtunkon kívül ugyanis áttörtünk egy olyan előttünk tornyosuló akadályt, amely meggátolta volna a Pappok megismerését, ugyanis – ahogy az a későbbiekben kiderült – Mariska „nem bejáratos a Pappokhoz”. Szállásadóink, a Hajnalok azonban nem vették zokon, ha a Pappokat is meglátogattuk, hiszen – ahogy ők fogalmaztak – „el kell menni, mert aztán azt hiszik, hogy őket nem is tartásatok rokonnak, menjetek csak rokont látogatni, nehogy megsértődjenek, ők is várnak benneteket”!

A befogadás újabb lépésévé vált az a mozzanat, amikor valamennyi dobradósival való beszélgetésünk során megkértük őket, hogy minket csak nyugodtan tegezzenek. Meglepetésüket azzal magyarázták, hogy akik eddig idejöttek, és ilyen „úriasan” beszéltek, (valószínűleg ebből következtettek arra, hogy „sok iskolát jártak”), valamennyien „magáztatták magukat”. Számukra a magas iskolai végzettség velejárója volt az is, hogy valaki magyar nyelven írni-olvasni tudott. Ráadásul, amikor férjem elárulta foglalkozását, hogy tanár, de ennek ellenére sem magáztatja magát, fény derült arra is, hogy még a mai nap is nagy tekintélynek örvend a néhai „Mókus tanító”, aki az 1960-as évekig magyarul tanította a dobradóiak idősebb korosztályait. „Mókus tanító” és férjem „tanító” státusa egyértelműen hozta magával a dobradóiak számára a párhuzamba állítást, majd pedig a formális, magázó viszony megszűnésével egy újabb befogadási stációnak vált részévé.

Beavatódásunk ösvényén haladva tehát már mint Hajnal és Papp, akiknek a faluban „már vannak rokonaik”, ráadásul akik közül a férfi egy „tanító”, a nő pedig egy „tanítófeleség, akiből majd tanító lesz” – ahogy többször is elhangzott a bemutatásokkor – „nem csak egy órát maradnak, nálunk is alszanak” – híresztelte Mariska a faluban. En-

nek fontosságát többször is hangsúlyozták, hiszen – ahogy fogalmaztak – „*ti nem olyanok vagytok, mint az újságírók, akik csak gyűnnek, meg gyorsan el is mennek, aztán meg azt írják, amit akarnak*”. Mivel minden ház meghívását elfogadtuk, látták – ahogy fogalmaztak – „*titeket minden érdeköl, hát akkor mondom, majd kiszeditek belőle, ami nektek köll*”.

Második érkezésünkkor – ahogy többször is hangoztatták – „*már alig bírtuk kivárni, hogy gyűjjetek*”. Ekkor figyelhettük meg, hogy a befogadásnak még mindig vannak újabb lépései, hiszen már mint hazaérkezőket fogadtak bennünket, mégis ettől az alkalomtól kezdtek el előttünk is káromkodni. Előző tartózkodásunk idején is megesett a káromkodás, azonban az valamennyi esetben szerb nyelven hangzott el, míg most már magyarul is.

Ezzel az alkalommal juthattunk el továbbá arra a szintre, hogy ismét meglátogathattuk a Pappokat, valamint a Hajnaloknak egy újabb „ellenpólusához” is elmehettünk, a „*cserkész asszonyhoz*”;⁶ ahova „*eltaláltok, ott van az utca végén, mert én oda be nem teszem a lábamat*” – közölte Mariska. Ezt az engedékenységet azzal magyarázták, hogy „*tiketel minden érdeköl*”. Azonban ebben az esetben már teljesen új pozíciót képviselhettünk. A Pappok, azok „*rokonok*”, hozzájuk vezető utunk célja tehát „*rokonlátogatás*”. A „*cserkész asszony*” viszont nem „*rokonunk*”, de mivel minket „*minden érdeköl*”, hozzá is nyugodtan elmehettünk. Mivel azonban a Hajnalok voltak szállásadóink, valamilyen szinten az ő „*birtokukká*” váltunk. Ezt a birtokviszonyt hangsúlyozta a későbbiekben az is, hogy már nemcsak én, hanem férjem is Hajnallá vált, mi lettünk a „*Kishajnalok*”.

A fenti pozíciót erősítette továbbá az is, hogy mind a Pappokat, mind másokat érintő látogatásaink előtt Mariska készségesen „*felvilágosított*” bennünket arról, hogy „*mi is az igaz*”. „*Ők olyan Milošević-pártiak. Sirtak, amikor elvitték Hágába, de mink az új irányra szavaztunk, most meg a Labusra*” – „*világosított föl*” bennünket Mariska egyik Pappékhoz vezető látogatásunk előtt. A „*cserkész asszonyhoz*” indulunkkor pedig annak kiderítését kaptuk útravalóul, hogy „*majd ti kiderítitek, hova lett az a sok pénz, amit az Oszkárja mondott, meg miből lett neki az istálló, meg hirtelen az a nagy gazdagság*”. Pozíciónk azonban egyáltalán nem mondható egyoldalúnak, hiszen a Hajnalok oldaláról mint „*kémek*” indulunk útnak, a „*cserkész asszonytól*” pedig mint hírnökök lettünk útra bocsátva: „*mondjátok el a faluban mindenkinek, hogy ez nem szekta, nem rossz dolog, hanem mindenkinek jó*”.

A közösség kultúrájának egy első pillanattól fogva döntőnek számító aspektusa a kávézás. Hiszen a kapun való belépésünkkor „*már odatettem a vizet a kávénak*” – mondta Mariska. A gyakran történő hosszabb távú ott-tartózkodással én is tagjává válhattam egy kávézó kiscsoportnak. A Hajnalok nagycsaládjának női tagjai minden reggel, „*mikor meggyüvök a boltból, elvégeztem, akkor gyűnnek kávéra az Anica meg az Anusunk*”⁷. A befogadás egy újabb stációja volt az, amikor reggelente már engem is ébresztettek, kiabáltak, hogy „*gyere kávéra*”. A reggeli közös kávézásnak tehát én is örökös tagjává vál-

⁶ A közösség tagjai a dobradói mikrotársadalmában létrejövő pólusok alapján az asszonyt pólusáról nevezték el, neve helyett legtöbb esetben már mint „*cserkész asszony*”-t említik.

⁷ A közösségben két Annus él. Annus néni, a templomi énekvezető, és Mariska egyik testvére. Mariska testvérenek nevét azért írom *Anusként*, mert a közösségben így tesznek különbséget kettőjük között. Míg Annus néni esetében az *n-et* hosszan, addig Anus esetében ugyanezt a hangot röviden ejtik ezzel is jelezve hozzájuk fűződő viszonyukat.

tam. Ezt bizonyítja az is, hogy amikor nem tartózkodom a faluban, nyolc óra körül, a kávézás idejében többször is csörög a telefonom, majd Mariska nevetve beleszól, hogy „gyere kávéra”.

A közösségben a huzamosabb tartózkodással fokozatosan kialakult az „ülérend” is. Míg korábban mindenki egy asztalnál ült, addig a későbbiekben ez megváltozott. Én a nőkkel az ebédlőben, a férfiak férjemmel a konyhában foglalnak helyet, valahányszor „*este összegyüvünk beszélgetni meg kávéra*”. Mi, nők a gyerekekkel a „női ügyeket” vitatjuk sokszor csatlakozva, kommentálva a férfiak beszélgetését, halkán megjegyezve, hogy már jól „*megitták*”.

Férjem és a magam szerepe abban is elkülönül, hogy én vagyok a „kutató”, aki kérdeget, bekapcsolja a diktafont, fényképeket készít, férjem pedig a férfiak „társalkodója”, aki „*érdekeseket bemond*”, vagy „*sokat látott magyarországi*”, akinek kikéri a véleményét, hogy most érdemes-e csincsilát tenyészteni, akinek végig kell kóstolni a „*dísznóságokat*”, az „*új bort, pálinkát*”.

„Elkülönülésünk” nyelvi téren is megfogalmazódott, ugyanis – ahogy elmondták – én úgy beszélek, mint ők, „téged könnyű érteni”, férjemnek viszont „olyan érdekes, magyarországi a beszéde, először még nehezebben értettük, de most már kitaláljuk, olyan jó hallgatni, mert olyan érdekes mondásai vannak, úriasabb, mert mondja, hogy köszönöm, kérem, meg tetszik tudni”.

A falubeliek szinte valamennyi férfi tagjának ragadványneve van. Egyik házigazdánk hivatalos neve Hajnal József, azonban – ahogy felesége, Anica elmesélte – „*én nem tudtam, mikor hozzám ment, hogy Józsi, hanem csak Bajec*”. Először nekünk mint még „*idegeneknek*” mindenki csak Józsinak nevezte, azonban egymás kölcsönös megismerésével mára már teljesen eltűntek a „hivatalos” nevek.

Másságunk elfogadását segítette az is, hogy a falubeliek nagy részének városban élő rokonaik vannak, sokuknak a gyerekei is Újvidéken élnek: „*A fiam is olyan, mint ti, az se reggelizik, egyszer eszik egy nap, én nem bírnám.*” Így másságunk sem volt teljesen idegen, ezért ez is nagyban segítette befogadásunkat.

A közösség számára az általunk készített fényképek is fontos szerepet játszanak, ugyanis valamennyi új találkozáskor kéri a korábbi történekekről készült képeket azzal a céllal, hogy „*olyan jó, most majd lesznek sok emlékeink, hogy mik is voltak*”. Egy ilyen „*emlék*” készítésére kért fel Mariska bennünket, amikor arra kérte férjemet, hogy fényképezze le, ahogy kávézunk mindezt imitálva, ugyanis a kávé még nem főtt meg.

* * *

Befogadásom, „beavatódásom” lépései tehát már számos dolgot elárulnak arról, hogy a dobradóiak hogyan teremtik, teremthetik meg „belső” világaikat. A „belső” világok felderítésével kiderült a rokonsági rendszer fontossága, továbbá a falu kisebb egységei között létező törésvonalak, fény derülhetett a mindennapok jelentős rítusaira, a közösség nyelvhasználatára, a nyelvek presztízsére, a közösségi elnevezésekre, férfi és női szerepekre, a közösség etnoesztétikájára. Továbbá mindezek után felmerültek „belső” és az ezeken „kívül” eső világok viszonyrendszerének kérdései is.

Terepmunkám során ezért sajátos pozícióváltásaim új és új dimenziókat tártak fel kutatott közösségem életének meghatározó jelentéstartalmaiból, amelyeket ezért más társadalomtudományos módszereket alkalmazva valószínűsíthetőleg nem (vagy legálábbis nem így) ismerhettünk volna meg. A fentiekben olvasottak továbbá rávilágíthatnak arra, hogy egy szórványközösség mind nyelvhasználatában, mind

rokonsági–mikrotársadalmi szerkezetében, mind identitásstratégiáiban eltérő jellegzetességekkel bír azoknak a kisebbségi magyar közösségeknek életéhez képest is, amelyek esetleg azonos régióban, de más etnikai arányok és interetnikus környezetek által meghatározott körülmények között élnek. Szórványközösségek kutatása tehát egyértelművé teheti számunkra, hogy a magyar nemzeti kultúra számos sokszínű lokális kultúra összességéből tevődik össze, ezért ezek valóságos megismerésére nem nélkülözheti a kulturális relativizmus antropológiai megközelítésének s az ehhez kapcsolódó részt vevő megfigyelésnek módszertani alkalmazását. Fenti írásom is ehhez a felismeréshez és törekvéshez kíván meglátásaival hozzájárulni.

Irodalom

- A. Gergely András 1996. *Identitás és etnoregionalitás*. MTA PTI Etnoregionális Kutatóközpont, Budapest, 1996.
- Boas, Franz 1938. Methods of research. In: Boas, Franz (ed.): *General Anthropology*. Boston–New York, 666–686. p.
- Borsányi László 1988. A megfigyelési technikák az etnológiai terepmunkában. *Ethnographia*, 99 (1): 53–82. p.
- Gal, Susan 1979. *Language Shift: Social Determinants of Linguistic Change in Bilingual Austria*. New York–San Francisco–London, Academic Press.
- Geertz, Clifford 1994. *Az értelmezés hatalma*. Budapest, Osiris Kiadó–Századvég Kiadó.
- Kiss Jenő 1995. *Társadalom és nyelvhasználat. Szociolingvisztikai alapfogalmak*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Labov, William 1988. A nyelvi változás és változatok. Egy kutatási program terepmunkamódszerei. *Szociológiai Figyelő*, 4: 22–48. p.
- Leach, Edmund 1996. *Szociálintropológia*. Budapest: Osiris Kiadó–Századvég Kiadó.
- Levinson, David–Ember, Melvin (szerk.) 1996. *Encyclopedia of cultural anthropology* Vol. 1–4. New York, Henry Holt and Company.
- Marót Károly 1940. Ritus és ünnep. *Ethnographia*, 51: 143–187. p.
- Niedermüller Péter 1993. Empirikus kultúrakutatás avagy az antropológia esélyei Kelet-Európában. In: Kunt Ernő–Szarvas Zsuzsa (szerk.): *A komplex kultúrakutatás dilemmái a mai Magyarországon*. Miskolc, ME Kulturális és Vizuális Antropológiai Tanaszék. 27–87. p.
- Papp Richárd 1999. Intuitív antropológia. In: Kézdi Nagy Géza (szerk.): *Menyeruwa. Tanulmányok Boglár Lajos 70. születésnapjára*. Budapest, Szimbiozis (8) 251–262. p.
- Sárkány Mihály 1990. *Vágyak és választások*. BUKSZ
- Vajda László 1948. Kövek a síron. In: *IMIT Évkönyv*. Budapest, IMIT. 209–241. p.

Illés Péter

Emlékek a „felejtésben” Gyimesközéplokon

Antropológiai vizsgálat
a gyimesi csángók recens tárgyi kultúrájában

Memories from Fading Recollections

Based on anthropological research conducted among the Gyimes (Ghimes) Csángó, the study presents those intensive modernisation processes that gradually, one by one, have been transforming the long-weakening traditional peasant system of values of the Gyimes people. The approach, which can deal with and present their life from an interpretative standpoint, uses an anthropological attitude and the recent material culture to set forth a profile on this society. As the system of values and products of consumer society enter into the peasant culture, they force it to change. The result is a peculiar attitude to the peasant traditions and culture. Furthermore, both the individual and the community must also deal with the inpouring new tendencies. These processes imply the rethinking and recreation of the community's self image, which is in itself not a comprehensive view but, in this case, slices of essential dimensions of the locals' identity. The study captures and interprets the situation that characterises the Gyimes region around the turn of the millennium through its various features (the role of the national dress, the relationship with the tools... etc.).

Előszó

A romániai Hargita és Bákó megyék határterületén, a Tatros folyó völgyében fekvő gyimesi falvakban az 1990-es évek politikai változásait követően a modernizációs folyamatok hirtelen felszabadulva felgyorsultak. A korábban, etnokulturális értelemben bizonyos fokig elzártan élő gyimesi csángók közössége,¹ mely a történeti, geográfiai, politikai-közigazgatási, illetve egyházi szempontokat figyelembe véve nem homogén néprajzi csoport (Ilyés, 1997), jelenleg nagyon erős társadalmi, etnikus és kulturális problémákkal, hatásokkal kell, hogy szembenézzon. Az írás a Gyimesre jellemző komplex problematikát a *kulturális identitás* kérdése felől vizsgálja, szűkebb értelemben a recens tárgyi kultúrában megmutatkozó változások és azok kihatásainak értelmezésén keresztül nyújt betekintést a folyamatokba.

Az elvégzett kutatás az *életmód* néhány területét és legfőképpen a tárgyi kultúrában megmutatkozó, abban a *tudatosan és tudattalanul elrejtett*, latensen megbújó jeleken és

¹ Itt a gyimesi csángók „szigetére” gondolok a környező román és székely lakossággal szemben, melyet egyfajta geográfiai pozíció is erősít. Az elzártaságot számos tényező oldotta az elmúlt száz év során, pl. az 1897-ben megépülő vasút, a XX. század első harmadában az iparosodás és a fűrészáru-kereskedelem révén a környék bekapcsolódott Magyarország és Románia gazdasági vérkeringésébe és munkaerő-mozgásába, a XX. század második felében lezajlott modernizáció hatásai mint a tömeges munkavállalás a környező városok irányába stb.

jelzéseken igyekeznek az itt élő kultúra néhány olyan aspektusát megvilágítani, melyek segíthetik a gyimesi csángók jelen helyzetének mélyebb megértését.

A tárgyak világát feltáró tudományos munkák széles horizonttal és erős tradícióval rendelkeznek, ami természetes, hiszen a tárgyak a legkézenfekvőbb és leglátványosabb elemei egy társadalomnak és kultúrának. Munkám megvalósításához szükséges megfontolások végül is azt eredményezték, hogy elsősorban nem valamiféle gyűjtőmunka, vagy akár valamilyen szemiotikai absztrakt analízis végrehajtásában kell gondolkodnom, mivel sokkal inkább érdekesnek tűnt a tárgyaknak a mindennapi világban, természetes közegükben elfoglalt helye, jelentése, ahol is az emberek látják, megnevezik, figyelik és teremtik őket, illetve mindazok a lehetőségek, melyek feltárásukban és értelmezésükben rejlenek (Geertz, 1994: 266.). A dolgozat az antropológiai látásmódra jellemző szinkrón módon történő leíró gyakorlatot valósítja meg, a kutatás ilyen értelemben tehát nem kívánta megcélozni a napjainkban egyre fogyó és kétségkívül Gyimesben még használatos, a helyi tradicionális paraszti tárgykultúrához tartozó elemek kizárólagos figyelembevételét, illetve azok valamilyen szempontú összeírását.²

Gyimesre vonatkozóan ebben a meggyőződésemben alapvető mozzanatot képvisel annak belátása, hogy a tudományos érdeklődés, tájékozódás középpontjában nem valamiféle ismeretlen gyimesi egzotikum keresése a mérvadó. Lehetséges, hogy a klasszikus „egzotikum” fogalma által lefedett jelenség-együttes és annak keresése mind témájában, mind megvalósításában mára már átértékelődött formában jelentkezik. A jelenség kifutása összességében tipikusan az új évezred kezdetére jellemző módon a globális „furcsaság” állapotába szenderül, vagy ellenkezőleg, egy új „világra ébred”.

Tipológiáját tekintve az a karakteres tradicionális paraszti kultúra, amely Gyimesben egyre gyengülve, de létezik még, nem lehet, és nem is ismeretlen a kultúrákkal, kultúrával foglalkozók számára. Azonban Gyimes kapcsán aktualitásukat tekintve nem lehetnek érdektelenek azok az erőszakos modernizációs folyamatok, illetve az azok hatásából származó motivációk és közvetlen megjelenésük, melyeknek hatásai a szűkebb értelemben vett életvilágban és élettérben (család) tettenérhetők és feltárhatók. A vizsgálat alá vont problémaegyüttes természetesen nem ismeretlen az utóbbi száz év történeteiben Európa más területein sem, ami mégis fontos, hogy itt a közelben, a szemünk előtt zajlik le a maga meglehetősen *szélsőséges* módján, minden összetett problematikájával együtt. Ezek a problémák testközelben, folyamataiban szinkronikus módon és empirikusan megfigyelhetők, vizsgálhatók. Így, mindezek értelmében célommá a feltárás és a leírás megvalósítása vált. Eme szempontok figyelembevételével a terepmunkám során részt vevő és proxemikai megfigyeléseket, interjúkat végeztem.

Természetesen nem feledkezhetem meg arról, hogy ne említsem meg – még ha anonimitásukat megőrizve gondolok is rájuk – mindazokat, akik Antalok-, és Boros-patakán befogadtak és elfogadtak, minden viszontagság és felmerült probléma ellenére tolerálták kérdézősködéseimet, ottléteimet.

Bevezetés – a tárgyuniverzumba bepillantás természetéről

A tárgyak egyszerű *jelenlétükkel*, eredetüknél fogva, azzal, hogy ember készítette őket ember számára, így a természetes felhasználásuk és a természetes emberi beállítódás és figyelem alapján, önkéntelenül is mint *jelek* működnek és funkcionálnak. .... valamennyi

² Kétségtelenül egy ilyen jellegű kutatás is még mindig érdekes és hasznos lehetne.

tárgy egyben jel is, és mindegyikben – az alakjában (Gestalt) hordozott alapüzenet mellett – további másodlagos üzenetek, konnotatív jelentések, esztétikai, érzelmi töltés is található” – írja Hofer Tamás (Hofer, 1983). A tárgyuniverzumban való elmélyült szemlélődés tehát nem lehet érdektelen, fontosságára és súlyára S. Nagy Katalin gondolatai is különös hangsúlyt fektetnek: „Az ember, a személy elsősorban meg akar élni, reprodukálja önmagát (biológiai és egzisztenciális viszony a mindennapokban), másodsorban jól akar élni, jól akarja érezni magát abban a világban, környezetben, szituációban, amelyben él (individuális viszony a mindennapokhoz), harmadsorban pedig megvalósítani, *ki-fejezni akarja önmagát az adott időben és térben, az adott tárgyi és társas keretek között* (közösségi és etikai viszony a mindennapokhoz)” (S. Nagy, 1984: 6.). A tárgyak a non-verbális kommunikációban betöltött szerepük, kodifikációs formáik révén egyfajta kategorizálható sajátos nyelvvel rendelkeznek. Ebbe a tárgyi nyelvbe beletartoznak mindazok a szándékos és véletlenszerű anyagi természetű dolgok és eszközök, melyek önmagukban, illetve az egymáshoz való viszonylataikban, térbeli elrendezésükben, elhelyezkedésükben információt nyújtanak a tárggyal rendelkező emberről és közösségről (Gráfik, 1995: 27.). A tárgyak ezen keresztül, így érthető, és felfejthető *kommunikációs rendszer* részeivé válnak, melybe mi magunk is beléphetünk, következképpen humán dimenzióit antropológiai vizsgálat alá is szervezhetjük, melynek megvalósítása volt az általam elsődlegesen kitűzött cél.

Az emberek alapvető értéként kezelnek bizonyos tradíciókat, illetve értékeket, melyeket jelekbe ágyazva is igyekeznek tovább örözni. Mint látni fogjuk, a megállapítás fordítottja is igaz lehet, így akár egy mára már használhatatlan, de mégiscsak létező munkaeszköz a tulajdonosa számára a tárgyhoz kapcsolódó történeteken keresztül emlékeztetőjévé válhat mindannak a múltbéli élményvilágnak, melyben mindketten szerepet játszottak. Az *emlékezés* megőrző ereje kapcsán óhatatlanul is felmerül a *felejtés*, mely romboló erejével a tökéletes elmúlás forrásaként néz velünk szembe. E folyamatokra Kunt Ernő gondolatai is felhívják a figyelmet, mely megfontolások jelentik az alappilléreit és egyben teoretikus szempontból biztos alapjait ennek a – csak megkezdve is különben végelelhatatlanul befejezhetetlen – munkának: „Szembetűnt, hogy nem csak az „emléktárgyaknak” van emlékeztető funkciójuk, hanem – bizonyos viszonylatokban – valamennyi más tárgynak is. A tárgyi környezet így folyamatosan kifejezi – felhasználója és hiteles értelmezője számára – *emlékezés és felejtés* állandó harcát, kölcsönhatását. S ennek a személyes emlékezésnek és felejtésnek a mozgatója az önazonosság, az identitás lankadatlan keresése, megfogalmazása, hirdetése és helyreállítása” (Kunt, 1990). A tárgyakhoz kapcsolódó viszony ténye tagadhatatlan, de minősége talán minden egyénre lebontva is különböző lehet.

Az egyéni és társadalmi szinten egymást erősítő *emlékezet* objektivizációs elemeivé a még funkcionáló, de átalakuló, sokdimenziós tárgyi világ vált. A paraszti kultúra tárgyai a változó kulturális környezetben átértékelődnek, mégis az *eltűnő* paraszti kultúra és műveltség tradícióin keresztül nagyon erős kulturális identifikációs alapot képesek áttételesen nyújtani. Mindezt beárnyékolja a „*felejtés*”, az „*elhagyás*” melyek a gazdasági értelemben vett fejlődéskényszer jelenlegi állapotában a gazdálkodási elemek kényszerű eltűnésével, esetleg új tárgytípusok beáramlásával még intenzívebben jelentkeznek.

A dolgozat az egyes önkényesen kiválasztott tárgyi elemekhez vagy a vizsgált családok által létrehozott tárgycsoportokhoz való egyedi, családi szintű esetében szélesebb körben megjelenő kapcsolathálók felfejtésén keresztül nyújt betekintést Gyimes tárgyi kultúrájába.

A többgenerációs család tárgykultúrájának és életmódjának összefüggései

A családi gazdaságnak mint a megélhetés tradicionális formájának mai helyzete

Gyimesben az utóbbi évtizedek történelmi fordulatai gyökereiben érintették az itt élő csángók életének mind társadalmi, mind gazdasági és kulturális dimenzióit. Az ezen a vidéken számunkra sok tekintetben egzotikusnak tűnő, feudális eredetű gazdálkodási formák (a gyimesiek kezdetben a csíki székelyek vagy az örmények taxásaiként, zselléireként gazdálkodtak, a XIX. század utolsó harmadától földjeiknek tulajdonosaivá lettek, a székely csángó ellentéteknek, kulturális különbözőségnek történeti, birtokjogi gyökerei vannak, melyek mint ilyenek a feudalizmusból erednek), a megélt hétköznapok és az ünnepek kulturális elemeinek mélyen tradicionális színezete gyakorlatilag az ősi paraszti kultúra mába vetett összejtjeként mutatkozik meg a feltáró erejű néprajzi interpretációkban, és nem utolsósorban – bár egyre csökevényesebb formában – a jelen világában is, mely problémakör adja e dolgozat lényegi súlypontját.

A paraszti kultúra illetéknéppen való fennmaradásában nagy szerepet kapott, hogy századunk második felében a mezőgazdaság szocialista mintájú kollektivizálása jórészt elkerülte ezt a vidéket, inkább az erdőterületek állami tulajdonba vételében valósult meg. Ennek oka egyszerűen a kollektivizálható földterületek hiánya, mivel az alapvető gazdálkodásformák az állattenyésztéshez kötődtek szervesen, illetve az a jellegzetes orográfia, mely miatt a gépesíthetőségi lehetőségek csupán meglehetősen szűk kereteket biztosítottak. Mindenesetre ezek a folyamatok sokkal mélyebb nyomokat hagytak az itt élők életében, mintsem a fenti mondat azt bármennyire is érzékeltethetné. Csak említést téve egy példán keresztül e kényes történelmi szituációra, mely a XX. század második felében gyökereiben érintette Közép-Európa keleti felét, és így természetesen Románia népeit is: elmondások alapján ismeretes, hogy a század közepén egy-egy itt élő gazdát keményen meghurcoltak, mert nyakasan kiállt tulajdona és paraszti mivolta mellett.

A lassan és biztosan beszívárgó, kényszerű modernizáció, illetve bizonyos polgáris minták beáramlása okozta változások az utóbbi években a megélt hétköznapok minden területén megmutatkoznak. Vizsgálataimban ez a szempont alapvetően meghatározta munkámat, „... értelmetlen dolog a népi kultúrát a paraszti életmód érintetlen-folyamatos formájaként elkülöníteni, inkább a mindenkori, történetileg változó mivoltában kell leírni és megérteni” – figyelmeztet Hermann Bausinger (Bausinger, 1995:166.). Érdekes csavart ad a jelenben megfigyelhető helyzetnek, hogy az 1990-es évek adta reformpolitika eredményeként sorra került erdőterület visszaigénylési lehetőségei a tradicionális paraszti kultúra reneszánszának egy új típusú, kényszerű újjáéledési lendületét eredményezték. A helyzet megítélése generációnként és egyénenként is változó, hiszen a fiatalok számára a megélhetés egészen más formái válhatnak akár kényszerből is követendővé. Ezzel szemben a tehetős paraszti rétegből származó idős korosztály egyes tagjai szemében mindez egy újjáéledő, a régi életvilágukra vonatkozó visszaállítási vágyalom beteljesülését jelenti és nem utolsósorban fennmaradást biztosító megélhetési lehetőséget teremt. Csupán potenciálisan.

Az itt élők alapvetően hagyományos, zárt közösséget alkottak, melyben a folyamatos élő kommunikáció alapvető és létfontosságú az emberek mindennapjaiban. Erre a felületes szemlélődő számára is számos bizonyíték tűnik elő a megélt közös hétköznapok során. Ilyen apró, de kétségkívül jelentős momentumnak mondhatók például azok a kis rövid beszélgetések, melyek egy-egy munkát körüli vagy közbeni találkozások alkalmá-

val zajlanak le. Ezekben a rövid kis humoros párbeszédekben szinte kódolva adnak meg egymásnak rájuk vonatkozó alapvető információkat. Az általában használatos humoros és persze gyakran közhelyessé vált szófordulatokat elvárják egymástól, és mint kiderült, az idegenektől is. Ezeknek a beszélgetéseknek tartalmi lényege tehát, hogy a viccesre alakított párbeszédeken keresztül az éppen aktuális hírekről tájékoztassák egymást. A környék történéseiről a nagy távolságok ellenére hihetetlen gyorsasággal értesül mindenki, alapvető hírértéket képviselnek az olyan esetek, amelyek bármilyen összefüggésbe hozhatók a közösség egészével (pl. idegenek érkezése, medve felbukkanása a környéken, balesetek, halálesetek... stb.). Ez a viselkedési norma a szoros közösségi kapcsolatok egy megnyilvánuló, látható, empirikusan megragadható oldala.

Egy ilyen szoros közösségi kapcsolatokra alapozott, tradicionális társadalom átmenete nem mehet zavartalanul a lazán strukturált, modern, inkább az egyének individualizmusát kidomborító, rájuk nézve másképp integrált társadalmi elvárások rendszerébe. Az új típusú társadalmi integráció egyesek számára már túl gyenge lehet, mely állapot könnyen vezet az ilyen egyének izolációjához. Másrészt, ha az egyéni identitás nem tudja helyettesíteni a közösségi identitást, akkor az esetleges célok és szilárd identitás hiánya, a normák bizonytalanságának érzete eluralkodik az embereken.

A csángó településeket a *Tatros* folyóba futó hegyi patakocskák mentén lévő, főbb völgyekben lévő lakóházak felhalmozódása jelenti. Telkeik meglehetősen nagy kiterjedésűek, a házak lazán, rendszertelenül állnak, köztük terülnek el a rétek és a kisebb szántó-föld-parcellák. A gyimesi családok szinte kivétel nélkül, a legszegényebbeket leszámítva a lakóudvaron kívüli ideiglenes szállással, kalibával is rendelkeznek. Ezek a réteken és a legelőkön találhatóak, gyakran akár több tíz kilométerre.

Az alapvető gazdasági egységeket a családok jelentik, így akár több, két-három generáció is együtt él és dolgozik. A munkák menetében mindenkinek saját feladata van, amit kötelesek sok esetben egyedül is ellátni. A nők általánosságban az otthoni, ház körüli feladatokat tartják feladatuknak, a férfiak a pénzkeresők, mely kategóriába a hagyományos paraszti munkák elvégzésén túl sok minden befér.

A gazdálkodás lényegi munkaterületei a *kaszáló*, a „*reglő*” (legelő), továbbá nagyon jelentős szerepe van az *erdőnek*, melynek fáiban hatalmas kiaknázásra váró elfekvő tőkét látnak, és természetesen a háznak és a hozzákapcsolódó *udvarnak*. Így előfordul az is, hogy a legfőbb jövedelemforrássá – minden tiltás ellenére – az erdőök faállományának áruba bocsátása válik, jól fizet és „sok van”. A fákat az értékesítési lehetőségek függvényében termelik ki. A kaszálókon való munka legfőbb ideje a július-augusztusi időszak, ekkor alapozzák meg az egész évet. A nagy kaszálások idején a munkát együtt végzi a család, a rokonok, szomszédok is besegíthetnek („kalákázás”), esetlegesen munkást is bérelnek, ha kell. Ez a munkafolyamat számukra az év legfontosabb eseménye. Ha az eső nem engedi őket ilyenkor dolgozni, annak a következő évben komoly kihatásai lehetnek, így a betakarítás sikere az egész évre kihat elsősorban gazdasági, de pszichés tekintetben is. A földterületek alapvető másik csoportja a „*reglők*”, ezek olyan területek, ahová az állatokat „*kicsapják*”. Jellemző, hogy a területek értékét a rajtuk megtermelt javak adják meg: a „*mennyi földterület van?*” kérdésre a válasz először, hogy hány szekérnyi („*terü*”) széna „*jön le róla*”, majd akár megadják hektárban is. A válaszban rejlő gazdasági racionalitás a gazdálkodó családokban a túlélés feltétele.

Erdőirtásaik, gondosan körülvelt birtokaik a hegyoldalakon mozaikszerűen helyezkednek el. A völgyben a meglehetősen hideg időjárás miatt csak igen korlátozott földművelés lehetséges, ilyen módon a legelterjedtebb és legfontosabb termelhető növény a „*pittyóka*” (burgonya). Állattartásuk szintén fontos: marhát, birkát, baromfit, disznót és lovat

tartanak, mely utóbbival a mai napig sok esetben kocsiba fogva, akár nagy távolságokra fuvaroznak.

1. kép. „Kalákában” dolgozó antalok-pataki család és a segítség.
Gyimesközéplak, Antalok-pataka 1998.

A következőkben egy gyimesközéploki, közelebről antalok-pataki család háztartását szeretném példaként bemutatni. A telek a faluban helyezkedik el, az úttal párhuzamosan elterülve, kerítéssel körülvéve, zárt parasztudvar. A kerítéses rendszer figyelhető meg a szomszédos kaszálók és reglők tekintetében is, egy tulajdonos a saját kaszálóját is elkülöníti a reglőjétől, mely a már említett mozaikos elrendezéshez vezet. Alapvetően két részre van osztva az udvar, egy lakóterre és egy munkaterre, amolyan helyi specifikumként leírható kettősudvart képezve. Az „alsórész” a lakóházból, a nyári házból, a nyári konyhából és a körülöttük elhelyezkedő területekből áll, mely egyfajta mindennapos lakóter. A „felső rész” a csűr és környéke, ez a munkálatok színhelye és a nevelt állatokat (pl. malacokat) is ide engedik ki. Eme rész is kerítéssel jól elválasztott területet jelent. Érdekes megfigyelni, hogy a szóhasználatukban az ’alsó’ és ’felső’ jelzőket használják a különböző terek megnevezésére, mely kategóriák szerint a munkaterület van felül.

Az 1962-ben épült lakóházat eredetileg a nagyszülők lakták, majd fiúk házasságát követően közvetlenül, 1980-ban a fiatalok költöztek be, a magyar paraszti hagyományok, általában jellemző patrilocalitásáról van itt is szó (Kósa, 1984: 55.). Az épület építésekor a család tulajdonát képező régi, a háború idején lebombázott lakóház anyagainak is beleépítették. Az új lakóház mintáiban nem követi a régit. A gazdaságot közösen végzik tovább. A család saját bevallása szerint kb. 50 szekéreny szénát tud betakarítani ideális esetben. A gazdaságban mindenkinek saját „területe”, feladata van, amit szigorúan kötelesek ellátni, a munkamegosztás felelősségteljes önálló munkát követel meg. A gazdaságba tartozik az elemi család és a férj szülei, mindenki tehát külön, önállóan végzi a munkáját. Szűk értelemben vett gazdasági szempontból közös a ház és környéke, az állatok. A gazdaságot (15 ha) nagyon nehezen képesek csinálni, a családfőnek főállású munkahelye is van, továbbá nem látnak benne túlzott lehetőségeket, így nincs is előremutató motiváció bennük – legalábbis állításaikból ez derül ki. A nagyszülők az udvaron álló, kisebb, az eredetileg

„nyári házként” funkcionáló épületbe költöztek át, saját háztartást kialakítva. Az idősök lakóteréhez tartozik egy kisebb épület is, melyet nyáron konyhának, télen füstölőnek használnak. Berendezése egyszerű: két kisebb asztal, asztali kályha és persze a székek itt a legfontosabbak. Mint minden használatos helyiség, nyáron természetesen ez is otthonosan van berendezve: falvédők, tükör, fogasok és más tárgyak találhatóak benne, a lehetőségekhez mérten mintázva egy igazi konyhát.

A fiatalok lakóépületének helyiségei nem az eredeti elképzelések szerinti rendet követik. A koncepcióban a házat folyosóval képelték el, melyre két szoba nyílik, ez nem valósult meg. A lakóház belső tere több átalakítást is megért. A legtöbb átalakítást a nappaliktól és alvóhelyiségként is funkcionáló konyhán végezték. Ide 1988-ban cserépkályha épült, mely kályhaként és asztalkályhaként is funkcionál. Lambéria is készült, melyet a család legfiatalabb férfitagja készített. Az épületben található egy tradicionális tisztaszoba, melynek bútorzatát jórészt a család több generációt szolgáló, régi bútorai és ereklyéi teszik ki. Ez a helyiség a tornácra nyílik. A gyerekek szobája kvázi modern berendezésű, a konyhából nyílik. A család modernizációs törekvései itt a legszembetűnőbbek. A szoba a városi, polgári lakberendezés mintáit követi: szobanövények díszítik a helyiséget, a bútorok is áruházi darabok, könyvek is előfordulnak, mivel könyvespolc nincs, a szekrény tetején. A konyhából nyílik továbbá a kamra, melyből mielőbb fürdőszobát szeretnének építeni, ami napjaink mindennapos és alapvető polgári lakásbelsőjének fontos részét képezi. A helyzet specifikuma, hogy az elképzelések szerint mivel csatornázás a faluban nincs, a hegyekből levezető kis patak vize és egy villanybojler szolgáltatná a fürdési lehetőségeket.

A különálló csűr az alapvető gazdasági épület, négy helyiségből áll: műhely, istálló, kocsiszín és még egy helyiség az állatok részére. Az udvaron természetesen található továbbá fészer, mely a mindennapos használati eszközök tárolására szolgál.

A gazdálkodó családok életében fontos szerepet játszik a *kaliba*. A kaliba a lakóhelytől akár több tíz kilométerre is felépített kisebb épület, mely a nyári kaszálások idején lakóhelyül is szolgál. A lakórészen kívül magába foglalhat még egy helyiséget (esztena), mely a sajtkészítés jellemző színtere. A tehetősebb gazdák kalibájában mellett istálló és egyéb kisebb gazdasági épületek találhatóak, melyek a hosszabb ott-tartózkodás megkövetelő munkálatok idején az önellátást hivatottak biztosítani. Ez a család nem kalibázik, mivel nincs rá szükség. A ház „jó helyen van”, viszonylag könnyű innen a munkaterületeket elérni, az itt élő embereknek természetes a napi több kilométeres gyaloglás. Mindenesetre ez nem jelenti, hogy a rokonság többi tagjának nincsen használatban lévő kalibájában. A fiatalasszony szülei családjának kalibájában a családi tradíciók szerint a mai napig használatos. Elmondásuk alapján egy régebbi helyén áll, ami százötven évig volt meg, és az utóbbi években lett átépítve. Ennek a kalibának a használata tipikusnak nevezhető: nyáron szinte végig folyamatosan kint vannak, télen esetenként. Ismeretesek olyan családok is, akik csak este felmennek, ott alszanak és reggel lejönnek. Alapvetően, más családok szokásait is figyelembe véve a kalibázás rendszere nem átlátható, teljesen esetleges, használatuk praktikus megfontolásokon alapszik.

A munkaeszközöket tekintve az ősi paraszti szerszámok a legmodernebb gépek és késziszerszámok elemeivel keveredhetnek eklektikus módon. Természetesen a családok vagyoni helyzetétől függően, így természetesen egy-egy gép akár presztízs-eszközként is értékelhető. A technikai szintek keveredése esetenként a szürrealitás mesés határait súrolva rendkívül szembetűnők, például egy tradicionálisan paraszti berendezésűnek nevezhető műhely kelléktárában felbukkanó motoros láncfűrész („druzsba”, „huszkvárná”).

2. kép. „Huszkvárná” a műhelyben.
Gyimesközéplek, Antalok-pataka 1998.

A paraszti értékrend és ízlésvilág változásai Gyimesközéplekon

A polgáris, városias vagy inkább már a globalizált értékrend beszűrődésének egyik talán legfontosabb hordozói a médiumok. A rádió szinte már minden háztartásban ott van, valahol gyakorlatilag egész nap hallgatják, általában a magyar adók valamelyikét. Elterjedt a televízió is, sőt sok ház tetején parabola antennák fehérlenek. A tévézés szokása egyre erősebben itt is beépül a mindennapok profán menetrendjébe, sőt annak idejét szinte ünneppé avanszálja. A televízióban sugárzott szappanoperák ciklikus sora egyes családokat naponta a tévéhez szegez, mely idő alatt az egész család – amennyiben teheti – együtt nézi a sorozatot, megszakítva munkáitait. Mindez Rudolf Arnheim jóslata a valóságban: „A televízió az autó és a repülőgép rokona: a kulturális közlekedés eszköze.” (Arnheim, 1985:170.) A televízió jelenléte egy háztartásban továbbá komoly presztízs-értékkel is bír. E jelenség egy kiváló reprezentánsát találtam egy szintén jómódú család házában. A konyha, mely itt is a nappali funkcióját egyszerre betölti, egyben reprezentatív jelleggel bír. Konyhának inkább télen, az itt levő asztalkálya segítségével használják ezt a helyiséget, de található benne fürdősarok is, melyet a falra akasztott tükör, az alatta lévő kis polcon található fürdőszerek és egy kis mosdóasztal, rajta lavór és a vizesvödör is általában jelez.

A helyiségben továbbá két összecukható kanapé, asztal, székek, egy ruhásszekrény és egy díszített üvegvitrines szekrény található. A vallásos élet részben reprezentációs elemként megörökölt berendezési elem, a szent sarok is jelen van. A ruhásszekrény tetején televízió van, melynek tetejére földgömböt helyeztek. Az üvegvitrines szekrény mellett pedig egy asztalon hatalmas öreg rádió, szintén feldíszítve csipketerítővel, dísztárgyakkal. Mindkét eszköz egyébként már használaton kívül van, nem működnek. A családnak van egy jól működő televíziója is, de a családfele kérésére mindkét tárgyat megőrizték és „kiállították”. Nyilván azért, mert a két tárgy szerintük jól és valamit mutat, sőt sejtésem szerint többről is van itt szó. Pierre Bourdieu néhány gondolata látszik itt tettenérhető köztársaságban felbukkanni (Bourdieu, 1978:147–148.). Az első pillanatban használaton ki-

vüli televízió és rádió eredeti funkcióját elhanyagolva nagyobb fontosságot kap a tárgyak elhelyezésének *módjában*, melyen keresztül egy expresszív szimbolikus rendszert létrehozva, egy sokkal messzebbre mutató, szélesebb összefüggésekbe ágyazott hierarchikus rendszer darabjaivá válnak. A hierarchia a társadalmi státusteremtés felé irányul. Gyimesben a televíziók megléte a városias minták megteremtésén keresztül a technikai és az általában vett *fejlődés* kiemelkedő hordozói és *jelzői*.

3. kép. Fürdőszarok a szobában, mely télen konyhaként is funkcionál.
Gyimesközéplek, Boros-pataka 1999.

Egy igazán érdekes intellektuális játékra csábít a televízió és a földgömb egybefüggő kontextusa. A szemlélőben önkéntelenül is asszociációkat szabadít fel a két tárgy együttes látványa: a televízió, mely mint tudjuk a közhelyet „ablak a világra”, rajta a világot emblematikusan megidéző glóbusz, együtt, a modernitás és a polgárius életstílus jegyében összekapcsolódnak.

A családban vagy a szomszédokkal közösen eltöltött órák meghatározó eleme a kávézás szokása is, mely az egykori polgári jólét egyik alapvető attribútuma volt, ma inkább a tömegkultúra része. A kávék közül sok helyen az instant kávék a legkedveltebbek, melyek egyből előkerülnek, ha vendég érkezik. Nyilvánvaló céljuk, hogy „ünneppé varázsolják a pillanatot”, nem számít, ha esetleg késő este van már. A lényeg a rítus. Tipikusan a Veblen-féle kérkedő magatartás egy szimptomája elevenedik meg, melynek lényege, hogy a látszatra redukálja egy cselekvés lényegi értelmét: ha úgy teszünk, mint X, akkor mi is X-ek vagyunk. Teljes általánosságban persze ez így nem igaz, hiszen más családokban a kávézás a mindennapos rutin természetes részévé vált. De van, ahol a kávésdobozok a polcokra kerülnek, presztízsjavak lesznek, hasonlóan, mint nálunk, mikor a határok megnyitásával a nyugati áruk hirtelen beáramlásával a megszerzett áruk szinte a legtöbb háztartásban ereklve számba mentek. Ezek az „emléktárgyak” mint egyfajta „napló” tanúskodnak eseményekről, élményekről.

4. kép. „Kiállított”, használaton kívüli televízió.
Gyimesközéplek, Boros-pataka 1999.

A XIX. század végén a nyugat-európai polgárosodási folyamatok eredményeként és persze a fogyasztói társadalom megszületésével, ahol a fogyasztás mint a létformát meghatározó érték jelenik meg, mindaz, amit mi nem kevés sznobizmussal giccsnek nevezünk, itt hatalmas erőre kap (Moles, 1996: 65.). Mintha a történelem ismételné önmagát. Ebben a speciális kulturális térben, mint Gyimes, a polgárosodás, a fogyasztói attitűd kínálta (kényszer) lehetőségek a giccs (dísztárgy) hatalmas mértékű elterjedéséhez vezettek. A tárgyak felhalmozása, gyűjtése, megszerzésének vágya mindenképpen *nyitottságot* tükröz. A fogyasztás öröme éhes szegény réteg (ál)önmegvalósításának egyik lehetséges szimbolikus terepuma lehet a tárgyi világ kiterjesztése a háztartásban. Nyilván a terjeszkedéshez szükséges erőforrások szűkösek, így nem marad más, mint a kisemberek álmvilágát felépítő, könnyen megszerezhető „giccses” tárgyak halmozása. A családoknál felhalmozott „giccstárgyak” fokozottan a vallásos jelentést hordozó dísztárgyak körében figyelhetők meg.

5. kép. A porcelán Mária és más különböző dísztárgyak elrendezésükben városi, polgári mintákat tükröznek.
Gyimesközéplek, Boros-pataka 1999.

Ezeket a tárgyakat általában vásárokon – például a Magdolna-napi búcsúkon rendszerint megtartott vásárban vagy Palánkán, illetve Csíkszeredán – szerzik be, régebben általában cigány árusoktól. Minden családnál kötelezően ott a kis színes porcelán Máriák rengeteg-féle variációja, illetve a jellegzetes vallásos témájú kisebb levelezőlap nagyságú reprodukciók, színes fali képek, melyek rendszerint Máriát, Jézust vagy a Szent Családot ábrázolják. A fali képek a giccs szinte minden kötelező moles-i kellékét magukon viselik: a *hagyományos* témát kellően *egzotikus* környezetben, *édeskésen*, Máriát kellően finoman, kissé *erotikusan*, szinte már azt velejéig *profanizálva* ábrázolják (Moles, 1996: 51.). De itt meg kell állni. A vallási élethez kapcsolódó tárgyak ebbe a kulturális környezetbe kerülve nem feltétlenül tekinthetők ténylegesen is giccsnek. Példa lehet akár egy egyszerű műanyag rózsafüzér is, mely *hiteles használója* számára teljesen magától értetődő módon a tradicionális anyagból készültkével megegyező funkciót képes betölteni.

Egy másik érdekes momentum a széles körben elterjedt giccstárgyak között a jellegzetesen aranyszínű, alakjában karórát imitáló faliórák jelenléte. Beszerzési forrásuk általában szintén a vásárok árusai. Jelenlétük azért is érdekes, mert az időnek mindennapi tevékenységeik során, a gazdálkodás menetében látszólag különösebb és nagyobb jelentőséget nem tulajdonítanak, illetve azt másképpen teszik. A napok mindennapos tevékenységi ciklusát a napjárás természetes menete szabályozza leginkább, mely évszakonként megfelelő rendet biztosít a munkák elvégzéséhez. Egy csángó néni egy alkalommal a következő, nagyon is árulkodó kérdéssel állt elő: nem érti, miért kell átállítani az órát nyáron és télen, hiszen őt ez *nem befolyásolja* munkájának menetében, elvégzésében. A gazdaságok portáján mégis ott vannak az egyforma órák a falakon, jelezvén a kényszerű fejlődés irányvonalát, mutatói a fogyasztói társadalomba vezető út jelzőiként „iránytűk” is egyben. Az „aranyozott” faliórák esetében egyértelműen a *dívat* jelenségéről beszélhetünk, mely a fogyasztói társadalom uniformizált tárgyainak elterjedésében kulcsszerepet játszik. Az időérzekelés szempontjából szimptomatikusan az a folyamat, amit az antropológiai szakirodalom a „feladatorientáltság mint a preindusztriális korszak egyfajta csökevénye” felől az óraidő – és a hozzá szorosan kapcsolódó ipari kapitalizmus – irányába történő átmenetként ír le, egyszerűen szembeötöl (Ingold, 2000).

6. kép. Eladásra kínált, arany karórát imitáló falióra a palánkai vásáron.
Palánka, 1999.

A paraszti értékrend felborulása legszembetűnőbb ott, ahol a különböző korosztályok, generációk egy háztartásban élnek. A fiatalok városi munkát próbálnak inkább vállalni, legalábbis azok, akik ezt megtehetik. Gyimes híres arról, hogy a régiek nem sokra becsülték a tanulást és egyáltalán a műveltséget, hiszen egy bizonyos szinten túl a gazdaságok fenntartásában nem is vehették hasznát az ismeretek elsajátításának (Orbán, 1982: 160). E mentalitás a mai napig él, már az is nagy dolog sok esetben, ha valakinek akár a nyolc általánost is sikerül elvégeznie. A továbbtanulás szinte lehetetlen feltételeket támasztott a legtöbb szülő számára, akinek sikerült mégis a társadalmi mobilitás hatalmas lépcsőit megmászni, ha el is költözik, de a kapcsolat megmarad szülőfalujával, hozza magával a városi modern igények dinamikáját. A folyamat nem maradhat reflexió nélkül. A mobilitás minél intenzívebb és szélesebb körű megvalósítása válik céllá, így a gyimesiek feladatuknak kell, hogy érezzék a feltételek megteremtését, az előkészítést, „a városlakóval való *előlegzett és előlegező azonosulást*” (Bourdieu, 1978: 141.).

Milyen világkép társulhat vajon egy ilyen kiforrottan társadalmi és egzisztenciálisan – egyénekre lebontva is – bizonytalan helyzethez? Clifford Geertz a következőket írja: „... a világkép pedig akkor válik érzelmileg elfogadhatóvá, ha a dolgok olyan természetes állapotának képeként kerül megfogalmazásra, amelynek az adott életmód az autentikus kifejeződése” (Geertz, 1994: 5.). A mondat feltételezi, hogy a dolgoknak van egy optimális természetes állapota, melyhez egy adott vagy vélt optimális, autentikus életmód társulhat, mely involválhat egy egészséges világképet. Ha a részeket lebontjuk a gyimesi szituációra, azt tapasztaljuk, hogy a dolgok természetes állapota kibillent, a helyzethez megfelelő életmódot még keresik és tanulják, tehát az egészséges világkép is hiányzik. Házigazdám közül beszélgetés közben egy asszony így fogalmazott végtelenül egyszerűen: „*Mi lenne, ha már hitünk sem lenne?!*” Mindezekkel együtt a közösség ethosza is új arcot kell, hogy öltjön, hiszen egy újfajta viszonyulásra van szükség „...saját maguk és az élet által visszatükrözött világ felé” (Geertz, 1994:5.). Mindez megújuló morált és esztétikai stílust követel, melyet látszólag készen kínál a fogyasztói társadalom.

Emlékek a „felejtésben”

A felejtés nem csupán egyszerűen az elhagyás színimája, hanem olyan szelekciós erő, melynek jelentős szerepe van a társadalmi cselekvésformák fennmaradásában, átalakulásában vagy eltűnésében. Nem feltétlenül bonthatja meg összefüggéseiben egy közösség önmagáról való gondolkodási normáit, de ha az emlékezés és felejtés keveredésének kényes ideális aránya felborul abban az értelemben, hogy a tradicionális kulturális normák és a beáramló újabb tendenciák nem képesek valamiféle szintézisre, megújulásra az adott közösségben, az veszélyes lehet magára a közösség egészének egységére. Emlékeztető és így identitást megerősítő funkciója révén a tárgyi kultúra is kiemelkedő szerepet játszhat e folyamatok kimenetelében.

Gyimes és a rá oly jellemzően karakteres kulturális hagyomány a beszűrődő, napjaink kényszerűen modern, illetve akár nyíltan nevezhetően posztmodern fogyasztói társadalomba mutató pályájában új stratégiák jelentkeznek a mindennapiság³ szintjén. Nem csak

³ Mindenképpen magyarázatra szorul ez a fogalom: „A szakirodalom szerint a mindennapi élet az egyedi reprodukciókat jellemző tevékenységek összessége. A mindennapi életben az egyed számos formában objektiválódik. Alakítja közvetlen környezetét, és ezzel önmagát is.” (S. Nagy K.: *A viselkedéskultúráról*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1984. 6. p.)

a pénzszerzési források és más megélhetési formák kapcsán, hanem mint a területre jellemző helyi *kulturális identitás, önigazolás és önkép* kialakításában is.

A gyimesi viselet napjainkban mint az unikális folklór kelléke is megjelenik. A „csángós”, ahogy itt hívják, napjainkban már csak a közösséget átfogó ünnepek alkalmával kerül elő, sőt mint látni fogjuk, akkor sem általánosan. A viseletben való megjelenés egyik ritka alkalma lehet a csíksomlyói búcsújárás és a Gyimesközéplekban megrendezett Magdolna-napi búcsú, mely valamikor a múlt század közepén a csíksomlyóival vetekező, a helyiek lelki életének jelentős eseménye, színhelye volt (Orbán, 1982: 158.). Persze ma már a kettő méreteiben korántsem hasonlítható össze, de fontossága a gyimesiek életében máig megmaradt.

A búcsú az állandóan megrendezett vásárral is mindig összekapcsolódik, melynek megemlézése a tárgyi kultúra több dimenziójának kontextusában fontos szerepet játszik. Maguk a vásárok, többek között a hetente szerdán tartott palánkai vásár is, egyikei azoknak a központi helyeknek, ahonnan a modern, fogyasztói társadalom termékei eljutnak a gyimesiekhez. Itt általában minden olyan ruhadarab megtalálható különböző minőségben, amelyre egy városi embernek is szüksége lehet: farmer, sportcipő, karóra és más egyéb mindennapos holmik. Az ilyen ruhadarabokat érdekes módon „magyarosnak”⁴ nevezik, idősek és fiatalok egyaránt rendszerint már csak ezeket hordják. Ők utóbbiak azok, akik a városi kultúra legszorgalmasabb elsajátítói és helyi megteremtői. Hétfvégén rendszeresen diszkó is van számukra, ami a búcsú egyik meghatározó programjává is vált. A fogyasztás szempontjából érdemes továbbá megemlíteni a szórványosan elhelyezkedő *magazin mixt*-ek (vegyesbolt) jelenlétét is, melyek közül egyesek áruválasztéka nagyon jelentősen megnövekedett az utóbbi években.

Az életmód egészére nyilván hatnak a munkatípusok: egy városban dolgozó fiatal családfenntartó háztartása nagymértékben változásokat képes mutatni a paraszti életmódhoz alkalmazkodó igényekkel kialakított szülői ház jellemzőivel szemben. Ebben nem csak az ízlésvilág megváltozása az iránymutató, hanem a kényszerfeltételek. A lakás berendezése többnyire már bútorházból kerül ki, nem pedig helyi vagy közeli asztalos mesteremberek kezemunkáinak jele. A városban vásárolt bútorok és más egyéb tárgyak eredetén túl inkább érdekes, hogy ezeket hogyan építik be saját lakóterük mikromilijébe. Jó példával szolgál az az eset, mikor egy hozományként vásárolt szekréynyor a tisztaszobában kap tárolási helyet. A bútor még nincs teljesen összerakva, az üvegek hiányoznak, de már néhány könyv kerül rá. A szobában a szekrényssal szemben megtalálható kelengye, a jeles alkalmakat megőrkítő fotók és a többi szokásos kelléke egy tisztaszobának. A stílusok kontrasztja zavarba ejtő hangulatot kölcsönöz a helyiségnek. Mégis a tisztaszobák azok a helyiségek, amelyek általában legsértetlenebbül átvészelik a modernizálódást. Egy ilyen kvázi érintetlen helyiség – persze leszámítva az ünnepeket – a múlt, a család és közösség történetiségének kiemelt szereppel felruházott *emlékezetőjévé* válik. Más oldalról nézve a folyamatot, a modern életvitel egy eleme megtalálja a helyét a tradicionálisban.

A múlt még szinte sértetlen emlékezetői közül a legjelentősebbek a már említett és használatukra vonatkozóan röviden elemzett kalibák. E kiemelkedő szerepet erősíti a csa-

⁴ Tankó Gyula szerint már az 1930-as években megjelenik a „magyarosan” való öltözködés, mely akkor szürke posztóból készült priccse nadrágot, mellényt és háromnegyedes kabátot jelentett. A megnevezés tovább él a ma használatos ruhákra is, természetesen ezeket már nem feltétlenül a helyi szabó készíti. (Vö. Tankó Gy.: Kik vagyunk mi, gyimesi csángók? *Honismeret*, 1993/1:45–47. p.

ládi gazdaságoknak mint a tradicionális megélhetési formának korábban már felvázolt ártértékelődése. A kalibák és felszereléseik viszonylagos érintetlenségének legfőbb oka lehet a jelentős fizikai távolság a falvaktól. A kalibák használata kikényszeríti a hagyományos paraszti életmód továbbélését, így egy szinte sértetlen, másik tárgyi horizontot is képeznek a központi falvakhoz képest. Szegényes tárgyi világuk alkotóelemei itt maradhattak meg leginkább a paraszti kultúra hagyományos szintjén. „A kalibázás a legöregebb emberek visszaemlékezése szerint mindig is velejárója volt a gyimesi csángó életmódnak, mondhatni, sajátossága” (Tankó, 1983). A kalibák kapcsán elengedhetetlenül felmerülő sajt-készítés ugyanúgy feladat, mint ezelőtt volt. Eszközei alapvetően a mai napig nem változtak meg, esetleg egy-két kiegészítő műanyagból készül, és üzletben vásárolják. A sajt-készítés jellegzetes eszközei, így a „káva”, a „klinta”, a „brigigyó”, a „bráj”, a „lapocka” stb. megmaradtak, melyekkel fél nap alatt el lehet készíteni magát a sajtot.

A kalibák világa az, ahol a gyimesi tradicionális paraszti kultúra kezdete és végpontja összeér. Valószínűleg a környéken először megtelepült székely és román elemek a hegyekben felépített kis házaik egyre nagyobb mértékű felhalmozódása révén jutottak el arra a szintre, hogy mint autentikus közösség tételeződjenek a szomszédos területek és a maguk számára. Mára a hegyekben rekedt kalibák világa csupán az a hely, ahol még „tisztá” formájában elvétve fellelhető a paraszti kultúra tárgyhasználat.

A viselet mint identitás-szimbólum, presztízsérték és a modernitás néprajzi érdeklődésének hatásai

Identitás és átmenetiség

Az identitás szükségszerűen megjelenik a különböző identitáshordozókon keresztül, e dolgoknak körét csak részben jelenthetik tárgyak. Ezeknek a kikutatott tárgyaknak (is) lényegük, hogy tulajdonosaikat emlékeztessék, az *emlékezés* aktusán keresztül pedig valamilyen, az individuumnál magasabb szinten azokat megerősítve összekössék. A megerősítés rendkívül fontossá válik, kikutatott időt von maga köré, mely konnotációjában képes megtörni a hétköznapi profán menetét. Természetesen a folyamat magát erősíti, illetve akár fel is erősíti. Az egyszerű emléktárgyaktól a köztéri szobrokon, relikviákon, nemzeti szimbólumokon át a szent ereklyékig sok fokozat lehetséges, erejük a kiscsoport-identitástól (család, munkatársi kapcsolatok stb.) akár a kontinenseket átfogó nagy világvallásokig nőhet. Lényeg, hogy ezek a tárgyak nem csak befelé, a tulajdonosi közösség felé lehetnek érdekesek, hanem kifelé is, így amennyiben nyilvánosak, egyben reprezentatív értékkel is bírnak a többi csoport, illetve közösség felé. Ez a fajta kommunikáció az identitás folyamatos megerősítésében vagy éppen átalakításában jelentős szerepet kap. Mindenkor alapja az a *kép*, mely magát az identitás lényegét jelöli ki, a kommunikáció során kivetül, és látható, érzékelhető formákat ölt.

De a kommunikációs aktusnak több oldala van, így nem csak az számít, amit valaki láttatni szeretne önmagáról, hanem az is, hogy a másik mit olvas ki a jelekből, mások mit látnak valaki(k)ről (Cohen, 1997). A kikutatott időt másképpen *ünnepnek* nevezzük, mely ciklikusan megerősített alkalmakba rendeződve eredendően fontos eseményként áll szembe a folyton fenyegető felejtéssel. Nem lehet véletlen, hogy a csángós viselet egy még meglévő felbukkanási lehetősége a Szent Mária Magdolna-napi ünnep. Eme kiemelkedő esemény a környékbelieket közös ünneplésre hívja össze, kellékeiben a gyimesiek etnikus identitásának megerősítését is megcélzza. Magdolna személye és biblikus alakja különös, belső, rejtett kapcsolatban áll a helyiekkel, választott védőszentjük. A

belső, lelki mélységekből fakadó összefonódás megerősítése annak tekintélyének és súlyának jele, hogy máig a viselet speciális fennmaradási közegeként van jelen. A vallásosság és a viselet kapcsolatában érdemes megjegyezni, hogy a vasárnapi misén is előfordul, hogy néhányan „csángós”-ban jelennek meg. Érdekes volt látni, hogy ez a szokás napjainkban, a korábbiakhoz képest mennyire hihetetlen szerény mértékű.

Magának a viseletnek a kialakulása, illetve annak egy jelentős karakterisztikus aspektusa összefügg a gyimesiek eredetével, egyben a már-már mitikusnak nevezhető eredettörténetükkel. A helyiek szerint katonaság vagy valamilyen rablás miatt – s az egyébként a történelem folyamán szinte állandóan – menekülésre, bujkálásra ítéltetett őseik gyakran heroikus küzdelmek során maradhettek csak meg a meglehetősen nehéz környezeti feltételekkel megáldott hegyekben. Az üldöztetésben a túlélés egyik feltételét jelentette az eredetileg megkreált ruházatuk, ezzel igyekeztek magukat látszólag beolvasztani a környező népek közé. A rejtőzködés fontos eszköze volt a „románosra” alakított viselet. Mégis vannak olyanok napjainkban, akik úgy beszélnek viseletükről, hogy „nyűg”, mely fogalom nem kevésbé pejoratív jelző, és vélhetően nem csak praktikus megfontolásokon alapszik. Bizonyos szinten megtagadása mindannak, ami vele kapcsolatos. A kulturális identitás szempontjából kiemelt szimbólumnak, magának a viseletnek a fennmaradását a helybéli katolikus papság ösztönzi, így a nagyobb ünnepekkor ragaszkodnak a helybeliek viseletben való megjelenéséhez. Az identitás, a másoktól való ön-megkülönböztetés eszközét is látni kell a tradicionális ruhadarabokban, ez a kifejezetten romános, oláhos viselet, lényegileg fenntartotta a csíki székelyek ellenérzéseit. Így az „uniformizált” tömegkultúrához való igazodás, a hagyományos értékhozók „felejtése” a kulturális homogenizációt alapozzák meg.

A búcsúra jellemzően a már elköltözött fiatalok is hazalátogatnak családjaikkal, hogy a szülőikkel, nagyszülőikkel közösen ünnepeljenek. Nyilván a fentebb tárgyaltak értelmében az ő hatásuk nagyban belejátszik a viselet eltűnésével kapcsolatos folyamatokba, hiszen tükröt állítanak a már elhagyott életvilágukkal szemben.

A területre karakterisztikusan jellemző paraszti kultúra és a vele összefüggő megélhetési forma az állandó fejlődés és fejlesztés kényszermechanizmusaihoz hajszolt *modern* szemlélet alapján az elmaradottság érzését kelti, és ezt maguk a gyimesiek is átlátják. A társadalmi elvárás nyomása alatt értékszemléletük, paraszti létük egyetemessége nem volt példa értékű a romániai rendszerváltás előtti negyven évben, de ma sem az. A fentről, a magasabb társadalmi elvárások felől rájuk nehezedő nyomás átalakult és további eszköztárral bővült, valójában folyamatosan jelen van. Ez legfőképpen azért érdekes, mert a probléma Gyimes geokulturális jellegénél fogva az etnicitás kérdésével együtt jelentkezik.

A környező székelyek emlékezete szerint eredetileg pejoratív jelzőként használt „csángó” kifejezés mint csúfolódó ragadványnév (Kósa–Filep, 1983: 76.) már a kezdetekkor megkezdte romboló hatását (szégyen csángónak lenni), bár mára a fogalom jelentésköre jócskán fellazult, és mint a következőkben látjuk majd, új értékeket hordoz és egyben kölcsönöz a gyimesiek *önképének*.

A csángó megnevezés lassú értelemváltozásához nagyban hozzájárul a néprajzi és egyéb tudományos érdeklődés okozta figyelemfelkeltés, melyek új értékeket szabadítottak fel, illetve alakítottak ki.⁵ „Másképpen szólva: azok a tulajdonságok, amiket az objek-

⁵ Vannak olyanok a falvakban, akik egyenesen dicsekednek és hivatkoznak az őket meglátogató kutatókra, televíziós társaságokra, melyek gyakran akár több évtizedes emlékeken alapulnak.

tivista etnológusok és szociológusok összegyűjtenek, rögvest jelekként, jelvényekként vagy stigmaként kezdenek működni.” – hívja fel a figyelmet Pierre Bourdieu (Bourdieu, 1985). Ennek alapján a *mentális reprezentáció*⁶ tárgyaivá válik mindaz, amire különös figyelmet szentelnek a kérdezősködő idegenek. Sőt nem feledkezhetünk meg az elmúlt évtized intenzív és már-már tömegesnek tekinthető néptánc-, folklór- és vallásturizmusáról, melynek élménye szintén áttételesen hatást fejt ki a helyiek etnikus–kulturális helytudatára (Ilyés, 1997). Többek között ezért is van olyan érzése a látogatónak, mintha egy „megelevenedett skanzenban” sétálgatna, mely szerepet a helyiek is hajlandók felvenni és eljátszani, hiszen szimbolikus értéket kölcsönöz életmódjuknak.⁷ A paraszti munkaeszközök és minden tárgy, ami a valamikor tradicionális paraszti *életmóddal* kapcsolatos, a fent vázoltakon keresztül új jelentéskörrel vértelődik fel, az identitás újfajta szimbolikus hordozójává válik. A kép mégsem ennyire egyszerű, hiszen az itt élők már nem lehetnek igazi parasztok, és nem is igazi munkások (Tankó, 1993). Amit legfontosabb látni a felvázolt problematikán keresztül, az röviden a következő: a gyimesiek irányába megéleltek érdeklődés talán valamennyire segítheti a helyiek kulturális és nem utolsósorban társadalmi identitásának megerősödését, legalábbis egyensúlyban tartását.

7. kép. Táncfőző alkalmával „csángósba” öltözött lány. *Gyimesközéplek, 1999.*

⁶ Uo. Az érthetőség kedvéért: a mentális reprezentáció tárgyai képezik a tárgyi reprezentáció alapjait, „ami dolgokat jelent (emlékmák, zászlók, jelvények), de tetteket is és a szimbolikus manipuláció olyan stratégiáit, amelyeknek célja, hogy mások fejében alakítson ki (mentális) reprezentációt ezekről a tulajdonságokról és dolgokról”.

⁷ Az általam végig kísért Magdolna-napi búcsú egyszerűen nem észrevehetően karakteres figurája volt az a két csángósba öltözött cigány ember, akik a turistáknak pénzért fotóztatták magukat.

„Árnyékalja” – Egy idős csángó házaspár esete

Tény, hogy egy-egy tárgy használata során egyre nagyobb időbeli és térbeli utat képes bejárni. Az út megtétele során a tárgyak egymáshoz viszonyított és használója irányába történő kapcsolata új alakokat vehet fel, *átértékelődhet*. Így a tárgyak darabjai vagy együttese történetük során új szakaszba lépve beépülhetnek egy másik tárgyrendszerbe, de létrehozhatnak önállókat is. A klasszikus paraszti gazdaságokban maguk a háztartások voltak termelői, használói és egyben fogyasztói tárgyi felszerelésüknek. Mára ez a típusú „tárgykultúra” Gyimesben is egyre halványabban tapasztalható. Az emberi tevékenységek megváltozásával, maguk a tevékenységekhez kötődő terek, általában munkaterek, szerkezetükben átalakulnak, mivel új igények kialakítása válik követendő normává. A háztartásokban található tárgyi felszereltség a családok termelési módján kívül – mint már fentebb közvetve utaltam rá – tükrözik a család státusát, a család szerkezetét, továbbá önkéntelenül is képes a család vagyoni helyzetét környezetére felé demonstrálni (Molnár, 1994). Jean Baudrillard nyomdokain, a néprajzi irodalomban sem ismeretlen két tárgyrendszer kezd itt körvonalazódni: a *funkcionális* és a *nem funkcionális* tárgyrendszerek (Baudrillard, 1987).

A funkcionális tárgyak az általában vett még használat alatt lévő tárgyakat jelentik, a nem funkcionálisak egyfajta marginalitást képezve, újfajta jelentéssel felruházva kerülnek új típusú használatba. A két kategória közötti átjárás, egyfajta mobilitást jelent a tárgyak életében. Klasszikus értelmében véve a nem funkcionális tárgyak rendszere a múzeumi gyűjtemény. De a tárgyakat hagyományos, szimbolikus értékeik miatt háztartások is felhalmozhatnak. Egy ilyen *szándékosan gyűjtött* tárgye gyűjtést találtam egy idős gymiesközéploki házaspárnál, mely tárgyak egy különös szimbolizációs folyamat alanyává váltak.

A ház és az udvar 1929 óta megőrizte eredeti vonásait (a gazdálkodási forma alapvetően nem változott meg), sőt berendezését sem alakították át jelentős mértékben. Használatában mégis jelentős változások történtek. Az idős házaspár miután a gyerekek felnöttek, megházasodtak és elmentek, egyedül maradt a szülői házban. Jellemzően praktikus megfontolásokból a nyári időszakban leköltöznek a házhoz szorosan épített, „nyári konyhának” nevezett kis helyiségbe. Itt mindig is az idősek laktak, ebben az esetben az asszony szülei. Ketten a mai napig továbbra is gazdálkodással foglalkoznak, természetesen már nem olyan nagy erővel, mint fiatalon, azért lovat, teheneket, baromfit még mindig nevelnek, kaszálót és kis zöldségest művelnek, de már nem kalibáznak.

A ház külsője, berendezése megőrizte minden eredeti vonását, az egyik legszebb ház a „patakán”. Ma, a mindennapok során üresen áll, csak a jelentős ünnepekkor népesedik be, mikor hazalátogatnak a gyerekek családjajaikkal. Az udvar és az épületek, a „megelevenedett skanzen” egyre gyorsabban fogyó darabjai közül is már régóta és sokszor célpontjai voltak kutató munkáknak és más, egyéb irányú felvételnek, vagy éppen betévedt kirándulóknak. A családi fotóalbumban képek is találhatóak ezekről a találkozásokról, melyek közül egyeseket az idős néni nagyon büszkén mutogat. Ezek az élmények összességében abban a hitben erősítették meg az idős házaspárt, hogy a házuk és berendezésük különös *érték*. Legfőképpen az idős asszony van erről meggyőződve. Általában mindig nagy kedvvel és örömmel beszél a régmúltról, bár *történeteiben* mindig felhívja a figyelmet az ő és családja nehéz életkörülményeire. Ő azon kevesek egyike, aki még emlékezetből mesél a második világháború éveiről és természetesen a „magyar időről”. Élete átfogja e század második felében lezajlott történelmi léptékű változásokat.

Mint ki derült, számára háza nem csak lakhelye, egy letűnt időszak sajátos világának, kultúrájának a rekvizituma, emlékeztetője. Mikor a szobákon az idős asszony végigvezet, a számára kitüntetett *tárgyak történetéről* mesél, megtudjuk, a *múltban* hogyan éltek itt. Nostalgizál az ott élő, nosztalgizál a látogató. A „skanzen” tárgyain keresztül az emlékezés aktusában a megélt vagy elgondolt és gyakran idealizált múlt képzeletbeli megkonstruálása történik. Mindez rendkívül fontossá válik, hiszen a múlt felidézése az *emlékezés* olyan speciális formája, mely szükségszerűen vonja maga után az *értelmezést* (Biczó, 1997); az emlékek felvázolásának *képszerűsége* és azok intencionált egybegyjtése pedig lényeges elemmé válik az egyéni önidentifikáció során.

Az udvar gazdasági épületéhez tartozik a szín, műhelynek is használhatják, de akár raktározhatnak is benne. Az idős házaspár itt tart számos olyan megmaradt, régi eszközt, melyek valamikor a háztartás fenntartásában elengedhetetlenek voltak. Ez az... „Árnyékalja. *Egyik úgy nevezi, hogy szín, másik, mink árnyékalja*” – különös és elgondolkodtató egyedi elnevezés. Az árnyékalja a megmaradt, majd *összegyűjtött* régi holmik és eszközök helye, melyek csak azért maradtak fenn, mert az idős asszony férje unszolásának ellenére sem engedte azokat megsemmisíteni. Kedvesek számára ezek a valamikori használati tárgyak, édesapjához és családjához kötik, a fiatalságához és így természetesen ahhoz az *életvilághoz*, melyben felnevelkedett, ami már csak *emlékeiben* idézhető meg.

Annak ellenére, hogy kedvesek számára az árnyékaljában összegyűjtött eszközök (sajtkészítés eszközei, „rokka”, „resta” stb.), további felszabadításra váró értéket is lát bennük. Egyes darabjait pénzért odaadná bárkinek, noha eredeti funkciójukat már nem tudnák betölteni. Mindez a hagyományos értékrend felborulásának egy szembeötölő példája. A tárgyak különös fel-, illetve ártértékelődésének jelenségében észrevehető az a fajta külső, idegenek által kifejtett érdeklődés intenzitása, melyet az előzőekben már tárgyaltam. Továbbá ezek a tárgyak mint az *önkép* megerősítésének eszközei jelennek meg, hiszen azáltal, hogy mások számára mint objektíválható, pénzben kifejezhető érték tételeződnek, egy másik szinten egyfajta igazolását adják mindannak a legitím értékelésnek, melyek történetiségükben azokhoz kapcsolhatók.

Csángónak lenni különleges dolog lett, és ezt az idős asszony is érzi, sőt kimondható, tudatosan cselekszik ennek szellemében.

8. kép. Gyimesi csángó asszony az „Árnyékaljában” megőrzött „klintával” a kezében. Gyimesközéplek, Antalok-pataka 1998.

Irodalom

- Arnheim, Rudolf 1985. 1935/Jóslat a televízióról. In: *A film mint művészet*. Gondolat, Budapest
- Baudrillard, Jean 1987. *A tárgyak rendszere*. Gondolat, Budapest
- Bausinger, Hermann 1995. *Népi kultúra a technika korszakában*. Osiris–Századvég, Budapest
- Biczó Gábor 1997. Az emlékezés és a felejtés. *Gond*, 7: 41–52. p.
- Bourdieu, Pierre 1978. *A társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődése*. Gondolat, Budapest
- Bourdieu, Pierre 1985. Identitás és reprezentáció. *Szociológiai Figyelő*, 1: 7–22. p.
- Cohen, Anthony P. 1997. A kultúra mint identitás egy antropológus szemével. In: Feischmidt Margit szerk. *Multikulturalizmus*. Osiris Kiadó–Láthatatlan Kollégium, Budapest
- Dorfles, Gillo 1986. *A giccs*. Gondolat, Budapest
- Geertz, Clifford 1994. *Az értelmezés hatalma. Antropológiai írások*. Századvég Kiadó, Budapest
- Gráfik Imre 1995. *Jelünk a világban: kultúránk*. Savaria University Press, Szombathely
- Hall, Stuart 1997. A kulturális identitásról. In: Feischmidt Margit szerk. *Multikulturalizmus*. Osiris Kiadó–Láthatatlan Kollégium, Budapest, 60–85. p.
- Hofer Tamás 1983. A „tárgyak elméleté”-hez. Felszerelések és tárgyegyüttesek néprajzi elemzése. In: *Népi kultúra – népi társadalom* 13., Akadémiai Kiadó, Budapest, 39–64. p.
- Hofer Tamás Über Doppelhöfe bei dem Ungarn. *Műveltség és Hagyomány* XIII–XIV, Debrecen
- Ilyés Zoltán 1997. Szempontok a gyimesi csángók etnikus identitásának értelmezéséhez. In: *Ethnographica et folkloristica*. Ujváry Zoltán 65. születésnapjára. Debrecen, 72–80. p.
- Ingold, Tim 2000. Munka, idő és ipar. In: Fejős Zoltán szerk. *Idő és antropológia*. Osiris Kiadó, Budapest
- Kósa László 1984. *Hagyomány és közösség. Magyar népi kultúra és társadalom*. Kozmosz Könyvek, Budapest
- Kósa László–Filep Antal 1983. *A magyar nép táj-történeti tagolódása*. Akadémiai Kiadó, Budapest
- Kunt Ernő 1990. Emlékezés és felejtés, avagy a halál három kalapja. *Holmi*, 10: 1089–1101. p.
- Moles, Abraham A. 1996. *A giccs, a boldogság művészete*. Háttér Kiadó, Budapest
- Molnár Mária 1994. Funkcionális és nem funkcionális tárgyrendszerek. *Néprajzi Értesítő*, 97–110. p.
- Orbán Balázs 1982. *A székegyföld leírása*. Európa könyvkiadó, Budapest
- S. Nagy Katalin (szerk.) 1984 *A viselkedéskultúráról*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest
- Tankó Gyula 1999. Átok, varázslás, fekete mágia Gyimesben. *Székegyföld*, 3: 69–102. p.
- Tankó Gyula 1983. A gyimesi kalibázás. *Művelődés*, 8: 31–34. p.
- Tankó Gyula 1993. Kik vagyunk mi, gyimesi csángók? *Honismeret*, 1: 45–47. p.

Domokos Veronika

**Vallási tradíció és etnikai törésvonalak
Kárpátalján**

Egy antropológiai esettanulmány első kérdései
és válaszlehetőségei

**Religious Tradition and Ethnic Fault Lines
in Kárpátalja (Sub-Carpathia)**

The key questions of the study centre on the divisions within the religious and ethnic mixture of the Sub-Carpathian region and the forming of ethnic and religious groups. In the case of a multiethnic community region (and minority identity), religion, this integrating social force, through which the cultural systems of a given community become manifest, helps reveal the basic phenomena associated with the development and the living of a „particular cultural environment” and ethnic identity. The understanding of these reveals a correlation between religion and ethnicity, the communication of ethnic contents expressed within denominations, traditions and historic memory, the answers given to the transforming in religious tradition, and the manifestations of the connections between religion and ethnicity in relation to the change of the calendar. The author explores whether in the religious traditions and customs there is a connection between the majority Greek Catholic Hungarian community and Hungarian identity, and whether the separation from the various groups appears along religious or ethnic categories. The author pries into the connections between the religious and ethnic contents of identity that map the relationship with Hungarian identity in the life of the members of the community. How does then religion and ethnicity communicate in the region? In exploring this, the study applies the tools of cultural anthropology to the minority context.

Előszó

Jelen írás egy kétéves, jelenleg is folyamatban lévő kutatás első fázisát, a terepen tett „első lépéseket” és megfogalmazódó kérdéseket, valamint a kutatás folyamán szerzett tapasztalatokat, válaszlehetőségeket, röviden: az első képet, „pillanatfelvételt” tükrözi. Az azóta eltelt időszakban többször is alkalmam nyílt hosszabb-rövidebb időt a terepen tölteni¹, „eleget téve” a kulturális antropológia egyik legfontosabb módszerének, a részt vevő megfigyelésnek. Annak függvényében, ahogyan egyre járatosabb lettem Kárpátalja etnikai és felekezeti összetettségét illető kérdéskörben, és ahogyan az általam kutatott közösség tagjaival egyre elmélyültebb kapcsolatot alakítottam ki – mindennek köszönhetően egyre magabiztosabban mozogtam a terepen, nem is beszélve arról, hogy a szigorúan vett „kutatói” szerepkört túllépve, egy baráti, „intimebb” kontextusban feltett kérdésekre sokkal mélyebb tartalmi rétegeket érintő válaszokat kaphatunk –, úgy váltak kérdéseim

¹ Kutatásaimat az idei évben a Pro Renovanda Cultura Hungariae Alapítvány támogatásával végzem.

egyre árnyaltabbá, módszereim „kifinomultabbá”, megközelitésem „lecsiszoltabbá”, megnyilvánulásaim a különböző kommunikációs és interakciós helyzetekben gördülékenyebbé és adekvátabbá. Szép lassan tehát kibontakozott előttem a vallás és etnicitás összefüggéseinek mély rétegeket érintő, az élet csaknem minden területére kiterjedő – hiszen a vallási és etnikai identitás a mindennapi élet strukturáló ereje (Nieder Müller 1989: 204) –, egyre komplexebb képe.

Ez a tanulmány tehát annak végigkövetését tekintve is érdekes lehet, hogy hogyan születik meg egy „első antropológiai tanulmány”, a kérdésfeltevéstől az első válaszokig, az első tapasztalatok és meglátások összegzéséig.

Bevezetés

Tanulmányomban a tiszaujhelyi görög katolikus közösség tagjai között végzett terepmunka bemutatásával a vallás és etnicitás összefüggésének témakörében felmerülő kérdésekre keresek választ. Fő kérdéseim a kárpátaljai régió vallási és etnikai sokszínűségén belül megnyilvánuló elkülönülés, a különböző etnikai és vallási csoportok formálódása köré csoportosultak. A vallásban mint társadalmi integráló erőben kifejeződnek az adott közösség kulturális rendszerei (vö. Geertz 2001). Egy multietnikus régió esetében a vallást e megközelítésben vizsgálva feltárhatóvá válnak a kisebbségi közegben a „saját kulturális környezet” és az etnikai identitás kialakításának, megélésének elemei, „alapjelenségei” is. Ezen „alapjelenségek” értelmezése vezethet el bennünket a vallás és etnicitás összefüggéséhez, a felekezeti-ségén belül megnyilvánuló etnikus tartalmak, a tradíció és a történelmi emlékezet kommunikációjához. Mindezek példája lehet egy vallási tradíció megváltoztatása és az erre adott válaszok. E tradícióváltozás jelen esetben a naptárváltás jelensége. A vallás és etnicitás összefüggéseit e jelenségen keresztül szeretném bemutatni. Leginkább arra voltam kíváncsi, hogy a többségi magyar görög katolikus közösség és a magyarságtudat viszonya megjelenik-e a vallási tradíció és szokások által. Vallási vagy etnikai kategóriák mentén fogalmazódik meg a különböző csoportoktól való elkülönülés? Hogyan kapcsolódnak össze az identitás azon vallási és etnikai tartalmai, melyek a magyarsághoz való viszonyt képezik le a közösség tagjai számára? Hogyan kommunikál tehát egymással a vallás és az etnicitás e térségben?

Hangsúlyozni szeretném, hogy kutatásom bemutatása esettanulmány: az egyes települések között alapvető eltéréseket találunk, mind azok etnikai, mind felekezeti összetételében,² melyek hatást gyakorolnak az interetnikus kapcsolatok alakulására. Emellett egyéb tényezőkkel is számolnunk kell: az ezekre adott válaszok sem egységesek, hanem az adott vallási-etnikai közegnek megfelelően formálódnak. Kutatásom tehát egy olyan egyedi, mikroszinten megnyilvánuló példával szolgálhat a vallás és etnicitás kérdéskörének vizsgálatában, ahol a tágabb, regionális kontextuson belül a vizsgált jelenségek komplexebb valóság tartalmakkal bővíülhetnek.

A görög katolikus egyházközösségek esetében két további tényezőt kell figyelembe vennünk. A szovjet rendszer idején az állam a görög katolikus egyházközösségeket a pravoszláv

² Tiszaujhely közelében több olyan falu is van (Fancsika, Feketeardó), ahol a magyarok kisebbségben vannak. Az, hogy milyen felekezeti templomokat találunk, szintén községenként változik. A Tiszaujhelytől csupán pár kilométerre fekvő Tiszabökény szinte teljesen magyar. Ott, ahogyan a későbbiekben látni fogjuk, a naptárváltás elsősorban nem az etnikai identitás kifejezésére szolgál.

egyházközségekre olvasztotta be, ezzel gyakorlatilag megszüntette a görög katolikus vallás legális gyakorlásának lehetőségét. A papoknak le kellett mondaniuk a római pápa fennhatóságáról, s e helyett a moszkvai pátriárkát kellett elismerniük legfelsőbb vezetőjüknek. Az aposztáziát megtagadó papok kényszermunkatáborba kerültek, vagy el kellett menekülniük. Bár 1989-ben sor került a görög katolikus egyház rehabilitációjára, a mai napig nem tudtak minden egykori görög katolikus templomot és parókiát visszaszerezni a pravoszláv egyháztól. Egyes falvakban közös templomhasználatban egyeztek meg, ami számos konfliktus forrása lett (Botlik 1997: 297, vö. Geszti 2002).

A másik tényező maga a naptárváltás, melynek bevezetése az egyes járásokban és falvakban nem egységes. Az első kezdeményezések 1916-ra tehetőek, amikor a munkácsi, az eperjesi és a hajdúdorogi egyházmegyékben bevezették a Gergely-naptár használatát. Azonban több településen e rendeletet vissza kellett vonni a lakosok ellenkezése miatt. Az eperjesi főpásztor pl. fakultatívvá tette a Julián-naptár használatát. A trianoni békeszerződés következtében a püspökségek feldarabolódtak, ami gyakorlatilag lehetetlenné tette a kérdés egységes rendezését (Botlik 1997: 206). Így Kárpátalján belül is, míg Beregszász és Ungvár környékén már régóta a Gergely-naptár használata az elterjedtebb, a nagyszőlősi járásbeli falvak nagy része az elmúlt években indított a naptárváltást célzó törekvéseket, vagy egyáltalán nem tért át a Gergely-naptár használatára.

Esettanulmányom e konfliktushelyzetre fókuszál: ezáltal ugyanis olyan, az egymás mellett éléssel kapcsolatos vélekedésekkel, „mély” jelentéstartalmakkal (Leach 1996: 46) is megismerkedhetünk, melyek kialakulása nem azonos a konfliktus létrejöttével, nem pusztán e helyzettel, vagy ennek következményeivel indokolható. Ezek interpretálása révén a teljes közösség bemutathatóvá válik, érintve, ahogy azt látni fogjuk, a görög katolikus közösség magyar tagjain kívül mind a nem magyar görög katolikusokat, mind a református magyarokat is. Emellett eljuthatunk kérdésünk megválaszolásáig: miért fontos a tiszaujhelyi görög katolikus magyarság számára a naptárváltás?

Vallás és etnicitás kulturális antropológiai vizsgálatában – a fentiek alapján – a hangsúlyt a lokalitás fontosságára és a mikroközösségek vizsgálatára kell helyezniünk. Kutatásom jellege nagyban meghatározta kutatási módszereimet is: az interjúkészítést és a részt vevő megfigyelést alkalmaztam, mivel azt gondolom, ezeknek a módszereknek a segítségével lehet igazán a tárgyalandó problematikához közel kerülni, azt a közösség „belső kategóriái” által értelmezni. Egy olyan „mélyfúrásra” törekedtem tehát, amely lehetőséget ad arra, hogy e téma összetettségében és árnyalataiban váljon megragadhatóvá.

„A vallás mint etnikai kohéziós erő elsősorban akkor jöhet számításba, ha egy etnikum vallásában eltér környezetétől” (Bartha id. Papp 2001: 168). Nem egy szociológiai és antropológiai kutatás született ezen állítás szellemében, eme „kítételnek” megfelelő kisebbségi közegben (vö. Papp 2001). Etnikus tartalmakat azonban egy olyan közösséget vizsgálva is találhatunk, melynek vallása nemhogy nem tér el környezetének vallásától – a görög katolikus ruszinoktól és ukránoktól –, hanem azt széles körben egy másik etnikummal azonosítják. A nem magyarok részéről igen elterjedt az a vélekedés, hogy a kárpátaljai magyarok mind reformátusok, s hogy a magukat magyarnak valló görög katolikusok valójában elmagyarosodott ruszinok (egy Huszton szolgáló ukrán görög katolikus pap is e nézetet fejtette ki beszélgetésünk során), noha a tiszaujhelyi görög katolikus közösség tagjai „igazi” magyarnak vallják magukat. „Magyar vagyok, magyar iskolába jártam, jobban tudom a magyar Himnuszt, mint némelyik magyar.”

Mint ahogyan a bevezető sorokban említettem, etnikus tartalmak egyes vallási tradíciók vagy e tradícióváltásokra adott válaszok mentén is megnyilvánulhatnak. E tradícióváltozás, azaz a naptárváltás, és az erre adott válaszok értelmezése vezethet el bennünket a

tiszaujhelyi görög katolikus közösség magyar tagjainak etnikai identitásához. Az a feltevés, miszerint egy tradíció belüli változás következtében kialakult konfliktushelyzet alkalmat ad arra, hogy az etnikai törésvonalakról élesebb képet kapjunk, kutatásom előzetes hipotézisének felel meg. Megközelítem fókuszában tehát a valláson belül megnyilvánuló etnikus–kulturális jelentések vizsgálata áll, de – később látni fogjuk – ezek nem választhatók el a vallás szakrális elemeitől – bár a vallás szakrális tartalmait a maga „teljességében” nem érintem. Ugyanígy nem tárom fel részletesebben az etnikai identitás egyéb aspektusait, bár az esetleges történelmi-politikai utalásokat nélkülözhetetlenné teszi a jelenleg értelmezésének tágabb kontextusba ágyazása: maga a jelenségre adott válaszok mentén kibontakozó kép nem értelmezhető a térség alapvető szociokulturális és történelmi ismerete híján.

A konfliktus színhelye: a terep

A Tiszabecs–Tiszaujlak magyar–ukrán határtól csupán pár kilométerre fekvő Tiszaujhely vallási és etnikai szempontból is összetett. A mintegy ezeröttszáz fős település magyar többségű, s nagy többségben vannak a görög katolikusok: számuk kb. nyolc–kilencszáz fő, közülük százötven főre tehető azok száma, akik rendszeresen járnak templomba. A reformátusok száma három–négy százalék. A lakosság maradék része római katolikus és pravoszláv vallású, ill. egyéb kisegyházak között oszlik meg. A faluban a görög katolikus és a református templomon kívül épülni fog egy pravoszláv templom is, miután idén nyáron megalakult a pravoszláv egyházközség. A római katolikusok leginkább a görög katolikus szertartásokra járnak, egyrészt mert római katolikus templom nincs a faluban, másrészt ők általában vegyes házasságban élnek görög katolikusokkal. Jelentős számú a görög katolikus–református vegyes házasság is, ez a tény fontos szerepet játszik a mostani helyzet és a naptárváltásra adott válaszok értelmezésében.

A görög katolikus közösségbe ukránok, ruszinok is tartoznak, bár csak kevesen beszélnek közülük magyarul. Ezért rendszeresen előfordul, hogy a szertartás bizonyos részeit, vagy külön kérésre (keresztelő stb.) a pap egyházi szláv nyelven is végzi. Megfigyelésem szerint ilyenkor a közösség magyar tagjai ugyanúgy éneklék az adott részeket, mint előtte magyarul. Ez is jól mutatja az „egymás mellett élést”: a különböző etnikai csoportok egyazon vallási közegeben érintkeznek egymással.

A pap szerepe és személye a naptárváltás kapcsán

A konfliktus bemutatása előtt elengedhetetlen a jelenleg³ Tiszaujhelyen szolgáló görög katolikus pap, István atya személyének és szerepének bővebb tárgyalása. Szállásom a görög katolikus parókián volt, így István atyával és feleségével alkalmam nyílt kötetlen beszélgetéseket folytatni. Rendszeresen előfordult az, hogy esténként az napi tapasztalataimat megosztottam velük, vagy ezekkel kapcsolatban kérdéseket tettem fel.

Ennek köszönhetően ismerhettem meg jobban az ő interpretációjukat, mely fontos összetevőnek bizonyult értelmezésem során. István atyán kívül megismerkedtem a Karácsfálván, ill.

³ István atyát és családját e tanulmány megírása óta egy másik községbe helyezték át. Ez a változás meglehetősen jelentősnek bizonyult a közösség életében, és új kérdésekre vezetett, melyek megválaszolásával egy jövőbeni tanulmányban részletesen foglalkozom majd.

Tiszabökényben szolgáló pappal is, vele szintén többször lehetőségem adódott beszélgetni, vagy elkísérni őt az említett falvakba.

István atya amellet, hogy létrehozta a parókia szomszédságában lévő, még építés alatt álló közösségi házban tartott, korcsoportonként a hét különböző napjaira beosztott hittanórák rendszerét, olyan tevékenységeket, szokásokat is bevezetett, melyek nem kapcsolódnak szorosan a vallás gyakorlásához, de jelentős közösségformáló erővel bírnak. Ilyen pl. a számos kirándulás Magyarországra, „hittanos” biciklitúrák stb. A Karácsván épülő görög katolikus gimnázium létrehozásában is közreműködött.⁴

István atyában sokan látják a naptárváltás „élharcosát”, noha ő maga nem tulajdonít személyének a váltásban játszott nagy szerepet. Abban, hogy a többség a naptárváltás körül kibontakozó konfliktusban az atya mellé állt, nem elhanyagolható az a szerep, amit betölt a közösség életében: mint ahogyan az egyik idősebb férfi fogalmazott, „*azért van a pap, hogy kormányozza a népet*”. Az atya rendkívül pozitív megítélésnek örvend, a beszélgetések során ebben a kérdésben rendszeresen előforduló érvként szerepelt az az esztétikai minősítés, miszerint „szépen végzi” (a szertartást). István atya és családtagjai Magyarországról tizenkét éve költöztek át – a szovjetrendszer egyházpolitikájának következtében paphiánnyal küszködő (Botlik 1997: 299) – „missziós területnek” számító kárpátaljai faluba.⁵

A pap „magyarországiságáról” kialakított vélemények értelmezésén keresztül eljuthatunk az „anyaország” vallásosságáról kialakított képhez is. Azon az általános véleményen túl ugyanis, hogy Magyarországon kevésbé vallásosak az emberek,⁶ sokan egyes szokások elhanyagolásának elterjedését is a Magyarországról érkezett, fiatal papok hatásának tulajdonítják. Az egyik ilyen szokás például a fejkendő használata, ami kötelező templomi viselet az asszonyok számára (vö. Ivancsó 1997). Maga a pap felesége sem hord kendőt, amit ő pusztán e viselet kényelmetlenségével indokol. A gyülekezet tagjai – főleg az idősebb asszonyok – azonban a vallásosság gyengüléseként, a vallási törvények figyelmen kívül hagyásaként értelmezik. „*Ez elég hehlytelen. Mindig úgy esküszik az ember; már egy lány, mikor menyasszony, hogy a kendőt kellett a templomba vinni, és a pap az esküvő alatt rátette a fejére. Mostan már elmennék áldozni is kendő nélkül! Ezt a Biblia se mondja! Mióta bejött az, hogy itt vannak erre magyar papok is, behozták, meg van engedve.*” „*Nagyon rossz, mikor az ember körbenéz a templomban, azt azt sem lehet tudni, ki a lány, ki az asszony...*”. A másik, számukra „furcsa szokás” a pap tegezése, ill. ennek lehetősége. A fiatalok között is akad, aki ragaszkodik a pap magázásához. Ez – az atya interpretációját követve – a papot általában megillető nagyfokú tiszteletre utal, mely tiszteletet – illetve ennek magyarországi hiányát – szintén a magyarországi vallásossággal állították párhuzamba.

Kibontakozó konfliktus: a naptárváltás

A naptárváltás „kiharcolása” körüli bonyodalmakon túl a váltás nyomán egyéb konfliktusok és változások indultak be. István atya már pár évvel ezelőtt megpróbálta bevezettetni a Gergely-naptár használatát, ám ezt nem sikerült elérnie a püspöknél. Sőt, felmerült annak a lehetősége, hogy megvonják hozzájárulásukat ott tartózkodásához. Az idei évben újra próbálkozott, a felsőbb egyházi vezetés

⁴ Az azóta felépült, Sztojka Sándor nevét viselő Görög Katolikus Líceumban 2003 szeptemberében indult el a tanítás.

⁵ Nemcsak magyarországi papok szolgálnak jelenleg kárpátaljai községekben, hanem pl. a hajdódorogi görög katolikus gimnáziumban, ill. a nyíregyházi Görög Katolikus Hit tudományi Főiskolán többen tanulnak Kárpátaljáról.

⁶ A Kárpát-medence magyarságával foglalkozó vallásszociológiai felmérések szerint a kárpátaljai magyarok közül vallották legtöbben magukat vallásosnak. (vö. Gereben 1999)

azonban ezúttal sem hagyta jóvá kezdeményezését. Erre a híre a hívek egy csoportja aláírásgyűjtésbe kezdett, s a közösség csaknem kilencven százaléka a naptárváltás mellett voksolt. Ezt követően többen különbuszokkal Ungvárra mentek, hogy így szerezzenek a püspök előtt érvenyt akarataknak. „Akciónk” végül sikerrel járt: a 2002. év húsvéja előtti nagybőjtöt már a Gergely-naptár szerint kezdték el. Ebben az időszakban a környező falvak közül több (Karácsfalva, Tiszabökény Batár, Csepe, Mátyfalva) is bevezette a Gergely-naptár használatát. Bár a közösség nagy többsége a pap mellé állt, a váltás konfliktusokat és egyéb változásokat idézett elő a faluban. Azok közül, akik a váltást elutasítók kisebbségben lévő csoportjába tartoznak, néhányan úgy érzik, elárulták őket vallásukban, noha a pap hangsúlyozta, nem magában a vallásban, csak az ünnepek időpontjaiban történik változás. Vannak olyanok is, akik emiatt elhagyták a tiszai helyi közösséget, és a nagyszülősi görög katolikus templomba járnak át. „*Én majd akkor megyek be abba a templomba, ha majd akkor harangoznak, amikor nekem van ünnep.*” „*Nagyon szépen szolgál István atya, de nagyon hibás, mert megfásította az embert ezzel a vallással (...) nem kellett volna ezt megtennie! És így, sutyomban csinálták, aki fele református, fele görög (görög katolikus), fele ilyen, fele olyan...*” – utalt például egyik interjúalanyom a nagyszámú görög katolikus–református vegyes házasságra, melyek szerepéről később szó lesz még. Másrészt általános vélemény az, hogy a konfliktusban a magyarok tartottak ki a pap mellett, az egyéb etnikumú görög katolikusok nem, ami már etnikai alapú elkülönülésre utal. „*Itt a faluba együtt jártunk velük a templomba. Most meg hogy jött ez a naptárváltás, elálltak tőlünk.*”

István atya úgy ítéli meg, hogy a naptárváltás kérdésében „*nagyon nagy az érzelmi kötődés.*” Bár többször is utalt arra, hogy a váltás csupán a dátumok megváltozását jelenti, az ünnepek rendje, a szertartás – tehát a szakrális tartalom – változatlan marad, a váltásban ő is az etnikai identitás manifestációját látja. „*Szinte utolsó pillanat volt ez a naptárváltás, hogy Tiszai helyi magyar falu maradhasson...*” – említette egyik beszélgetésünk alkalmával. Többször említődött Ortutay Elemér⁷ figurája is, aki sokszor mondogatta: „*Görög katolikus és magyar pap vagyok.*”

„Egymásra hatások”: görög katolikusok a pravoszláv egyházban

A „pravoszláv idők”

A pravoszláv valláshoz való viszonyulást több szempont miatt sem lehet kihagyni az általam értelmezett jelenségkörből. Az egyik, a pravoszláv és a görög katolikus vallás kommunikációja szempontjából jelentős periódus a bevezetőben már említett szovjet rendszer időszaka, a görög katolikus egyház megszüntetésének, a vallásgyakorlás betiltásának bő negyven éve. „Técsőn (...) például a magyar ajkú görög katolikusok a római katolikus templomba kezdtek el járni, s vallásos életük ezt követően a római katolikus vallásgyakorláshoz igazodott. Ez a jelenség Kárpátalján általában jellemzőnek, a középosztály körében kizárólagosnak mondható” (Bartha 1999: 16). Bár a helyzetet nagymértékben meghatározhatta az, hogy Tiszai helyen nincs római katolikus templom, tapasztalataim gyökeresen ellentétesek ezzel az állítással. Ennek azonban nem csak a római katolikus templom hiánya lehetett az oka: többen is úgy fogalmaztak, hogy a szertartás hasonlósága fontosabb, mint az, hogy a római pápa vagy a moszkvai pátriárka alá tartoznak-e. Beszélgetőpartnereim közül azoknak, akik továbbra is el-

⁷ Ortutay Elemér (1916–1997) teológiai tanár és görög katolikus lelkész volt, aki szintén megjárta a kényszermunkatábor az aposztázia elutasítása miatt. Szabadulása után saját házában titokban miséket celebrált, órákat adott. Alakja szinte legendássá vált: a görög katolikus magyarság egyik „példaképévé” vált, aki mind vallási, mind etnikai identitásához élete végéig hű maradt (Botlik 1997: 307)

jártak a templomba, feltettem a kérdést: mit tettek volna akkor, ha van a faluban római katolikus templom is? Kivétel nélkül azt válaszolták, akkor is a pravoszláv rítusokon vettek volna részt. „*Én öntudatosabb vagyok annál, mint hogy elmenjek egy római katolikus templomba.*” Mivel a görög katolikus és a pravoszláv liturgia nem sokban különbözik egymástól – mindkettő bizánci rítusú (Bartha 1999: 5) –, elsősorban ennek köszönhető az, hogy a görög katolikus vallás megszüntetésének idején a többség továbbra is ugyanabba a templomba járt. Noha „hivatalosan” pravoszlávként regisztrálták őket, ezt az időszakot ők ugyanúgy görög katolikusként élték meg. sőt, sokan abban a tényben látják egyházközségük fennmaradásának, azaz újbóli felvirágzásának okát, hogy továbbra is kitartottak templomuk mellett. Akadt olyan ember is, aki római katolikus templomba járt át a szomszéd faluba, Tiszaujlakra, mivel ott dolgozott. Az általános azonban az volt, hogy továbbra is megmaradtak „saját” templomuknál, csak a pap személyében történtek változások, mivel az akkor a faluban szolgáló görög katolikus pap az aposztázia megtagadása után elmenekült. „*Csak abba születünk, ahhoz voltunk szokva... nem volt itt a pravoszlávval nagy eltérés, csak a Hiszekegyet ahogy mondtuk, nem azt mondtuk, hogy hiszek egy katolikus, hanem hiszek egy közönséges (anyaszentegyházban).* És mikor hozta a pap a szentséget kifeje, nem a pápát emlegette, hanem a pátriárkát.” „*Édesapám azt mondta mindig: ide figyeljétek, Isten csak egy van, nincs olyan, hogy ez görög, ez katolikus, ez református. Tehát akkor ez a mi templomunk, ide nekünk menni kell.*” „*Jártunk... hát az a mi templomunk volt, nem volt az pravoszláv! Hát a páskát is akkor szenteltük, mikor kellett, akkor ünnepeltünk, mikor kellett.*” „*Még ha pravoszláv is volt a pap! Úgyis úgy tartotta (a szertartást), ahogy mi mondtuk neki.*”

Az interjúrészek jól mutatják azt, hogy a közösség idősebb tagjai hogyan élték meg ezt az időszakot. Az egyik az „egy Isten” fogalma, ami mintegy „legitimálja” a görög katolikus gyülekezet tagjai számára azt, hogy pravoszláv pap által, ukránul tartott szertartásokra járnak. Ezzel tehát egy olyan „keretet” teremtettek, melyben a liturgiai hasonlóság alapján egy közösséget alkottak a pravoszlávokkal. Ennek a „tágabb keretnek” a létrejöttében fontos szerepet játszott a vallás gyakorlásának megszokott rendje – például, hogy ugyanazon a napon ünnepeltek, ugyanazokat az ünnepeket, ugyanúgy tartották. Másrésztől magát a közösséget nem is igen tartották pravoszlávnak.⁸ A templom, amibe jártak, és maga a közösség összetétele is nagyrészt ugyanaz maradt. „*Nekünk semmi változás nem volt, csak a papoknak. Ez az ő ügyük volt, mi pravoszlávnak sose vallottuk magunkat.*” Azt, hogy a gyülekezet tagjai az áttérést a „papok ügyének” tekintették, az is alátámasztja, hogy sokan az interjúrésztben is megemlített „Hiszekegyet” a pappal ellentétben nem a pravoszláv, hanem a görög katolikus szöveg szerint mondták továbbra is. Ami a legnagyobb nehézséget okozta, az a magyar nyelv használatának megszűnése volt a szertartásokban és a prédikációkban (bár szó esett egy olyan, ukrán származású pravoszláv papról is, aki a szertartást megtanulta magyarul, csak a prédikációt mondta ukránul – ez alatt az időszak alatt egyébként több pap is szolgált a faluban). „*Jó, megértém én azért, hogy mit mond, hiszen tudom fejből a misét, azt az éneket, azt az imát, azt a mindent tudom én magyarul! Na de ha megállt egy prédikációt mondani, hát nem tudtuk, hogy mit mond. Nem értettük, elszunyókáltunk a szentbeszédén.*” „*Hát mondom, nekünk nincs semmi bajunk az ukrán papokkal, csak mi magyarok vagyunk! Ez magyar község. Hogy van benne egynehány ukrán? Azok leköltöztek ide. De ez magyar község volt, hát itt vagyunk a határszélen.*”

Amikor rehabilitálták a görög katolikus egyházat, és a tiszaujhelyi egyházközség is visszakapta a templomot és a parókiát, a közösség minden tagja „újra” görög katolikus lett (az idézőjel használata a fentiek alapján indokolt, hiszen végig görög katolikusnak vallották magukat). Nem állt fenn tehát

⁸ Tiszabökényben pl. a mostani pravoszláv pap elmondása szerint nem tudja „ugyan-azt” a pravoszláv szertartást tartani az alapvetően görög katolikus múlttal rendelkező, azokhoz a tradíciókhoz ragaszkodó – bár magukat pravoszlávnak valló – közösségben. (Gesztli 2002: 32)

olyan konfliktushelyzet, mely a közösség felekezeti megoszlásából fakadhatott volna. Ez nem történt így minden faluban: a már említett szomszédos községben, Tiszabökényben például a közösség egy része továbbra is pravoszláv maradt, az addig ott szolgáló pravoszláv pap vezetésével. Így abban a községben mind a mai napig közös templomhasználatra kényszerülnek, ami rengeteg konfliktust vált ki az ekképpen „kettészakadt” gyülekezet tagjai között (sőt, az ő esetükben pont a naptárváltás volt az, ami enyhített a konfliktuson, hiszen azóta nem egy napon tartják ünnepeiket, így a templomhasználat – legalábbis ebben a kérdésben – megoldódni látszik... (Gesztí 2002: 9). Tiszaujhelyen is voltak olyanok, akik inkább a pravoszláv egyházközségbe tartoztak volna továbbra is. Ők – a falubeliek emlékei alapján – ukránok voltak, akik számára inkább az egyházi szláv nyelven végzett liturgia, az ukrán nyelvű prédikáció felelt volna meg. „*Inkább az ukránok nem akartak újra görögök lenni, de aztán ők is visszasimultak*” Az ukránoknak (és ruszinoknak) a pravoszláv vallással való azonosítása nem csak a „pravoszláv idők” szempontjából gyakori. Ugyanezt figyeltem meg a naptárváltással, a „vallásosság” fogalmával kapcsolatban is, ezt az alábbi fejezetekben tárgyalom majd.

Ezen emlékek és interpretációk értelmezése adta az első olyan pontot kutatásom során, amely révén képet kaphatunk az etnikai elkülönülésről, amely egy adott – a liturgiabeli hasonlóság és a történelmi „összefonódás” alapján létrejövő – vallási kereten belül nyilvánul meg.

A pravoszláv egyházközség megalakítása

Mint már említettem, idén nyáron megalakították a pravoszláv egyházközséget is a faluban, s a leendő pravoszláv templom alapkövét is letették. Egyik adatközlőm elmondása szerint két-három fiatal ember alakította meg az egyházközséget, miután egy Lembergben tett látogatás során egy az ottani pravoszláv templomban, „*megszállta őket valami, egy ihlet, hogy nekik ezt kéne tenniük*”. (A történethez hozzátartozik az a – mostani „keveredésre” rimelő – csattanó, miszerint az „igazából” egy görög katolikus templom volt...) Mindez a naptárváltás után nem sokkal, 2002 nyarán történt. Az alapkövő letétele, a templom felszentelése sokat sejtető tényekkel szolgálhat a görög katolikus és a pravoszláv község jövőbeni viszonyát tekintve. A görög katolikus templomot Kisboldogasszony napjára, Szűz Mária születésének emléknapjára szentelték. Ekkor van tehát a templombúcsú, mely a gyülekezet életében az egyik legfontosabb ünnepnek számít minden évben (Bartha 1999: 161). Ez a naptárváltás előtt, tehát a Julián-naptár szerint szeptember huszonegyedikére esett, amit ez évben már az új naptárak megfelelően szeptember nyolcadikán tartottak meg. A pravoszláv templomot szintén a Kisboldogasszony napjára szentelték fel, az ő templombúcsújuk, mint minden más is azonban a régi naptár szerint tartandó. A faluban tehát ezután is lesz szeptember huszonegyedikén templombúcsú, csak éppen nem a görög katolikusoknak, hanem a pravoszlávoknak...

Azt, hogy mennyien témek át a pravoszláv egyházközségbe a görög katolikus gyülekezet tagjai közül, az egyházközség alapításának új keletűsége miatt megbecsülni sem lehet még. A pravoszláv egyházközség alapításának és a naptárváltásnak a hatása, ill. maga az a kérdés, hogy vajon a váltás miatt témek-e át a régi naptárt követő, a liturgia szempontjából csaknem azonos – bár nem magyar nyelvű – rítusú egyház körébe, további kutatásokat igényel. Az azonban, ahogyan a görög katolikus község magyar tagjai gondolkodnak a „potenciális áttérőkről”, ismét egy vallási-etnikai elkülönülés irányába mutat. „*Oda inkább csak ezek az oroszok mennek.*” „*Inkább akik ide betelepültek, ezek a felvidéki huculok mennek a pravoszlávba... amnyira oda vannak kötve ahhoz a dátumhoz!*” – ez volt nem egy interjúalanyom véleménye.

Etikum, vallás és vallásosság a váltás tükrében

Az általam kutatott községben általánosan elterjedt vélekedés az, hogy a pravoszlávok „vallásosabban” a más felekezeti csoportoknál. A „vallásosság” jelen esetben nem hitbeli különbségként, a hit

„erősségének” eltéréseként, hanem bizonyos szokásokhoz való ragaszkodásként, a hitélethez, a valóság gyakorlásához kapcsolódó fogalomként értelmezendő. Magáról a pravoszláv liturgiáról is hallottam a már említett „szebben végzik” megállapítást. Az egyik görög katolikus pap kérdésemre, hogy miért szebb a pravoszláv szertartás, azt felelte, hogy ott nagyobb hangsúly van az énekeken, magán a liturgián, ami ezáltal mélyebben kifejezhet olyan vallási tartalmakat, amik a görög katolikusok esetében inkább a prédikációban jelennek meg. A bizánci szertartású egyházakban az összes érzékszerve kifejtett hatás hangsúlyos. Így az ének, a tömjénezés, maga a templombelső és az ikonosztázion mind fontos szerepet játszik az alapvető harmónia megteremtésében, mely „segíti” a híveket a vallási tartalmak átélésében és elmélyítésében (vö. Thöle 2001). Véleménye szerint a pravoszláv egyházban a papok énektudásának képzésére is nagyobb figyelmet fordítanak. Itt tehát megint azt láthatjuk, hogy a „mélyebb vallásosságot” a szertartás szépségével kapcsolják össze.

Azzal kapcsolatban, ahogyan a nem magyar lakosságról, annak vallásosságáról gondolkodnak, tisztázni kell a „hucul” kategória jelentését. Észrevételeim alapján a hucul kifejezést sokan alkalmazták az ukránokra és a ruszinokra is, sőt, gyakran találkoztam az „oroszság” kifejezés használatával is. Mindkét kategória a községbe történetileg később betelepült, nem magyar ajkú lakosság megnevezésére szolgált, ill. sokan „hucul falunak” nevezték a Tiszaújhely környezetében elhelyezkedő, nem magyar többségű falvakat is, jöllehet a nem magyar lakosság is etnikailag meglehetősen összetett, s maga a hucul megnevezés a ruszinok, azon belül a „hegylakók” egy csoportját jelöli (Bonkáló 1996:63). A hucul elnevezés eredetileg gúnynév volt, jelentéséhez a mai napig pejoratív fogalmak tapadnak. A „hucul”, „oroszság” stb. kifejezések használata tehát a „nem magyarok” megjelölésére szolgáló sztereotipikus jelzőként jelenhet meg.

Ha „általában” kérdeztem interjúalanyaim véleményét a „nem magyarokról”, a ruszinok pozitívabb megítélés alá estek. Sokan emlegették pl. a „legendás” ruszin–magyar barátságot, a ruszinoknak a szabadságharcban játszott szerepét, míg az ukránokban az ukrán állam megtestesítőjét, a kisebbségek elnyomóit látták. Mindennek fényében figyelemre méltó jelenségnek találok azt, hogy az egyazon vallási közegben létrejövő etnikai elkülönülés szempontjából a fent említett különbségtétel mellett e két etnikum a vallás mentén egy kategóriába kerül a magyarok megítélése szerint (ilyen szituáció pl. a naptárváltás vagy a pravoszláv egyházközség megalakítása). A hucul, „oroszság” kifejezések tehát alapvetően egy számukra egyértelműen meghatározott csoportot jelölnek, mely, mint azt az alábbi idézetek is tanúsítják, a vallás mentén fogalmazódnak meg, „vallási kategóriákként” is értelmezhetők – mind a vallásosság, mind a naptárváltás szempontjából. „*Itt (ebben a járásban) több oroszság van, jobban bele van gyökereződve a vallásba.*” „*Ott (Nagyszőlősen) nem merik megszuvaszni (a naptárváltást), ott a fele huculság... Fancsikán, Ardón sem merik, ott is huculság van.*” „*Ez a huculság több ünnepet tart (a pravoszláv egyház tagjai), azok vallásosabbak... ott nem mennek az aszonyok kendő nélkül a templomba!*”

A fentiekben beszélgetőtársaim azt magyarázták, mi lehet annak az oka, hogy a nem magyar többségű településeken a görög katolikus egyházközségek megmaradtak a régi naptár használatánál. Az első idézet elsősorban azt mutatja, hogy a naptárváltást vallási kérdésként élik meg, nem csak „dátumváltatásként”, ahogyan számukra – és számomra is – az atya hangsúlyozta. A másik azonban már kifejezetten etnikai elkülönülésre utal, mely a naptárváltáson keresztül nyilvánul meg. Arra a kérdésemre, hogy szerintük vajon miért a nagyszőlősi járás „maradt ki” annak idején a naptárváltásból, általában kétféle választ kaptam. Az egyik a háború, „közbejövetelében” látja a fő indokot. A másikban viszont szintén etnikai utalás rejti: mivel ebben a járásban alacsonyabb a magyarok aránya, nem lehetett a naptárváltást bevezetni az egyéb etnikumú lakosság ellenállása miatt. Az erre a területre vonatkozó általános vélekedéssel párhuzamosan megtaláljuk ennek lokális „megfelelőjét” is: a második idézetben interjúalanyom külön említ olyan falvakat, melyekben a magyarok aránya alacsonyabb, s ahol a mai napig nem történt meg a váltás. A történelmi tapasztalat, az elmúlt rendszer emlékezete és

az aktuális társadalmi–politikai tapasztalatok tükrében – az alapvetően több etnikumot magában foglaló – „többségtől” való elhatárolódás a naptárváltás kapcsán jelenik meg.

Azon túl, hogy a pravoszláv tradíciótól való elhatárolódásra és etnikai elkülönülésre „ad alkalmat”, a naptárváltás az etnicitás egyéb aspektusait is közvetítheti. „*Újhely tiszta magyar falu volt, de már be vagyunk keveredve... most mi is úgy térünk át, ahogy Magyarba van.*” „*Az egész világ így tartja (az ünnepeket), miért mi tartjuk másképp?*” A naptárváltás és ennek egyik legfontosabb következménye, az ünnepek időpontjainak megváltozása tehát fontos kapocs az „anyaországgal” is. Egy másik fontos tényező, hogy azok a magyar nyelvű énekeskönyvek, melyeket a gyülekezet használ, Magyarországról valók, és ezekben az énekeskönyvekben az ünnepek napok a Gergely-naptár szerint vannak feltüntetve. Eddig tehát mindig előre kellett számolni, hogy az ünnepek dátumát megkapják, a váltás után viszont azokra a napokra „tevődtek át” az ünnepek, amelyek az énekeskönyvekben szerepelnek.

E két komponensből – a nem magyarok ellenkezése a naptárváltással kapcsolatban, ill. ennek jelentősége a Magyarországhoz fűződő viszony szempontjából – adódik a harmadik: a nem magyarok szerepe a naptárváltás nyomán kibontakozó konfliktusban. Láthattuk már, ahogyan a pravoszláv vallás, az „orosság” és a „mély vallásosság” összefonódik a magyarok szemében. Azt is, hogy – többek között – emiatt nehézkes a közösség tagjai szerint a naptárváltás bevezetése. Mikor a naptárváltást megelőző időszokról beszélgettünk, sokszor szóba került, hogy a nem magyar nyelvű görög katolikusok is eljártak a szertartásokra, s jelenleg is „*szép számmal akad ruszin is, ukrán is*” a görög katolikus egyházban: a közös rítuson való részvétel a konfliktusmentes egymás mellett élés szempontjából jelent integráló erőt. „*Nem nagyon tudnak magyarul, de azért kell nekik a görög vallás*” A naptárváltás azonban a magyarok szerint ebben a tekintetben is változásokat idézett elő. „*...most, hogy átmentünk a vallással az eredeti görög katolikusra, ők (a nem magyarok) ebbe most nem egyeznek bele. Ha nem akadt volna egy olyan ember, aki annyira pravoszláv hívű, akkor ülne mind a helyén a templomban.*” „*A püspök is olyan szennyen beszélt velünk... hát az is hucul! Az se magyar, hogy a fene enne meg!*” „*Mert ugye most itt ez a különbszet, mióta az ünnepek így bekaravodtak... szerintem az lenne a legjobb – mert egy Istent imádunk, igaz? –, ha egy vallás lenne, nem százféle. Így megvan az ellentét a népek között is.*” Az utolsó idézetben beszélgetőpartnerem már egyértelműen a konfliktus által feltárt etnikai törésvonalakra utal.

Vallás és etnicitás: reformátusok és görög katolikusok

Mint láthattuk, a vallásban a saját kultúra és etnicitás fejeződik ki a „többiekkel” szemben, mely kisebbségi környezetben felerősödik (Papp 2001: 144). Azonban a magyarok is több felekezethez tartoznak: reformátusok vagy görög katolikusok (nem a keresztelkedés, hanem a Tiszaújhelyen létező egyházközségek szempontjából). Így a „magyar felekezetiiség” – a fentiek alapján – a pravoszláv vallással szemben fogalmazódik meg. Megemlítendő, hogy mivel a görög katolikus egyháznak jelenleg is vannak nem magyar tagjai, a számukra megfogalmazódó „másság”, az ő „önbesorolásuk” feltérképezése további kutatásokat igényel. A magyar görög katolikusok és reformátusok kapcsolatának tárgyalására az alábbiakban kerül sor.

A vallási értelemben vett vegyes házasságok között találunk római és görög katolikus, ill. református–görög katolikus házasságokat is. Mint már említettem, a római katolikusok általában a görög katolikus templomba járnak családtagjaikkal. A reformátusok esetében – mivel a községben van református templom – más a helyzet. A tradíció alapján az ilyen családokban született gyermekek nemüknek megfelelően öröklik anyjuk vagy apjuk vallását. Olyan eset is előfordult, hogy az egyik szülő „lemondott” arról, hogy gyermekét az ő vallása szerint kereszteljék meg, így a testvérek ugyanabba a templomba és hittanórákra járhatnak.

A görög katolikusok és a reformátusok viszonyát nem csak a számos vegyes házasság kapcsán elemezhetjük. Mintegy hat évvel ezelőtt vezették be az ökumenikus imahét tradícióját a faluban. Minden télen van két olyan nap, amikor a görög katolikus és a református hívek „ellátogatnak” egymás templomaiba, ahol közös istentiszteleten vesznek részt. Ezek alkalmával a görög katolikus templomban a református pap, míg a református templomban a görög katolikus pap szolgál. Bár elsősorban a vallási ökumenizmus és nem a magyarságtudat „erősítésén” van a hangsúly, több beszélgetőpartnerem is úgy ítélte meg, inkább csak a magyarok vesznek részt ezeken az istentiszteleteken. Valójában tehát az, ahogyan ők élnek meg, ill. értékelik ezeket az alkalmakat, utal arra, hogy az ökumenikus imahetek az etnikai identitás kialakítására és elmélyítésére adnak lehetőséget. Kérdeztem őket arról is, vajon a most megalakult pravoszláv egyházközösség tagjai eljárnak-e majd ezekre az együtt imádkozásokra. *„A pravoszlávok gyűlölik a görög katolikusokat, akkor a reformátusokat még jobban gyűlölik. Nem hiszem, hogy eljárnak ezekre a közös imádságokra.”* *„Az az igazság, hogy a pravoszlávokkal nem nagyon lehet szót érteni.”*

A közös rítuson való részvétel a saját közösséggel való kognitív és érzelmi azonosulást idézi elő (vö. Durkheim 2000). Ezen együttlétek alkalmával tehát a vallási ökumenizmuson belül lehetőség adódik a közös etnikus tartalmak elmélyítésére, a rítus átélése, „Jelki pillanatai” által. *„Az egy olyan egybetartás, egy olyan élmény, hogy jaj, hát mi együtt vagyunk, együtt imádkozunk, hogy ne húzzunk széjjel két oldalra... így egybetart az egész falu.”* Ezekben az alkalmakban a szakralitást, a közös rítus átélését e „Jelki pillanatok” tartalmazzák, mivel ezen „alkalmi gyülekezést” tagjai nem ismerik egymás szertartásait, énekeit, így ezekben nem tudnak részt venni.

A fentiek fényében érthetővé válik az etnikai egységen belül megfigyelhető vallási, rítusbeli elkülönülés. Tiszteletben tartják egymás vallását, de a görög katolikusok inkább érznek szertartásbeli – és ennek köszönhetően vallásbeli – hasonlóságot a pravoszlávokkal, mint a reformátusokkal. A következő interjúrészletben egy idős asszony beszél református vejeéről, aki görög katolikus menyasszonya „kedvéért” át akart keresztelkedni az ő vallására. *„Abból sose lesz görög katolikus, abból semmi se lesz! Sőt, megfogja csúfúságotni a vallást, aki csak úgy ott tudja hagyni! Abba bele kell nevelkedni, arra tanítani kell a pulyát!”* *„Nekem ez a szebb, mert én ebbe nevelkedtem... nálunk például a templom is sokkal szebb (mint a reformátusoknál).”* Ebben az esetben a vallási különbségtétel az etnicitáson belül kap hangsúlyt.

Az eddigiekben utaltam már arra, hogy a „nem magyarok” viszont a magyarokat inkább a református vallással, míg a görög katolikus vallást a ruszinokkal azonosítják. Ezt a magyar görög katolikusok is érzékelik, ez a vélekedés kellemetlenül érinti őket, hiszen ők magyarnak tartják magukat... *„Miórként mindig azt mondták, hogy a görög katolikusok oroszok. Volt az utcában egy asszony, ő mondta mindig a szomszédasszonyának: Anna asszony, harangoznak az oroszoknál! És ezt mindig olyan gúnyosan mondta...”* Sőt, magában a görög katolikus vallás gyakorlásának feléledésében sokan a ruszin nemzetiségi érzelmek felerősödését, a ruszin identitás manifesztációját, ill. annak lehetőségét látták. *„A kárpátaljai görög katolikus egyház újraengedélyezésével egy időben feltámadt a hívek addig titkolt identitásvágya is. A görög katolikus vallás ugyanis a kárpátaljai ruszinok számára nemcsak hitbeli kérdés, hanem nemzeti identitásuk szerves része”* (Botlik 1997: 299). Talán a magyarságtudat kifejezésére irányuló törekvések ezért is jelennek meg intenzíven a váltás kapcsán. S talán éppen ezért érdekes jelenség a magyarok részéről a ruszinok konfliktusbeli viselkedéséről kialakított kép: az, hogy a ruszinok nem maradnak a görög katolikus egyház köreiben.

„Vallási ökumenizmus” a mindennapokban

A reformátusok és a görög katolikusok együtt élésének szempontjából még egy dolgot figyelembe kell venni: az ünnepnapok és a munka viszonyát. Eddig az volt a szokás, hogy a vegyes házasságokban mindkét ünnepet megtartották. *„Egyik menyem református, ők Feketeardóba laknak, egy ilyen*

fele-hucul faluban (...) Ha neki volt ünnepe, mi mentünk oda, a másikon ő jött vissza. A gyerekek is itt voltak kereszteleve, minálunk a templomban. „Nekiünk nincs egy református se a családban, de azért nem nagyon dolgoztunk akkor se, mikor az az ünnep volt.”

Annak, hogy a naptárváltás óta ugyanazon a napon ünnepelnek, gazdasági vonatkozásai is vannak. *„Az a kétfajta vallás ebbe a nagy szegénységbe, ez vitte azt, hogy tartsunk egy ünnepet. Aki így felébe volt (vegyes házasságban élt), az örült. Hál' Istennek, mostmár csak egyszer kell tarttuk.”* *„Mindig annál tartottuk, aki szerint ment az ünnep. Ez azért is jó volt, mert nem kellett kétszer ugyanott nagy felfordulást csinálni.”* A váltást tehát a vegyes házasságban élők közül a legtöbben nagy örömmel fogadták (az egyik, tanulmányom elején szereplő interjúrésztben is erre utal egy a naptárváltást ellenző aszszony).

Tapasztalataim szerint azonban a nem vegyes házasságban élők is fontosnak tartják, hogy ezentúl együtt ünnepelhet a kétféle felekezetű lakosság. Nem csak a vegyes házasságokra volt jellemző mindkét ünnep megtartása. A másik vallását mintegy „tiszteletben tartva”, sokan nem dolgoztak a görög katolikusok közül azokon a napokon sem, amikor a reformátusok számára ünnepnap volt. Ez a „hagyomány” sok református részéről kölcsönös volt. Ez szintén az egymás mellett élés szempontjából fontos: az etnikai összetartozás egy valláshoz kapcsolódó tradíció mentén nyilvánul meg.

Amióta bevezették a Gergely-naptárt, a Julián-naptár szerinti ünnepeken a legtöbben – noha ezek a napok már nem számítanak ünnepnapnak –, nem dolgoznak sem földjeiken, sem a ház körül. Mint ahogyan ők interpretálták ezt számomra, nehéz még megszokni, hogy azokon a napokon nincs ünnep. *„Egy vallás van, és kész. Nem azt mondom, mert ha van az a vallás is, az az ünnep, amit otthagytunk, nem állok neki se mosni, se takarítani, se kapálni. Viszont a templomba se megyek, nincs is itt semmi szolgálat, itt minden csak az új után van.”* *„Kicsit furcsa... van úgy, hogy jön az ünnep, nyáron is volt egy ilyen eset, azt mondja a szomszédasszony – minden nap megy ő is dolgozni –, azt mondja, hát én nem tudtam, hogy ünnep van, hát mostam, és hát szólt a harang, nem tudtam, miért szól, ünnep van, vagy mi van? De lássa, hogy a másik szomszédasszony is seprí a járdát. És kiáltsa neki: ünnep van máma, vagy miért harangoznak? Azt mondja, nincsen, hát nem mondta a pap! És akkor ez az asszony, aki beáztatta, ki is mosta a ruhát. Mikor már végzett vele, látja, jön a sok nép a templomból. Jaj, azt mondja, hát lássa, be van kavarva ez a vallás!”* *„Mikor az a karácsony lesz, akkor is azt az egy tepsi tésztát, kis húst, valamit az ember elkészíti... a régi emlékezetére. Nem tudok még dolgozni azon az ünnepen.”* Az ünnepnapok a vallás szakrális és rituális tartalmaival szoros kapcsolatban állnak: e napok jelentik a „szent időt” a mindennapok körforgásában. Az együtt ünneplés, a közös rítusokon való részvétel emellett jelentős társadalmi esemény, mely kohéziós erőt jelent a közösség tagjai számára. E két dolog, amellet, hogy arra a már említett tényre utal, miszerint a naptárváltást valláson belüli változásnak élik meg, az új ünnepnapok megszokásának nehézségét, problematikáját is magyarázhatja.

A naptárváltás vizsgálatának egyéb aspektusai

Generációs különbségek?

Alig volt olyan, idősebbekkel készült interjú, melyben ne bukkantak volna fel az „ebbe születtem, ebbe is halok meg”, ill. az „ebbe születtem, ehhez vagyok szokva” kifejezések. Ezt sokan leginkább akkor említették, mikor a „pravoszláv idők” került szóba, tehát a görög katolikus vallás beszüntetésének időszaka, mintegy ezzel indokolva azt, hogy eljártak a pravoszláv rítusokra. Ám volt olyan is, aki épp ezt használta érvként, magyarázatként, amiért rossz szemmel nézi a naptárváltást. *„A fiataloknak mindegy, de nekem már nem mindegy”* – mondta például az egyik a naptárváltást leginkább ellenző aszszony. A fiatalokkal erről a kérdésről beszélgetve is az derült ki számomra, valóban beszélhetünk kor-

osztály szerinti megosztásról a váltás megélésének és értékelésének szempontjából. A fiatalok azzal érveltek, hogy nem lehet megvárni, amíg nagyszülei generációja kihal, hiszen addigra szülei érnék el ugyanazt a kort, nekik esne nehezükre az átállás. „*Ha meg őket is megvárjuk? Addigra mi öregszünk meg és így tovább. Akkor soha nem történne meg itt az átállás.*”

A generációs különbség abban is megnyilvánul, hogy az idősebbek a fiatal papban és a község fiataljaiban látják az ügy aktívabb résztvevőit. Maga István atya is úgy ítélte meg, hogy inkább a fiatalok élnek meg a magyarság szempontjából tudatosan a váltást, számukra vált világossá annak igazi jelentése. Hozzá kell tennem azonban, hogy jó pár idős ember is aktív szerepet vállalt a váltás körül kibontakozó konfliktusban: az aláírásgyűjtésben, vagy akár az Ungvárra utazásban is. Ennek oka leginkább a paphoz való nagyfokú ragaszkodásukban, iránta érzett szeretetükben kereshető: ezáltal azt is meg akarták akadályozni, hogy az atya elköltözzön a faluból. A konfliktus ennek köszönhetően mégiscsak egyfajta „egységbe fogta” a különböző generációk tagjait, ha megmozdulásuknak eltérő motivációi is voltak.

Az idősek többsége úgy gondolja, hogy bár nekik sokkal nehezebb hozzászokni az „új ünnepekhez”, azaz azok új időpontjához, teret kell engedni a változásnak. Ez a váltás fontos tartalmakat rejt magában számukra is – ha azok implicit módon nyilvánulnak is meg.

A „valóságról” és a „butaságról”

Hogyan tudatosítják magukban a közösség tagjai a naptárváltás fontosságát? Hogyan interpretálják, legitimálják szükségességét, helyénvalóságát önmaguk számára? Számukra a Gergely-naptár dátumai az „igaziak” – köszönhetően többek között a már említett énekeskönyveknek is, melyek ezeket az időpontokat tartalmazzák. De megemlíthetem azt is, hogy sokan a Julián-naptár használatát a pravoszláv vallással, ill. a nem magyar görög katolikusok ünnepeivel azonosítják. Azon túl, hogy a – legtöbb interjúalanyom interpretációját követve – „most ünnepelnek a valóság szerint”, a Julián-naptár eddigi használatára is egységesnek tűnő magyarázatokat kaptam. Ez pedig az ősök „butasága”, tanulatlansága. Szerintük emiatt „számolták el magukat” az ókori népek, s emiatt estek eddig ünnepeik más napokra. „*Ezt a Szemedi (a munkácsi püspök) szépen meg is mondta, hogy a mienk az őnapítár szerint van. És akkor az emberek butábbak voltak, mint most, és tizenhárom hónapot számoltak egy évre. Butábbak voltak, még iskolába se nagyon jártak... kétezer évvel ezelőtt!*” „*Úgy hallottam nagymamától, hogy régen tizenhárom hónap volt, mert tizenháromszor jött fel a hold egy év alatt.*” „*...most átmenünk a vallással az eredeti görög katolikusra, mert minden imakönyvben úgy van a dátum, ahogy most fogunk ünnepelni.*” „*Akönyv egy, csak tizenhárom nappal később kell ünnepelni. Ezt jelenti a pravoszláv:*” „*Hát hogy néz az ki, hogy két karácsony, két húsvét? Jézus nem születhetett meg kétszer, igaz-e? Isten is csak egy van, ezt imádjuk mindannyian...*”

A „valóság”, az „igazság” tehát csak egy lehet, melynek alapja Jézus életének periódusai. Mint ahogyan minden ember, ő is csak egyszer születhetett meg, csak egyszer halhatott meg... E „valóság” jelentése mellett a régi naptár használatát egyfajta „szokásrendszerként” fogható fel, mely az ünnepekben ugyanazokat a vallási-szakraális tartalmakat fejezi ki. Ezért van az is, hogy – ellentétben István atya interpretációjával, miszerint nem a vallásban, csak az ünnepek időpontjában történt változás –, sokan a váltást vallásbeli változásnak élik meg. Ezt jól mutatja az interjúrészekből idézett szóhasználat is („átállunk a vallással” stb.).

Nem csak azt látjuk tehát, hogy az új naptár használatára a többi, a magyarországi magyarok vagy a római pápa követése, az egységes ünneplés alapján „formálnak jogot”. A Gergely-naptár „valósága”, „igazsága”, mely létjogosultságát adja, egyfajta „racionális gondolkodás” alapján bírálódik el.

Összegzés

István atya és felesége úgy látják, a naptárváltás az öntudatban játszhatna fontos szerepet, bár ennek üzenete véleményük szerint a hívek nagy többségéhez nem jutott el. Ez az „öntudat” lehet mind vallási, mind etnikai öntudat is, melyet valójában korántsem választhatunk szét ilyen tisztán: egymásból következően, egymásba fonódva nyilvánulnak meg azáltal, hogy a különböző vallási és etnikai kategóriákat egyes szituációkban, vélekedésekben egymás „szinonimájaként” használják. Azáltal, hogy a naptárváltás nyomán kialakult konfliktushelyzetben a nem magyarokat hajlamosak a pravoszláv egyházhoz rendelni – még akkor is, ha a görög katolikus közösség egyébként több etnikumot foglal magába –, egy adott vallási kategóriát egy adott, a multietnikus közegben a „másikat” megtestesítő csoport besorolására alkalmazzák.

A görög katolikus liturgia során a magyarságtudatot a magyar nyelv és a Gergely-naptár használata, vagy akár a templombúcsú alkalmával elénekelt magyar Himnusz is közvetítheti a hívek számára. A naptárváltás tehát – az eddigiekben említett értelmezési lehetőségek alapján – egyrészt elhatárolódás a pravoszláv tradíciótól, másrészt a magyarsághoz tartozás megerősítése.

Az etnikus tartalmak közvetítését tudatosan végző pap azon túl, hogy különböző közösségformáló tevékenységeket indított el a községben, a reformátusokkal is intenzív kapcsolatot alakított ki. A vegyes házasságok nagy száma, ill. annak a szokása, hogy egymás ünnepein nem dolgoznak – ezáltal gyakorlatilag megtartják azokat –, már önmagában élénk kommunikációra utal a két felekezet tagjai között. Az évente megtartott közös istentiszteletekben vagy abban a jelenségben, hogy a görög katolikus hittanórákon akár a gyermekek református testvérei is részt vesznek, a vallási ökumenizmuson belüli etnikus tartalom elmélyítését célzó törekvések fejeződnek ki.

A bizánci szertartású, így csaknem azonos – vagy teljesen azonos – vallási hagyományokkal rendelkező, multietnikus közösségben a tradíció megváltoztatása, ill. a változás megélése, megítélése, interpretálása etnikai elhatárolódásként értelmezhető. A reformátusok esetében pedig ez a tradícióváltás mélyíti el a vallási ökumenizmusban és az együtt élés egyéb aspektsaiban rejlő etnikus tartalmakat.

A valláson belül kifejeződő etnicitásnak, a történelmi és a mai, mindennapi tapasztalatok vallásmentén történő interpretálásának kulturális antropológiai vizsgálata a makroszinten – ill. regionális szinten – megfigyelhető jelenségek komplexebb valóság tartalmára mutat rá. A felekezeti elhatárolódáson („magyar felekezet” és pravoszlávok) belüli komplexitást a „magyar felekezet” „kettőssége” és a görög katolikus közösség etnikai sokszínűsége fokozza. Mindezek fényében a naptárváltás kapcsolatán a vallási és etnikai heterogenitáson belül egy homogén „etnikus-kulturális” közeg kialakítása és az etnikus identitás tartalmi tárthatók fel.

A naptárváltás és az általa előidézett változások elemzése – annak folyamatossága és komplexitása következtében – további kutatásokat igényel. Számos megválaszolandó kérdés merül fel a pravoszláv egyházközösséggel kapcsolatban. Részt vesznek-e majd az ökumenikus istentiszteleteken, s ha igen, milyen tartalmakat közvetít majd számukra? Vájon tényleg sok, jelenleg a görög katolikus egyházba tartozó ruszin és ukrán nemzetiségű ember tér át a pravoszláv egyházközösségbe, mint ahogyan arról számos magyar így vélekedik? Hogyan élnek meg és interpretálják ők a naptárváltást saját maguk számára? E kérdések megválaszolásával Tiszaújhely vallási és etnikai identitásáról a jövőben teljesebb, e „pillanatkép” által feltámi törekvő „mely jelentéstartalmakat” tovább boncolgató képet kaphatunk.

Zárszó

Az összegző sorokban feltett kérdések jó része feleletet nyert, ugyancsak jó részüket „átírta” a terep, és számos új kérdés is felmerült – nemcsak a változásoknak, hanem a kultúrák dinamikus jellegének, valamint a kutató elmélyülő kompetenciájának köszönhetően –, melyek további kutatásokra ösztönöznek. Egy antropológiai kutatásnak soha nincs vége, mindig új és új jelentéstartalmaink, rejtett összefüggések bukkannak elő, a vallási és etnikai identitás, valamint a multietnikus közegben létrejövő egymás mellett élés és a kölcsönös, a „másikat” érintő vélekedések és attitűdök még mélyebb rétegeit, az interetnikus kapcsolatok, mindennapos interakciók komplexebb mögöttes tartalmait tárhatjuk fel, számos új aspektusból megközelítve.

A tiszajuhelyiek vallási és etnikai identitásáról, interetnikus kapcsolatairól – e sorok írójának reményei szerint – nem egy tanulmány számol majd be a jövőben.

Felhasznált irodalom

Bartha Elek

1999. *Görög katolikus ünnepeink szokásvilága*. Debrecen

Bonkáló Sándor

1996. *A rutének (a ruszinok)*. Basel – Budapest: Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem

Botlik József

1997. *Hármas kereszt alatt. Görög katolikusok Kárpátalján az ungvári uniótól napjainkig*. Budapest: Hatodik Síp Alapítvány, Új Mandátum Könyvkiadó

Durkheim, Émile

2000. A vallásos élet elemi formái. In: *Vallásantológia I.* (Boglár L. – Hollós I. szerk.) Budapest: ELTE Kulturális Antropológia Tanszék

Geertz, Clifford

2001. A vallás mint kulturális rendszer. In: uő. *Az értelmezés hatalma*. 72–119. Budapest: Osiris Kiadó

Gereben Ferenc

1999. *Identitás, kultúra, kisebbség*. Budapest: Osiris Kiadó – MTA Kisebbségkutató Műhely

Geszti Zsófia

2002. *Vallás és identitás egy kárpátaljai magyar faluban*. Szakdolgozat ELTE Kulturális Antropológia Tanszék

Ivancsó István

1997. *Görög katolikus szertartástan*. Szent Atanáz Görög Katolikus Hittudományi Főiskola Liturgikus Tanszék

Király Ernő

1995. *Mi, görög katolikusok*. Szent Gellért Egyházi Kiadó

Leach, Edmund

1996. *Szociálanropológia*. Budapest: Osiris Kiadó

Niedermüller Péter

1989. Kulturális etnicitás és társadalmi identitás: a néprajzi megközelítés eredményei és kérdőjelei. *Az identitás kettős tükörében* (Váriné Szilágyi Ibolya – Niedermüller Péter szerk.) Budapest: TIT 204–234. p.

Papp Richárd

2001. Vallás és identitás a Vajdaságban: egy társadalomtudományi kísérletről. In: *Ezredforduló. A tudomány jelene és jövője a kisebbségben élő közösségek életében* című konferencia előadásai. (Tóth Károly szerk.): 143–171. Dunaszerdahely: Lilium Aurum

Thöle, Reinhard (szerk.)

2001. *Bevezetés az ortodoxia világába*. Budapest: Magyarországi Református Egyház Kálvin János Kiadója

Régi Tamás

**Afrikai terepmunkáim
néhány érdemi módszertani tapasztalata**

**Methodological Observationson My Field
Work in Africa**

It is a most useful lesson of my cultural anthropology research project that the respondents tended to establish (both positive and a negative) cultural notions about their community with the difference between their statements and feelings only becoming evident during common activities.

Az antropológiai paradigma változásával együtt változott az antropológusok terepmódszertanhoz fűződő kapcsolata is. Ahogy szélesedett a vizsgálat tárgya, úgy kellett rájönniük a kutatóknak, hogy tulajdonképpen nincs általános, minden kutatásban használható módszertan, hanem az antropológusoknak saját maguknak kell a „terepviszonyokhoz” alakítaniuk kutatási módszereiket. Hiába van egy-két alapvető eszköz, módszertani fogás és munkafolyamat, amit a kutatások zömében érdemes használni és elvégezni, tulajdonképpen a szemléleten kívül semmi nincs ma már, ami az antropológusok terepen való működésében megegyezne.

Az alábbiakban, az 1999 óta Kelet-Afrikában, pontosabban Kenya északi és Etiópia déli részén zajló terepkutatásomon¹ tapasztalt módszertani gondolatokról szeretnék néhány szót szólni.

A kutatás előkészítése

Életem első afrikai terepmunkájára készülődve meg sem fordult a fejemben, hogy nem a genealógiák gyűjtése vagy a nyelv megtanulása okozza majd a legnagyobb gondot a számomra. Hamar rá kellett jönnöm, még ha el is jutok a kiszemelt csoportomhoz, olyan problémákkal kell majd szembenéznem, mint a kémkedés vádja, ös-szeférhetetlenség a tolmácsommal, adok-veszek kapcsolat a turkanákkal, a betegségekéről nem is beszélve.

Terepmunkáimról hazatérve nekiálltam a gyűjtött anyag feldolgozásának, de maga a terep-élmény nem tudta kiforrni magát. Ennek oka talán az, hogy az Európán kívüli népek körében végzett terepmunkák alulfinanszírozottak Magyarországon, így kevés kutató végez hosszán tartó, úgynevezett állomásozó terepmunkát Afrikában vagy Dél-Amerikában (az ázsiai helyzet egy kicsit jobb képet mutat). Ennek eredménye, hogy nem is alakulhatott ki a téma fóruma a magyar antropológiában.

Miután egy kutató megfogalmazza magának, hogy melyik az a téma, amelyik gondolkodásmódjához legközelebb áll, és felméri azokat az anyagi lehetőségeket, amelyek rendelkezésére állnak, mérlegelnie kell, hogy fizikailag alkalmas-e a kitűzött terepmunka helyszínével járó megpróbáltatások legyőzésére. Ezt a szempontot azoknak, akik saját kultúrájukban végzik kutatásukat, nem kell annyira szem előtt tartaniuk. Sokkal fontosabb azonban azoknak a kutatóknak, akik olyan klimatikus viszonyokkal fognak találkozni terepmunkájuk során, amilyenekkel azelőtt még nem. A szervezet tűrőképessége sok esetben határtalannak tűnik, de vannak olyan

szélsőséges esetek, amelyeket képtelen a kutató szervezete feldolgozni, és akár halállal is végződhet a terepmunka. Minden szervezet máshogy reagál a száraz melegre, a magas páratartalomra vagy a hosszan tartó hidegre.

Természetesen az ilyen dolgok csak a helyszínen derülnek ki, többek között ezért javasolt az *elsődleges terepbejárás*, ami alatt meggyőződhetünk arról, miként reagál szervezetünk a klimatikus hatásokra. Már az elsődleges terepbejárást megelőzően érdemes egy orvossal konzultálni, aki ismeri szervezetünket, és gyógyszereket tud ajánlani arra az esetre, ha megbetegednénk. Ez az orvosi konzultáció a trópusokra utazó számára amúgy is kötelező, hiszen ilyenkor kapja meg a megfelelő oltságokat. A kutatónak azonban akkor is vigyáznia kell egészségére, ha a szomszéd faluban kutat, hiszen kínos dolog betegen végigfeküdni egy terepmunkát. Nemcsak a kárba vesztett idő, hanem a kórházi költségek miatt is. Az elsődleges terepbejárás alkalmával az ilyen problémának többnyire a felszínre kerülnek.

Fontosnak tartom még, hogy vagy a terepbejáráskor, vagy a helyszínen járt személyek kikérdezésével a kutató tájékozódjon a jövődöbeli terepmunka helyszíne felől. Minél több információ áll rendelkezésére, annál kevesebb meglepetés érheti a terepmunka alatt: vagy olyan embereket kell felkutatnia, akik ott élnek, illetve éltek; vagy olyanokkal kell ismerkedni, akik már jártak azon a területen, legjobb esetben végeztek ott kutatást. Egyvalamit azonban nem téveszthet szem elől a kutató; mégpedig azt, hogy ezekre az információkra soha nem szabad száz százalékgig építeni a kutatástervezetet. Minden ember más, mindenkinek más emlékei vannak, ugyanarról a dolgról. Ami az egyiknek kellemes szórakozásként marad meg az emlékeiben, az a másíknak – mivel éppen aznap gyilkos migrénnel küszködött – rossz emlékeket hordoz róla. Ezért aztán az itthon szerzett információkat megfelelő kritikával kell szemlélnünk.

Az ilyen kérdezősködéskor derülhetnek ki az olyan létszükségleti feltételek hiányai, mint a víz, az étel vagy éppen a meleg szállás. Természetesen, ahol a kutatót emberek élnek, ott lennie kell az ő fennmaradásukhoz szükséges feltételeknek. Ezekkel azonban az a probléma, hogy lehetséges, az ott élők is olyan szűkösén élnek, hogy nem fog jutni a kutatónak. Ez utóbbi, természetesen a legszélsőségeesebb esetekben fordul csak elő. Azonban az antropológia tudománya akár mennyire nyitott a komplex kultúrák felé, és ma már sok antropológus megfelelő körülmények között kutathat, vannak még kutatók, akik olyan társadalmakkal foglalkoznak, ahol mindennapi megélhetési gondokkal küzdenek az emberek. Az ilyen helyeken meglehetősen komoly gondot okoz még egy száj etetése, ezért a kutatónak mindig meg kell szerveznie saját ellátását.

A legkézenfekvőbb megoldásnak tűnik az étel megfizetése. A pénz azonban sokszor nem segíti ki a közösséget, mert saját maga sem pénzért szerzi be az ételmezt. Ilyenkor áthidaló megoldásokat kell alkalmazni, ez már a kutatóra és helyzetére van bízva. Pénzt tesz arra félre, hogy kiszállítsa ételét stb.

Ha felmérte az antropológus azt, mi vár rá a terepmunka helyszínén, milyen körülmények között kell kutatnia, érdemes elgondolkodnia azon is, mennyire fogják megviselni ezek a körülmények. A szegényes étkezés, az otthoni arcok hiánya, az idegen nyelv vagy az ismeretlen környezet okozza a jól ismert kultúrsokkot, ami egy legjobb-

¹ Illetve az egyéb afrikai országokban (Dél-Afrika, Botswana, Zambia, Tanzánia, Egyiptom) tett néhány hónapos tanulmányi útjaimon.

ban előkészített terepmunkának is véget vethet. Ha egy kutató nem veszi figyelembe azt, hogy meg lesz fosztva az otthonától és kedvenc tárgyaitól, ételeitől, akkor a terepmunka első felében krízishelyzetbe juthat, ami aztán az idő előrehaladtával egyre jobban feloldódik. Azonban az első időszakban fejeződik be a legtöbb terepmunka, éppen a kultúrások jelensége miatt. Ezért a kutatónak minél jobb munkafeltételeket kell teremtenie önmagának. Lehetőleg magával vinni néhány könnyű személyes tárgyat, fényképeket, zenét, szépirodalmat.

Saját kutatásom nem a terepen (Afrikában) kezdődött, hanem itthon, ahol először is kijelöltem a kutatási helyszínt. A fenti tényeket átgondolva és mérlegelve, a további döntésben nagy szerepet játszott a terület kutatottsága. Érdekes megnézni, hogy mennyire kutatott a kiszemelt területünk. Kik azok, akik ott kutattak, azok milyen megközelítéssel nyúltak a témához, és mikor tették ezt.² Mindezek után megfogalmazódhat bennünk a kérdés, hogy vajon jó-e, ha a terület túlkutatott, vagy rossz?

Ma már kevés olyan terepmunka-helyszín van, ahol valamilyen segély- vagy egyéb szervezet ne végeznék munkáját. Ezek többnyire olyan antropológusokat is alkalmaznak, akik nagyon jól ismerik a területet, és esetleg még segítségünkre is lehetnek a kutatásban. Ha egy adott helyszín már eléggé fel van dolgozva, akkor könnyebb helyzetben vagyunk, mert tudunk mihez hozzányúlni, van miből építkezni. Több adatunk van a területről, megismerhetjük az ottani szociális, politikai, kulturális helyzetet, és így olyan kutatási témát választhatunk, ami már nem kezdetleges antropológiai kérdésfelvetéssel, hanem egy már mélyebb, probléma-orientáltabb kutatással indulhat. Így kutatásunk már érett alapokkal rendelkezhet, amiben mások a fele munkát elvégezték helyettünk.³ De nagyon fontos, hogy ismerjük mások munkáit, mert nincs annál mihasznább érzés, ha olyanon dolgozunk, amit valaki már régen leírt. A kutatott terület tehát előnyösebb pozícióba helyezhet bennünket.

A már feldolgozott területek rossz oldala viszont az, hogy nagyon nehéz újat mondani, hozzátenni valamit is a már meglévő munkákhoz. Nincs esélyünk a saját intellektuális élményen keresztül történő megismerésre. Kevesebb lehetőségünk van arra, hogy a magunk gondolati világából építsük fel kutatási témánkat. A túlkutatott terület megfoszthat bennünket a tudományos kaland élményétől. Ha az első lépésektől kezdve ez nem adatik meg számunkra, akkor egy idő után érdektelenné válhat az egész kutatás.

A módszertan kiválasztásának kényszerítő körülményei

Minden antropológiai módszertan legnagyobb része az antropológustól függ. A kutató saját intelligenciájára van utalva a terepmunka alatt. Ebből kell gazdálkodnia, mivel olyan előre nem látható helyzetekbe fog keveredni, melyekre semmilyen szakkönyvből nem lehet felkészülni.

Az általános álláspont szerint a terepmunka kezdeti szakaszában a kutató semleges dolgokkal foglalkozik. Megfigyel, beszélget az emberekkel, igyekszik bekapcsolódni a tevékenységekbe. Tapasztalataim szerint azonban, némi túlzással állítható, hogy minden terepen eltöltött perc számít. Nagyon drága a magyar antropológusok számára eljutni távoli helyekre, és ott terepmunkát végezni. Bevallva vagy bevallatlanul örülünk, ha néhány hónapot terepen lehetünk, majd talán évek múltán visszatérhetünk megint, és folytathatjuk a munkánkat. Éppen ezért az első pillanattól kezdve el kell kezdeni az irányított munkát. Jómagam szinte az első napon irá-

nyitott interjúkat készítettem, és célirányosan gyűjtöttem adataimat. Mindezzel nem azt akarom mondani, hogy kapkodjunk, vagy pánikszzerűen dolgozzunk. Mindig is úgy érezzük, hogy sürges az idő. Nem jó azonban, ha az ember kétségbe esik! Az antropológiai terepmunka állandóan lomhának tűnik.

Vallom azt, hogy minden terepmunka saját módszertant kíván meg, így számomra, aki nem ismertem a helyi nyelvet, nem nyílt lehetőség a kultúra nyelvben fellelhető aspektusainak megfigyelésére. A tolmács útján szerzett információ, amit később még magyar nyelvre is le kellett fordítanom, nem enged teret és időt az interpretív, szimbolikus és más hasonló beállítottságú antropológiai irányzatok művelésére. Csak olyannal tudtam foglalkozni, amely a szemem előtt zajlik, és cselekvések, illetve tárgyak formájában fejeződik ki. Ilyenek a gazdasági vagy a településszerkezeti megfigyelések, amik kiegészülnek az ökológiai, illetve időbeli változókkal.

Mindvégig egyedül, illetve tolmácsaim segítségével dolgoztam, így más kutató által kontrollálatlan terepmunkákat végeztem. Ez – úgy érzem – néha kutatásom előnyére, néha pedig hátrányára vált. Minden ismeretet először egy jegyzetfüzetbe rögzítettem, majd azokat a munkanaplóban fejtettem ki. Emellett egy szubjektív naplót is vezettem napi rendszerességgel. Mind a szubjektív, mind pedig a munkanaplómból kettő volt, és egyszerre csak az egyiket használtam, míg a másikat egy korábbi terepmunka-helyszínemen hagytam. Ezeket az anyagokat, ha lehetőségem volt, azonnal fénymásoltam. Ha átutazóban voltam egy területen, akkor egyaránt feljegyeztem a helyi népek piacozási szokásait, településszerkezetét, öltözködését, tárgyait, állatállományát és más tárgyasult információhordozókat.

A kém-probléma

Azt hiszem, nem csak Kelet-Afrikában okoz gondot a kutatóknak, hogy kutatásuk helyszínén bizalmatlankodva veszik, ha megszámlálják a helyiek állatait, kérdezősködnék, majd a válaszokat egy jegyzetfüzetbe rögzítik. Később, amikor az antropológus szeretné az országot elhagyni, a határon kerülhet kínos helyzetbe, amikor megkérdezik, hogy miért jegyzetelt ennyit a gazdaságról, a helyi állatokról stb. Egy alkalommal, amikor az etióp–kenyai határon léptem át, és ellenőrizték a térképeimet, az volt a gond, hogy miért vannak bejelölve az egyes területeken a fajták és egyéb növények. Erre még csak szólni sem tudtam, mivel a térképet kölcsönkaptam egy brit barátomtól, aki ezeket a feljegyzéseket készítette. A helyzetemet rontotta, hogy Etiópia éppen akkor állt hadban Eritreával. Egy háborúban lévő országban pedig még jobban kell az ilyesmire figyelni. A jegyzetfüzeteim előkerülése még nagyobb bonyodalmat okozott, és csak hosszas magyarázkodás után engedtek utamra.

² Ezeknek a dolgoknak sokszor politikai vonzatuk is van. Számolnunk kell velük, amikor belekezdünk a témába. Ahogy Geertz mondja: „*A leírás hatalom. Mások ábrázolása nem könnyen választható el a manipulálásuktól*” (Geertz 2000: 35). Az antropológiai kutatások állandóan valamifajta hatalmi erőterben formálódtak, azt próbálták meg kiszolgáltatni (Wolf 2002). Ez Magyarországon, ha nem is ilyen élesen, de azért megfigyelhető.

³ Ezeket a gondolatokat azonban nem kell minden esetben elfogadni, sőt, véleményem szerint az az igazán jó, ha kritikájukat tudjuk adni.

Kétféle kém-problémával kerülhet szembe az antropológus. Az egyik a lokális gyanakvás, amikor a helyiek bizalmatlankodnak, mert azt hiszik, hogy az antropológus a kormány embere. Egyes esetekben, mint például a fejlesztési programoknál, ez részben igaz is lehet. Ilyenkor a kutatónak át kell gondolnia, hogy mit mond a helyieknek. Az első nagy lépés a bizalom megszerzése egy idegen társadalomban. Ennek az egyik legfontosabb eszköze az őszinteség: nem hazudni, orvosnak, tanárnak vagy más személynek beállítani magunkat... Mondjuk el, hogy kik vagyunk, és mit akarunk! Ez mindig pozitív lehet az ő szemükben, hiszen egy messzi földről ideutazott személy, aki rájuk kíváncsi, többnyire imponáló. Az emberek bizalmatlanok, ha megszámlolják az állataikat, lefilmezik a földjüket stb. Ezt a félelmet kell feloldani. Idővel, ha a csoport látja, hogy mit csinál az antropológus ez a feszültség elmúlhat.

A kém-probléma másik része a helyi szervek felől jelentkezhet, akik kémnek nézik az embert. A hivatalos kutatási engedélyek beszerzésével ezt könnyű elkerülni de sokszor, ha ezt előre megkéri az ember, be sem engedik az országba.

Az anyag biztonságos hazajuttatására ma már rendelkezésünkre áll az elektronikus út, amit érdemes megpróbálnunk.

A tolmács-dilemma

A mai antropológia állása szerint tulajdonképpen nem is érdemes belevágni egy olyan kutatásba, ahol az ember nem ismeri a kutatott csoport nyelvét. A nyelvben illetve/és a beszédben rejlő jelentések és struktúrák kutatását hiába haladta már meg a mai tudomány, a kultúra gondolkodás- és cselekvésbeli megnyilvánulásait nem lehet kibogozni a nyelvi viszonyrendszerek nélkül. Ez igazán akkor lesz világos valaki számára, ha egyszer olyan helyzetbe kényszerül, ahol tényleg úgy kell dolgoznia, hogy nem ismeri a kérdezettek nyelvét.

Ennek ellenére a kutatások nagy része tolmáccsal zajlik, legalább addig, amíg a kutató olyannyira jártas nem lesz a nyelvben, hogy egyedül is elboldoguljon a terepen. Tolmáccsal kellett hát nekem is dolgoznom, melynek módszertana hátborzongató nehézségeket és hibaforrásokat rejtegetett. A tények, információk félreinterpretálása, torzulása vagy teljes elvesztése, folyamatosan fennállt a kutatás alatt. Olyan meghatározó tehát ebben az esetben a tolmács szerepe, mint magáé az antropológusé. Tolmáccsal dolgozni azonban, saját fogásokat kíván meg. Esetemben le kellett beszélnem arról, hogy a feltett kérdésre saját maga válaszoljon, és a saját tudását közvetítse felém. Ennek közlése a tolmáccsal (aki szinte biztosan hamar az antropológus barátja lesz a terepen, mivel állandóan egymással vannak), kínos volt és feszültséget teremtett. Ez azonban néhány napon belül elmúlt. Jött azonban a következő gond.

Ha az ember eléri, hogy minden kérdés úgy hangozzék el, ahogy ő szeretné (tehát, ahogy ő felteszi), akkor a tolmácsot meg kell győzni, hogy szó szerint adja vissza azt, amit hallott. Ez nem tűnik olyan nehéz feladatnak, de mivel a kapott válaszokat állandóan ellenőriztem, többször fény derült tévedésekre. Ilyenkor zavarodott javítgatások kezdődtek, amelyeket már nem lehet úgy kezelni a későbbiekben, mint az első válaszokat. Az ellenőrzés tehát fontos. Egy adatra többször, több embertől kell kérdezni, esetleg többféleképpen feltett kérdéssel. Visszatérni néhány nappal később ugyanarra a témára, hogy megbizonyosodjunk, hogy ismételtlen ugyanazt a választ kapjuk-e.

Magának a kérdésfeltételnek is megvan a módja. Soha nem szabad például eldöntendő kérdéseket feltenni. Mindig úgy kell megfogalmazni a kérdést, hogy ne lehessen egy szóval válaszolni rá. Erre jó példa egy 1999-ben rögzített eset a dél-etióp murszikhánál:

R. T.: Az összes állat a magáé, azok közül, ami itt van?

Murszi férfi: Igen

R. T.: Tart itt másnak az állataiból is?

Murszi férfi: Igen.

R. T.: Az előbb azt mondta, hogy ez mind a magáé.

Murszi férfi: Nem. Van itt a nagybátyámtól is állat.

R. T.: Akkor csak a magái és a nagybátyjai vannak itt?

Murszi férfi: Nem. Még van a feleségemnek is állata. (stb.)

Az eldöntendő kérdésre gyakran adhatnak tehát ilyen, úgymond kiterő válaszokat. Ezért például ebben az esetben a helyes kérdésfeltétel az lett volna: – Kié ez a nyáj?

Végül – utoljára, de semmiképpen nem utolsósorban –, hadd szóljak egy kognitív problémáról.

Az idealizált kultúra

A közös tevékenységek alatt derül ki, hogy mi a különbség az állítás és az érzelem között. Én, ha lehet, nagyon sok időt töltök együtt az öregekkel Kelet-Afrikában. Amikor ezek az emberek a kultúrájukról beszélnek, hajlamosak kulturális ideált felállítani. Olyan dolgokról mesélnek, amelyek vagy csak a múltban történtek meg, vagy szeretnék, hogy megtörténjenek. Persze erre a fiatalok is erősen hajlamosak, de az időseknél kifejezetten érzékelhető. Ezeket sokszor nagyon nehéz megkülönböztetni a valóságtól. Azonban az ilyeneket is mindenképpen fontos feljegyezni. Azt, hogy mit szeretnének láttatni, és ennek mi az oka. Minden népnek (és ez nem csak az Európán kívüliekre igaz) van egy elképzelt, idealisztikus történelmi aranykora, amikor a nép által birtokolt terület a legkiterjedtebb volt, az emberek jól éltek stb. Ezt szeretnék visszaállítani, számukra ez az „eredeti állapot”. Az idealizált kultúra érzékeltetése érdekes kutatási téma, és elkerülhetetlenül találkozunk vele a kutató. A társadalmi magasabban állás miatt az informátor sokszor aránytalanul jobb színben akarja feltüntetni a kultúráját... – ez az úgynevezett pozitív idealizált kultúra.

A pozitív idealizált kultúra mellett létezhet a negatív idealizált kultúra. Ez egy olyan törekvés a saját kultúrában élők részéről, amelyben minél negatívabban szeretnék feltüntetni a kutató előtt saját kultúrájukat, helyzetüket. Ilyenkor a túlzott szegénységet mutatják be, annak érdekében, hogy a közösség megnyerje a kutató jóindulatát a támogatásra. Ez nem mindig pénzbeli támogatást jelent, de legtöbbször valami tárgyasult formára vonatkozik. Esetemben például: kötél, óra, gyöngyök stb. Néha szívességgérés formájában nyilvánul meg. „Adjál fel egy levelet, ha Európába érsz; keress meg egy embert, ha Európába mész” stb. Fel kell dolgoznunk azt az élményt, hogy az antropológus az egzotikus idegen, és neki demonstrál a közösség. Az antropológusban sokszor a megmentőt, a problémák megoldóit látják.

Az általam pozitív és negatív idealizált kultúrának nevezett jelenségek ismérve, hogy egyike sem felel meg a valóságnak. Ez az, amit elsősorban szem előtt kell tar-

tanunk, ha az idealizált kultúra bármilyen megnyilvánulásával szeretnénk foglalkozni.

* * *

Rövid cikkemben csak kiragadtam néhány markáns gyakorlati problémát és gondolatot antropológiai terepmunkáimból. Ezekre, értelemszerűen saját példákat hoztam, de mint említettem, minden terepmunka önálló módszertannal kell, hogy rendelkezzen.

Hivatkozások

Geertz, Clifford 2002 Diszciplínák. *Magyar Lettre Internationale*, 47. (2002. tél).
Wolf, Eric 2000 Az antropológia a hatalmi erőterben. *Magyar Lettre Internationale*, 38. (2000. őszi szám)

Giró-Szász András

A katalán politikai és közigazgatási autonómia

Political and Administrative Autonomy in Catalonia

Following the dictatorship of Franco, the first elections in Spain had been held in June 1977, and shortly thereafter the formerly exiled Catalan Autonomous Self-Government, the Generalitat, was restored (its modern-day existence goes back to the republic of 1931–39). The Autonomy Statute came into force in late 1979. According to Title VIII of the Spanish Constitution the territorial organisation of the state is constituted by municipalities, provinces and Autonomous Communities. The autonomy process culminated in the 1980 Catalan municipal elections: Catalan autonomous political authority was definitively returned into the hands of the Catalan government. The competences of the Generalitat (exclusive jurisdiction, jurisdiction promoting legislation, shared jurisdiction, executive jurisdiction) also define the institutions of the autonomous Statute. These form the Generalitat de Catalunya, the name of which derives from the executive body established in 1359 by the feudal assembly in charge of the supervision of the sovereign. The study presents the institutions of the exemplary attempts at autonomy in Europe by surveying the Parliament, the President, the Government, the Ombudsman, the courts, the National Audit Office and the Catalan Autonomous Government's financial policy.

1. Katalónia autonómiája

1977 júniusában tartották a Franco-diktatúra utáni első választásokat Spanyolországban. Szeptemberben pedig királyi rendelettel ideiglenesen visszaállították a korábban száműzetésbe kényszerült Katalán Autonóm Kormányzatot, azaz a Generalitatot, amelynek modern kori története az 1936–39-es köztársaság idején kezdődik.

Az Autonómia Statútum 1979 végén lépett életbe a katalán népszavazás, az országos Cortes jóváhagyása és a király ellenjegyzése után. A spanyol Alkotmány VIII. fejezete meghatározza az állam területi szervezetét, ami községi, tartományi és autonóm közösségi szintet említ. A VIII. fejezet 3. cikke (143–158. §) foglalkozik a régiók szintjeivel. Meghatározza az autonómiajog érvényesítésének két lehetséges módját (143. és 151. §), amelyek közül Katalónia a gyorsabb és egyszerűsített lehetőséget választotta. Előírja a statútumok létrehozásának módját és tartalmi kritériumait. A 148. és a 149. § meghatározza az autonóm közösségek lehetséges jogkörét és az állam kizárólagos, elidegeníthetetlen jogköreit. Az előbbi csoportba tartoznak azok, ahol a régió területi határain belül maradván, országos érdeket nem érintve születnek döntések. Az állam kizárólagos jogkörébe tartoznak többek között az alkotmányos jogok és kötelezettségek, állampolgárság, idegenrendészet, nemzetközi kapcsolatok, fegyveres erők és igazságszolgáltatás.¹ Ezeket a feladatköröket vé-

¹ Az alkotmány még a következőket sorolja fel: törvényhozás a kereskedelem, büntetőjog, büntetés-végrehajtás és eljárás területén, munkaügyi törvényhozás, polgári törvényhozás, szellemi és ipari tulajdon védelme, külkereskedelem, bank- és biztosítás-

gignézve nyilvánvalóvá válik, hogy ágazati kérdésekben mindkét szint jelentős szerepet kaphat. Az esetleges összeütközéseknek, hatáskör megosztási vitáknak az alkotmány próbál elébe menni. Ezért megjelöli, hogyha az állam dönthet, de csak az autonóm közösségek illetékességének tiszteletben tartása mellett.² Vannak olyan témakörök, amelyeket illetően az állam csak az alapszabályokat fekteti le, a továbbfejlesztés és végrehajtás már helyi feladat.³ Egy harmadik csoportot alkotnak azok az ügyek, amelyekben az állam elsőbbsége csak a többi régiót vagy az egész nemzetet érintő kérdésekre korlátozódik.⁴

A Katalán Autonomia Statútum felépítése hasonlít az alkotmányéhoz. A Preambulum kimondja, hogy „a katalán nép visszanyeri öngazgatási intézményeit”, és hogy a statútum „Katalónia kollektív identitásának kifejezője és meghatározója intézményeinek, az állammal való kapcsolatának a más nemzetiségekkel és régiókkal való szabad szolidaritás keretén belül.”

2. A Katalán Autonóm Kormányzat: a Generalitat

Mint a fentiekből kiderül, a spanyolországi demokratikus átmenet adott lehetőséget a katalán önkormányzatiság intézményrendszerének kiépüléséhez. Az 1977-es törvényhatósági választások után ideiglenes katalán vezetést (Generalitat de Catalunya) állítottak fel, amelynek jogköreit az 1978-as spanyol alkotmány, illetve az 1979-es autonómiákról szóló alaptörvény határozta meg, amelyet még abban az évben az országrész saját alkotmánya – statútuma – erősített meg. Ezt a folyamatot legvégül az 1980-as katalán törvényhatósági választások koronázták meg, amelyek következtében a katalán autonóm politikai hatalom végérvényesen visszaszállt a katalán kormány kezébe.

A Generalitat kompetenciái négy csoportba sorolhatók:

- kizárólagos hatáskörök;
- törvénykezést továbbfejlesztő hatáskörök;
- megosztott hatáskörök;
- végrehajtási hatáskörök.

A Generalitat az autonóm alaptörvény lehetőségeivel élve három intézményt integrál magába:

- a Parlamentet,
- a Generalitat elnökét,
- és a végrehajtó hatalmat gyakorló Kormányt.

ügyek, súly- és mértékrendszer, általános gazdasági tervezés, általános pénzügyek és államadósság, általános kutatás–fejlesztés és ezek koordinációja, nemzetközi egészségügyi intézkedések, társadalombiztosítási törvényhozás, közigazgatási törvényhozás alapjai, tengeri halászat, kereskedelmi flotta, vasutak, posta, távközlés, hírközlés, vízkészlet, környezetvédelmi törvényhozás alapjai, közérdekű közmunkák, bányászat és energetikai rendszer alapjai, fegyverek és robbanóanyagok gyártásának, értékesítésének, használatának rendje, sajtó, rádió és televízió, Spanyolország kulturális értékeinek védelme, közbiztonság, akadémiai és egyetemi címek elnyerésének szabályozása, állami célokat szolgáló statisztika, népi tanácsok összehívásának engedélyezése.

² Ilyen például a tengeri halászat.

³ Ilyen például a munkaügy.

⁴ Ilyenek például a vasutak, a vízkészlet szabályozása.

Ezek az intézmények együttesen alkotják a Generalitat de Catalunya-t, amely az 1359-ben létrehozott és az uralkodó ellenőrzésével megbízott rendi gyűlés végrehajtó szervének történelmi nevét viseli.

Az Alkotmánnyal, valamint az autonómiát szabályozó Alaptörvénnyel konform katalán törvények az említett intézmények szerint funkcionálisan csoportosíthatók, s mintegy saját alaptörvénnyé állnak össze, amelyek közül talán az 1982/3. törvény a legfontosabb, amely a fentebb felsorolt három intézményt határozza meg és szabályozza.

3. A Katalán Parlament

„A Parlament a katalán népet reprezentáló és a törvényes hatalmat gyakorló szerv, amely jóváhagyja a költségvetéseket, ösztönzi és kontrollálja a kormány politikai cselekvését, és gyakorolja az Alkotmány és a saját Alaptörvénye által biztosított hatásköröket. A Parlament sérthetetlen, tagjai mentelmi jogot élveznek.”⁵

A katalán önkormányzatiság, autonómia legfontosabb szerve, amely a katalán népet reprezentálja, a katalán nép által választva, s így biztosítva demokratikus legitimitását. Az Alaptörvény meghatározza hatáskörét:

- a törvényes hatalom gyakorlása;
- a költségvetések jóváhagyása;
- a kormányzat politikai cselekvéseinek kontrollja.

A négyévente választott, egykamaras törvényhozó gyűlés képviseli a katalán népet. A Katalóniában betöltött szerepén túl kapcsolat fűzi a spanyol állam alkotmányos szerveihez is. Így például a Szenátus tagjai közül hatot a Parlament nevez ki.⁶ Ezenkívül törvényjavaslatokat nyújthat be a spanyol Képviselőház (Cortes Generales) elnökéhez; hatáskör-delegálással kapcsolatos törvénytervezet elfogadását, vagy a közösség érdekeit érintő nemzetközi megállapodások megkötését kérheti a kormánytól; illetve az Alkotmánybírószághoz fordulhat saját kompetenciáját érintő vagy megkérdőjelező országos törvények vagy törvényerejű rendeletek alkotmányosságának ügyében.

A Parlament 135 képviselőből áll, akik hivatali idejük alatt sérthetetlenek, és mentelmi jogot élveznek. Kötelességük a vitákon, a szavazásokon és a bizottsági munkában részt venni, mivel minden katalán képviselő legalább egy parlamenti bizottságnak a tagja. A katalán parlamentben legalább öt fő szükségeltetik a frakcióalakításhoz (grup parlamentari), azonban ennek az öt képviselőnek azonos párthoz vagy választási koalícióhoz kell tartoznia. A parlamenti munka megszervezéséért felelős Házbizottság (Mesa de Parlament) a Házelnökből, a két elnökhelyettesből és a négy titkárból áll.

Létezik egy 23 tagot számláló Állandó Gyűlés (Diputacio permanent), amely a teljes plénum ülésein⁷ kívül eső időben helyettesíti azt. A Parlament központja Barcelonában található, de az Alaptörvényben meghatározottak szerint Katalónia bármely más területén is működhet.

⁵ A spanyol autonómiairól szóló Alaptörvény 29. és 30. cikkelye

⁶ A spanyol szenátusba 46 szenátort az autonóm közösségek jelölnek ki a területi és az arányossági elv ötvözete alapján. Minden autonóm közösség legalább egy tagot jelöl, továbbá a területén él minden egymillió lakos után egy újabbat.

⁷ Két rendes ülészak létezik: szeptembertől decemberig és februártól júniusig. Ezenkívül lehetnek rendkívüli ülészakok is.

Minden törvényhozási periódus négy évig tart, s tagjai közvetlen, szabad és titkos választások útján kerülnek be, reprezentálva teljes Katalóniát.

A Parlamentet alkotó képviselőknek megvan a joguk a plenáris üléseken, valamint a bizottságokban való részvételre, és mindkettőben gyakorolhatják szavazati jogaikat. A képviselők nincsenek alárendelve mandátumuknak, és függetlenül szavaznak, amelyért nem vonhatók felelősségre.

A Parlament struktúrájának alapját a képviselői csoportok alkotják, amelyek politikája határozza meg a tényleges parlamenti munkát. Minden parlamenti csoport szövívője, frakcióvezetője, együtt a parlament elnökével és egy titkárával alkotják a „Szövívői” Tanácsot, amely meghatározza a parlament előtt álló feladatok végrehajtási rendjét, azokat a kritériumokat, amelyek elősegítik az esetleges viták és nézeteltérések rendezését, és meghatározzák a Bizottságok feladatait.

A Parlament összeülhet rendes és rendkívüli ülésen, amelyeknek összehívásához a képviselők többségének igénylése szükséges, határozatképességéhez pedig a jelenlévők többsége.

A Parlament hatalmában van megválasztani és posztjáról elmozdítani a Generalidad elnökét, ezáltal kontrollálni, befolyásolni vagy bírálni az aktuális politikát és a Kormány igazgatási intézkedéseit. Különböző technikák által gyakorolhatja a Parlament ezeket a funkcióit. Időrendben ezek a következők:

- A beiktatási szavazáskor, amikor a Generalidad Kormányának elnökjelöltje beteszti programját, amellyel kezdetét veszi egy törvényhozási ciklus.
- A joga a konstruktív bírálatra a Kormány, az Elnök aktuális politikáját illetően, s javaslatot tehet egy az ezt helyettesítő alternatív megoldásra.
- Ha olyan bírálat fogalmazódik meg, amely a képviselők abszolút többségének támogatását élvezzi, a Kormánynak és az Elnöknek le kell mondania.
- A bizalmi kérdés, amely az elnöki politika vagy a kormányprogram parlamenti képviselők általi támogatását követeli meg egy adott időben.

A Katalán Parlament szervezetileg a következőkből épül fel:

- az Elnök és a Házbizottság,
- a Plénum,
- a Bizottságok,
- a Képviselőház.

A törvényhozási eljárás

Az autonómiáról szóló Alaptörvény meghatározza, hogy a Parlament gyakorolja a törvényhozási hatalmat a törvények előkészítése és elfogadása által. Törvények kezdeményezése származhat maguktól a képviselőktől, a végrehajtó hatalmat gyakorló kormánytól, politikai szervezetektől, vagy akár lehet népi kezdeményezés is. Akármelyik törvényjavaslat, amelyik elfogadásra kerül, kötelezően megjelenik a Katalán parlament Hivatalos Közlönyében, a Boletín Oficial del Parlament de Catalunya-ban.

A törvénytervezet közzététele után 15 napon belül a parlamenti csoportok vagy a képviselők önállóan módosításokkal élhetnek. Ezeket a módosításokat és kiegészítéseket figyelembe véve és azokat beillesztve kerül ezek után a törvényjavaslat a Tábla elé, majd innen – egységbe szerkesztése után – legvégül a parlament plénuma elé.

Az így elfogadott törvényeket a király mint államfő nevében a Generalidad Elnöke hirdeti ki a Parlament jóváhagyásával.

A Generalidad Elnöke általi kihirdetés után 15 napon belül a törvény szövegének meg kell jelennie a Katalán Generalitat Hivatalos Naplójában, a Diari Oficial de la Generalitat de Catalunya-ban, illetve a spanyol nyelvű változatának, az Állami Hivatalos Közlönyben, a Boletín Oficial del Estado.

A Parlament feladata értesíteni és tájékoztatni azokat a szenátorokat, akik a Katalán Autonóm Kormányzatot képviselik a spanyol Cortes-ben, előkészíteni az új törvénynek a spanyol Cortes Képviselőháza előtti bemutatását, kérni a spanyol kormányt a törvény átvételére és beillesztésére, illetve annak alkotmányos megfeleltetésére, s végül kérni a központi kormány segítségét és együttműködését az esetlegesen felmerülő hatásköri konfliktusok feloldásában.

Az elnök

Spanyolország alkotmányos monarchia, de regionális szinten saját elnöki rendszer alakult ki. Az elnököt a parlament választja saját soraiból, de a király nevezi ki. Politikailag az elnök az autonóm közösség törvényhozó gyűlésének felelőse, s összetett feladatainak ellátásában egy kabinet segíti. *„Irányítja és összehangolja a Végrehajtó Tanács vagy Kormány tevékenységét, és ellátja a Generalitat legfelső képviselőt, és a Spanyol Állam rendes képviselőt Katalóniában”*.⁸

Az Elnök képviseli magát a Házat, gyakorolja hivatalát, miközben fenntartja a rendet a viták alatt, s levezeti azokat. Betartja és betartatja a házszabályokat, azon jogköreinél fogva, amelyeket az alkotmány, a törvények, valamint a házszabály biztosít számára.

Az elnöki tevékenység összeférhetetlen bármely más közfunkcióval vagy közszerepléssel, illetve szakmai vagy gazdasági tevékenységgel.

A Házbizottság

A parlamenthez tartozó irányító szervezet, amelynek tagjai: az elnök, a két alelnök, a négy titkár.

A Plénum

A ház legfőbb szerve, ahol azoknak a vitatott kérdéseknek a végső változatáról döntenek, amelyeket az alkotmány a Katalán Parlament hatáskörébe sorolt. Az elfogadáshoz a parlamenti képviselők többségének igenlő szavazata szükséges.

A Bizottságok

A parlament legfőbb eszközei az aktuális problémák kezelésénél. A Katalán Parlamentben hat kategóriában felállított bizottság működik:

- Az állandó törvényhozó bizottságok (comissions permanents legislatives);
- Az állandó, de nem törvényhozó bizottságok (comissions permanents no legislatives);
- Egy-egy konkrét törvényhez kapcsolódó bizottságok (comissions de legislatura);
- A vizsgáló bizottságok (comissions d'enquesta o d'investigacio);

- A tanulmányozó bizottságok (comissions d'estudi);
- A különleges feladatokkal felruházott bizottságok (comissions parl. amb funcions específiques).

A Parlament funkcióját a Plénüm és az állandó bizottságok gyakorolják. A plénüm a ház legfőbb orgánuma, míg a bizottságoknak a törvényjavaslatok részletes előkészítésében és jóváhagyásában van szerepük. A bizottságokba azok a parlamenti politikai csoportok delegálhatnak tagot, tagokat, amelyek minimálisan öt mandátum-hellyel rendelkeznek. Minden politikai párt vagy választási koalíció egy időben csak egy parlamenti csoportban tevékenykedhet, s a képviselők is csak egy frakciónak lehetnek tagjai.

4. A Kormány

A Katalán Autonóm Kormányzat másik fontos eleme a végrehajtó hatalmat gyakorló Kormány, végrehajtó és adminisztratív feladatkörökkel. Az elnökből és a tanácsosokból áll, akiknek feladatköre egymástól jól elhatárolható. Az általuk alkotott Kormány egységesen lép fel a Parlament előtt.

A kormányzó tanács testületi szerv, amely az elnök irányítása alatt megszabja az autonóm közösség politikájának az irányvonalait, törvényjavaslatokat terjeszt a törvényhozó gyűlés elé, amelynek egyébként beszámolási kötelezettséggel tartozik, s gyakorolja a szabályozó hatáskört.

A regionális kormány összetételére és működésére vonatkozó szabályokat a Katalán Autonómia Statútum tartalmazza, és azok a helyi törvények szabályozzák, amelyek csoportja a „kormányzásra és az igazgatásra vonatkozó törvény” elnevezést viselik.

Szervezetében három szint különböztethető meg:

- a fentiekben már kifejtett elnöki funkció;
- maga a kormányzótanács;
- a szakminisztériumok.

A kormányt végeredményben az autonóm közigazgatás egyes ügyosztályainak, vagyis a minisztériumoknak a vezetői alkotják. Hatáskör híján, regionális szinten – így a Katalán Autonóm Közösségben is – hiányoznak a szuverenitást érintő kérdésekben illetékes minisztériumok: a külügy; a hadügy; az igazságügy.

A katalán kormány 13 minisztériumból áll: az elnökség; a mezőgazdasági; a népjóléti; a kulturális; a gazdasági és pénzügyi; az oktatási; a belügyi; az ipari és kereskedelmi; az igazságügyi; a környezetvédelmi; a területfejlesztési és közmunkaügyi; az egészségügyi és társadalombiztosítási; a munkaügyi.

A kormány székhelye Barcelonában, Katalónia fővárosában található, de szervezeti és alegységei Katalónia más helyein is megtalálhatók, megfelelően ezáltal a decentralizációs és egyben koordinációs feladatának.

4/a. A Kormány funkciói

- Az Elnök hívja össze a Tanácsot.
- A tanácskozás és az azt követő megegyezés érvényessége attól függ, hogy a többség – az Elnököt is beleértve – magáévá tudja-e tenni a javaslatot. A szavazást úgy hajtják végre, hogy az Elnök szava legyen a döntő, azaz, amennyiben teljesen megoszlanak a szavazatok egy kérdésben, az elnöki szavazat ügydöntő jelentőséggel bír.

- Az eredményeket okiratban rögzítik, amelyet a titkár foglal írásba.
- A Kormány tagjai a kormányüléseken elhangzottakkal kapcsolatban titoktartási kötelezettséggel bírnak.
- A Kormány létrehozhat bizottságokat időszakos és állandó jelleggel egyaránt, amelyek tevékenységének igazodniuk kell a Kormány irányelveihez.
- A Kormány által kibocsátott határozatokat az Elnöknek és a közreműködő tanácsosoknak el kell látniuk kézjegyükkel.

Az irányelveket, rendelkezéseket és a kormány által kibocsátott okiratokat meg kell jelentetni a Katalán Generalitat Hivatalos Naplójában, a Diari Oficial de la Generalitat de Catalunya-ban.

4/b. A Kormány hatáskörei

- Gyakorolja a hatalmat az előírásoknak és a rá vonatkozó szabályoknak megfelelően.
- Meghatározza a Kormány cselekvési direktíváit.
- Kidolgozza és végrehajtja a Katalán Autonóm Kormányzat költségvetési irányelveit.
- Jóváhagyja a törvénytervezeteket, kormányhatározatokat hoz.
- Jóváhagyja vagy elutasítja az eléterjesztett törvényjavaslatokat.
- Kinevezi vagy megfosztja hivatalától a közigazgatás magas tisztségviselőit.
- Kinevezi a Katalán Autonóm Kormányzat képviselőit a különféle intézményeknél, szervezeteknél, vállalatoknál.
- A Konzultációs Tanács tagjai egy részének kinevezése.
- A nemzetközi egyezmények és szerződések végrehajtásához szükséges szabályozások átvétele.
- Más Autonóm Közösséggel való együttműködési egyezménytervezetek jóváhagyása.
- A Konzultációs Tanáccsal való előzetes egyeztetés után meghatározza az alkotmányellenes beavatkozások körét.
- Elősegíti az Alkotmánybíróság elé kerülő hatásköri konfliktusok feloldását, megbeszélést folytat az alkotmányellenes kérdések körében, amelyek kapcsolatba hozhatók Katalóniával.

5. Egyéb intézmények

Meg kell említenem három olyan új keletű intézményt, amelyek a katalán jogrendszeren belül jöttek létre, a katalán statútumban előirányzottaknak megfelelően. Mindhárom intézmény az autonóm állam intézményi fejlődése révén alakult ki.

- Az Ombudsman Hivatala (Sindic de Greuges);
- Számvevőszék (Sindicatura de Comptes);
- Konzultatív Tanács (Consell Consoltiu).

5/a. Az Ombudsman Hivatala

Az Ombudsman Hivatala egy olyan új intézménye a katalán közigazgatásnak, amelynek csak nagyon közvetett előzményei vannak a katalán intézményrendszerben, illetve jogrendben. Feladata, hogy megpróbáljon válaszolni azokra a társadalmat valamilyen formá-

ban – általában negatívan – érintő kérdésekre, amelyek előállhatnak az államhatalom gyakorlása közben.

Az 1978-as spanyol Alkotmány felvetette az Ombudsmani Hivatal lehetőségét mint a spanyol parlament, a Cortes Generales részét, azzal a feladattal, hogy az Alkotmány által biztosított jogokat védelmezze, kontrollálja, és esetlegesen felülvizsgálja a közigazgatás tevékenységét. Mindezen feladatairól, illetve azok ellátásáról a parlamentnek tartozik számadással.

Az 1979-ben elfogadott, a katalán autonómiáról szóló Alaptörvény kimondta, hogy az Alkotmány által biztosított intézményi kereteken belül és összehangolva ezzel a katalán Parlament élhet azzal a lehetőséggel, hogy megteremtí az Ombudsmani Hivatal intézményét.

A katalán Ombudsmani Hivatal feladata, hogy védelmezze az állampolgárok alapvető szabadságjogait a törvényhozó és végrehajtó hatalom általi esetleges csorbításokkal szemben, valamint hogy a Katalán Autonóm Kormányzat közigazgatási feladataival járó esetleges – a köz és az egyén érdekeit sértő – következményeket az Alkotmány által biztosított lehetőségei szerint orvosolja. Mindezekben felül természetesen felülvizsgálhatja valamennyi helyi katalán szervezet és intézmény tevékenységének jogszerűségét.

A Katalán Parlament választja abszolút többséggel, a mandátuma öt évre szól, amely időszak alatt minden, a feladatai ellátásához szükséges hatáskör biztosítva van számára.

5/b. A Számvevőszék

A Számvevőszék a katalán közösségi szektor pénzügyi és számviteli ellenőrzését végzi anélkül, hogy sértené a spanyol Állami Számvevőszék jogköreit. Éves jelentést tesz a Parlamentnek, amely azt elfogadja és közzéteszi. Tagjait hat évre választja a Parlament, három évente ismétlődő turnusokban.

5/c. A Konzultatív Tanács

A Konzultatív Tanács, amely teljes objektivitással és függetlenséggel véleményezi a Generalitat tevékenységének és az alkotmánynak, illetve a Statútumnak az összhangját. Véleményének nincs kötelező ereje, de figyelembe veszik. Tagjait a Kormány választja négy évre.

5/d. A Bíróságok

A Bíróságok szerepe is sajátos. Az autonóm közösségek bizonyos szerepet kaptak a bírói hatalom szervezetét illetően is. Az alkotmány 152. cikkelye értelmében az autonóm közösségen belül az igazságszolgáltatás csúciszerve a Főtörvényszék (Tribunal Superior de Justicia), amely a Legfelsőbb Bíróság hatáskörének sérelme nélkül és összhangban a bírói szervezetről szóló törvény előírásaival működik. A Statútum előírja, hogy az autonóm közösség milyen feltételek között s formában vesz részt a területén kialakítandó bírói illetékességi körzetek megszervezésében.

A feladatai közé tartozik, hogy bírói ellenőrzést gyakoroljon az autonóm közösség kormánya és adminisztrációja felett.

A katalán statútum külön rendelkezik az igazságügyi szférát érintő jogkörökről:

- a területi szervek határozzák meg az igazságügyi szervek működésének területi kereteit;
- segítik a bíróóságok és a közjegyzői irodák szervezését és alapítását.

6. Humán erőforrások

Az autonóm közösségeknek saját személyi állományuk van, amit vagy az állam adott át számukra, vagy maguk alakítottak ki. A hivatalok és a személyzet átadása az állam részéről már az előautonómiák idején megkezdődött. A képzett szakemberek megtartása érdekében a katalán státútum választási jogot biztosított az átadott személyzetnek a közösségi és az állami közszolgálat között.

1984. augusztus 2-án törvényt fogadtak el a közszolgálat reformjáról, amely kimondta az állami és az autonóm közösségi közfunkció közötti teljes mobilitás elvét. A törvény lehetővé tette, hogy az autonóm közösségek szerződéses alkalmazottaikat funkcionáriusként integrálják be. Arra is lehetőséget kaptak, hogy saját közszolgálatukról maguk törvénykezzenek.

A közfeladatok formai struktúráját azokkal a testületekkel lehet leginkább definiálni, amelyeket a köztisztviselők alkotnak, azáltal, hogy munkahelyükön egyfajta osztályozás következtében csoportokba sorolják őket. Ők irányítják a katalán közigazgatást, a hivatalokat, az autonóm intézményeket és a társadalombiztosítás szervezeteit.

A személyek besorolása:

- Köztisztviselők: akik kinevezésük és elnevezésük értelmében, pályafutásukat alárendelik a közjónak és jognak beépülve a katalán közigazgatás szervezeteibe, és munkájukat a költségvetésből fizetik.
- „Esetleges” személyek: amely forma azokra vonatkozik, akiket az elnök vagy a tanácsosok neveznek ki nem állandó feladattal, bizalmi vagy tanácsadói munkakörbe.
- „Átmeneti” személyek: azok, akik elnevezésüknek megfelelően átmeneti jelleggel dolgoznak a közszolgálatban, s nem ez a fő tevékenységük.
- A munkaszemélyzet: akik elvégzik a közigazgatáshoz tartozó – általában a végrehajtással kapcsolatos – természetes munkákat.

7. Hatáskörmegosztás és együttműködés a központi és az autonóm kormányzat között

Az autonóm kormányzat és a központi kormányzat közötti hatásköri megosztást a spanyol alkotmány határozza meg lehetőségként, és a katalán státútum kodifikálja első jogként. A spanyol és a katalán alkotmányjog három önkormányzati hatáskört különböztet meg:

- Kizárólagos önkormányzati hatáskör,
- Átruházott és megosztott hatáskör,
- Végrehajtói hatáskör.

Létezik még egy negyedik – különleges – hatáskör, amely a közbiztonsági szervekről rendelkezik.

7/a. A kizárólagos hatáskör

A kizárólagos hatáskör értelmében a spanyol parlament és a központi kormány a decentralizálás jegyében lemondott bizonyos kompetenciákról az autonóm önkormányzat törvényhozása és végrehajtó hatalma javára.

Katalónia esetében ezek a következők:

- az önkormányzat intézményeinek szervezeti rendszere;
- katalán polgári jog;

- a katalán polgári jogból eredő perrendtartási és közigazgatási normák;
- kultúra irányítása;
- történelmi és műemlékek gondozása fenntartása és működtetése;
- levéltárak, könyvtárak, múzeumok fenntartása és működtetése;
- tudományos kutatás és az oktatásból a zeneoktatás;
- közigazgatás;
- területfejlesztés és városrendezés;
- erdőgazdálkodás és természetvédelem;
- közegészségügyi és járványügyi hatáskörök;
- idegenforgalom;
- közmunkák, amennyiben csupán Katalónia területét érintik;
- úthálózat-fejlesztés és -fenntartás, amennyiben csupán Katalónia területét érintik;
- közlekedés, kikötők és repülőterek;
- víziergia hasznosítása: termelőegységek, elosztás és energia-szállítás;
- halászat, amennyiben csak Katalónia vizeit érinti;
- kézművesség;
- gyógyszerárak működésének szabályozása; közbeszerzések;
- szövetkezetek;
- kereskedelmi, ipari és hajózási kamarák;
- szakmai kamarák;
- alapítványok és egyesületek;
- szociális gondozás;
- ifjúságpolitika;
- nőpolitika;
- kiskorúak gondozása;
- sport;
- reklámszabályozás, szórakoztató rendezvények, kaszinók, szerencsejátékok és fogadások; statisztika.

A kizárólagos hatáskörökkel kapcsolatban a katalán alaptörvény, a statútum leszögezi: „*Kizárólagos hatáskörei gyakorlásában a Generalitatot illeti a törvényhozás, a szabályozás és a végrehajtás, valamint az ellenőrzés joga*”.

7/b. Az átruházott és megosztott hatáskörök

Az átruházott és megosztott hatáskörök tekintetében az állam bizonyos saját hatásköreit delegálja, ideiglenesen átruházza az autonóm hatóságokra, illetve egyes hatásköröket közösen gyakorol velük.

Katalónia esetében ide tartoznak: a gazdasági kérdések, az oktatás, a rádió és televízió, az egészségügy és az igazságszolgáltatás.

A gazdaságot illetően, a katalán alaptörvény szerint, a spanyol állam általános gazdasági és monetáris politikáját tiszteletben tartva kell a Generalitatnak hatásköreit gyakorolnia a következő területeken:

- A katalán gazdaság tervezése.
- Ipari normák, amelyek nem lehetnek ellentétben a biztonsági, egészségügyi vagy honvédelmi szempontból hozott központi állami intézkedésekkel, rendelkezésekkel. Nem terjedhetnek ki az autonóm normatívák a bányajogra, a szénhidrogén- és nukleáris szektorra.

- A központi állami szervek által elrendelt ipari struktúra-átalakítás végrehajtása.
- Mezőgazdaság és állattenyésztés.
- Belkereskedelem és fogyasztóvédelem.
- Az autonóm önkormányzat saját állami szektorának irányítása.

Az igazságügy terén az autonóm kormány – meghatalmazottként – gyakorolhatja mindazokat a jogokat, amelyeket a bíróságokról szóló törvények a központi végrehajtó hatalomnak átadnak:

- A katalán Generalitat szabja meg a területén működő bíróságok területi illetékességét, illetve felel a bíróságok infrastruktúrájáért.
- A bíróságokról szóló törvény betartása mellett, az autonóm önkormányzatnak kezdeményezési joga van az illetékes szervek felé, hogy pályázat meghirdetését kérhesse a Katalóniában betöltetlen bírósági helyekkel kapcsolatban.
- Az állami törvények tiszteletben tartása mellett a Generalitat nevezi ki a Katalán Autónomia területén működő közjegyzőket, illetve a cégnyilvántartó hivatalok vezetőit.

A közoktatás területén a katalán kormány teljes hatáskörrel bír a közoktatás minden szintjén és formájában, amennyiben rendelkezései nem ütköznek a spanyol alkotmány 27. cikkelyébe, amely az oktatáshoz való alkotmányos jogot és az egyetemek autonómiáját rögzíti, valamint az e cikkelyből eredő törvényekbe. A Generalitat kompetenciája kiterjed új egyetemek alapítására is. Katalóniában jelenleg kilenc egyetem (8 állami és 1 magán) működik, összesen 185 000 hallgatóval.

Oktatási kérdésekben a spanyol állam fenntartja magának a jogot az egyetemi diplomák és címek elnyerésének, odaítélésének és equivalenciájának szabályozására.

A katalán közoktatásban 1 157 000 tanuló részesül és 42 000 pedagógus áll közalkalmazottként önkormányzati alkalmazásban.

A médiumokat illetően, a Generalitat parlamentje illetékes törvénykezni minden olyan esetben, amelyben az állam e tárgyban hozott jogszabályai nem sérülnek. Az autonóm önkormányzat gondoskodik egyben a sajtóval kapcsolatos állami jogszabályok végrehajtásáról is. A katalán kormánynak joga van saját rádiót, televíziót és nyomtatott sajtóterméket alapítani, fenntartani és szabályozni. Jelenleg két televíziója és négy rádióállomása van a katalán önkormányzatnak, és valamennyi katalán nyelven sugározza adását.

A közegészségüggyel kapcsolatos önkormányzati hatáskör lehetővé teszi a jogalkotást minden olyan téren, amelyet az állami jog az egészségügyi ellátás és a társadalombiztosítás terén nem szabályoz. A Generalitat hatásköre nem terjed ki az egészségügy finanszírozására és a gyógyszerellátással, forgalomba hozatallal kapcsolatos kérdésekre.

7/c. A végrehajtó hatáskör

A végrehajtó hatáskör – a spanyol alkotmány és a katalán alaptörvény szerint – azt jelenti, hogy a központi állami hatályos jogszabályok végrehajtásáért egyes területeken az önkormányzat a felelős. A főbb végrehajtói hatáskörök a következők: büntetés-végrehajtás; munkaügy; szellemi és iparjog; súlyok és mértékek; nemzetközi vásárok; állami tulajdonú múzeumok, levéltárak és könyvtárak; tengeri és légikikötők; az áru- és utasszállítás szabályozása; tengeri mentés; ipari hulladékok kezelése.

Az állam közbiztonsági szervei felett (csendőrség, országos rendőrség) az autonóm önkormányzatnak nincs hatásköre. E testületek irányítása kizárólagos jelleggel a központi végrehajtó hatalom kezében van. A madridi központi spanyol kormány helyi kép-

viselője minden autonóm tartományban, így Katalóniában is az ún. Delgado del Gobierno, akinek tisztsége kormány megbízottként vagy prefektusként fordítható magyarra. Szemben a Franco-éra mindenható helytartóival (Gobernador Civil), akiknek intézményes megszüntetését a katalán kormány harcolta ki 1997-ben, a Delgado del Gobierno csupán a csendőrség és a rendőrség tevékenységét hangolja össze az adott autonóm közösségben.

A csendőrség (Guardia Civil) feladatai közé tartozik országszerte az antiterrorista tevékenység, az államellenes bűncselekmények felderítése, a szárazföldi és a tengeri határőrizet, a vámrendszert, a lakott területeken kívüli közlekedés-rendszert, s ugyanitt a közbiztonság.

Az országos rendőrség (Policía Nacional) a köztörvényes bűncselekményeket üldözi, ellátja az idegenrendészeti teendőket és a légi határok őrzését.

A városi önkormányzatok felügyelete alá tartozó helyi vagy városi rendőrségek (Policía Local vagy Guardia Urbana) feladata lakott területen belüli közlekedésrendészeti és közbiztonsági feladatok ellátása.

Ebbe a látszólag bonyolult rendszerbe illeszkedik bele az 1983-ban létrehozott katalán autonóm rendőrség, a Mossos d'Esquadra (a „Svadronos fiúk” név a XVIII. századi katalán rendőrség elnevezésére utal). Bár a spanyol alkotmány lehetővé teszi az autonóm kormányok részére saját rendfenntartó erő létrehozását, ezzel a joggal csupán a katalánok és a baszkok éltek eddig Spanyolországban. Miután a katalán kormány létrehozta saját rendőr-akadémiáját, körültekintően és fokozatosan kezdte meg kivezénylésüket. A Mossos d'Esquadra 2000 végéig valamennyi katalán megyében átveszi a spanyol rendőrség legtöbb feladatkörét.

8. A Katalán Autonóm Közösség finanszírozása

8/a. A katalán gazdaság

Katalónia területe 31 895 km², amely nagyságrendileg hasonló Belgiuméhoz vagy Hollandiáéhoz. Földrajzi elhelyezkedése miatt tranzitszeret játszik Európa és a többi spanyol régió között, Spanyolországon belül pedig kiemelkedő turisztikai célpont a Földközi-tenger menti sávja. Szegényes energiaforrásai és ásványianyag-ellátottsága ellenére Spanyolország bruttó nemzeti jövedelmének csaknem 20%-át (1999-ben 19,17%),⁹ aktív népességének pedig 16,6%-át adja – miközben területe mindössze az ország 6,4%-a. Az egy főre jutó GDP 1999-ben 2 584 000 peseta volt, ami a spanyol átlagot 23%-kal haladta meg.

Katalónia gazdaságának teljesítménye kiemelkedő Spanyolország gazdasági fejlődésében, és jelenleg is „híd” szerepet játszik Európa irányában.

A XIX. század elején a nagy mezőgazdasági hagyománnyal rendelkező Andalúzia és Extremadura voltak a legfejlettebb spanyol régiók. Katalónia egy főre jutó jövedelme a spanyol átlaggal egyezett meg. Már a XVIII. század végén túllépte a régió a tradicionális gazdálkodás kereteit, részben jelentős külpiaci nyitottságának köszönhetően. A mezőgazdaságban végbement változások, a termelékenység növekedése részben lehetővé tették a munkaerő áramlását az iparba, másrészt nagyobb keresletet jelentettek az ipari termékek iránt. A katalán iparosodás gerince a XIX. században a textilipar volt.

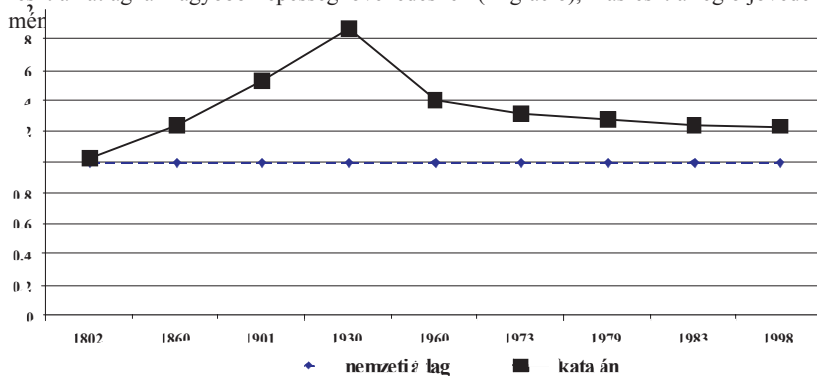
⁹ A számadatok forrása: Xifres de Catalunya 2000, Institut d'Estadística de Catalunya.

A múlt század folyamán gyorsabb fejlődést a nagyobb súlyú exporttal rendelkező régiók éltek meg, mint például Katalónia, Baszkföld vagy Valencia. Az 1800-as évek végén ez a dinamizmus több okból is lelassult, a spanyol textilipar a belső piacokon kifutotta magát, és az addig jelentős vámokkal védett ipar versenyképtelen volt a külföldön. A katalán mezőgazdaság fő pillérét jelentő szőlészetet pedig éppen ekkor sújtotta a filoxéra. Ennek ellenére az egy főre jutó jövedelem ekkor a spanyol átlag 153%-a, amely majd az 1930-as évek elejére éri el csúcspontját: 187%-ot, megelőzve ezzel az összes többi régiót, beleértve ebbe a központot, Madridot is. Ezt követően a különbség csökkent, amiben jelentős szerepet játszott a meginduló migrációs hullám is.

A Franco nevével fémjelzett diktatúra első két évtizedét gazdasági autarkia, befelé fordulás jellemzi. A problémák súlyossága és a kiútkeresés az 1959-es Gazdasági Stabilizációs Tervhez vezetett. A '60-as évek folyamán és a '70-es évek elején megélt konjunktúra a spanyol gazdaság szerkezetében mély átalakulást hozott. A mezőgazdaság súlya jelentősen csökkent, míg az ipar, majd a szolgáltató szektoré számottevően nőtt. Az ekkor tapasztalható dinamizmust több tényező is magyarázza: a munkaerő termelékenységének és magának a foglalkoztatásnak a javítása, valamint a jelentős technikai–technológiai fejlődés.

1955 és 1995 között a régiók termelési szerkezetében jelentős a konvergencia. A '90-es években Katalóniával nagyobb hasonlóságot Valencia, Kantábria, Baszkföld és Aragónia mutat. Ha csak az ipari termelés szerkezetét vizsgáljuk, akkor Madridé, Aragóniáé és Kantabriáé áll legközelebb a katalánhoz. Katalóniában az egy főre jutó GDP mindvégig a spanyol átlag felett helyezkedett el.

A tartományok egymáshoz viszonyított helyzetében 1955 után kettős változás ment végbe. Konvergencia alakult ki az egy főre jutó jövedelem tekintetében és divergencia a termelés volumenében. Az utóbbi ismeretében a közeledés a termelési tényezők nagyobb jövedelmű régiókba való áramlásának köszönhető. A katalán növekedés lelassulása egyrészt az átlagnál nagyobb népességnövekedésnek (migráció), másrészt a régió jövedel-

¹⁰ Forrás: Capitalización y crecimiento de la economía catalana 1955–1995, Fundación BBV, 1997. 18. p.

1. ábra. A katalán régió egy főre jutó jövedelmének eltérése a nemzeti átlagtól (nemzeti átlag = 1)¹⁰

8/b. A katalán autonóm kormány gazdaságpolitikája

Spanyolországban – az Európai Unió számos más tagállamához hasonlóan – a hatalom átruházása két irányba történt meg, illetve történik folyamatosan:

- „felfelé”, az uniós intézmények,
- „lefelé”, az autonóm közösségek irányába.

A hatáskörök négy szint között oszlanak meg:

- európai uniós,
- állami,
- autonóm közösségi,
- és helyi szint.

Az optimális allokálást a szubszidiaritás elvének tiszteletben tartása eredményezheti.¹¹

Mind a spanyol alkotmány, mind a katalán autonómia státútum kettős célt jelöl ki a gazdaságpolitika feladatául:

- megteremteni és fenntartani az egységes gazdasági rendet a nemzeti piacgazdaság szempontjából;
- elősegíteni a feltételek megteremtését a szociális és gazdasági fejlődéshez, a foglalkoztatás növekedéséhez, a jövedelmek igazságosabb elosztásához.

A gazdaságban az állami beavatkozás két formáját különböztetik meg:

- szabályozás – az aktorok magatartásának orientálása;
- támogatás – az aktorok magatartásának módosítása.

A regionális gazdaságpolitikában ez utóbbi jelenik meg nagyobb súllyal, mivel a szabályozás főleg központi kompetencia.

A szabályozás lehet általános vagy ágazati. Az előbbi egyrészt a piac egységét biztosítja, másrészt a gazdaságpolitika összhangját. Az általános szabályozásban az állam kap nagyobb szerepet, és az autonóm közösségi kompetencia erősen korlátozott. A jogi keret biztosításának, a külkereskedelem szabályozásának és a monetáris rendszer fenntartásának bizonyos része az integráció előrehaladása folytán magasabb, felsőbb szintre került.

Hasonló a helyzet a monetáris politikával is. Az államháztartás szabályozása megmaradt állami szinten, míg a központi árszabályozás, intervenció és tervezés visszaszorítása és megszüntetése kívánatos. Az ágazati szabályozásban elvileg nagyobb regionális szerepvállalás lehetséges, a valóságban azonban a központi hatáskörök fenntartása miatt ez nem valósul meg.

A támogatás két formáját különböztetjük meg: ösztönzők és a közvetlen cselekvés. Az első csoportba – többek között – a szubvenciók, kölcsönök, pénzügyi ösztönzők, ipari terület biztosítása tartoznak. A hatáskörök elosztása és a költségvetési keret miatt azonban itt is korlátozott az autonóm közösségi gazdaságpolitika szerepe. A második csoportba tarto-

¹¹ A szubszidiaritás elvének tiszteletben tartása hivatalosan csak az Európai Unió tagállamainak viszonyára érvényes. Az erősebb európai régiók azt szeretnék elérni, hogy ez az elv őket is érintse.

zó eszközök használatában jelentős a Generalitat kompetenciája. Ide tartozik az infrastruktúra fejlesztése, kockázati tőke nyújtása, a technológiai transzfer elősegítése. A korábban már említett közvetlen és közvetett eszközökön túl, a katalán autonómia státútum elismeri a Generalitat jogát, hogy feladatai végrehajtása céljából saját érdekkörébe tartozó szervezeteket hozzon létre. A külgazdasági nyitottságot, a versenyképességet és a beruházásokat ösztönző szervezetekkel (pl.: COPCA, CIDEM) a későbbiekben foglalkozunk majd.

A spanyol alkotmány és a katalán autonómia-státútum kötelezi a közhatalmat gyakorlat, hogy a társadalmi és gazdasági fejlődés, a teljes foglalkoztatás, a modernizáció elősegítése érdekében és a regionális és személyi jövedelem igazságosabb elosztásához kedvező feltételeket biztosítson. A központi és a regionális ösztönzők lehetnek együttműködők és egyidejűek.

Az európai gazdasági integráció előrehaladtával a régiók közötti különbségek csökkentésének szükségessége elősegíti az aktívabb regionális politikát. Az uniós intézményekben azonban csak a központi adminisztráció képviselteti magát, így a regionális politikával kapcsolatban is az állam és az autonóm közösségek közötti kompetenciák elosztása csak e két fél érdekérvényesítési képességétől függ.

8/c. Katalónia Európában

A spanyol autonóm közösségek mindegyikéről elmondható, hogy az európai uniós átlagnál alacsonyabb egy főre jutó jövedelemmel rendelkeznek. Ugyanakkor az Unió legjelentősebb növekedést megélt régiói közé tartoznak. Ez a dinamizmus főleg a nyolcvanas évek második felére volt jellemző. A 16 legdinamikusabban fejlődő uniós régió közül 6 volt spanyol:

- Madrid
- Baleári-szigetek
- Aragónia
- Katalónia
- Extremadúra

A régiók közötti polarizáció azonban nem jelentősebb, mint a többi tagállamban: az egy főre jutó GDP közötti különbségek nem nagyobbak, mint az Európai Unió többi nagy területű országában.

A nemzeti szintű regionális politikák végrehajtásában kiemelkedő szerepe van a Régiók Közötti Kompenzációs Alapnak (Fondo de Compensación Interregional) és a regionális fejlődést biztosító társaságoknak (Sociedades de Desarrollo Regional). 1986 után érvényesülnek a közösségi szintű regionális politikák is.

Katalónia területét az 1999 végéig érvényes célkitűzések közül a 2. és az 5/b. érintette. Az előbbi az iparilag hanyatló, határ menti, míg az utóbbi a vidéki, szerkezeti átalakuláson átmenő NUTS 3-as egységeket érintette. Ezekkel a célkitűzésekkel kapcsolatos támogatások a Strukturális Alapokból származó forrásoknak mindössze 12–15%-át adták Spanyolország tekintetében. 1989–93 között a Katalóniát érintő regionális politika elsődleges célja a területi különbségek csökkentése és az életszínvonal konvergenciája volt. Ennek érdekében a versenyképesség növelésével igyekeztek növelni a régió vonzerejét a beruházások számára. Andreas P. Kyriacou és Oriol Roca i Sagalés számításai szerint¹² a fent említett időszak-

¹² Kyriacou, Andreas P. – Roca i Sagales, Oriol. *Avaluació ex-post de l'objectiu 2 dels fons estructurals europeus a Catalunya* in: *Nota d'Economia* núm. 60. 1998. 35–42. p.

ban támogatásként megkapott (1993-as árakon számított) 263 milliárd peseta – közvetett és közvetlen módon – 52 ezer munkahely teremtésével és 213 milliárd pesetának megfelelő érték teremtésében (főleg az infrastruktúrában) játszott szerepet. A támogatások volumene a következő időszakban jelentősen megnövekedett (csak 1997 és 1999 között majdnem elérte az 1989 és 1993 között mért szintet). 1997 és 1999 között 64 ezer új munkahely köszönhető Katalóniában a Strukturális Alapok által is támogatott programoknak. A 3. és 4. horizontális célkitűzések az egész országra vonatkoztak. Elosztásuk a központi kormány feladata volt. A területi projektekben a Generalitatnak is volt szerepe a kiválasztás és a koordinálás során. A közösségi regionális politika hatásait azonban nem szabad túlértékelni, hiszen az összeg csak nagyon kis részét adja a katalán gazdaság összsvolumenének.

Az európai egységes piac kialakítása erős versenyhelyzetet teremt, és feloldja a különbségeket a spanyol belső piac és a többi tagállam belső piaca között. A katalán gazdaságnak is szembeülnie kell az ezzel járó kihívásokkal, és ki kell használnia az ebben rejlő lehetőségeket. Az Unión belül a „Mediterrán Ívnek”, az olasz, a francia és a spanyol mediterrán partvidéknek fontos szerepe van a regionális fejlődésben. A spanyol tartományok közül Katalónia, Valencia és Murcia tartozik ehhez az egységhez. Érdemes e három tartományt együtt vizsgálni.

A „mediterrán tengelyhez” tartozó három autonóm közösség együtteséről elmondható, hogy a mezőgazdaság erősen külpiaci orientáltságú, a szolgáltatások növekedésének jelentős része a turizmus dinamikus fejlődésének volt köszönhető, és hogy az ipari termelés összetettebb és diverzifikáltabb a spanyol átlaghoz viszonyítva. Az összterület 66 552 km², ami az ország területének 13,18%-a. Itt él az össznépesség 28%-a, ami 1955 és 1975 közötti periódusban az erős migrációnak köszönhetően 47%-kal nőtt. Spanyolország GDP-jének 32%-át megtermelő térség a nemzeti export 42%-át adja. A nemzeti szintű összehasonlításban az átlagnál nagyobb gazdasági növekedés, magasabb szintű fejlettség és jólét, illetve a nagyobb népsűrűség mellett kiemelkedő a nagyobb városok hierarchikus, az egész régió fejlődését meghatározó szerepe és koncentrációja. Említésre méltó a három régió „híd” funkciója más uniós tagállamok és Spanyolország többi része között. A kereskedelmi árucserében az Ebro-menti tartományokkal (Navarra, La Rioja, Aragónia) és az Andalúziával való kapcsolatok a legjelentősebbek.

A térség komparatív előnye a munkaerő-intenzív szektorokban csökken, és ezzel párhuzamosan növekszik a tőkeintenzív ágazatok jelentősége és az iparágon belüli kereskedelem szerepe.

A katalán külkereskedelemben mind az import, mind az export erősen növekszik, habár az előbbi nagyobb dinamizmussal. Katalónia fejlettségi színvonala, az ipari szerkezet érettsége és diverzifikáltsága és a jól kiépített intézményi háttér magyarázatul szolgálhat, hogy miért irányul a tartományba a Spanyolországba jövő közvetlen külföldi tőkebefektetés több mint 25%-a. A többi spanyol tartománnyal folytatott kereskedelem mérlege folyamatos többletet mutat. A külfölddel folytatott árucseré deficitese, azonban a szolgáltatás-csere már itt is többletet produkál. A katalán exportban jelentős a gépjármű-, a konfekció-, a vegyi- és a gyógyszeripar. Az importban a mezőgazdasági termékek, a nyersanyagok és az energiahordozók szerepelnek nagyobb súllyal.

Elmondható, hogy az uniós és a spanyol átlaghoz viszonyítva Katalóniában a népsűrűség jóval nagyobb. A foglalkoztatás ágazatok szerinti megoszlásában az ipar részesedése jelentősebb, a mezőgazdaságé ennél jóval kisebb. Az egy főre jutó jövedelem pedig az uniós és a spanyol átlag között helyezkedik el.

8/d. A katalán gazdaság a közösségi csatlakozás után

Spanyolország integrációs csatlakozása utáni 10 évben a GDP éves növekedése 3,17% volt, míg az uniós átlag 2,23% volt ugyanebben az időszakban. Azonban az 1991 és 1993 között lejátszódó krízis is erősebben érezte hatását Katalóniában. Ez a jelentősebb kilengés a spanyol gazdaságban az európai uniós átlaghoz viszonyítva a korábbi időszakban is megfigyelhető volt.

Az 1986-os belépés után a spanyol régiók közül nagyobb növekedést a mediterrán tartományok (köztük Katalónia 3,2%-kal) értek el. Katalónia a nyolcvanas évek második felében nagyobb dinamizmussal bír (4,82%), majd a recesszió három évében a növekedés üteme évi 1,56% volt.

A népesség növekedése az uniós átlagban 0,36%, ez a mutató mind Spanyolország egészében, mind Katalóniában jóval kisebb: 0,2% és 0,14% az előbbi sorrendben. A termelés nagyobb növekedése Katalóniában (3,05%) valamivel felülmúlja mind a spanyol (2,96%), mind az uniós (1,86%) átlagot. Az előző két adatból következik, hogy a katalán egy főre jutó bruttó nemzeti (regionális) termék nagyobb ütemben növekedett, és 8 százalékponttal csökkentette különbségét Európához képest az 1985 és 1995 közötti időszakban.

A spanyol gazdaság krónikus problémája a magas munkanélküliség és a képtelenség a nettó munkahelyteremtésre. A foglalkoztatás növekedése Katalóniában – hasonlóan más mediterrán tartományokhoz – felülmúlta a nemzeti és az uniós átlagot. A munkahelyteremtésre való képesség különbségeit a nagyobb munkaerő-termelékenység is magyarázza.

A spanyol gazdaság részeként – a katalán gazdaság szerkezete is jelentős változáson ment keresztül. A mezőgazdaság rovására először az ipar, majd az előző kettő rovására a szolgáltató szektor részesedése növekedett. A többi spanyol régióhoz viszonyított tradicionális helyzetelőny a XX. század végére jelentősen csökkent, ami részben a már többször említett migrációs hatásnak is betudható. Ennek ellenére mind a mai napig Katalónia a spanyol autonóm közösségek élcsoportjába tartozik a Baleári-szigetekkel és Madriddal egyetemben az egy főre jutó jövedelmet figyelembe véve, ami az európai uniós átlag körül van vásárlóerő paritáson számolva.

Az Európai Monetáris Unió tagságnak megvannak a következményei Katalónia számára is. A tagság következtében növekszik a verseny, és ezzel párhuzamosan a piaci átláthatóság is. Az egyes régiók jövője tehát attól függ, hogyan tudnak eljutni saját termékeikkel az uniós 300 milliós piachoz, s hogyan tudnak élni az így adódó új lehetőségekkel. A Mundell által vizsgált¹³ optimális valutaövezetben fontos az aszimmetrikus sokkok kezelésének képessége. Az okok három összetevőre bonthatók: az európaire, a nemzeti-re és a regionálisra. A spanyol autonóm közösségek közül Katalónia esetében az európai komponens a legfontosabb a régió jövedelmének változásában. Az EMU és a hozzá vezető út az egész ország számára kedvező makrofeltételeket teremtett az alacsony inflációval, a nagyobb stabilitással és az alacsony reálkamatlábakkal. Az aszimmetrikus sokkok kezelésénél azonban fontossá válnak a régióközi transzferek és a munkaerő mobilitása. Az előbbi elsősorban nemzeti szinten valósul meg, az utóbbi pedig még ezen a szinten sem.

¹³ Robert Mundell és Robert McKinnon a '60-as évek elején rakták le az optimális valutaövezet elméletének alapjait.

A spanyol munkaerőpiac évtizedek óta tartó szerkezeti problémáit és merevségét tükrözi a magas munkanélküliségi ráta. Az intézményi tényezőket az állam határozza meg, s a bérszintet meghatározó kollektív szerződések is állami/ágazati szinten kötöttek. A tőke szabad áramlásával és a nemzetközi verseny növekedésével a katalán gazdaság sérülékenyebbé vált a túlszabályozott spanyol rendszerben. Ezért – a szociális járulékok csökkentésének versenyét elkerülendő – a kutatás-fejlesztésben, az emberi tőke és az infrastruktúra fejlesztésében látják a megoldást. Ezt egészítik ki még a kollektív szerződések területi decentralizációjának szükségességével.

Mivel a katalán piac nyitottabb és integráltabb az európaiba, korábban az árfolyammozgások is jobban érintették, mint általában a spanyol régiókat. Az EMU jótékony hatása ezen a téren vitathatatlan. Ehhez járult még hozzá egy pozitív elem: a katalán termelés szerkezetének diverzifikáltsága. A piacok összekapcsolódása specializációhoz vezet, ami becslések szerint a katalán feldolgozóipar 20%-át fogja érinteni fúziók és felvásárlások formájában, amelyek elsősorban a vegyipart, az élelmiszeripart és a szállítóeszközöket gyártó ágazatot érinti.

A területi egyenlőtlenségek csökkentését elősegítő fiskális politika nemzeti szinten maradt, tehát a központi kormány irányításában. Az európai költségvetési hozzájárulás nemzeti szinten történik, ami valójában azt jelenti, hogy ezt az adott ország gazdagabb régiói finanszírozzák. Ez a felállás kedvezőtlen a Katalán Autonóm Közösség számára, s ezért a „szegényebb országok gazdagabb régiói” a fiskális rendszer reformját és harmonizációját sürgetik, hogy a területi szolidaritás valóban régióközi legyen.

9. Katalónia a nemzetközi kapcsolatokban

9/a. Katalónia külső orientáltságának okai

Nem véletlen, hogy a regionalizmust és a régiók nemzetközi aktivitását vizsgáló tanulmányok Spanyolország esetében, szinte kivétel nélkül a katalán példát emelik ki. Ez ugyanis az az autonóm tartomány, ahol leginkább és legintenzívebben bontakozik ki a kültevékenység. Az alkotmányban rögzített módon a külpolitika és a külkapcsolatok szigorúan véve a központi állam jogkörébe tartoznak és így az autonómiák külső kapcsolatai a spanyol állam függvényei – bizonyos realitások nem hagyhatók figyelmen kívül. Az egyes autonóm közösségek külső függősége (ami főleg külpiaci függőséget jelent) nem azonos mértékű, így regionális aszimmetria figyelhető meg ezen a téren az aktivitásban. A statisztikai adatok is ezt támasztják alá: Katalónia Spanyolország területének 6,4%-a, népességének 15,56%-a, GDP-jének viszont csaknem 20%-át adja, külkereskedelméből pedig még ennél is nagyobb mértékben részesül. Az export 27%-a, míg az import 29,4%-a származik Katalóniából.

A katalán terület hagyományosan ipari régió, az ehhez tartozó jelentős külkapcsolatokkal. A diverzifikált ipari szerkezet a Spanyolországba áramló külföldi működőtőke jelentős részét vonzza: a beáramló tőke mintegy 26-27%-át.

Katalóniának kettős célja van a nemzetközi kapcsolatok erősítésével. Egyrészt a nemzeti identitás védelme és a különbözőség hangsúlyozása a többi spanyol régiótól. Másrészt a saját gazdasági érdekeinek az előmozdítása. Az első célkitűzés megvalósítása során mindig leszögezik a spanyol alkotmány tiszteletben tartását – hiszen ha a tárgyaló fél egy állam, akkor ez szükséges –, de ezzel párhuzamosan saját nemzetközi teret próbálnak megnyerni. Ilyenkor a központi államot illetően több kritika is elhangzik a Generalitat részéről: képtelen megvédeni bizonyos autonóm érdekeket, a regionális aszimmetria nem

tükröződik az egységes, állami képviselőlet esetén, és fékezni próbálja az autonómiák külső kezdeményezéseit. A második célkitűzés esetében a nemzetközi tevékenység szükség-szerűség a nagy külgazdasági nyitottsággal rendelkező Katalónia számára. A kölcsönös függőség rendszerében igen fontos a gazdaság modernizációja és általa a nemzetközi versenyképesség megőrzése, illetve javítása. Ennek érdekében intenzív promóciós tevékenységet folytatnak, amiről a későbbiek során bővebben is lesz szó. Céljuk ezzel a katalán gazdaság kompetitív előnyeinek megismertetése, mint az ipari szerkezet rugalmassága, alkalmazkodóképessége a változó piaci szükségletekhez, a magántőke szerepe és súlya. Az európai uniós kapcsolatok ebben az esetben is privilegizáltak. Ez értelemszerűen következik az egységes piacból és a kereskedelmi és egyéb együttműködési kapcsolatok túlsúlyából. A régiók Európája gondolatot éppen ezért ideális keretnek tekintik, ahol az állam nem kellő hatékonyságát ellensúlyozhatja nagyobb saját szerepvállalásuk.

9/b. A Generalitat kültevékenysége

Az Elnöki Hivatal felelős Katalónia hivatalos kültevékenységéért. Az 1992/190-es dekretum létrehozta ezen belül a Külügyi Hivatalt. Tevékenysége általános és átfogó. Itt határozzák meg a főbb irányvonalakat, és ez a szerv a keretkapcsolatok kezdeményezője. Az ágazati tevékenységekből származó kültevékenység viszont az egyes szakminisztériumok feladata.

Az Elnöki Hivatal tehát koordinál és irányítja az intézményesülés folyamatát. 1980-tól a kormányközi kapcsolatok államtitkára volt felelős ezekért a feladatokért, majd 1984-ben megalakult a Külkapcsolatok Általános Igazgatósága, ami szervezte és koordinálta a reprezentációt, és jelenleg is működik a kormányzati és intézményközi kapcsolatokkal foglalkozó minisztériumon belül. 1990-től a Külkapcsolatok Kabinetje foglalkozott a volumenében és intenzitásában is megnövekedett kapcsolatokkal, majd 1992-ben létrehozták a már említett Külügyi Hivatalt, amit 1994-ben újjászerveztek, és elkülönítették benne az EU-s és az EU-n kívüli ügyekkel foglalkozó részleget.

9/c. Egyéb szervezetek a külkapcsolatok koordinálására

A következőkben felsorolásra kerülő szervezetek részben magán-, részben közjelleűek, attól függően, hogy alapításukkor mennyire volt erőteljes az ellenállás a központi kormány részéről.

Az európai kapcsolatok szempontjából a legfontosabb az 1982-ben alapított Patronat Català pro Európa. Közkonzorcium formában jött létre, alapítói a Generalitat, a gazdasági és pénzügyi élet szereplői (kereskedelmi kamarák és takarékpénztárak), egyetemek és a helyi önkormányzatok voltak. Feladata a katalán társadalom informálása és képzésének elősegítése az európai uniós területen és témákban. Ugyanakkor lobby tevékenységet folytat 1986 óta Brüsszelben, ahol saját irodát tart fenn.¹⁴ Információt gyűjt és továbbít az Európai Unió és a Generalitat, illetve a katalán társadalom között. Három szekciója van: tudományos; parlamenti; társadalmi–gazdasági.

¹⁴ A többi spanyol autonóm közösség is rendelkezik ma már ilyen képviselői irodával

¹⁵ A kormány akkor fordult az Alkotmánybírósághoz, amikor a baszk kormány saját irodájaként hozta létre Brüsszelben a képviselőletet. Az 1994/165-ös határozat azonban nem találta ezt alkotmányellenesnek.

Fontos feladata kurzusok és szemináriumok szervezése, illetve a kutatás-fejlesztési programok diffúziójának elősegítése. Brüsszelben az EU intézményein kívül kapcsolatot tart fenn más regionális képviselőkkel, az együttműködés és közös programok megvalósítása érdekében. A központi kormány – saját kompetenciájának feltétele miatt – ellenezte a brüsszeli irodák létrehozását.¹⁵ Szerepük azonban folyton erősödik, és újabb és újabb feladatokat vállalnak fel. Így például már nemcsak a Bizottság, hanem a Tanács és a Parlament számára is konzultációs tevékenységet végeznek.

A következő szervezet az 1985-ben alapított CIDEM (Centre d'Informació i Assessorament Empresarial), aminek elsődleges feladata a külföldi működőtőke vonzása. Ezért a katalán vállalatok fejlődését és versenyképességének javítását támogatja. Szervezetileg az Ipari, Kereskedelmi és Turisztikai Minisztériumhoz tartozik. Konkrét feladatai a katalán cégeket érintő információ terjesztése, pénzügyi eszközök és technikák megismertetése, a technológiai innováció elősegítése, külföldi vállalatok letelepedésének és konszolidációjának támogatása, a kooperáció és az újrabefektetés támogatása, a kis- és középvállalatok informálása, a területi egyenlőtlenségek csökkentése, minőségellenőrzés a Katalán Minőségellenőrző Központon keresztül, és átfogó tanulmányok és elemzések készítése.

Időrendben a kereskedelmet támogató COPCA (Consorti de Promoció Comercial de Catalunya) alapítása következett 1987-ben. Ez egyrészt a kereskedelmet támogató információs-koordinációs szervezet, másrészt a katalán vállalatok nemzetközisítését készíti elő. Ugyanúgy az Ipari, Kereskedelmi és Turisztikai Minisztériumhoz tartozik, mint a CIDEM. Célkitűzései között szerepel az export növelése s a nemzetközi piacokon való jelenlét emelése, valamint a külföldi jelenlét megszilárdítása Katalóniában. 1998-ban már 33 irodája volt a világ nagyobb városaiban, közöttük 1991-től Budapesten is. Létrehozásuk konfliktushelyzetet idézett elő a központi hatalommal, hiszen az a katalán kereskedelmi érdek promócióján keresztül az össz-spanyol érdek veszélyeztetését látta benne.

A COPCA infrastrukturális hálózatát is kihasználva működik a szintén a nyolcvanas évek végén létrehozott Katalán Turisztikai Promóciós Konzorcium. A turizmus Spanyolországban általában, Katalóniában pedig különösen nagy részesedéssel bír a gazdaságban, s ez a promóciós tevékenység ezért is nagyon fontos.¹⁶

10. Az aktuális katalán kül- és belpolitika

Az 1999 júliusában megtartott spanyolországi helyhatósági választások a Katalóniában kormányzó Konvergencia és Unió (CiU) némi visszaesését és a szocialisták kismértékű előretörését hozták, míg az ugyanazon év októberében lezajlott katalán autonómia-választások megerősítették a kormányon lévő liberális–kereszténydemokrata koalíció pozícióját.

Az 1999 novemberében megalakult új parlament immár hatodik alkalommal Jordi Pujol elnököt választotta a katalán autonóm szervezet legfőbb szerve, a Generalitat élére. A 19 éve megszakítás nélkül kormányzó Pujol két pártból – a liberális Demokratikus Konvergenciából és a kereszténydemokrata Demokratikus Unióból – álló tömörülése minimális, négy mandátumos többséggel nyert a szocialista Pasqual Maragall előtt.

¹⁶ Spanyolországban belül a szállodai férőhelyek számát illetően 20, a kemping-férőhelyekből pedig csaknem 40%-os a katalán részesedés. A Spanyolországba látogatók 27%-a megy Katalóniába.

A 135 fős katalán parlamentben így Pujolnak 56, Maragallnak 52, a Partido Populárnak 12, a mérsékelt függetlenségpárti Katalán Köztársasági Baloldalnak (ERC) szintén 12 és a markánsan baloldali Kezdeményezés Katalóniáért-Zöldeknek (IC-Verds) 3 képviselője van.

Az autonómia-választások lezajlása után Pujol jelentősen átalakította kabinetjét, amelynek tagjai 50%-ban kicserélődtek. A korábban is kormánytag Artur Mas gazdasági miniszter és Josep Duran i Lleida, a Katalán Demokratikus Unió (UDC) elnöke csúcsmiszterré történt kinevezésével együtt megkezdődött a negyedik négyéves elnöki periódusának lejártával valószínűleg visszavonuló Jordi Pujol utódlásának előkészítése is. Katalán részről ekkor – 1999 második felében – úgy vélték, hogy a 2000. márciusi általános választások eredményétől függetlenül – akár a Néppárt (PP), akár a szocialisták (PSOE) nyeri a választásokat – a katalán képviselőcsoport támogatására mindkettőjüknek szüksége lesz majd. Ez a helyzet pedig megteremtí ismét majd a lehetőséget – 1993 és 1996 után – arra, hogy katalán részről sikerrel küzdjenek önállóságuk és politikai mozgásterük további bővítése érdekében.

A 2000. március 12-i spanyolországi általános választások azonban alapjaiban változtatták meg azt a spanyol belpolitikai képletet, amely szerint a néppárti kormány hatalmon maradása a madridi parlament katalán képviselőcsoportjának a támogatásától függ, amelynek fejében a katalánok számos politikai és gazdasági követelést támaszthattak a központi kormánnyal szemben.

A José María Aznar vezette spanyol Néppárt elsőprő győzelme nyomán kialakult néppárti többség arra kényszeríti Pujolt és követőit, hogy átmenetileg lemondjanak a katalán alaptörvény módosítására, illetőleg a teljes körű gazdasági önállóság elérésére vonatkozó törekvéseikről.

Jordi Pujol elnök politikai súlya lehetővé tette, hogy Katalónia saját képviselője jusson a spanyol delegációkon belül az Európai Unió minden olyan bizottságában, ahol az őket érintő regionális témák szerepelnek. A katalán kormányzat, a Generalitat az elmúlt időszakban jelentős nyomást gyakorolt a központi kormányzatra, hogy a spanyol állandó EU-képviselők mellett vagy azon belül mindenütt jelen legyenek az autonómia képviselői.

A katalán külkapcsolatok motorja jelenleg is az elnök, Jordi Pujol egyszemélyes diplomáciája, akinek személyes jó viszonya, illetve barátsága a kontinens vezető politikusaival meghatározó Katalónia külkapcsolataira. A nemrégiben Magyarországon járt katalán elnök – aki több alkalommal is elismerően nyilatkozott a magyar szomszédsági és kisebbségi politikáról – arra hívta fel a figyelmet, hogy a spanyolországi autonóm politika keretein belül működő, de mindenképpen egyedi utat járó katalán autonóm politika sikeresen átültethető lenne a térségünk egyes kisebbségi közösségei számára. Elsősorban a szlovákiai magyarság geopolitikai és politikai helyzetét vélte megfelelőnek a katalán modell esetleges átvételére.

Mandel Kinga

A parlamenti naplók elemzése mint a felsőoktatás-kutatás egy lehetséges módszere

The Analysis of Parliamentary Diaries as a Potential Method for Higher Education Research

In the democracies of Western Europe, the Parliament is one of the most important scenes of decision making fora, in which elections ensure the representation of widely supported parties (groups, interest groups). It is a characteristic of Western democracies that the Parliament plays the fundamental role in legislation, and the legal practice and the freedom of speech make the Parliament the most important battle field for the interest groups. This is different in the Central and Eastern European countries, where it is still not clear how much the parties shape the institutions of democracy to their liking, filling it up with traditionally defined customs and rules of procedure. The analysis of parliamentary diaries, which are outstanding sources for political science, sociology, and even education policy analysis, among others, also helps us answer the above question. Several educational and minority research projects have been carried out leaning on the parliamentary diaries, and these convinced the author that the studying of the Romanian parliamentary diaries could lead to the understanding of the changes that the education policy of the country went through between 1990 and 2003. The author complemented and supported the analysis of parliamentary diaries with interviews with members of the educational committee of the Chamber of Deputies and the analysis of party platforms. The author carried out discourse analysis, which has revealed that the essence of Romanian parliamentarianism lies more in the expression, monitoring, legitimization and clashing of platforms than in the influencing of events.

A nyugat-európai országok demokráciáiban a Parlament a döntéshozás egyik legfontosabb színtere. A választások biztosítják, hogy lehetőleg minden széles társadalmi támogatottsággal rendelkező párt (csoport, érdektömörülés) parlamenti képviselőhöz jusson. A nyugati demokráciák azon tulajdonsága, hogy ezen országok jogalkotásában a parlament játszik alapvető szerepet, a joggyakorlás és a szólásszabadság teljes mértékben biztosított – a parlamentet az érdekcsoportok közötti csatározás legfontosabb színhelyévé teszi. Itt ütköznek egymással a különböző érdekek, irányelvek, politikai elképzelések, és itt méretetnek meg az egyes érdekcsoportok emberei is, szakmai tudás, logika, retorika, technika, stílus, rátermettség tekintetében. A parlamenti viták leképezik az egymástól több tekintetben is különböző országok alapvető jellemvonásait, így a parlamenti jegyzőkönyveket tanulmányozva a vizsgált témakörnél szélesebb rálátást is kapunk az adott társadalomról, a demokrácia és parlamentarizmus, működésének módjáról és mikéntjéről is.

A kelet-közép-európai országokban némiképpen eltérő a helyzet, amennyiben ezen országok fiatal demokráciái esetében csak bizonyos mértékig lehet a klasszikus vagy nyugat-európai értelmében vett demokráciákként értelmezni azokat. A pártállami idők alatt feledésbe merültek a rövid ideig (sok esetben csak a két világháború közötti időszakban) megtapasztalt demokratikus eszmék, eljárások, magatartások. Kérdéses, hogy az 1990-

es évek elején történt társadalmi változások nyomán milyen mértékben sikerült az átmenetet egy szocialista típusú társadalmi berendezkedésről demokratikusra megvalósítani. A társadalmi–gazdasági–politikai reformokhoz a társadalom mentalitásának változására van szükség, melynek tulajdonsága, hogy leginkább ellenáll a változásnak.¹ Az általam elemzett régiót az elmúlt évszázadban nemcsak a szovjet befolyás alakította, hiszen a kommunizmust minden kelet-közép-európai társadalom a maga képeire formálta. Befolyásolta a régió fejlődését a közép-kelet-európai, illetve adott esetben balkáni jellegű tradíciók továbbélése is, melyeknek elhanyagolhatatlan szerepük volt a szocializmus egyedi képeinek létrejöttében is. Kérdéses, tehát, hogy e közép-kelet-európai országok a demokrácia intézményeit mennyire formálják a saját képükre, feltöltve tradicionális meghatározottságú szokások, működési eljárások együttesével. Többek között e kérdésre is segít választ adni a parlamenti naplók tanulmányozása.

„*A politikai diskurzusok nyugtalanítóan izgalmas vonása, hogy képlékenyek, mozgékonyak és változékonyak, vagyis nem lehet előre pontosan megmondani, hogy kik vesznek részt bennük, miről szólnak, mire használják őket és meddig terjednek*”² (Szabó, 1996). A parlamenti jegyzőkönyvek kiváló forrásul szolgálnak mind a politológiai, szociológiai, mind az oktatáspolitikai elemzésekhez (ahogyan ezt egyre több a parlamenti naplók elemzésére alapuló aktuálisan megjelenő tanulmány is bizonyítja). A parlamenti naplókra támaszkodva több oktatási és kisebbségi tárgyú kutatás készült Magyarországon és Romániában. Nagy Péter Tibor a kiegyezés és a második világháború közötti időszak oktatáspolitikájának feltárásához használta elsődleges forrásul a magyarországi parlamenti naplót. Reisz Róbert (2003) 1998 nyarának forrongó eseményeit elemezte a román parlamenti naplókra támaszkodva, amikor az állami magyar egyetem létrehozásának kérdése körül kirobbant viták az országot kormányzó koalíció válságához vezettek. Dan Chiribucă (2003) a magyar kisebbség kormányban történő részvételét és a közpolitika befolyásolásának mértékét vizsgálta a román parlamenti naplókra támaszkodva (1996–2000 között). A hivatkozott tanulmányok megerősítettek abban, hogy a román parlamenti naplók tanulmányozása elvezethet az ország felsőoktatás-politikájának 1990–2003 között bekövetkezett változásainak megértéséhez.

Két feltételezésből indultam ki, egyrészt, hogy bár Románia meglehetősen gyenge demokratikus hagyományokkal rendelkező ország, mégis a választások főként a magas részvételi aránynak köszönhetően (pl. 1990-ben 86%, 1992-ben 76%) legitimnek nevezhetők. Az 1989-es társadalmi változások során létrejött kétkamarás parlamenti rendszerben minden társadalmi csoport – függetlenül attól, hogy arányosnak tartjuk-e annak parlamenti jelenlétét – megjelenik és képviseli érdekeit, a parlament így a politikai elit teljes körképét adja. Bár a lényeges alkuk – a politika természetéből adódóan – mint a környező országokban, itt is a háttérben (kulisszák mögött, az árnyékdiplomáciában) zajlanak, indokoltan feltételezhetjük, hogy az élitek megkísérelnek parlamenti képviselőkn keresztül is hatni a törvényalkotás folyamatára. A parlamentben elhangzó beszédek a széles nyilvánosságnak szólnak, azonban a sajtóban megjelenő nyilatkozatokkal ellentétben talán kevésbé manipulatív jellegűek.

¹ E tanulmány keretében nem áll módomban e kérdést részletezni, lehet, nem is szükséges, mert széles szakirodalma van, mind a közép-kelet-európai országok gazdasági, mind oktatási reformja kapcsán (ld. Ladislav Cerych, Reisz Róbert, Cezar Birzea, Gabriel Andreescu).

² 103. p.

A másik kiindulópont az a feltételezés volt, hogy a nemzetközi szakirodalomból ismert modellek, melyek az egyes országok felsőoktatás-politikáját leírják³ (OECD, Világbanki jelentések), a felszíni hasonlóságok feltárására tökéletesek, de homályban hagyják a folyamatok mögött zajló konfliktusokat.⁴ Amennyiben az ország jogszabályait, intézményeit és fogalmainak vizsgáljuk, azok a nyugat-európai rendszerekhez hasonló képet mutatnak, amennyiben e jogszabályok nagymértékben a nyugat-európai minták adaptációi, viszont, amint a folyamatot nézzük, feltárul előttünk a román oktatás-csinálás („policy-making”) sajátossága, mely többpártrendszerben is elsősorban a klán-rendszerhez igazodik.⁵ A folyamat vizsgálata során világossá válik számunkra, hogy egy felsőbb szinten meghozott demokratikus döntés vagy intézkedés – a közvetítő-csatornák torzítása révén – hogyan veszíti el identitását, és válik valami teljesen mássá. Az oktatási bürokrácia Romániában talán a leginkább megjegecesedett szervezeti rendszer, ahol a bürokraták egy része több rendszert kiszolgált egyénekből tevődik össze.⁶

A román oktatáspolitikai szakértők nyugat-európai képzettséggel, fogalomhasználatban rendelkeznek (pl. Bîrzea, Vlăsceanu), elemzéseik így nagymértékben nyugat-európai elemzések mintájára készülnek, néhány kivételtől eltekintve, akik a román realitások mentén próbálják leírni a rendszert (Reisz, Miroiu). Az utóbbi csoportba tartozó szerzők anyagainak tanulmányozása mellett kínálkozik a nyugati oktatáspolitikai fogalomhasználatban kevésbé járatos parlamenti képviselők megfogalmazásainak elemzése, mert ezekben a realitáshoz közelebb képet fedezhetünk fel.

Az egymást követő kormányok összetétele, a kisebbségben, koalícióban vagy parlamenti támogatással kormányzó pártok politikája alapvetően meghatározza a kormányzat és a felsőoktatási intézmények kapcsolatát. A parlamenti viták rávilágítanak arra, hogy milyen körökben születnek a lényegi döntések, kik az oktatáspolitikai fő aktorai, azok az idők során hogyan jöttek létre, és miként léptek be a rendszerbe.

Kutatásom során a parlamenti naplók elemzését a parlament alsó házában oktatási bizottságban részt vevő képviselőkkel készített interjúkkal, valamint pártprogramok elemzésével egészítettem ki, illetve támasztottam alá. A parlamenti naplók elemzését a diskurzuselemzés⁷ módszerével végeztem.

A diskurzuselemzéseknek két típusa ismert: a tudásszociológiai, mely egy előzetesen létező szociológiai kategória (ideológiák, értékek, intézményes pozíciók, előítéletek,

³ A különböző nemzetközileg használt indikátorok (pl. student/staff ratio, oktatásra fordított GDP mértéke stb.) segítségével.

⁴ Az oktatás aktorai közötti kapcsolatrendszert, a tradíció, történelem, politika befolyását.

⁵ A szabályozás és a bürokratikus rendszer bonyolultsága, valamint a hagyományok ugyanis a kijárási kliens-alapon szerveződő rendszernek kedveznek.

⁶ Akik nem a weberi értelemben vagy az angolszász gyakorlat mintájára professzionalizálódott bürokraták, hanem a rendszer tehetetlenségének következtében valamilyen módon egy-egy állásban bennragadt egyének. Visszaemlékezésében Andrei Marga (In: Bilanțul unui mandat [1997–2000]) egykori román oktatási miniszter is leírja, hogy funkciójába lépését követően az első legnagyobb próbatételt az oktatási minisztérium belső bürokráciájának leküzdése jelentette.

⁷ A diskurzus fogalma francia–angol eredetű szó, a discours-ból származik, és jelenthet előadást, beszédet, közlést, sőt olykor szöveget is, jobb híján diskurzusként használják magyarul is.

csoporthovatartozás) létezésének jelei után kutat, és célja az elemzett szöveg kauzális magyarázata, valamint a strukturalistának is nevezett, melynek célja a diskurzív mező struktúrájának leírása. A strukturalista diskurzuselemzés azt vizsgálja, hogy a diskurzusban milyen alternatív tudásformák jelennek meg, ezek 1. milyen kijelentésekből és tematikus kijelentéscsoportokból állnak, 2. Milyen kimondatlan előfeltevéseket hordoznak, 3. Mely szereplők termelik ki és érvényesítik őket, 4. Milyen stratégiák segítségével (Csigó, 1998). A strukturalista elemzés a szerzők többsége (Csigó, Kovács, Szabó) szerint a diskurzuselemzés optimálisabb eszköze, amennyiben magában foglalja a tudásszociológiai elemzést (2. pont), de ugyanakkor nagymértékben túlmutat rajta. A külső nézőpontból meghúzott határok és sajátosságok (azaz a tudomány-szociológiai megközelítés) eleve elrendezik azt, ami csak a diskurzusban rendeződik el (Szabó, 1997). Ezzel szemben a strukturalista diskurzuselemzés, amely struktúrárt interpretál és nem kauzális magyarázatot keres, fenntartja az egész diszkurzív mező leírásának lehetőségét (Csigó, 1998). Foucault (1991) szerint a struktúra határozza meg az egyes kijelentések értelmét, ezért a diskurzus tartalmi interpretációja is csak e struktúra ismeretében lehetséges.

A strukturalista megközelítés a politikai diskurzusok elemzése során azért is indokolt, mert sokféle tényező – a szereplők intézményes pozíciója, eltérő kapcsolata a gazdasági érdekcsoportokhoz, eltérő ideológiai meghatározottságuk, eltérő politikai szocializációs mintáik és tapasztalataik, eltérő részvétel a döntéshozatal felelősségében, eltérő érintettség – egyszerre hat.

Foucault (1991) szerint minden diskurzus korlátozott, „minden társadalomban ellenőrzik, kiválogatják, megnevezik a diskurzus termelését, majd a terméket újra elosztják, mégpedig bizonyos számú eljárás szerint, melyeknek az a szerepük, hogy csökkentsek a diskurzus veszélyeit, uralmukba kerítsék véletlenszerű megjelenését, kiküszöböljék súlyos, fenyegető anyagiságát”.⁸ Foucault (1991) szerint diskurzusok korlátozása kizáró eljárások révén történik, mely lehet külső vagy belső. Három külső eljárás révén korlátozódik a diskurzus, a tiltás (például egyes szavak használatának tiltása), a megkülönböztetett örület (mint a józan ész ellentettje, mely a cenzúrahasználatot legitimálja), valamint az igazságvágy (az igazság akarása, keresése) révén. A diskurzusok belső korlátozó eljárásai: a kommentár (egy szöveg másodlagos elemzése, mely értelmezi az elsőt, új diskurzust teremt, a szerző (aki szintén meghatározza, ill. behatárolja a szöveget), a diszciplína (a tárgy maga is szabályoz, az alkalmazott módszerek, szabályok, eljárások, eszközök révén). A diskurzus alkalmazásának körülményei is meghatározzák, ill. korlátozzák a diskurzust: a szertartás (lehet hallgatólagos, vagy akár külsőleg szabályozott protokolláris), a diskurzustársaságok (melyek titkok kisajátítására vagy feltárása érdekében szerveződnek), a doktrínák (vallási, etnikai, osztály vagy társadalmi helyzetbeli hovatartozás megnyilvánulásai vagy eszközei).

A politikai diskurzusok a foucault-i korlátok mellett néhány specifikus jellegzetességgel is rendelkeznek, melyeket Szabó (1996) határokként definiált. Ezek némelyike a politikum definíciójából származik, ami „nem más, mint a hatalomról szóló beszéd, semleges helyzetéből az emeli ki, hogy a hatalomhoz kapcsolódik”.⁹ Rivalizáló jellegű, az elutasítás és az egyetértés mentén szerveződik, mivel minden politikai megnyilvánulás nyílt vita, más politikai elképzelésekhez viszonyítva szól valamiről és valakikhez¹⁰ (Szabó,

⁸ 869. p.

⁹ Szabó, 1996, 104. p.

¹⁰ Szabó, 1996, 105. p.

1996). A politika világában nincsenek örök személyek és ügyek, rögzített alanyok, stabil objektumok, végérvényes megoldások.¹¹ Szabó (1996) szerint a politikai viták négy alapszerepet használnak: az idegen, az ellenség, az ellenfél és a szövetséges szerepét¹². Ugyanakkor a politikai vitatémák sem teljesen szabadon választottak, amennyiben a rend (és káosz) és közügy (ill. magánügy), valamint a titok és konszenzus témakörök retorikai konstrukciói kijelölik a politika tematikus határait.¹³ A politikai szereplők által alkalmazott stílusnak is megvannak a saját szabályai, illetve határai, lehetőségei és korlátai, melyek közül Szabó (1996) a tényszerűség és absztraktság, jelenidejűség és időtlenség, személyesség és személytelenség ellentétpárokat, illetve határokat említi.

A parlamenti naplók mint forrás, valamint a strukturalista diskurzuselemzés módszerének használata indokoltnak bizonyult, amint azt a módszertani és elméleti jellegű, szemelvényesen bemutatott alábbi eredmények is mutatják. Egyrészt nyilvánvalóvá vált, hogy a sajtót uraló felsőoktatás-politikai problémák kivétel nélkül sorra fellelhetők voltak a parlamenti jegyzőkönyvekben, azonban – és ez a kutatásnak egy fontos hozadéka – a parlamenti naplók tartalma több esetben ellentmondásban volt a politikai pártok képviselői által a sajtónak adott nyilatkozatok tartalmával. Hogy csak egy példát említsék: a tanügyi törvény parlamenti vitája során a Nemzeti Liberális Párt¹⁴ (PNL) hangsúlyozta, hogy nem ért egyet annak különböző (pl. az oktatásra szánt GDP mértékét, valamint a kisebbségek oktatási jogait szabályozó) cikkelyeivel, ezért a végső szavazás során nem szavazták meg magát a törvényt sem. A későbbiek során a sajtónak adott nyilatkozatban azonban a következők hangzottak el: „összességében ez egy jó törvény, mert nemcsak tiszteletben tartja az összes nemzetközi jogi okmányt, de meg is haladja azokat. A romániai kisebbségek jogai messze felülmúlják a legdemokratikusabb országok hasonló jogait.”¹⁵

A parlamentben zajló felsőoktatás-politikai viták két témakör köré csoportosultak. Az egyik a magyar kisebbség államilag támogatott felsőoktatási intézményalapítására tett kísérlete körül zajlott, mely végigkísérte az elmúlt 13 év vitáit, és mely vita ennek megfelelő hangsúlyt kapott a sajtóban is. A másik az akadémiai oligarchia és a nemzeti bürokrácia között a felsőoktatás vezetéséért folytatott küzdelemre összpontosult, e vita azonban kevesebb visszhangot kapott a sajtóban. Közös tulajdonsága a két szervezetnek, hogy mind az akadémiai oligarchia, mind az államapparátus azonos klán típusú elven alapul, az egyik az oktatási minisztériumon keresztül látja az érdekérvényesítés lehetőségét, a másik úgy gondolja, hogy elég erős az akadémiai oligarchián belül ahhoz, hogy ennek kezébe helyezve az irányítást (egyetemi autonómia biztosítása révén) befolyásolni tudja azt.

A viták módja, hangulata és folyamata szélesebb rálátást is biztosított a román demokrácia és parlamentarizmus működésére (annak hiányosságaira), feltárta, hogy melyek a társadalmi kontroll lehetőségei és határai.

A parlamenti viták tanulmányozása során körvonalazódott, hogy a román parlamentarizmus lényege inkább az álláspontok megjelenítése, ellenőrzése, legitimálása és ütköztetése, mint az események befolyásolása. Amint arra is fény derült, hogy a parlamenti jogrend és a jogtechnikai formák nem a demokrácia biztosítékai, hanem a mindenkori kormány eszkö-

¹¹ Szabó, 1996, 106. p.

¹² Szabó, 1996, 107. p.

¹³ Szabó, 1996, 117. p.

¹⁴ Partidul Național Liberal (PNL).

¹⁵ In: *Curierul Național*, anul VI., nr. 1350, 15 aug. 1995.

zei. Egy kezdeti zűrzavaros időszakról eltekintve, amikor a törvényhozási hatalom hamarabb felállt, mint a kormány, azt követően egészen napjainkig a kormányzat törvényhozás feletti uralmáról beszélhetünk, mely uralom hol tekintélyelvűbb, hol latensebb formát öltött.

A kormányzásból kimaradt politikai pártok főként a törvényhozáson keresztül próbálták érvényesíteni felsőoktatási koncepcióikat. A pártok oktatáspolitikájának kiforrottságát nyilvánvalóvá tette a tény, hogy a parlamenti viták során leginkább nem felsőoktatás-politikai koncepciók, hanem politikai ideológiák ütköztek. A politikai pártok többségének – a román Nemzeti Liberális Pártot (PNL) és az RMDSZ-t¹⁶ kivéve – napjainkig nincs kidolgozott felsőoktatás-politikája, sem a szó szoros értelmében vett oktatáspolitikai szakértői. Bár minden párt rendelkezik egy vagy két (felsőoktatási és közoktatási) tanáccsal vagy bizottsággal, – ezek az oktatási rendszer különböző szintjein oktató pedagógusokból vagy egyetemi oktatókból állnak – őket tekintik az egyes pártok szakértőiknek, véleményükre alapozzák tevékenységüket.¹⁷

Annak ellenére, hogy a pártok többsége nem rendelkezett (és mind a mai napig nem rendelkezik) egy jól kidolgozott felsőoktatás-politikával, a parlamenti viták diskurzus-elemzése révén körvonalazódtak a pártok egyedi és jellegzetes felsőoktatás-politikai elképzelései (amelyet más dokumentumok nem tartalmaztak). A pártok némelyike oktatáspolitikai értékek mentén határozta meg az oktatáshoz történő viszonyulását, más pártok oktatáspolitikája a konfliktusok¹⁸ mentén körvonalazódott. A deklarált oktatáspolitikai értékválasztás azonban nem mindig egyezett meg a későbbi tényleges cselekvési aktusok értékválasztásával, amennyiben a cselekvést más erők is befolyásolják.

A pártprogramok és interjúk, valamint a parlamenti naplók elemzése során körvonalazódott, hogy a liberálisok és az RMDSZ rendelkeznek talán leginkább átlátható felsőoktatás-politikával. A liberálisok az oktatás nagyobb mértékű költségvetési támogatását, a bürokrácia csökkentését, szociáldemokrata jellegű érveléssel az esélyegyenlőség biztosítását (a gyerekek iskolázásának a szülők bérétől való függését hangsúlyozták), a politikai pártok között az oktatási rendszer fejlesztésére vonatkozó konszenzus kialakítását tartották elsődlegesnek, érzékelve a nagyfokú bizonytalanságot és állandó fluktuációt mely kihat a rendszerre. A viták során mindvégig a magánoktatás fontossága mellett érveltek, melyet az állami oktatás pozitív alternatívájaként értelmeztek. Hangsúlyt helyeztek ugyanakkor az oktatás gazdasági problémáira, a pedagógusok gazdasági–társadalmi helyzetének tarthatatlanságára. Paradox módon fenntartották a Demokrata Párttal egyező elképzelésüket, hogy az oktatási rendszernek stabilitásra van szüksége azon meggyőződéssel együtt, hogy „igazi forradalomra van szükség az oktatásban”.¹⁹ A liberális és a demokrata képviselőkkel készített interjúból kiderül, hogy elméleti szinten a fogyasztóközpontú oktatási rendszer hívei. Elítélik a jelenlegi rendszert, mely továbbra is szolgáltatóközpontú maradt,²⁰ mely a tanárok, professzorok érdekeit tartatja elsősorban szem előtt

¹⁶ Romániai Magyar Demokratikus Szövetség (RMDSZ) – a romániai magyarok érdekeit képviselni szándékozó egyetlen párt, mely 1990 óta parlamenti mandátummal rendelkezik.

¹⁷ Nagy valószínűséggel (a kialakult tradíciók mellett) e szakértői csoportok társadalmi összetétele magyarázza a román oktatási rendszer „szolgáltató” központúságát.

¹⁸ Gyakran nemzetiségi jellegű konfliktusok.

¹⁹ Lásd a politikusokkal készített interjúk közül a következőt: IOBK – 04 – 2003. 03. 11., 1. p.

²⁰ IOBK – 01 – 2003. 03. 12., 2. p.

és a bürokrácia fenntartását szolgálja.²¹ A liberális képviselő szerint az oktatási rendszer bürokráciája az egyik legerősebb, legkiterjedtebb és legvisszamaradottabb bürokrácia.²²

Az RMDSZ oktatáspolitikája etnikai jellegéből adódóan a romániai magyar kisebbség oktatási érdekeinek képviseletére összpontosít, jelszava mindvégig azonos maradt: anyanyelvű oktatást az óvodától az egyetemig. Oktatási követeléseit a többi politikai pártok, még az egykori koalíciós partnerek is túlzottan tartották és tartják mind a mai napig. Az RMDSZ nézetei csak némely független liberális értelmiségi körökben (Pro Europa Liga, Helsinki Bizottság) találtak megértésre. A román politikai pártok szerint az RMDSZ nem a választók érdekeit képviseli, hanem saját politikai ötletei megvalósítását erőlteti.²³ Az RMDSZ-nek sikerült politikai programja több pontját gyakorlatba ültetni (pl. anyanyelven tartott felvételi vizsga, magyar csoportok létrehozása a többségi állami egyetemek keretében), az egyik legkritikusabb pont – az önálló, államilag támogatott magyar egyetem létrehozása – továbbra is beteljesítetlen maradt. E téren viszonylag kevés előrelépés történt.

A Nemzeti Kereszténydemokrata Parasztpárt²⁴ (PNȚCD) felsőoktatás-politikájára leginkább képviselői megnyilvánulásából lehet következtetni, melyekből egyértelművé válik e történelmi párt összefonódása az akadémiai oligarchiával. A párt támogatta az egyetemi autonómia kibővítését a szenátusok hatáskörének növelésével, a Román Akadémia szerepének fenntartását és (egyetlen kivételtől eltekintve) konzisztensen (függetlenül attól, hogy éppen kormányban vagy ellenzékben voltak-e) a felsőoktatási kutatások oktatással megegyező értékű szerepét.

A FSN-ből²⁵ PDSR-vé,²⁶ majd PSD-vé²⁷ váló párt²⁸ felsőoktatás-politikája a nemzeti állami bürokrácia fenntartására irányul. E politika, többi társadalompolitikájához hasonlóan, kétarcú, kifelé (nyugat felé) deklaráltan a felsőoktatási rendszer reformját és modernizációját támogatja, míg befelé, a cselekvések szintjén célja a status quo fenntartása, egy erősen centralizált rendszer megőrzése.

A Demokrata Párt felsőoktatás-politikája kevésbé átlátható képet mutat, deklaráltan ugyanis a minőséget és hatékonyságot részesítette előnyben. Ezzel összhangban az országgyűlési viták során a Demokrata Párt²⁹ (PD) képviselőinek érvelésében az oktatási rendszer anyagi és pénzügyi alapjának biztosítása kapott prioritást, viszont e párt képviselői elleneztek a reformokat, állítva, hogy az oktatási rendszernek mindenekelőtt stabilitásra van szüksége.

A Nagy-Románia Párt³⁰ (a továbbiakban PRM) több szempontból is különbözik a másik szélsőséges párttól, Nemzeti Egységpárttól³¹ (a továbbiakban PUNR). Míg a PUNR

---

²¹ IOBK – 04 – 2003. 03. 11., 3. p.

²² Uo.

²³ Lásd. IOBK – 01 – 2003. 03. 12. Interjú, 9. p.

²⁴ Partidul Național Țărănesc Creștin și Democrat (PNȚCD).

²⁵ Frontul Democratic al Salvării Naționale – Nemzeti Megmentési Front.

²⁶ Partidul Democrației Sociale din România – Társadalmi Demokrácia Romániai Pártja.

²⁷ Partidul Democrat Social – Szociáldemokrata Párt.

²⁸ Melyet mindvégig leginkább Ion Iliescu, jelenlegi országelnök személyisége határozott meg.

²⁹ Partidul Democrat (PD).

³⁰ Partidul România Mare (PRM).

³¹ Partidul Uniunii Naționale (PUNR).

Erdélyben, Kolozsváron jött létre, alapvetően erdélyi szavazótáborral rendelkezik, és a magyarok ellen irányuló nacionalizmusa egykori valós félelmek³² irracionális továbbélésén alapul, addig a PRM Bukarestben jött létre, szavazói eredetileg az Erdélyen kívüli térségekből származtak, extremizmusa a magyarok, cigányok, zsidók és más idegenek ellen irányul. A PRM nacionalizmusa (mely a zsidók elhanyagolható mértéke, valamint a cigányok csekély társadalmi jelentőségének következtében egyre inkább a magyarokra irányul) ugyanakkor teljes mértékben politikai indíttatású, cinikus és teljes mértékben funkcionalista, politikai eszköz jellegű nacionalizmus, mely egyszerűen a szavazatok megszerzésére irányul. A PUNR a 2000-es választások során kiesett a parlamentből, szavazói a PRM-táborhoz csatlakoztak. A Nemzeti Egységpárt szétesése előtt a PSD felsőoktatás-politikájának nacionalista változatát képviselte.

A PRM meglehetősen ambivalens képet mutatott, amennyiben támogatta a magán felsőoktatást és az egyetemi autonómiát, de ugyanakkor az állam felügyeleti szerepének elsőrendűségét hangsúlyozta. A PRM felsőoktatás-politikájának ambivalenciáját aktív tagjainak összetétele indokolja, melyet a volt titkosszolgálat (securitate) és egykori vezető tisztséget betöltő kommunisták alkották, akik átmentették pozícióikat mind a közhivatalokba, mind a gazdasági elitbe (állami vállalatok privatizációja során). E két réteg összefonódásából (melynek során létrejött a direktokrácia³³) következik alapvető gazdasági érdekeik ambivalenciája: védelmeznünk kell az etatista struktúrákat, mert csak innen irányíthat át jelentős anyagi erőforrásokat a magántulajdoni szférába, amelyben érdekeltségekkel rendelkezik, ugyanakkor a privatizációt is támogatniuk kell egy bizonyos mértékig, mert csak ezáltal biztosíthatják a rendszer fennmaradásához szükséges jövedelemszinteket (Bakk, 2002).

A politikai pártok felsőoktatás-politikai célkitűzésének egyetlen közös pontja, hogy minden politikai párt programja hangsúlyozta az oktatás fontosságát és össznemzeti érdek-jellegét, prioritását, az elméletet azonban nem követte a gyakorlat. „A gyakorlattal mindig rosszabbul állunk³⁴” – ahogy az egyik politikus fogalmazott, utalva arra, hogy bár a törvények megfelelnek a demokratikus értékeknek, a nyugat-európai elvárásoknak, de azok gyakorlatban történő alkalmazása esetleges. Ez a gyakorlat tükröződik az oktatásra szánt állami költségvetés éves mértékén is, amely 1994–1995-ig, a környező országoktól és a saját törvényben előírt minimális összegtől (4%) is elmaradva, a bruttó nemzeti termék 2%-a körül volt, és ebből a felsőoktatásra alig fél százalék jutott, mely messze elmarad a környező országok felsőoktatásra szánt GDP-jétől is, nem is beszélve a nyugat-európai országok felsőoktatási kiadásairól.

A parlamenti vitákban rejlő lehetőségek indokolják e módszer alkalmazásának kiterjesztését más „új” demokráciák (Bulgária, Moldávia, Ukrajna, Szlovákia) felsőoktatás-politikai vizsgálatára is.

Felhasznált szakirodalom

Bakk, Miklós: *Lassú valóság. Cikkék és tanulmányok egy le nem zárult évtizedről*. Ambrozia, Kézdivásárhely, 2002. 7–199. p.

³² Észak-Erdély 1940–1944 közötti területváltozásai következtében a román és magyar népességet felváltva ért atrocitásokra gondolok.

³³ Andrei Cornea kifejezése (1994).

³⁴ Lásd. IOBK – 01 – 2003. 03. 12. Interjú, 8. p.

- Bîrzea, C zar: Educational Policies of the Countries in Transition. Strasbourg, *Concil of Europe Press*, 1994. 7–180. p.
- Bîrzea, C zar: Educational Reform and Power Struggles in Romania. *European Journal of Education*, Vol. 31, No. 1, 1996. 93–109. p.
- Cerych, Ladislav: Educational Reforms in Central and Eastern Europe. *European Journal of Education*. Vol. 30. No. 4. 1995. 5–14. p.
- Chiribuc , Dan & Magyari, Tivadar: The Impact of Minority Participation in Romanian Government. In: *A New Balance: Democracy and Minorities in Post-Communist Europe*. Robotin, Monica and Salat, Levente (ed), LGI Books, 2003. 73–99. p.
- Csig  Péter: A gazdasági stabiliz ci s diskurzus – a konszolid ci o diskurzusa. *Szociol gi-ai Szemle*, 1998/3, 121–151. p.
- Csig  Péter – Kovács  va: Európai integr ci o vagy/ s kisebbs gpolitika? – A román-magyar alapszerz d s sajt vit ja. In: *Diskurzusok a v ndorl sr l*, Budapest, 2000, 252–277. p.
- Dancsi Katalin: Kelet-Nyugat fogságában: Közép-Európa helye szövegek térképén. *Replika*, 43–44. p., 2001. június, 139–155. p.
- Michel Foucault: A diskurzus rendje. *Holmi*, 1991. július, 868–889. p.
- Kovács Éva: „Itt a piros, hol a piros” Kiz r o eljárások a magyar igazságtételi vitában 1990–1992. *Politikatudományi Szemle*, 1995/3, 75–88. p.
- Marga, Andrei: *Bilan ul unui mandat (1997–2000)*. Ministerul Educa iei Na ionale, Bucure ti, 2000. 3–8. p. [Egy mandátum mérlege. Nemzeti Nevelésügyi Minisztérium, Bukarest, 2000. 3–8. p.]
- Róbert, Reisz D.: A magyar egyetem kérdése Romániában. 1998 nyarának történései. In: *Etnopolitika. A közösségi, magán- és nemzetközi érdekek viszonyrendszere Közép-Európában*. Teleki L szl o Alapítvány, Budapest, 2003, 275–297. p.
- Szabó Márton: Vázlat a politika diszkurzív értelmezéséről. *Politikatudományi Szemle*, 1996/4, 103–132. p.
- Szabó Márton: Lehetséges-e diszkurzív politológia? *Politikatudományi Szemle*, 1997/4, 103–117. p.
- Szabó Márton: Diskurzuselemzés és politikatudomány. *Politikatudományi Szemle*, 2003/3, 41–58. o.

Kugler József

Határ menti régiók és kisebbségek a 19–20. században

A honi tudományos élet figyelme az elmúlt másfél-két évtizedben ismét intenzívebben fordul a kisebbségi kérdések felé. Ezt a növekvő érdeklődést jelzik az újonnan létrehozott intézetek (Teleki László Alapítvány, MTA Kisebbségkutató Intézete, Magyarországi Szlovákok Kutatóintézete stb.) is. Az elmúlt év áprilisában ismét bővült a magyarországi kisebbségi kutatóhelyek hálózata. 2003. április 15-én Pécsen megalakult a Magyar Szociológiai Társaság Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Kutató Szakosztálya. Az alapítók a Pécsi Tudományegyetem különböző tanszékein tevékenykedő szakemberek köréből kerültek ki. A tavaszi alapítást ősszel (november 7–8.) egy bemutatókonferencia követte, az ott elhangzottakról pedig a most ismertetett, 2004 tavaszán megjelent tanulmánykötet ad számot.

Pécs városa, Baranya megye és az egész dél-dunántúli régió (mint közismert) kedvező terepet kínál a kisebbségi kutatások számára. Egyike ugyanis azon kárpát-medencei térségeknek, ahol immár három évszázada különböző nyelvű és kultúrájú emberek élnek többnyire békességben egymás mellett. A baranyai megyeszékhely nemcsak egyetemi város, hanem joggal tekinthetjük a hazai németek és horvátok, illetve részben a cigányok oktatási és művelődési centrumának is. Elegendő csak a Lenau-házra, a Gandhi Alapítványi Gimnáziumra vagy pedig a Horvát Színházra gondolnunk. A városban készülnek továbbá heti rendszerességgel a tv-műsorok a magyarországi kisebbségek (német, horvát, szerb) számára is.

A nemrég megalakult pécsi szakosztály gazdag örökséget mondhat magáénak. Az egykori pozsonyi egyetemből a húszas évek elején újjászülető Pécsi Magyar Királyi Erzsébet Tudományegyetemen ugyanis 1936-ban alakult meg a Kisebbségi Intézet, amely főként az elszakított országrészek magyarságának a fennmaradásáért vívott mindennapos küzdelmét volt hivatott erősíteni. *Molnár M.* előadása éppen e szellemi hagyatékkal ismertette meg a konferencia résztvevőit. A szerző vázolta az intézet tevékenységét is, ami egyebek mellett a kisebbségi kérdés sokoldalú feltárását tűzte ki célul számos diszciplína (jog, statisztika, közgazdaság, népjólét, történelem, földrajz) kutatási módszereinek és eredményeinek felhasználásával. A pécsi intézet által indított és Faluhelyi Ferenc szerkesztésében megjelenő *Kisebbségi Körlevél*, majd 1943-tól *Nemzetiségi Szemle* című folyóiratok pedig egy évtizeden keresztül nyújtottak naprakész tájékoztatói lehetőséget a témakör iránt érdeklődő szakembereknek és részben a nagyközönségnek is. Említést érdemel még a jeles pécsi irodalmárnak és művelődéstörténésznek, Várkonyi Nándornak e kérdéstről folytatott publicisztikai tevékenysége, és főként 1944-ben megjelent, nagy visszhangot kiváltó könyve, a *Magyar Dunántúl* is. Esszéjében a szerző (a német kihívásra válaszul) e kárpát-medencei régióknak a magyar történelemben és kultúrában betöltött szerepét foglalta össze, mintegy igazolva Dunántúl és a magyarság egymástól való elválaszthatatlanságát.

A Kisebbségi Intézet mellett a Pécsi Tudományegyetemen az elmúlt évtizedekben és jelenleg is számos olyan nemzetközileg elismert szakember (Flachbart E., Polányi I., Herczegh G., Tilkovszky L., Hoóz I. stb.) tevékenykedett (tevékenykedik), aki(k)nek életművéhez szorosan hozzátartozott (hozzátartozik) a kisebbségi kérdések kutatása, egy-egy aspektusának (jog, demográfia stb.) feltárása. Az utóbbi években (évtizedben) az egyetemen megvédett diplomamunkák, PhD-értekezések között is szép számmal találhatók a kisebbségi-etnikai problémák elméletét és gyakorlatát taglaló igen színvonalas munkák. A

téma iránt tehát nem lanyhul a fiatalabb nemzedékek érdeklődése sem. A pécsi székhelyű akadémiai intézettel, a Regionális Kutatások Központjával pedig a területi (térsegi) kutatások terén alakíthat ki hatékony együttműködést a nemrégiben alakult szakosztály.

A konferenciakötet címe a határ menti régiók és a kisebbségek 19–20. századi kapcsolatának elemzésére utal. Ennél azonban szélesebb kitekintésűek az elhangzott előadások. A szerkesztők a kötetet természetszerűleg a konferenciaközszöntőkkel nyitják, és mintegy keretet formálva az előadásoknak, a kerekasztal-beszélgetéssel és egy interjúval zárják, amihez mellékletként kapcsolódik a köszönetnyilvánítás, a konferenciaprogram és az angol nyelvű összefoglaló.

A kötetben közölt 15 tanulmány nagyobbik fele inkább elméleti jellegű és történelmi irányultságú. *Tóth J.* is nyitó előadásában sok éves kutatási eredményeit összegezve, történelmi távlatba helyezte a kárpát-medencei régiók kialakulásának folyamatát. A 20. században azonban a két világháborút követő békeszerződések eredményeként megrajzolt új államhatárok csaknem teljesen visszavetették a formálódó régiók közötti együttműködést, amihez azonban új esélyt és lehetőséget kínál az unió bővülése és Magyarország egyre kedvezőbbé váló geopolitikai helyzete. *Domini, M.* horvátországi kutató anyanyelvén közzé tett írásában hazáját mutatta be a kulturális pluralizmus és a regionális különbségek alapján.

A napjainkban lezajló változásokról, a kialakuló új világrend filozófiai jellegű megközelítéséről adott átfogó képet *Gervai P.* és *Trautmann L.* A szerzők többek között *Vizi E.* Szilvesztert is idézve, a hazai viszonyokat jellemezve megállapítják: „A szemünk előtt zajlik a modellváltás és az érési folyamat. Vége a bér munkás-integráció korának és a szolga-nemzet elméletének.” A többség és kisebbség együttélésének évszázados (évezredes) problematikáját filozófiai oldalról világította meg *Bertók R.*, aki szerint: „*Az elkülönülés, a kirekesztés, a másság definiálása tulajdonképpen mindegy, hogy származása, földrajzi, politikai, vallási, erkölcsi vagy ezek mindegyikének alapján történik, ha megtörténik. Az önvizsgálat elengedhetetlen. A gyógyításhoz jó diagnózis szükséges, de gyógyulni is akarni kell.*”

Néhány új információt találhat az olvasó az európai híru magyar gondolkodónak, Lukács Györgynek a nemzetiségi kérdéstről vallott nézeteiről (*Somos R.*). Különösen aktuális e tanulmány, mivel Lukács életművének ártértékelése még a rendszerváltást követő másfél évtizedben sem zárult le. *Kupa L.* elemzése a 20. század elejének magyarországi nemzetiségi viszonyait mutatja be a kortársak szemével. A szerző által „megszóllaltatott” szakemberek (*Pechány A., Moldován G., Czirbusz G., Szabó O.*) írásai napjainkban reneszánszukat élik. A történelmi Magyarország gazdasági, társadalmi, etnikai-vallási viszonyainak feltérképezése a millennium időszakában vett nagyobb lendületet, amikor is könyvek, könyvsorozatok adtak számot e hatalmas munkáról. A magyar szempontú kiadványokat csak akkor ítélni meg reálisan, ha összevetjük őket azon korabeli magyarellenes íráshalmazzal, amit a magyarországi kisebbségi szerzők vagy a szomszédos államok publicistái állítottak össze a történelmi Magyarország felbomlását célul tűzve. A magyarországi vasútépítésekről, főként pedig a vasút sikeres civilizációs küldetéséről, a társadalmi átrétegződésre gyakorolt hatásáról számos könyvben, tanulmányában adott számot *Majdán J.* Jelen előadásában a pécsi történész egy dunántúli német gyökerű vasutas dinasztia öt generációjának sorsát, hivatali pályáját, kárpát-medencei mozgását kíséri figyelemmel. *Gyurok J.* pedig a magyarországi kisebbségi törvénykezést vázolta az 1848-as forradalomtól az 1993. évi LXXVII. törvényig.

A dél-dunántúli régió és a vele szomszédos térségek kisebbségeivel, a határokon átvé-
lő együttműködéssel hat tanulmány foglalkozik. A horvátokat két szerző is írása témájul

választotta. *Barics E.* a régió horvát nemzetiségi lakossága anyanyelvhasználatának és nemzeti identitásának alakulását vizsgálta a 20. század második felében. A horvát kultúra pécsi intézményeinek leltárát pedig *Szabó P.* készítette el, aki vizsgálatát így összgezi: „...a horvát kultúra pécsi intézményeiről elmondható, hogy betöltik szerepüket, értéket képviselnek, modellt hordoznak.”

A magyar–szlovén határszakasz már hosszabb idő óta (legalábbis magyar relációban) úttörő szerepet tölt be az országhatárokon átívelő regionális együttműködésben, jóllehet az ebből adódó lehetőségeket még korántsem használták ki kellőképpen az érintett felek. *Mohos M.* előadása az említett határtérség történelmi múltját, az országhatár-változások hatásait elevenítette fel egészen a jelen időszakig. *Mig Pap N.* és *Végh A.* tanulmánya a kisebbségek szerepét vizsgálta az együttműködés alakulásában. Áttekintették még a szerzők az eddig megvalósított PHARE-programokat és a civil szféra szerepét a kapcsolatok elmélyítésében.

A dél-dunántúli régió közel három évszázada ad otthont a trianoni országterület német-sége mintegy harmadának. A régióon belül néhány kistérségben és településen a történelmi traumák ellenére jelentős lélekszámú német vagy magát már magyarnak valló német gyökerű népesség él. Az egyik társszerzős tanulmány (*Bucher E. – Pirisi G. – Reményi P.*) arra keres választ, hogy a német nemzetiség, illetve e nemzetiséghez kapcsolódó kulturális hagyományok, a németországi személyi és családi kapcsolatok milyen hatást gyakorolnak egy-egy település, kistérség gazdasági fejlődésére. *Forrai R. K. és Cserti Cs. T.* előadása pedig a baranyai cigány népesség jelenét és jövőjét vázolja. A szerzők előadásuk zárásként hangsúlyozzák: „Fontosnak tartjuk középtávú fejlesztési koncepció kidolgozását a megye cigány/roma népessége jövőjére vonatkozóan, a koncepció foglaljon magában jövőképet, és vázolja az ahhoz vezető utat.”

A *Hoóz I.* levezető elnök által összefogott kerekasztal-beszélgetés résztvevői (*Hajdú Z., Mezei I., Kánya J., Kupa L., Mohos M. és Gyurok J.*) főként hazánk uniós csatlakozásának különböző aspektusait vitatták meg. Így szóba került többek között az anyaországi és a határon túli magyarság kapcsolatának alakulása a megváltozott körülmények között vagy az egyre súlyosabbá váló magyarországi demográfiai helyzet és a hazai kisebbségkutatás néhány még megoldásra váró kérdése is. *Bertók R.* interjúalanyának, *Nils Offenberger* professzornak életútjában pedig a másfél-két évszázados kelet-közép-európai kisebbségi lét szinte minden összetevője visszatükröződik.

Az egyébként igen tartalmas kötetben egy-két apróbb hiányosság is előfordul. Így többek között a magyar nyelvű tanulmányok mellett egy horvát nyelvű is közlésre került. Mindez természetesen hozzájárult a kötet sokszínűségéhez. Az azonban már hiányérzetet kelthet az olvasóban, hogy az említett tanulmányhoz a szerkesztők nem mellékeltek legalább egy magyar nyelvű összefoglalót. De egyfajta megoldási lehetőségként kínálkozott volna az is, hogy magát az egész tanulmányt fordítják le magyarra, és az angol nyelvű rezümé mellett egy hasonló terjedelmű horvát, esetleg német összefoglalóval is kiegészült volna a könyv.

Összességében tehát minden feltétel adva van ahhoz, hogy Pécs továbbra is a honi kisebbségi-etnikai kutatások egyik központja maradjon. Az itteni szakemberek pedig e körnek főként a területi–térségi (regionális) vonatkozásaival ismertessék meg a gazdasági–politikai döntéshozókat, valamint feltárják a kisebbségek szerepét a határokon átívelő kapcsolatok alakításában.

Hontalanok hazája...

Kevesen tudják – talán a kalandozó kedvű modern üzletkötőket, a világnézeti tengerészeket és a tudományos kísérletezőket leszámítva –, mit jelent hamisítatlan felfedezőnek lenni... Lelőhelyet kutatni, értékeket kitermelni, különleges kincset a kíváncsi piacra vinni... Ezenközben persze nem titkolható, hogy a tárgyi-anyagi világ vagy a szolgálonépek rabul ejtése régi foglalatossága a kiemelkedő rangra törő egyéneknek és népeknek. Van tehát valami történeti gyökerű vágy, amely akár a kolumbuszi típusú hódítóban, akár a terepkutató földrajztudósban egyformán megmutatkozik, s hasonló olvasható ki a szerepjátékok komolyan vevő gyermekek vagy az osztályelnöki posztra áhítozó akadémikusok törekvéseiből is. S bizonytalannal nem túl sok olyan lehetőség van a kutató és megérteni vágyó személyiségben lakozó önmegvalósításra, amely tisztább és idealizáltabb formában jelentkezhet, mint egy történeti és antropológiai kutatásban, amely az amerikai indiánokra irányul.

„*Hontalanok a hazájukban*” főcímmel jelent meg most Borsányi László könyve, mely „*Az első amerikaiak történelme Észak-Amerika történetében (XVII–XIX. század)*” pontositással (vagy, hogy tényleg pontos legyenek: „az Egyesült Államok történetében”, ami a kemény címlaptól eltérően a belső címloldalon áll, nem kevés gondot okozva majd a feldolgozó könyvtárosoknak) egy földrész jellegzetes históriájának távolságtartó képét adja. Ez utóbbi jelző nem publicisztikai közhely, hanem egyfajta „precizozás” kíván lenni, ugyanis korántsem lenne túl sokra értékelendő vállalat egy másik földrészen élő tudományos szakembertől, hogy témájától távolságot tud tartani – ha nem kellene mindjárt hozzátenni azt is, hogy a szerző értünk (is) csal, nem pedig ellenünk! Valójában az amerikai indiánok északi csoportjainak politikai- és etnohistóriáját adja, mégpedig az érinettség állapotában, az érdekeltség alig rejthető tónusában, vagyis „indiánpártiként” – így elfogultsága indokolt lehetne, de ebben jó érzékkel visszafogja magát. Számára ugyan az „indiánkérdés” kiskisoklás kora óta folytonos érdeklődés tárgya, és akadémiai disszertációját is e tárgyból írta, mégis „objektív” maradt. (Az idézőjel itt nem szimpla kritika, csupán az antropológia tudománytörténetében kitaró vitatémaként jelen lévő pozícionáltságot és vállalat jelzi egyszerre.) Ennek a szerzői magatartásnak korántsem véletlen magyarázatként kínálkozik, hogy Borsányi, antropológusi érdeklődése és iskolázottsága mellett történész is. Kétszeresen indokolt hát egy történész-folyóirat hasábjain méltatni művét, de nem is csupán az „iskolás” hovatarozás, a tudományterületi orientáltság okán. Inkább azért, mert a kötet egyik fő erénye a két, korántsem okszerűen elváló-elválasztott tudásterület közötti ablakok, utak, átjárók leleményes kihasználása, az átlátások felkínálása azok számára, akik inkább hisznek az íróasztalon keletkező elméletekben és „társadalmi valóság”-ábrázolásokban, inkább látják a világ menetét tárgyalótermekben és frontokon eldöntöttnek, vagy szívesebben érvelnek azzal, hogy társadalmi terepen, kutatások mindennapjaiban szerzett ismereteik mélyebbek, „igazabbak”, „valóságosabbak” a többiekénél, akik nem jártak ugyanakkor és ugyanúgy ugyanott...

Borsányi ráadásul valamifajta „indián leleményességhez” folyamodik: emlékényagból és helyi diplomácia-történetből, őslakos-mozgalmi köztörténeti beszámolókból és romantikus-mitikus képzetekből, hivatalos hódításföldrajzból és antropológiai kutatástörténetből gyűrja össze azt az ismeretkincset, amelyet az Újvilág mai szellemi felfedezőinek ajánl föl. Egyszemélyben viselkedik indiántörténetek ábrándozójaként, kultúrkincsek geográfusaként, helytörténetek folkloristájaként, speciális észjárások meghódi-

tőjaként és szellemi termékek piacának (nagy tételben utazó) kereskedőjeként. Egyszóval indián és konkvisztádor ugyanazzal a barátságos pipafüsttel és borkalappal, melyről messzire megismerszik egyetemi oktatói hétköznapjaiban is...

A kötet és a szerző rövid portréja azonban itt csak hasonlóképp „indián csel”. A könyv alapdilemmája ugyanis (amelyet mindezzel csupán felvezetni kívántam) a történettudományban korszakosan visszatérő kérdésekbe torkollik: *történelmet írni vagy élni?* A hódító – márcsak öngazolásképp is – szívesen írja, sőt, attól számítja csak igazán „a” történelmet, mikortól az írva és ezzel legitimálva vagyon..., a bennszülött számára pedig – akinek más lenyomatokban folytonosan megmaradó kultúrája nem okvetlenül fordítható át profitmaximalizálási tervmutatókba és kamatláb-kezelési portfóliókba – egy morálismentális tradíciókban gyökerező túlélési gyakorlat nagyobb érvénnyel bír, mint egy „eleve elrendelt” (Manifest Destiny) expanzionista háború értékrendje, vagy ez értékrend idegen kultúra általi uralgása... A szerző indián csele abban áll, hogy élni is próbálta, értelmezni is próbálja, „lefordítani” is akarja, egységben bemutatni is törekedett mindazt, ami az újvilági új történelemben nemcsak dicsfény, de árnyjáték és halottkultusz is egyben.

Borsányi a „hazát kereső” fehérek (spanyolok, angolok, franciák stb.) „oszd meg, és uralkodj” gyakorlatát a természetfölöttit is természetesnek tekintő őslakosok „vad” védekezésének és pusztulás-történetének historikumával veti egybe. Ebben a helyzetleíró, deskriptív megközelítésben azonban mintegy „elfelejt” elfogult, etnocentrikus lenni – vagyis a történeáz objektivitás-normája érvényesül az antropológus „beszélő”, mítoszmesélő és avatottan interpretáló személyisége fölött. Ez egyúttal kritikai felület is, melyet a recenzens aligha hagyhat reflexió nélkül. Egy kicsit úgy hangzik ez, mintha azt állítanám vádolóan, hogy „az indián Borsányi” gringóvá maszkírozta át magát, hogy előnyösebb tárgyalási pozícióhoz jusson a tudományterületek közötti érdekdominancia sikeresebb képviselője érdekében... Pedig erről nincs szó, a kötet épp ellenkezőleg, kivételes(en új és úttörő szándékú) munkaként olyan értelmezési tartományba kerülhet, amelyben éppoly érdemi diszciplináris értékelmutatás történik történeti, mint a másik, antropológiai oldalról. Kérdéses marad azonban maga a vállalás célja: Magyarországon látszólag sokat tudnak „az amerikaiakról”, de ténylegesen csak kevesen, így hát nemes cél a kortárs rajongást az újkori előtörténet megvilágításával ellenpontosítani... Erre számos történész részben vállalkozhat, részben vállalkozott is, jóllehet nem ebben a szűkebb tematikus mezőben. Ami a kötet nyomtatékosításában valódi *nóvum* lehet(ett volna), az éppen az indiánok nem „mesés-vadnyugatis” portréregénye vagy lokális diplomáciatörténete, hanem a köztük járt antropológus hiteles hírhozatala...! Bármely unatkozó diplomata- vagy költőfeleség megolvashat a helyi fiókkönyvtárban nemzetépítő szakirodalmat épp annyit, mint őslakosvédő mozgalmi magazin-anyagot (e kettősséget egyébiránt a Kongresszusi Könyvtár honlapja és forráskínálata is pompásan mutatja a nemzeti emlékezet, a kollektív kulturális örökség, a mély múltba gyökerező demokráciatörténet megannyi linkjével...), s összeeskábálhat belőlük egy kötetre való „Világjárók”-opuszt. De sem ők, sem politológus szakkutatók, sem gyökeret eresztett diplomaták vagy kiszármazott gazdasági tanácsadók nem lesznek képesek (és főleg: hitelesek!) az indiánok körében megmerítkezni, amit viszont a téma elkötelezettjeként Borsányi megtehetett. Meglátásom szerint vállalnia lehetett-kellett volna az énikus nézőpontot, a „Beszélő Ember” szerepét, vagy a „Fordítóét”, aki ha nem is számúzi magát egy életre kedvenc indiánjai közé, mint Mario Vargas Llosa hőse, de felcsap olyan interpretátornak, amilyen Clifford Geertz a bali kaskasviadal vagy Róheim Géza a „Csurunga népe” bemutatása alkalmával.

Borsányi értékelmutató és „hódító” szerepe ebben az esetben annál is indokoltabb lett volna az empirikus kutató nézőpontjából, mert aki az interneten rákeres a szerző nevére,

vagy egyetemi hallgatók dolgozatainak olvasmányjegyzékét böngészi, az mindenekelőtt a „kutató Borsányira”, a terepmunka-módszertan tanárára, s életútját tekintve is az őslakos amerikai kultúrák európai folyóiratának szerkesztőjére, az orvosi-, vallás- és akció-antropológia tudórára, esetleg az amerikai elődök nyomdokain haladó szociálandropológusra lel, s csupán jóval mögötte az ismeretterjesztő történezmre vagy indiánlexikon-szerzőre. A mostani kötetben indiánok és európaiak találkozását fókuszba állító első fejezet, a bevezetővel együtt és a kötet további kétharmadában olyan alapos, kiváltképp az amerikai szakirodalomból alaposan felkészült kutató-szerzőt mutat, aki (ha nem is itthoni íróasztal mellett, de amerikai ösztöndíjas-) karosszékben ücsörögve követi a legkorábbi amerikai antropológusok „indián-kutatásainak” mintáját, ahelyett, hogy (éppen történezmzi adottságainak birtokában, nem feledve minden múltnak jelentőségét és jelentését!) a terepen bölklátszna...

A kritikai nézőpont itt, ezen a ponton lágyítható is azonban amiatt, mert az elvégzett munka utolsó egyharmada széles és ívelt horizonton foglalja össze és mutatja be az indiánkérdés megjelenését, tematizálását, első kutatóit és gazdagodó elméleteit, majd szaktudori terjengősség nélkül leírja a főbb teoretikusok munkáiból, eszméirányaiból és kutatási eredményeiből a témakör szélesebb mezőjében is hatással volt felfogások és izmusok történezmjét. S míg a kötet első (nagyobb) részéből az világlik ki, hogy a „nemzeti” kultúra-építés konfettiszerűen szétszórt és programosan elmaszatolt (vagy kifejezetten etnocidium útján eltüntetett) őslakos kultúra-történezmként is funkcionál, illetve köztörténezm-szerűen is megírható, addig ugyanitt az utolsó blokk magas szintű, tudományos kihívásként is értelmezhető tudománytörténezm vitairattá lesz, amely egyúttal nemcsak a választott kultúrák körének sokféle megközelíthetőségét illusztrálja, nemcsak egyes teóriák érvényességét relativizálja antropológus módon, de betekintést enged abba is, mi az, ami mindebből a hazai őslakos kultúrák, lokális identitások, népcsoport-történezmek kutatásában még lehetőségként áll előttünk. Így a mű egésze nem egyszerűen a címdalton jelzett újkori újvilághistória, hanem a kultúrák lehetséges párbeszédét, az interpretációk színes valóságát és a problematizálás árnyaltságát is bizonyítva, a hagyományos történezmírási trendtől igen eltérő oknyomozást és jelentéstudajdonítást is magába foglal. Ami ebben még ráadásul különleges többlet is, az épp a mű építkezése, kicsengése, jelentősége szempontjából tanulságos: Borsányi (talán túlegyszerősített kategorizálás ez itt, de megkockáztatom:) amerikanista, és műve jellegzetesen amerikai típusú kutatói és diszciplináris nézőpontú. Másként és mást írna ugyanennyi involváltsággal Ázsia valamely tájáról, Dél-, illetve Latin-Amerikáról, az európai etnológia egy-egy területéről vagy Afrikáról – az iszlámról talán már nem is lehetne így írni –, s más lenne történezm-i kontextusa is ugyanennek a népirátás–hódításos mikrotörténezmnek a Mediterráneum vagy az európai Észak felé fordulva...

Apropos, mikrotörténezm: Borsányi számos-számtalan lokális térséget érint, s a kötetben lévő térképek legkisebb egysége is Európa-méretű vagy egész Észak-Amerikát bemutató léptékű, de fotó- és újság-anyagai például olyasfajta lokalitást mutatnak be, amilyenekkel valóban az „indiános-filmekben” vagy cowboy-történezmekben találkozhatni. Mintha a történezm Borsányit nem érintette volna meg a közelmúlt ezredvég megannyi történezm-tudományi vitája, család- vagy mikrotörténezm-i irányzata, a kortárs diskurzusok „új rendje”. Zordan felszámítani is lehetne ezt, azonban úgy vélem, ezt tegye meg a történezm-tudományi kritika, ha hiányzik neki. Számomra a kötet egy antropológus köteté, méghozzá távoli kultúrában járatos, onnan hírt hozó, szíű naptáncal foglalkozó szakember műve, s ha nem tartanám kevésbé gyümölcsözőnek a merev diszciplína-határok építését mint a tudományok kultúrája közötti átlátások kialakítását, akkor talán több kortárs antropológiai, szimbólumelemző, narratív invenciót hiányolnék a könyvből. Mégsem te-

szem, mert nincs még ilyen könyvünk, s ez akkor is nagy érdeme, ha a második vagy tizenötödik ilyen majd már más horizontokat, más kutatói attitűdöt, más lelőhelyeket és feltárt kincseket, más szakirodalmi forrásfeldolgozást fog vállalni.

Mert miként egy nép, egy kultúra, egy tudományterület elfogadása és megismerése is évszázados program lehet (lásd a kulturális antropológiát, amely nálunk egyáltalában nem létezik az akadémiai horizonton!), úgy végül is egy könyvé, életműé vagy diszciplináris problematikáé is lehet az. Borsányi könyve talán az első, s bizonyosan nem az utolsó feldolgozása ennek a kérdéskörnek, s a „hontalanok hazája” is ontja a megismerhető, de hozzánk csupán ritkán eljutó antropológiai szakirodalmat. Magát a befogadási és megértési folyamatot, a kulturális antropológia tudásterületének hazai recepcióját mind a mű, mind szerzője már e kötet megjelenésével is méltán fogja elősegíteni...

Borsányi László: Hontalanok a hazájukban. Az első amerikaiak történelme Észak-Amerika történetében (XVII–XIX. század). Helikon Kiadó, Budapest, 2001. 225 p.

A nemzetiszocializmus és a szláv világ

Helmut Schaller, a marburgi egyetem szlavisztika-professzora levéltári dokumentumokra és korabeli kiadványokra támaszkodva vizsgálja a német–szláv viszonyt a nemzetiszocializmus (1933–1945), különösen pedig a második világháború (1939–1945) éveiben. A szerzőt elsősorban az a tudományos és ideológiai háttér érdekli, amely a 18–19. században alapvetően pozitív német–szláv viszonyt ebben az időszakban katasztrofálisan roszsá, egyes szláv nemzetek számára elviselhetetlenné tette.

Bevezetőjében a szerző vázolja a német–szláv viszonyt az I. világháború előtt és után. Véleménye szerint ezt a kérdést nem csak politikai vagy katonai szempontból kell tárgyalni, hanem meg kell vizsgálni a Kelet-Európával foglalkozó tudományok, jelesen a szláv filológia és a keleti-európai történelem állásfoglalását is. A 18. század óta gazdag hagyományokkal rendelkező német Kelet-Európa-kutatás jeles képviselői Hitler hatalomra jutása után nehéz helyzetbe kerültek, nagy nyomás nehezedett rájuk a hivatalos ideológia részéről. A szerző két kiváló szlavista viselkedését mutatja be a nehéz időkben. Reinhold Trautmann a sorozatos hátrányos megkülönböztetések és zaklatások elkerülése érdekében jobb meggyőződése ellenére belépett a Német Nemzeti Szocialista Munkáspártba (NSDAP), ezt azonban munkatársai és hallgatói előtt végig titkolta. Max Vasmer ezzel szemben nemcsak távol tartotta magát a NSDAP-tól, hanem számos esetben ellenállást tanúsított a hatalommal szemben.

A nemzetiszocialista ideológia forrásánál a Németországba áttelepült angol Houston Stewart Chamberlain (1855–1927) kultúrafilozófus, Richard Wagner veje állt. A germánok vezető szerepére épülő fajelméletét összefoglaló *Die Grundlagen des 19. Jahrhunderts* című munkája a nemzetiszocializmus egyik legtöbbet hivatkozott alapműve lett (1899-től 1940-ig 40 kiadást ért meg). Ő fogalmazta meg először az „árja szellem” és a „nordikus rassz” szerepét a világtörténelemben, s kitért a szláv népekre is, amelyek szerinte elmaradottabbak a germánoknál. Chamberlain több alkalommal találkozott Adolf Hitlerrel, s a nemzetiszocialista közhely szerint „jövöbemutató” levelezést folytatott vele. Chamberlain a nemzetiszocialista vezető körök egyik legolvasottabb szerzője lett. Az ő előfutára viszont a francia Arthur de Gobineau (1816–1882) volt, aki diplomataként Görögországban és Perzsiában azt figyelte meg, hogy e népek az ő korában mennyire kisebb teljesítményekre képesek, mint ókori elődeik. *Essai sur l'inégalité des races humaines* (1853–55) című munkájában ezt azzal magyarázta, hogy ezek az egykor oly kreatív rasszok az idők során „felhígtak”. Arra a következtetésre jutott, hogy csak az „árja” rassz képes magas kultúrát létrehozni. Arthur de Gobineau a németeket kelta–szláv fajkeveréknek tartotta és nem volt rólok nagy véleménnyel. Chamberlain jelentősége a német nemzetiszocialista ideológia forrásai szempontjából éppen abban volt, hogy ő viszont a germánok dicséretét zengte. Chamberlainhez nyúlik vissza Alfred Rosenberg nemzetiszocialista főideológusnak *Der Mythos des 20. Jahrhunderts* (1930) című náci ideológiai alapvetése is.

A nemzetiszocializmus ideológiájában alapvető jelentőségű fogalmak a „nép” és a „faj”, ezekkel operáltak a szlávással szembeni politikájuk során is. A németiség „erősítése” ürügyén először a Német Birodalmon belüli szláv kisebbségekkel számoltak le. A lausitzi szorbok (vendek) elnyomása a hitleri hatalomátvétel után nem sokkal megkezdődött, de a külföldre – elsősorban a szomszédos szláv államokra való tekintettel – 1936 vé-

gégig még korlátozottan működhettek a szorb intézmények. Nemzeti szövetségüket 1937 tavaszán oszlatták fel, ugyanekkor tiltották be a szorb nyelv használatát az iskolákban, mégpedig nemcsak a tanítási órákon, hanem az óráközti szünetekben is. A szorb iskolákba „német vérű” tanítókat helyeztek, a szorb tanítókat áthelyezték a nyugati vidékekre.

Csehszlovákia feldarabolása után a Cseh-Morva Protoktorátus területén a német politika a csehek nemzeti létének felszámolására törekedett, elsősorban erőszakos asszimilálás útján. Ugyanakkor a szlovákok megítélése egészen más volt. A szlovák autonómiaörökök ugyanis kapóra jöttek a német nemzetiszocialistáknak, mert partnert találtak bennük Csehszlovákia felszámolásához. Végül német támogatással jött létre az első önálló szlovák állam 1939. március 14-én, amely Németország „védelme” alatt állt, s így még inkább eltávolodott a csehektől. Az elnyomott cseh nyelvtől és kultúrától eltérően a szlovák nyelvet és kultúrát a Német Birodalomban is népszerűsítették könyvek, szótárak, kiállítások útján.

A lengyelekkel kapcsolatos német politika 1939. szeptember 1. után nemcsak Lengyelország felosztására, hanem a lengyel nép tervszerű megsemmisítésére is törekedett. A lengyel területek német határ menti részeit egyenesen beolvasztották a Német Birodalomba, Kelet-Lengyelország a Szovjetunióhoz jutott, a maradék lengyel területeken pedig létrehozták az ún. Főkormányzóságot (Generalgouvernement), amely közigazgatásilag négy kormányzóságra (Gouvernement) oszlott (Varsó, Krakkó, Lublin, Radom). A két világháború közötti időben szabad városként működő Danzig (Gdańsk) önkormányzatában már 1933-ban többségbe kerültek a nemzetiszocialisták, 1936/37 telén pedig kizsorították minden más pártot, s ettől kezdve más politikai csoportok szóhoz sem juthattak. 1939. szeptember 1-jén Danzig egyesült Németországgal.

Lengyelország a fajelmélet kísérleti terepévé vált. A lakosság egy része megsemmisítésre ítéltetett, más részét Németországba hurcolták kényszermunkára, megint más része Lengyelországban maradhatott olcsó munkaerő-tartalékként. A lengyel hadjárat befejezése után a legfőbb nemzetiszocialista vezetők részvételével megtartott értekezleten határozták el, hogy lengyel értelmiségi vezető réteg nem maradhat fenn, az országban alacsony szinten kell tartani az életnívót, mert ott csak munkaerőt fog Németország meríteni. Már ekkor felhívták a figyelmet, hogy a lengyel területekre mint felvonulási területre van szükség. A lengyel értelmiség elleni akciók közül kiemelkedik a krakkói Jagelló Egyetem oktatói elleni akció. 1939. november 6-án a megszállók összehívták az egyetemi oktatókat és több más intézményben dolgozó tudóst azzal az ürüggyel, hogy az új szemeszter kezdete alkalmából előadást tartanak nekik. Az összegyűlt 183 egyetemi oktatót letartóztatták, majd a sachsenhauseni koncentrációs táborba hurcolták. A letartóztatottak között számos nemzetközileg ismert tudós is volt. Az elhurcoltak közül 24 főt gyilkoltak meg. A letartóztatás indokaként azt hozták fel, hogy a lengyel professzorok a németek engedélye nélkül folytatták egyetemi kurzusaikat és a vizsgáztatást. A közvetlenül a Német Birodalomba bekebelezett lengyel területeken betiltották a lengyel nyelv használatát a templomokban is.

A német fajelmélet a háború alatt meglehetősen rugalmasan idomult a politikai helyzet diktálta viszonyokhoz. A lengyelek és a csehek „fajilag távolállóknak” minősültek, míg a szlovákok „faji szempontból” kedvezőbb megítélés alá estek. A pozitívabban megítélt szláv népek közé tartoztak a háború bizonyos szakaszában az ukránok, Délkelet-Európában pedig a bolgárok és 1941 után a horvátok is. A Szovjetunió megtámadása után a megszállt ukrán területeken a németek lehetővé tették az anyanyelvi oktatást az általános iskolákban, természetesen lecsérélték a tankönyveket és átképezték a tanítókat is. Németországban is adtak ki németeknek szánt ukrán nyelvkönyveket és szótárakat, az

egyetemeken ukrán tárgyú kurzusokat is hirdettek. Az ukrán nemzeti mozgalom azt remélte, hogy a németek segítségével sikerül majd helyreállítani Ukrajna függetlenségét, ez azonban hiú reménynek bizonyult. A szintén 1941-ben feldarabolt Jugoszlávia területén Ante Pavelić vezetésével megalakult az önálló Horvátország, amely a fasiszta Olaszország és a nemzetiszocialista Németország támogatását egyaránt élvezte. A német külpolitikában a nemzetiszocialista időkben is különleges szerepet játszott Bulgária, amelynek alapja az I. világháborút lezáró békediktátumok elleni küzdelem volt. Német segítséggel kapta vissza Bulgária Dél-Dobrudzsát, és szállhatta meg Macedónia központi területeit.

A nemzetiszocializmus a szlávokat tehát „fajilag” elutasította, ennek minden következményével ezekre a népekre és a hozzájuk tartozó egyes emberekre nézve. Csak ott módosult a szlávokról alkotott negatív kép, ahol politikai érdekek és ideológiai egyezések voltak, elsősorban Bulgária, az önálló Szlovákia és 1941 után Horvátország esetében.

*Schaller, Helmut: Der Nationalsozialismus und die slawische Welt.
Regensburg, Verlag Friedrich Pustet, 2002. 320. p.*

KISEBBSÉGKUTATÁS SZEMLE

Ellentétes demográfiai sorsú népeiségek

Vichnevski, Anatoli: *Des populations aux destins démographiques contrastés.*
[Quatrième partie] = *L'Europe post-communiste*, 391–439. p.

A szerző szerint az Uraltól nyugatra eső terület, gyakorlatilag a volt NDK-val bezárólag Kelet-Európa. Felfogásában, 1992-ben 22 ország tartozott ide: a Független Államok Közösségének 10 tagállama (Oroszországnak az Uralon túli területére nem vonatkoztatja vizsgálatait), a volt Jugoszláviából alakult öt állam, az ismert volt szocialista országok: Albánia, Bulgária, Magyarország, Románia, Lengyelország, illetve Csehország és Szlovákia. (Görögországot és Törökországot a Nyugat-Európa-fejezetben tárgyalja).

Úgy véli, hogy a XXI. század elején a fenti térség – minden változatossága ellenére – sok olyan közös vonást hordoz, melyek miatt a nyugat-európai államokétól megkülönböztetett „bánásmódot” érdemel. Hivatkozik Fernand Braudelre, aki szerint „...a XVI. század elején dupla, ha nem háromszoros erejű, a nyersanyagtermelőket sújtó konjunktúra sodorta gyarmati sorsba Kelet-Európát”. Innen eredezteti Vichnevski azt a *felzárkózató folyamatot*, melynek során erőfeszítések történtek a modernizációért – főleg a XX. század második felében – gazdasági, politikai és társadalmi téren.

Multietnicitás, etnikai nemzetek létrehozása

Az Ottomán, majd a Habsburg Birodalom keretei között is már ismert multietnicitás kérdése az 1990-es évek elején a nemzet fogalmának újraértelmezését követelte. Míg Nyugat-Európában (vagy kétszáz éve) egyedül a *citoyen* meghatározást tartják jogszerűnek az egy államban élő különböző etnikumok helyzetének meghatározására, addig – a tanulmány írója szerint kínos módon – Keleten, a megvalósuló jogállam keretei között is fenn akarják tartani a politikai államhatároktól esetenként különböző területeken élő etnikumok kulturális, nyelvi, vallási stb. jogait. Egyes helyeken egyenesen az „etnikailag tiszta” állapotra törekedve.

Semmiféle történeti magyarázat – az évezredes kulturális, vallási különbségeket illetően – nem lenne elég kimerítő, ha figyelmen kívül hagynánk a kelet-európai társadalmakban különböző időben és módon a modernizmushoz való felzárkózás jelenségét. A modernizáció legáltalánosabb és legfontosabb vonulata az ún. „demográfiai átalakulás”. De mint mindennek, úgy a demográfiai modellnek is két – egy nyugati és egy keleti – válfaja létezett évszázadok óta.

Urbanizáció

A modernizmus alapvető megnyilvánulása a polgári értékeket közvetítő városok számának megnövekedése, az urbanizáció terjedése. Nyugaton – két államot kivéve – az urbanizáció mértéke 50 százalékos volt, ugyanezen időszakban Kelet-Európában – az NDK kivételével – egyik államban sem mutatkozott ilyen mértékű városiasodás. Ebben a térségben inkább az elmaradott agrártársadalom ismérvei voltak jellemzőek. A XX. század második felében viszont igen gyors fejlődésnek indult Kelet-Európa. Az államok többségében sok helyütt túl is haladták az 50 százalékos küszöböt a városlakók. A nyugat-európai országoknak csak egy egészen kis csoportja (Németország, Svédország, Hollandia, Dánia) érte el az 1990-es években a 80 százalékos urbanizáció mértékét.

Migráció

Belső migrációk

Negyven év alatt Kelet-Európa városi lakossága 150 millió lett, míg a népesség mindössze 112 millióval emelkedett. A lakosság vidékről városokba áramlása csak a XX. század végén hagyott alább. Nemcsak a városiasodás, hanem az iparosítás is okozta a népesség átrendeződését. Igaz, hogy Nyugat-Európában is volt iparosítási hullám, de ez nem korlátozta a lakosok szabad mozgását, lakóhelyválasztását. (A Szovjetunióban ezzel szemben belső útlevelel, ún. propiszkával lehetett helyet változtatni.)

Külső migráció

A második világháborút megelőző időben sokan vándoroltak ki Kelet-Európából. Jellemzően például New York-ban több lengyel élt, mint Varsóban. 1945 után a kivándorlás hivatalos formái viszont rendkívül leszűkültek. Becslések szerint az NDK-ból, Bulgáriából, Magyarországról, Lengyelországból, Csehszlovákiából és Romániából összesen 10 millió fő települt Nyugatra (az úgynevezett keletnémetek nélkül 6 millióan). Ebből le lehet vonni a 1,5 millió szudétánémetet, a 200 ezer '56-os magyart és ugyanennyi '68-as csehet vagy szlovákot. A Szovjetunióból hozzávetőleg 700 ezer fő emigrált a negyvenes évek végétől 1985-ig: 250 ezer a lengyel családegyesítéssel, továbbá 290 ezer zsidó, 105 ezer német, 52 ezer örmény, valamint spanyolok, görögök és koreaiak.

A hivatalos propaganda szerint a szocializmusban megszűntek azok az okok, melyek miatt az állampolgárok korábban elhagyni kényszerültek hazájukat. Hogy ez mennyire nem így volt valójában, arra jó példa, hogy az NDK-ból 1950 és 1988 között összesen négy millióan vándoroltak ki az NSZK-ba, közülük 3,5 millióan 1961-ig, vagyis a berlini fal felépültéig. (Köztudott, hogy a rajtakapott illegális határátlépőket a helyszínen lelőtték.)

A kivándorlási helyzet Kelet-Európában az 1990-es években

Oroszország és néhány más, poszt-szocialista ország őrizte még az 1980-as évek végén is „propiszka”-t, belsőútlevel-rendszerét.

A szövetségi államok szétesésével hatalmas népvándorlás kezdődött meg az államok között. Az 1980-as években csak Oroszország, Ukrajna, Lettország, Litvánia és Észtország bírt pozitív bevándorlási mérleggel. A kevésbé fejlett, kevésbé urbanizált területekről áramlottak ezekre a helyekre. A '90-es években a három szláv államot és Örményországot leszámítva a pozitív migráció megszűnt. 1991–1997 között a Szovjetunió volt tagállamaiból Oroszországba áramló emigráció meghaladta a 3,3 millió főt.

Gazdasági eredetű emigráció

A '90-es évek elején Nyugatra érkező emigráció mértéke az évtized végére mérséklődött. Tényleges nyugtalanságot váltott ki azonban nyugati körökben a demográfiai nyomástól való félelem. A bevándorlók – átlagosan évi 100 ezer fő – csaknem fele Oroszországból jött. A '90-es évek elején kb. 2,5 millióan érkeztek Kelet-Európából; közülük sokan nem egyszerűen gazdasági menekültek, hanem egyúttal „történelmi hazájukba” tértek vissza (zsidók Izraelbe, németek Németországba stb.).

Kényszerű emigránsok

Itt az ún. interetnikai eredetű összetűzések következtében kivándorolt mintegy 1,5 millió azerbajdzsáni, 500 ezer örményországi, 650 ezer grúziai, 140 ezer moldáviai, valamint 750 ezer különböző oroszországi személyre gondolhatunk.

Minden rekordot fölülmúltak létszámban azonban a volt Jugoszláviában eredeti lakelyüket elhagyni kényszerülők: Bosznia-Hercegovinában 4,3 millióan, Dayton után 1,1 boszniai közül 510 ezren más, volt szövetségi államba, 600 ezren pedig Nyugat-Európába emigráltak. Az 1998–1999-es koszovói eseményeket követően több százezer albán hagyta el az országot.

Átmeneti migrációk

Az 1989–1991-es kelet-európai politikai változások következtében a harmadik világot elhagyók közül sokan választották Nyugat irányába tranzitországnak a volt szocialista országokat. Mivel legtöbbször papírok nélkül utaztak, tartózkodásuk időtartama ettől függően félig vagy teljesen illegális formában zajlott.

Születések*Születések színvonala: a két Európa közeledése*

Más térségektől eltérően a jelenlegi Európát a különlegesen gyenge termékenység jellemzi. 1999-ben, az egy nőre évente jutó élveszülések száma világátlagban 2,9 volt. Afrikában ez a szám: 5,4 – Ázsiában: 2,8 – Amerikában: 2,5 – Európában: 1,4 (nem számítva Oroszországot, ahol ez a szám még ennél is alacsonyabb). Egyetlen európai országban sem reprodukálják az előző generációt, ehhez legalább 2,1–2,3 szülésre lenne szükség egy nőre vonatkoztatva, illetve a mostani mortalitás szinten maradására. Vagyis Európán belül, ha vannak is különbségek, nem érdemes két részre osztani a kontinentet gyermekszülés szempontjából.

De nem volt ez mindig így. A demográfiai mélyrepülés Nyugaton kezdődött, és a különbségek, úgy 1960 táján, mára kiegyenlítődték.

A születési mutatók különbségei

Az 1950-es évek közepén a nyugat-európai országokban a termékenység olyan magasra ugrott, ami teljesen ismeretlen volt Kelet-Európában. A '80-as évekre a számok megváltoztak, a '90-es évekre még rosszabbodott is a helyzet Nyugaton. Hamar zuhantak ezután a mutatók Keleten is...

Új közeledés

Azt gondolhatni, hogy a szocializmus kelet-európai bukásának s az ezt követő gazdasági válságnak köszönhetőek az alacsony mutatók. De talán mégsem itt kell keresni az okokat. Sokkal valószínűbb, hogy Keleten ugyanazt az utat kényszerülnek bejárni, csak gyorsabban, mint amelyet korábban a nyugati államok tettek meg. Nemcsak a gazdasági, politikai konjunktúráról van szó, hanem a társadalmi értékek liberalizálásáról is: férfiak és nők szabad választásáról mind a családban, mind a munkában; önmegvalósításról stb.

Ron Lesthaeghe-től származik a „második demográfiai átmenet” elmélete, ami ugyanúgy érinti Kelet-Európát is, mint Nyugatot; nem másról van szó, mint „az egyéni autonómiának adott növekvő értékről, és az egyéni választás jogáról”.

A házasságkötés és a szülési életkor különböző modelljei

A demográfus, John Hajnal ún. „európai” modellje azt bizonyítja, hogy Szentpétervártól nyugatra, gyakorlatilag a XVII. századtól kezdve a házasságkötések egyre idősebb életkorban kötettek, illetve hogy a nők nem elhanyagolható része nem kötött házasságot legalábbis aktív életszakaszának befejeztéig.

A XIX–XX. század fordulóján megjelent a malthusi, illetve a premalthusi házasságkötési-termékenységi modell. Tulajdonképpen a harmadik változat, az újmalthusiánus valósult meg a kontinens mindkét felén, vagyis a házasságon belül korlátozták a születések számát.

A '90-es években Európa mindkét felén tapasztalható, hogy az első házasságot egyre magasabb életkorban kötik meg. A '70-es évektől egy időre szétvált a kép az anyaság kérdésében: Nyugaton egyre későbbi életkorban születték meg az anyák első gyermeküket, míg Keleten egy darabig még megmaradtak a fiatalabb életkornál. A '90-es évekre azonban ez a különbség is kiegyenlítődött. Moglehet, az utód felnevelésének anyagi terhei iránti nagyobb felelősség miatt alakult így a helyzet.

Új családmodellek

A családi és szexuális erkölcsök liberalizációjával a megkötött házasságok száma mindennél csökkent. A régi statisztikát ugyancsak tönkretették a próbaházasság intézménye, illetve a házasságon kívül szült gyermekek. Az is valószínű azonban, hogy a már említett, későbbre kitolt házasságkötések valójában ezeknek az együttéléseknek a folytatásaképpen alakultak ki.

Családtervezés

A XXI. századig eltérő családmodell figyelhető meg Európa két felén. Nyugaton inkább a kései életkorban kötött házasságok miatt csökkent a gyermekek száma. Keleten hagyományosan a városi családok kevésbé voltak népesek, a vidékiekben több utódot lehetett találni. A terhességmegszakítás nem bizonyult népszerűnek. Paradox módon az 1930-as évektől az abortusz mégis széles körben terjedt a Szovjetunióban. Az '50-es években a szocialista országok (Albánia kivételével) legalizálták az abortuszt annyira, hogy fogamzásgátlásról szinte szó sem esett. A '80-as évek végén világviszonylatban számolva, az abortuszok legalább egynegyedét Kelet-Európában hajtották végre (7,5-8 milliót). A helyzet olykor megváltozott a szigorítások miatt. Ezek országonként is különböztek. Románia esete pl. eléggé sajtóságos: az 1990-es liberalizációt követően az abortuszok száma mintegy ötszörösére szökött fel, majd némileg csökkent. A '90-es évek közepén átlagosan az éveszülések negyedének megfelelő számú abortuszt hajtottak végre a kelet-európai államokban. Ugyanekkor Nyugaton 20 százalékos volt ugyanez az arány. (Szerbiáról nincsenek hivatalos adatok.)

Késés vagy leküzdhetetlen sajtóosság

A születések csökkenése közelítette egymás felé Európa két részét. Az átmenet előtti vagy azt követő időszakban jelentkező eltéréseknek kedveznek az új, demográfiai és csa-

ládi viselkedési formák. Kelet-Európa kész volt jóval fejlettebb környezetből érkező társadalmi újdonságok adaptálására már akkor, amikor maga még nem is állt valójában készen erre. A sok előny mellett a kelet-európai társadalmak modernizációjának befejezetlenségei jelentenek hátrányt a felzárkóztatásban. Elsőként mégis a hasonlatosság szembevető, mégpedig a nyugatiéhoz igazodó, csökkenő születésszám.

Kelet-Európa növekvő lemaradása

A Kelet-Európára jellemző modernizációtól való elmaradás az 1960-as évekre nagyjából eltűnt. Ám ekkortól kezdve egészen 1980-ig látványosan mutatkozott a mortalitás terén lévő különbség. Mégpedig a keletiek hátrányára. A várható élettartamot illetően a két legfejlettebb keleti állam, az NDK és Csehszlovákia a nyugati, sereghajtó Portugália mögött helyezkedett el.

Mortalitás az 1990-es években

A halandóság, illetve a várható élettartam sajátosan alakult a kelet-európai országokban. Érdekes, hogy pl. a Szovjetunió szétesését megelőző alkoholelles kampány eredménye azonnal megmutatkozott mindkét téren. Általánosságban azonban jellemző, hogy Oroszország megőrizte vezető helyét a férfiak korai halálzásának vonatkozásában, és második helyen, közvetlenül Moldávia után áll a nők várható élettartamának negatív statisztikájában.

Halálokok

A nyugati országokban átlag tíz évvel fiatalabb korban következik be a halál a fertőző betegségek, és húsz évvel fiatalabban a külsőleg megnyilvánuló betegségek következtében a keringési rendellenességek miatt bekövetkező halálokokhoz képest. Ezek azok a területek, amelyeken Kelet-Európa még sokkal gyengébben áll. Pl. a külső halálokok miatt bekövetkező halálozás Oroszországban (1996-ban) 4,5-szer magasabb volt a németországiénál; 6,7-szer több, mint az Egyesült Királyságban. Hasonló viszonyszám Lettország esetében 4,1, illetve 6,1 volt, míg pl. Magyarország vonatkozásában 1,9 és 2,9 és Romániát illetően is csak 1,7, illetve 2,5.

A férfiak halálása egyértelműen korábbi életkorban következik be Keleten. A vezető halálokok a fertőző betegség (természetesen ez inkább csecsemő- és gyermekkorban). Idősebb korban inkább a kardiovaszkuláris betegségek okozzák a véget Keleten, és különböző rosszindulatú rákbetegségek Nyugaton.

A késés okai

Az egész nyugati társadalom, csatlakozva hozzá Japán is, már az '50-es évektől új stratégiát dolgozott ki a várható életkor meghosszabbítása érdekében. Az amerikai higiénista, Milton Terris „második járványügyi forradalomnak” nevezte az életmódváltás terén folytatott megelőző kampányt. Ugyanekkor a keleti országokban teljes értetlenséggel találkozott az efféle megelőző törekvés. Ennek megfelelően a költségvetésből is keveset fordítottak környezetvédelemre, az egészségügyi hálózat megerősítésére, a helyes táplálkozásra, az alkoholizmus és a dohányzás csökkentésére, a rossz munkahelyi körülmények, a mindennapi stressz felszámolására. Valószínűleg az ingyenes és monopolista orvosi ellátás is hozzájárult ennek a kevésbé hatékony küzdelemnek a visszafogásához.

Az 1950-es évek elején az NSZK-ban a férfiak várható élettartama 0,7-del, a nőké 0,5-del haladta meg NDK-beli kortársaikét; az 1980-as évek végére ezek a számok 2,3-ra, illetve 2,9-re emelkedtek. Vagyis történelmi, kulturális tényezők is beleszóltak az élettartam kérdésébe, nemcsak az eltérő politikai berendezkedés.

A magas halálozásnak tulajdonítható veszteségek

Különböző számítások szerint, ha Oroszország is ugyanannyit fordított volna egészségmegőrzésre, illetve megelőzésre, mint a nyugati államok, úgy 1995-ben nem 12,9 millió (abszolút számokban 9,7 millió) férfi halt volna meg ott, hanem csak 3,2 millió.

A népesség szaporodása

A '80-as évekből származó, értékelhető adatok szerint 42 európai ország közül 24-ben lehetett szaporodásról beszélni. Ezek közül 12 keleti, 12 nyugati állam volt. Tíz évvel későbbi adat szerint, 43 országot vizsgálva 33 gondoskodott szaporodásról, közülük 18 kelet-európai állam. Mindvégig élen járt Németország (korábban az NSZK). A II. világháború utáni helyzethez képest a földrész országai konvergáltak egymás felé születés vonatkozásában.

Természetes növekedés

A különbség a földrész két része között nem számottevő. 1990 előtt szórványosan előfordult néhány európai országban ez a jelenség. Például 1985-ben, 42 vizsgált ország közül ötben (közöttük az egyetlen keleti Magyarország volt.). A mai állapot szerint több ország is elérkezett a negatív, illetve a pozitív természetes növekedés állapotába.

A népesség növekedése

Jelenleg a legtöbb kelet-európai országra a természetes fogyás jellemző. A természetes fogyás nem volt jellemző a nyugat-európai országokra. Ezekben a bevándorlók hozzájárulnak a pozitív növekedéshez. A '90-es években a migrációs mérleg egyszer sem volt negatív.

Ezzel szemben 1960–1980-ban a kelet-európai országokban nem lehet pozitív migrációs mérleget találni. A '90-es években a visszaáramlás élénkebb lett, különösen Oroszországban. Így is csak két régi köztársaságban (Oroszországban és Fehéroroszországban) lett pozitív a migrációs mérleg, de ez is kevésnek bizonyul ahhoz, hogy semlegesítse a természetes fogyás következtében kialakuló helyzetet. A XXI. század kezdetén Európának sem a keleti, sem a nyugati fele nem számíthat saját forrásaira, a népesség természetes növekedésére. Egyedül a külső migráció képes fenntartani a hanyatló demográfiai erőket. Ez azt is jelenti, hogy minden különbözőség ellenére – a társadalmi-gazdasági, politikai és kulturális problémák hasonlósága miatt is – a kontinens két fele egy bárkában utazik.

Kakasy Judit

Az etnikai konfliktusok menete

Kemp, Walter A.: The Business of Ethnic Conflict. = Security Dialogue, vol. 35 (1): 43–59, 2004 prio

Az már majdnem egy klisé, hogy az „etnikai” szót a „konfliktus” szó követi. Mindazonáltal, ha valaki az úgynevezett etnikai konfliktusok felszíne alá tekint, gyakran találhatja azt az okot, hogy ezek azért nőnek ilyen nagyra, mert sokak legitim nemzeti érdekét kevesek gazdasági kapzsisága sérti meg. Amikor a nemzeti kérdések közé bűnözés, korrupció és erőszak vegyül, az eredmény egy rendkívül robbanásveszélyes koktéllal. Ez a cikk ennek a koktélnak az alkotóelemeit vizsgálja és a keverékei illékony hatásait különösen az európai biztonság kontextusában. Kérdéseket vet fel a probléma természetével kapcsolatosan, és felvet bizonyos számú lehetséges módot a megoldásra.

A cikk nem fókuszál sem a szervezett bűnözésre, sem a korrupcióra. Sokkal inkább azt vizsgálja, hogy ezek az erők miként hatnak, és miként hatnak rájuk a politikai motivációk és az etnikai konfliktusok. A feltevés az, hogy a korrupció és a szervezett bűnözés még magukban is fenyegetők, jelentősen megnövelve a destabilizáló erejüket, amikor etnikai kérdésekhez kapcsolódnak (és vice versa). A megoldás kulcsa e kötélekek természetének megértése, és átlátni a különböző elemek szétkapcsolásának módját. Míg egyre nagyobb számú kutatást végeznek, a kapzsiság, a sértettség és a konfliktus politikai gazdaságátánát célozva relatíve kis figyelmet kap az, hogy ezek a hatások miként befolyásolják a nemzeti-ségek közötti kapcsolatokat, különösen Európában. A bűnözés, korrupció és az etnikai extrémizmus közti kapcsolat jobb megértése segíthet megmagyarázni, hogy erőszakos interetnikai konfliktusok miért jelennek meg még mindig annak ellenére, hogy léteznek az interetnikai konfliktusok megelőzésének eszközei és a nemzetiségi kisebbségekhez tartozó személyek jogait védő és elősegítő szabványok.

A volt Jugoszláv Köztársaság, Macedónia helyzete még mindig törekeny. Bosznia-Hercegovinán, Koszovón és Dél-Szerbián mély sebeket ejtettek a legújabb konfliktusok. Közép-Ázsia egyes részei, különösen az Afganisztánnal szomszédos országok az instabilitással kénytelenek szembenézni. A fagyott konfliktusoknak még fel kell engedniük Abháziában, Karabakban és a Dnyeszteren túli területeken. Csecsenföldön pedig halálos mocsarak alakulnak ki. Szélsőséges csoportok terrorista támadásának fenyegetése folyamatosan jelen van Spanyolországban és Korzikán, valamint a szepták közti erőszak még mindig romba dönti az Egyesült Királyság bizonyos részeit. Ezeknek a konfliktusoknak az elhúzódó jellege lesújtó, ahogy az a tény is, hogy a megoldásokra irányuló nagyszámú és sokféle kísérlet mind kudarcot vallott. Természetesen a közvetítés és a rehabilitáció időigényes folyamat. Senki sem várhat átfogó és/vagy gyors áttöréseket. Mindazonáltal, ha egy konfliktus több mint egy évtizedig megdermed, vagy a konfliktus utáni rehabilitáció nem tudja kímoldítani állásaiból a szélsőségeket – jelentős nemzetközi jelenlét ellenére sem –, a megközelítést újra át kell gondolni.

Az alapvető probléma az, hogy a konfliktusok, amelyek a korrupcióhoz és a szervezett bűnözéshez kapcsolódnak, nem olyan típusúak, mint amelyenekhez a normál konfliktus prevenció és kríziskezelő technikákat kifejlesztették. A konvencionális paradigma olyan legitim állami tisztségviselőkre épül, akiknek van bizonyos befolyásuk a saját területükre, de kötelesek tiszteletben tartani és fejleszteni a törvény hatályát ezen a területen, valamint átlátható és elszámoltatható gazdasági rendszereket kell működtetniük, monopolhelyzetben vannak a kényszerítő eszközök birtoklását tekintve, melyeket felelősségteljesen kell felhasználniuk. Ez a keret igen nehezen alkalmazható, amikor fel nem ismert rezsimekkel kerülnek szembe, amelyek de facto államokat vezetnek, korruprt rezsimek,

amelyek etnikai, gazdasági érdekeket védenek, vagy nem állami résztvevők, akik megkérdőjelezzik az állam legitimitását, és szembeszegülnek végrehajtóerejével (terrorista támadásokkal vagy fegyveres felkelésekkel). Hogyan közelítsük meg azt a tényt, hogy a társadalom rétegeinek tetején és alján jelentős csoportok számára az erőszak sokkal inkább lehetőség, mint probléma?

A többitnikumú államokban nem szükségszerű a konfliktusok kialakulása. Valójában a kvantitatív elemzések arra a következtetésre jutnak, hogy megfelelő etnikai és vallási diverzitás csökkenti a polgárháború veszélyét. Ezért meg kell különböztetni a kapzsiságot a sértettségtől, a legitim célokat az opportunizmustól és a szélsőséges (általában nem tipikus) nézeteket a békés többségtől. Ahogy arra Keen figyelmeztet, az úgynevezett etnikai gyűlölködés hangsúlyozása kevés mozgásteret biztosít a politika résztvevőinek, inkább csak mentséget a tétlenségre. Továbbá elkendőzheti a gazdasági és politikai programok szerepét az etnikumok manipulálásában. El kell kerülnünk ezért azt, hogy egyenlőségjelet tegyünk az etnikumok és a konfliktus közé, ezáltal biztosítva a szükséges oxigént, amivel a szélsőségesek által gerjesztett nacionalista erőszak lángjai felcsaphatnak.

A meglévő megközelítéseken túl kell tekintenünk az etnikai konfliktusok megoldásához. Ehhez szükséges azonosítani, hogy mi villanyozza fel az etnikai vezetőket, majd csökkenteni kell azok vonzerejét. Ha megértjük, hogy mi az, amit egy háború hozhat, lehetőséget ad a politikai élet résztvevőinek, hogy olyan ösztönző tényezőket alkossanak, amelyek csökkentik az erőszak vonzerejét, ezáltal csökkentve annak valószínűségét is. Mivel ez sokrétű probléma, ezért interdiszciplináris és többintézményű megközelítésre van szükség. Ez szükségszerűvé teszi a források összegyűjtését és olyan szervezetek közötti szakértői együttműködést, amelyeknek idáig kevés kapcsolatuk volt egymással, mint pl. gazdasági és pénzügyi intézményeknek együtt kell dolgozniuk a törvények végrehajtó testületeivel és a hírszerzőügynökséggel, a kriminológusoknak és a törvényi szakértőknek a pre- és posztkonfliktus specialistákkal, a szociológusoknak és a kisebbségi szakértőknek a fejlesztő ügynökségekkel. Az együttműködés eredményeképpen az etnikai konfliktusok működésének jobb megértése alakul ki, és ezáltal javul a konfliktusmegelőzés, valamint a konfliktus utáni rehabilitáció esélye.

Bosznay Csaba

Az etnikai tisztogatásról

*Morris, Benny – Shavit, Ari: On Ethnic Cleansing. = New Left Review, 2004. no. 26.
[A bevezetést és az interjút készítette Ari Shavit]*

Benny Morris azt mondja, hogy mindig is cionista volt, és tévednek mindazok, akik posztzionistaként tartják számon, és akik nem azzal a semlegességgel olvasták el a palesztin menekültprobléma születéséről írt tanulmányát, amelyről úgy gondolják, hogy a cionizmus szellemiségét ássa alá. Egyes olvasói nemes egyszerűséggel félreértelmezik a könyvét, és nem azzal a semlegességgel olvassák, ahogy ő írta. Arra a hibás következtetésre jutnak, hogy amikor Morris a cionista mozgalom legkegyetlenebb tetteit írja le 1948-ból, akkor ő elítélőleg nyilatkozik róluk, és helyteleníti az arab lakosság nagyszámú elűzését.

A kutató, akit Izrael-gyűlölettel vádoltak, és akit az izraeli akadémiai körök bojkottáltak, a brit Guardian napilapban kezdett publikálni Izrael-barát cikkeket. Noha Morris

mint állampolgár nem éppen hóféhér, Morris, a történész *Vétlen áldozatok: a cionista-arab konfliktus története 1881–2001-ig (Righteous Victims: A History of Zionist-Arab Conflict 1881–2001)* című terjedelmes munka héber fordításán dolgozik. Ezzel egyidejűleg írt egy könyvet a menekültproblémáról, amely megerősíti az Izraelt gyűlölőket. Tehát az elmúlt két évben Morris, az állampolgár és Morris, a történész oly módon dolgozott, mintha semmilyen kapcsolat nem lenne köztük, és mintha az egyik megsemmisíteni próbálná azt, amit a másik megmenteni akar.

Jelenleg a Ben-Gurion Egyetem történelemprofesszora, de egyáltalán nem kelti óvatos tudóseMBER benyomását, sőt ez nagyon is távol áll tőle. Morris gyorsan és energikusan beszél, időnként angol szavakat keverve mondanójába. Egyáltalán nem gondolkodik, mielőtt a legélesebb, megdöbbentő kijelentéseket teszi, amelyek sok mindennek nevezhetők, csak politikailag szalonképesnek nem. Borzalmas háborús bűnöket ír le fesztelenül, apokaliptikus víziókat vázol fel ajkain szolid mosollyal. Állítása szerint az új, felülvizsgált könyv egy kétélű kard, melynek háttéranyagát nagyrészt az Izraeli Védelmi Minisztérium Archívumából gyűjtötte. Meglepetésére sokkal több izraeli mészárlás és nemi erőszak dokumentumaira lelt, mint amennyire előzőleg számított. 1948 áprilisában és májusában a Haganah egységeinek egyértelmű és kifejezett parancsuk volt a falvak lakóinak kiűzésére és eltávolítására, valamint a falvak megsemmisítésére. Ezzel egy időben az Arab Legfelsőbb Bizottságnak és a köztes palesztin szervezetek szintén több utasításuk is volt a gyerekek, nők és idősek eltávolítására a falvakból. Tehát a könyv egyfelől megerősíti a cionista oldal elleni vádakot, ugyanakkor azt is bizonyítja, hogy sokan azok közül, akik elhagyták a palesztin falvakat, a palesztin vezetés felhívására tették.

Arra a kérdésre, hogy hány, 1948-ban történt izraeli vérfürdő esetét tárta fel, a válasz: 24-et. Voltak esetek, ahol 4-5 embert, voltak, ahol 70, 80, 100 embert végeztek ki. Az esetek felsorolása után arra a következtetésre jut, hogy ez nem lehetett véletlen, és hogy a különböző tiszték, akik részt vettek a hadműveletekben a kiűzési parancsot másképp értelmezték, és voltak, akik úgy vélték, ez engedélyezi számukra a kegyetlenkedéseket azal a céllal, hogy a lakosság útra keljen. A tény az, hogy senki nem kapott büntetést ezekért a gyilkosságokért, Ben-Gurion elsimította. Az északi front egyik parancsnokának utasításai alapján arra a következtetésre jut, hogy Ben-Guriontól származtak, ahogy Lod városának kiűritési utasítását Jitzhak Rabin írta alá közvetlenül azután, hogy Ben-Gurion meglátogatta a Dani hadművelet főhadiszállását. Írásba soha nem adta a kiűritési parancsot, de a teljes vezetőség értette, mert ott volt a levegőben. Szerinte Ben-Gurion mindenképpen transzferista volt, mivel megértette, hogy nem jöhet létre egy zsidó állam nagyszámú és ellenséges arab kisebbséggel a közepén. Ez az állam nem lenne képes fennmaradni. Ezért véletlenül sem ítéli el Ben-Guriont, hiszen úgy gondolja, hogy a palesztinok kiűzése nélkül a zsidó állam nem jöhetett volna létre. Véleménye szerint a nemi erőszak, a mészárlás semmilyen módon nem igazolható háborús bűnök, de bizonyos körülmények között a kiűzetést nem tartja annak, így pl. 1948 esetében sem.

Mikor a riporter megkérdezi, hogy elítéli-e morálisan a Lod városát kiűritő katonákat, a válasza egyértelműen nem. Elismeri, hogy ők etnikai tisztogatást hajtottak végre, és bár a XXI. században ennek a kifejezésnek rendkívül negatív hangzása van, de amikor választani kell a népirtás – a népek teljes megsemmisítése és az etnikai tisztogatás között, akkor inkább az utóbbit választja, mivel szerinte elkerülhetetlen volt hétszáz ezer palesztin elűzése a zsidó állam létrejöttéhez. Bár együtt érez a palesztin néppel és a menekültekkel, de ha jogszerű a zsidó állam megalapításának vágya, akkor nem volt más lehetőség. Emlékeztet rá, hogy az 1948 előtti palesztinai zsidó közösséget, a Jisuvot megtámadták a palesztinok, majd az arab államok is, így nem maradt más lehetőség. Úgy érvel,

hogy az arab államok elég nagy részt hódítottak meg a bolygóból háborúik során, és 22 államot hoztak létre, míg a zsidóknak egyetlen egy sem volt. Ezért meglátása szerint ennek szükségessége nagyobb súllyal esik latba, mint a palesztinok kiűzetésének igazságtalansága. A helyzetet az amerikai demokrácia létrejöttéhez hasonlítja, amely nem jöhetett volna létre az indiánok kiűzése és irtása nélkül. Végül úgy gondolja, hogy vannak olyan esetek, amikor a végső jó létrejötte igazolja a kegyetlen tetteket, amelyeket elkövettek érte.

Igaz lehet az, hogy míg Ben-Gurion és a cionista államalapítás történetét kritikusan tanulmányozta, azonosult törekvéseikkel. A terrorista- és bombatámadások kapcsán sokkal inkább kulturális problémával magyarázza ezeket, és az iszlám kultúrát teszi felelőssé, amely nem kezeli olyan értéként az emberi életet, ahogy a nyugat. Valahogy úgy tekint erre a kérdésre, mint egy sorozatgyilkosra, akit bár meg lehet érteni, és lehet sajnálni, de mindenképpen meg kell állítani, és el kell zárni. Meglátása szerint a jelen konfliktusra ez a generáció már nem fog megoldást találni, így véleménye szerint Izraelnek erőt kell mutatnia, és védenie kell az országot mindaddig, amíg lehetséges. Végső következtetése szerint, bár a cionizmus nem volt hiba, de az iszlám és az arab nép ismeretében hiba volt azt gondolni, hogy lehet Izrael mai helyén egy olyan államot alapítani, mely harmóniában él környezetével.

Bosznay Csaba

Magyarország legnagyobb jobboldali pártja szövetséggé alakul át

*Oltay, Edit: Hungary's Largest Right-Wing Party Transforms Into an Alliance.
= Südost Europa, 52. Jg. 4–6/2003. 229–251. p.*

15 éves történelme során a Fiatal Demokraták Szövetsége (FIDESZ)–Magyar Polgári Párt az ország két legnagyobb pártjának egyikévé vált, míg elnöke az egyik legvitatottabb és karizmatikusabb politikus lett. 1998–2002 között Orbán Viktor vezette a koalíciós kormányt, melynek tagja a FIDESZ és másik két konzervatív párt volt. 2002-ben a FIDESZ szoros küzdelemben alulmaradt a választások során a Magyar Szocialista Párt (MSZP), a Kommunista Párt utódja és a Szabad Demokraták Szövetsége (SZDSZ) liberális párttal szemben. A váratlan vereség Orbán Viktor konzervatív követői körében tömegmozgalmat indított el, és olyan erőfeszítéseket tett a párt, hogy a lakosság szélesebb köreiből toborozzon támogatókat. A FIDESZ 2003. évi kongresszusán Orbán Viktort megválasztották elnöknek, és keresték a lehetőséget, hogy a konzervatív pártokat egy „szövetségbe” tömörítsék a FIDESZ szárnyai alatt, valamint bejelentették, hogy a FIDESZ átalakul egy széles tömegbázisú, európai stílusú néppárttá.

A FIDESZ-t jogszhallgatók alakították 1988 márciusában 35 éves korhatárral mint a Kommunista Ifjúsági Szövetség (KISZ) alternatíváját. A FIDESZ egy radikális-liberális alternatív képet alakított ki magáról, mind a fiatalabb, mind az idősebb szavazók körében, akik úgy látták, hogy a párt jelöltjei adják a legjobb garanciát a változáshoz. A FIDESZ vezetője, Orbán Viktor a párt kérlelhetetlen antikommunista híret azzal alapozta meg, hogy Nagy Imre újratemetésén a szovjet csapatok kivonulását követelte.

1990-ben a FIDESZ egyike volt annak a hat pártnak, akik – a szavazatok 8,9 százalékának megszerzésével – bejutottak a parlamentbe. 1992-re a FIDESZ a liberális internacionálé tagja, és nem mellékesen Magyarország legnépszerűbb pártja lett.

A FIDESZ kereste a lehetőséget, hogy a másik liberális párttól, az SZDSZ-től élesen elkülönülő képet alakítson ki magáról, majd elkezdte hangsúlyozni ezeket a különbségeket. 1993-ban a párt jobbra mozdult el a politikai spektrumon, és nemzeti kötődésű liberális pártként azonosította magát. 1993-ban eltörölték a korhatárt is, hogy egy komolyabb képet alakítsanak ki magukról a lakosság szélesebb körében. A FIDESZ egyértelművé tette, hogy az SZDSZ-szel ellentétben inkább jobbközép-pártokkal lépne szövetségre, mint a volt kommunistákkal. Ugyanebben az évben három FIDESZ-vezető lépett ki a pártból, mert Orbán Viktor vezetése alatt a liberális centripárt jobbra tolódott, „baloldali veszélyről” kezdett beszélni, és többé nem szemlélte kritikusan a konzervatív koalíciós kormány működését. A FIDESZ szavazóköréből sokan nem tudták elfogadni, hogy a FIDESZ a konzervatív pártok felé fordult. Ennek eredményeképpen 1994-ben a párt a szavazatok 7,02 százalékát szerezte meg, kevesebbet, mint 1990-ben. Ennek ellenére a FIDESZ folytatta közeledését a konzervatív pártokhoz, és az 1994-es helyhatósági választásokon közös jelölteket állított két másik konzervatív párttal, a Magyar Demokrata Fórummal (MDF) és a Keresztény Demokrata Néppárttal (KDNP).

A FIDESZ továbbra is a konzervatív értékek felé mozdult el, és ezt a törekvést a párt nevében is jelezték, melyet kibővítettek FIDESZ – Magyar Polgári Pártra módosítva az 1995. áprilisi kongresszuson. A kongresszuson kiadott egyik dokumentumban Orbán Viktor kiemelte a lelki és erkölcsi értékek szerepét az új „polgári Magyarország” megteremtésében, ahol az állampolgárok aktívan részt vesznek a politikai életben. A FIDESZ megpróbált véget vetni annak a koncepciónak, hogy a politikai élet az elit ügye, és kijelentette, hogy a politika a nép ügye.

1990-ben az ideológiai konfliktusok nagyrészt még a pártelit belügyei voltak. Korabeli tanulmányok azt mutatták, hogy a szubkulturális ellenségeskedés a pártok vezetői között csak az intellektuelek körében jelent meg, de az ország lakosságának túlnyomó részében nem. Idővel ezeknek a konfliktusoknak az intenzitása fokozódott, és a kompromisszumhajlam csökkent. Kérdéses, hogy ezek a konfliktusok tárgyalásos úton megoldhatók-e. A bal- és jobboldali politikai táborok közti ellenségeskedés oly mély, hogy kilátástalannak látszik azt áthidalnia a közeljövőben. Az alapvető probléma az, hogy egyik oldal sem bízik a másikban, míg a baloldal úgy hirdeti magát, mint az egyetlen garanciát a demokráciára és a toleranciára, addig a jobboldal úgy állítja be magát, mint a nemzeti érdekek kizárólagos képviselőjét. Az SZDSZ és a FIDESZ között különösen nagy a távolság. Amennyiben az SZDSZ átlépi az 5 százalékos küszöböt a következő parlamenti választásokon, akkor sem valószínű, hogy a FIDESZ koalíciós partnere legyen. Mind az SZDSZ, mind a FIDESZ visszautasítja ennek a koalíciónak a lehetőségét is. A FIDESZ soha nem bocsátotta meg az SZDSZ-nek, hogy koalícióra lépett a volt kommunistákkal. Egyes SZDSZ-vezetők pedig úgy látják, hogy a FIDESZ a demokráciát veszélyezteti.

A májusi FIDESZ-kongresszus azt mutatja, hogy a FIDESZ megpróbálja kiterjeszteni támogatóinak körét azokra, akik nem tartoznak a táborába. Ez egybevág a FIDESZ azon érdekével, hogy a 2006-os választásokon annyi szavazatot próbál gyűjteni, hogy egyedül tudjon kormányozni. Ez elengedhetetlen, mivel a pártnak nincs lehetséges koalíciós partnere, aki segítené a kormányzásban. A polgári körök lakossági visszhangja azt jelzi, hogy az állampolgárok részéről igény mutatkozik arra, hogy részt vegyenek a közéletben. Másfelől azonban a polgári köröket mint politikai párt hívta életre, és ennek a pártnak a célja it segíti megvalósítani. A kérdés az, hogy a radikális jobboldal megtalálja-e a helyét egy másik pártban, mint pl. JMM, vagy bekapcsolódik a polgári körök és a FIDESZ törekvéseibe. A másik kérdés az, hogy ezzel a polgári körök tömeges társadalmi mozgalommá

fejlődnek, és befolyásolják-e a lakosság széles rétegeinek szavazási szokását. Képes lesz-e az MDF fennmaradni mint független párt és begyűjteni a mérsékelt jobboldali szavazók voksait. Az Európa Parlamenti választások választ adhatnak arra, hogy az MDF-nek van-e esélye egyedül fennmaradni. 1990 óta még egyetlen pártot vagy koalíciót sem választottak újra Magyarországon. 8 év lehetőséget adna a kormánynak és az ellenzéknek, hogy működő munkakapcsolatot alakítsanak ki, és csökkenjenek a jelenlegi feszültségek. Magyarország Európa Unió tagságának valószínűleg csitító hatása lesz a politikai életre. Orbán Viktor mint a konzervatív tábor vitathatatlan vezetőjének döntő fontosságú szerepe lesz abban, hogy merre tart majd a FIDESZ és szavazói, mert minden bizonnyal a konzervatív szavazók nagy hányada követni fogja őt.

Bosznay Csaba

Csehország és Szlovákia politikai érettsége az EU-csatlakozás küszöbén

*Vodička, Karel: Beitrittsreif? Die politischen Systeme Tschechens und der Slowakei.
= Osteuropa, 54. Jg. 2004. 4. H. 18–31. p.*

A rendszerváltó folyamat másfél évtizede alatt az 1992-ben szétvált Csehszlovákia két utódállama sok tekintetben párhuzamos, némely tekintetben ugyanakkor eltérő utat járt be, politikai érettségüket tekintve az EU-társulás „koppenhágai kritériumainak” végül azonban nagy vonalakban egyformán megfeleltek. Az uniós keretek között elkövetkező további fejlődés prognózisa szempontjából is érdemes pillantást vetni a cseh, illetőleg a szlovák társadalom alapadottságaira.

A rendszerváltó országok fejlődésének, boldogulásának gyakori buktatóját jelentette az etnikai viszonyok jelene és múltbeli öröksége. Ezen a nacionalista uszítás, illetve az irredentizmus veszélyei értendők. Csehország, mint Vodička írja, etnikai homogenitása jóvoltából, ilyen veszélyeknek tulajdonképp nem is volt kitéve. (A szerző – a prágai Károly Egyetem és egyidejűleg a hamburgi egyetem tanára – szót sem ejt cseh viszonylatban a szudétánémet-kérdésről, noha a rendszerváltást követően s még inkább a csatlakozás közeledtével német részről és a cseh közvélemény egy részében is elég nagy nyomattal újra felszínre került, s még kevésbé a beneši dekrétumok magyarságellenes éléről. Szintűgy nem szól a '90-es évek csehországi romaellenes hullámáról sem. A kisebbségi témát összességében is szögletesen és felszínesen tárgyalja. – K. S.) Szlovákiában ellenben éles etnikai feszültség „alakul ki” a populista-autoriter stílusú Mečiar-érában a magyar és később – inkább szociális összefüggésben – a roma kisebbség körül. A magyar–szlovák feszültség éleződési folyamata Mečiar letűnésével megáll, azt követően a többség–kisebbség viszonya – viták keresztjén át is (mint például a közigazgatási határok kérdésében) aránylag konszolidált, a kormánykoalícióban szerepet visz a vezető kisebbségi párt.

A politikai beállítódás ellentétei szintén Szlovákiában élesebbek. Nagymértékben megoszlik az állásfoglalás mindenképp a rendszerváltás hasznát, irányát illetően, s az európai felzárkózás programját illetően is. Mindez egymással élesen szembenálló pártpreferenciákban nyilvánul meg, és pedig alapvetően a vidéki, ill. nagyvárosi lakosság szerinti társadalmi megoszlás mentén. Mondani sem kell, hogy az erőteljes létszámú roma tömegek politikai értelemben kiesnek ebből a struktúrából. Az elmaradottabb szemléletű, múltban élő vidékiesség legkonokabb magja veszélyes túlsúllyal tömörül a Demokratikus Szlovákiáért Mozgalom zászlaja alatt. Hasonló, fundamentális ellenzéket

képvisel a Cseh–Morva Kommunista Párt. Mindkettő a kurrens normatívákon és játékszabályokon könnyen kívülhelyezkedő „tiltakozópárt” szerepét tölti be a maga társadalmi közegén belül. Összességében a cseh társadalom politikai megosztottsága egyébként sokkal kevésbé éles, mint a szlováké.

Csehország és Szlovákia ezekkel az adottságokkal lépett az európai felzárkózás útjára, és fontos a tisztánlátás abban, hogyan alakult, milyen eredményeket mondhat magáénak a demokratikus konszolidáció az Európai Unió kereteibe történő belépés küszöbén, és mely hátralékok leküzdése marad a feladat a további fejlődés során is. E szempontból a konszolidáció intézményi (hatalommegosztás, alkotmányozás és törvényhozás stb.), politikai, mentális és civiltársadalmi kritériumait tartozik az elemzés számba venni. A csatlakozás minimális feltételeit kielégítő fejlettség részletező elemzése, a különböző kritériumokat sorra véve, az egyik ponton Csehországnak, a másikon esetleg Szlovákiának adhat jobb érdemjegyet, összességében azonban inkább Csehországot ismeri el első helyen. Gyorsértékelésekben már láttuk: Csehország a „nagyjában-egészében demokratikus”, Szlovákia pedig a „demokratikus minimumot elért” fejlettség szintjét mutatja. Vagy más értékelés szerint Csehország: „konszolidált”, Szlovákia pedig: „félíg konszolidált” demokrácia. Közös probléma mindkét országban, de pillanatnyilag Szlovákiában súlyosabb (bár újabban Csehországban is erősödik) a kliens-rendszer, a korrupció. (A nemzetközi index besorolása szerint Csehország az 54., Szlovákia az 59. helyen áll.)

A két ország a felzárkózási folyamat elakadásait a „kapun belül” bizonyára nagyobb sikerrel tudja majd felszámolni. De óvakodniuk kell, nehogy előre iganak a medve bőrére, mert a meglévő adottságokkal itt-ott további útakadályokkal is szembetalálhatják magukat, amire jobb teljes odafigyeléssel felkészülni.

Komáromi Sándor

Etnikai tisztogatás a Balkánon

Carmichael, Cathie: Ethnic Cleansing in the Balkans – Nationalism and the destruction of tradition. London : New York: Routledge, 2002. 168 p.

A könyv írója az oxfordi Middlesex Universityn Kelet-Európa történetét tanítja. Iskoláit Londonban (világtörténelem), Ljubljanában (etnológia) és a Bradford Egyetemen (európai tanulmányok) végezte. Számos cikke jelent meg a délkelet-európai népi kultúráról, társszerzője a „Slovenia and the Slovenes”, illetve társkiadója a „Language and Nationalism in Europe” című könyveknek.

A könyv a Balkánon immár kétszáz éve tartó etnikai tisztogatás jelenségét vizsgálja. Amellett érvel, hogy Délkelet-Európa térsége politikailag és történelmileg nem erőszakra rendeltetett. Az etnikai tisztogatás sokkal inkább kötődik a nacionalizmus kérdésköréhez, mintsem önmagában balkáni jelenség lenne. Ahogy a nacionalizmus Közép-Európából az Ottomán Birodalom európai részei felé terjedt, a nacionalista ideológia a régi válásos és politikai kapcsolatok helyébe lépett. A moszlimokat potenciális árulóknak kezdték tekinteni Boszniában és másutt is. Ráadásul a nacionalista megosztás a középkorra nyúlik vissza, amikor is más etnikumokat is megosztott, és kölcsönös ellenségeskedésbe kergetett, számos kegyetlen módon elintézett áldozatot hagyva maga körül. Bár ezeknek az eseményeknek a leírása „hagyományos” módúnak (archaikusnak és primitívnek) említi a kivitelezést, az események mögötti erők nagyon is modernek voltak. A XXI. század

hajnalán igazán kevés multietnikus csoport maradt Délkelet-Európában, s az etnikai tisztogatásnak kitett emberek nagyszámú diaszpórája jött létre.

Carmichael a Balkánon lefolyt etnikai tisztogatást egyszerű történelmi jelenségként fogja föl, és az elsődleges, valamint másodlagos források tömegét sorakoztatja föl ahhoz, hogy tömör, elfogadható érveket támasszon alá. Az európai tanulmányok, a történelem, illetve az összehasonlító politika művelőinek érdeklődésére számot tartó könyv ez.

Kakasy Judit

Modernista nacionalizmus: Államiság és nemzeti identitás Törökországban

*Akman, Ayhan: Modernist Nationalism: Statism and National Identity in Turkey.
= Nationalities Papers, 32. vol. 2004. 1. no. March*

A szerző nézeteinek kifejtését egy példával illusztrálva kezdi meg. Néhány évvel ezelőtt a *New York Times* közzétett egy cikket Antiókia ősi városáról és modern lakóiról. A város, miután elveszítette régmúltbéli nagyságát, ma „a legtöbb török szemében egy félreeső, jellegtelen hely.” A cikk egy család két tagját is meginterjúvolja: a 110 éves Ali Baklaci-t és 20 éves unokáját, Hasan Negruz-t. Az idősebb férfi határozott az identitását illetően, és kijelentette, hogy „Nem szabad megfélemezni a származásunkról. Mi arabok vagyunk.” Az unoka azonban másképp gondolkodik, „mivel ő azon számos helyi fiatal egyike, akik a Szíria által felkínált ingyenes oktatás előnyeit élvezték”, de amint azt a cikkből megtudjuk, ettől még nem tette magáévá a pán-arab eszmét. Sőt, identitásáról is egészen másképp fogalmaz: „Arab vagyok, és Törökország állampolgára is, és ez jól van így. Szeretek török lenni, mert ez az ország modernebb, mint az arab országok.”

A szerző felteszi a kérdést, hogy mi lehet az oka annak, hogy egy ilyen társadalmi háttérrel rendelkező fiatal is törökként azonosítja magát, és nem befolyásolja sem az iskolai oktatás, sem gazdasági érdekltség, sem a családi háttér. Szerinte a török identitás modernizmusa jelentheti a megoldást, amely nem egy faji vagy etnikai jellegű alapszik, hanem a társadalmi és politikai átalakulás modernista menetén.

Egészében véve a nemzeti identitás alárendelt helyzetben van a modern civilizáció szintjére történő emelkedéshez képest. E munkájában a szerző először is elmagyarázza a „modernista nacionalizmus” koncepcióját, majd analitikusan elhelyezi az etnikai és polgári nacionalizmus kategóriáihoz fűződő kapcsolatba. Érvelésével a nacionalizmusok domináns tipológiáját kívánja módosítani a modernista nacionalizmus ideáltipikus szerkezetének bemutatásával. Az új kategória ismertetése csökkenti a nacionalizmus polgári kontra etnikai formáinak kettőségekben hordozott korlátozó és kirekesztő jellegét. Ezután feltárja a modernista nacionalizmus kategóriájának történelmi és kielégítő megalapozottságát. Érvel emellett, hogy bizonyos történelmi körülmények között (főként gyarmati uralom hiányában) a hitelesség és a modernizáció közti választás dilemmája (amelyet a nem európai nacionalizmusok egyik jellegzetességének tartanak általában) nem merül fel. Amikor a dilemma nem nyomasz, akkor a felemelkedő nacionalizmusok sokkal inkább modernisták, mint etnikai jellegűek.

Nevezetesen emellett érvel, hogy a modernista identitás akkor válik elérhetővé a nem európai világ nacionalizmusai számára, amikor nincs jelen egy elhúzó, súlyos gyarmati múlt, amely a modernizáció és a kulturális hitelesség közti választás akut dilemmáját előidézné. Azáltal, hogy tendenciákat világít meg az irodalomban, amelyek egyenlőség-

jelet tesznek a nem európai és a gyarmati kategória közé, amellel érvel, hogy a modernista nacionalizmus kategóriája alkalmazandó azoknak a nem európai nacionalizmusoknak az esetében, amelyek nem egy direkt gyarmati uralom következményeként fejlődtek ki, mint pl. a legerősebb példa: a török nacionalizmus.

A kritikus, önmagára visszaható, összehasonlító társadalomtudomány legfelső középpontjában a teoretikus határok és kettősségek újragondolásának és megkérdőjelezésének képessége, és az erre hajlandóság nyugszik, amely az összehasonlító analízis alapjait biztosítja. A török nemzeti identitás kialakulásának folyamatát áttekintve ez a tanulmány megkísérli vitatni a nacionalizmusok hagyományos kettéosztását a polgári vagy etnikai csoportokban. A török eset elemzése azt sugallja, hogy az etnikai kontra polgári nacionalizmus paradigmaticus kettősét ki kell egészíteni egy harmadik kategóriával: a modernista nacionalizmussal. Megalapozott vélemények szerint az etnikai nacionalizmus a faji, kulturális és nyelvi közösséget hangsúlyozza, melynek mozgatórugója a kulturális autentikusság és a megkülönböztető jelleg, valamint megtestesíti a nemzet organikus látásmódját, míg a polgári nacionalizmus, a territorializmus, a részvétel, az állampolgárság és a polgári képzettség jellemzi.

A török nemzeti identitás sokkal inkább modernista, mint faji vagy etnikai vonalak mentén fejlődött ki, mert a hatalmi elit első és legfőbb gondja az állam megmentése volt. A modernizáció önmagát kialakító természete és a gyarmati uralom hiánya voltak a fő meghatározó tényezők a nemzeti identitás modernista formájának kialakulásában. Amíg általános egyetértés mutatkozik a szakirodalomban a tekintetben, hogy az erős állami hagyomány egy kritikus tényező az ottomán/török politika megértésében, addig nagyon ritkán kapcsolják össze az erős állami hagyományt a kifejlődő török nacionalizmus jellegével.

Zárásként megjelöli Törökországban a demokrácia és az elnyugatiasodás történelmi konfliktusának forrását és természetét. Feltételezi, hogy a részvétel a demokráciában és a politikai jogok nem az elégtelen elnyugatiasodás következményének tekintendő, hanem sokkal inkább abból származik, hogy ez a folyamat felülről lefelé gyűrűzve haladt végig a társadalmon, és az uralkodó állami elit a nép helyett a nép ellenében vitte véghez.

A nemzetépítés kontextusán belül az elnyugatiasodás és a demokrácia közti ellentét leginkább úgy értelmezhető, mint a modernista nacionalizmus belső jellegzetessége.

Bosznyai Csaba

Az EU és Törökország

A geopolitika és a társadalmi újjászületés között

Dorronsoro, Gilles: The EU and Turkey, European Union Foreign and Security Policy 48–61. p.

A nacionalista retorika szerint Törökország szeret úgy tekinteni magára, mint „hídra Kelet és Nyugat között”, vagy újabban, mint a „türk világ központja”-ra. Függetlenül attól, hogy ez igaz, vagy sem, Törökország mostanában a nyugati világ határmezsgyéje, és kevesebb tere van a manőverezéshez a Szovjetunió hanyatlása óta, mivel pénzügyileg függő helyzetben van a nyugati országoktól, valamint az USA globális domináns szerepe miatt.

Samuel Huntington jóslata, hogy Törökország a türk világ részeként fogja önmagát meghatározni a Szovjetunió elbukása után, egyértelműen nem bizonyult igaznak. Az

1920-as évek óta a török elit törekvéseit Törökország európai jellegének erősítése határozta meg, mellyel belépőt kívántak váltani a „civilizált világba”. Az előlépés az Európai Unió teljes jogú tagjává lehetne a beteljesedése ennek a folyamatnak, amely Törökország integrációját jelentené nyugati szomszédainak sorába, de csak annak a politikai és társadalmi változásnak az árán, amelyet úgy lehetne jellemezni, hogy egy új „Tanzimat”. Ezért aztán a kapcsolat az EU-val a központi probléma a törökök önmeghatározásában, és valószínűleg a legfontosabb programpont a jelenlegi török politikai életben.

Több különböző okból a török tagság az EU számára is meghatározó lehet. Törökország lakossága 80-90 millióra duzzadhat kevesebb mint egy generáción belül, és Európa legnépesebb országa lesz az Oroszországi Föderációt leszámítva. Ha Törökország teljes jogú tagállammá válna, akkor az EU már a Közép-Kelet világáig nyúlna, és külső határai Irakkal, Iránnal és Szíriával érintkeznének. Sőt a török tagság Izrael, Marokkó és néhány kaukázusi állam számára egyértelmű jel lenne, hogy jelentkezzen az EU-tagságra. Mivel Európa nem földrajzi, hanem politikai egység, ezért nincs olyan kritérium, ami megmondaná, hogy mit foglal magába. Továbbá ennek az új tagfelvételnek a költsége minden addigi bővítést felülmúlna.

Az EU gyakorlatban nagy mélységig részt vesz az ország belső életében és annak periferiájában is, majdnem a „nemzetépítés” mértékéig, amely viszont már az EU önmagát megteremtő folyamatát vetíti előre. Ebben az euro-globalizációs folyamatban az európai intézmények és stílusok terjednek, és több periferiális nemzet egészét integrálják. Következmenyeképpen az integrációs folyamat mélyreható változásokat okoz a török külpolitika

A szerző Törökország és az Európai Közösség, majd később az EU közti kapcsolat eredetét és fejlődését elemzi. Ezt követően értékeli azokat az ellentmondásos eredményeket, amelyek a török társadalom megreformálásának céljával foganatosított EU-s támogatások értek el. Végezetül megvilágítja, hogy az Európai Unió bővítése új megvilágításba helyez néhány külügyi és biztonsági kérdést, melyek továbbra is megoldatlanok.

Az EU megfelelő politikai résztvevő olyan kérdésekben, amelyek közvetlenül kapcsolódnak Ciprus felvételéhez és a görög–török kapcsolatokhoz, mivelhogy ez a két kérdés szorosan összefügg.

Általában szólva Törökország és az EU kapcsolata megmutatja, hogy az EU milyen módon viszonyul közvetlen környezetéhez. Az EU hajlamos inkább átalakítani a periferiáján elhelyezkedő társadalmakat, mint hatalmát kisugározni a hagyományos módon. Hosszú távú hatások bizonyos tekintetben mélyebbek, de ennek a megközelítésnek a hatékonysága függ attól, hogy a periféria hajlandó és képes-e csatlakozni az európai modellhez. Ez két fontos kérdést helyez előtérbe. Először is Törökország mélyreható átalakulása a felvétel hosszú folyamata során belső feszültségeket fog kelteni, ahogy az EU egyre inkább jelentős résztvevője lesz a török politikai életnek. Másodsor, amennyiben Törökország nem képes megfelelni az európai követelményeknek, az mélyreható politikai krízishez vezethet.

Valós kérdés az, hogy az EU készen áll-e elég támogatást nyújtani Törökországnak, hogy lehetővé váljon az ország csatlakozása a nem túl távoli jövőben – 10–15 éven belül. Az a tény, hogy Törökország valószínűleg az utolsó vagy az utolsó csatlakozók egyike lesz az EU-ban, már önmagában probléma. Mire Törökország felkészül a csatlakozásra, addig valószínű, hogy az EU számottevően integráltabb lesz, így Törökország szuverenitásának jókora hányadát fel kell adnia anélkül, hogy bármilyen hatása lehetett volna az unió intézményi szerkezetének megalkotására és létrehozására.

A török politikusok számára valószínűleg a legfontosabb kihívás magának az EU-nak a dinamikus természete lesz. Az európai intézmények a mostani állapotukhoz képest jelentősen megváltozhatnak, mire a teljes jogú török tagság valósággá válhat. Az EU valószínűleg a konföderáció egy formája felé halad úgy, hogy miközben eléri a gazdasági integrációt, jelenleg egy egységesebb külpolitika kifejlesztésén dolgozik. Az EU és az USA közti folyamatos válságok részei ennek a folyamatnak. Ami még fontosabb, hogy az EU belső döntéshozatali folyamatai egyre kevesebb vétőlehetőséget adnak a tagországok kormányainak. Ezáltal az EU újdonsült tagjai úgy fogják elveszíteni nemzeti szuverenitásuk nagy részét, hogy nem voltak képesek hatást gyakorolni az Európai Unió megalkotására.

Bosznay Csaba

Számkivetettek lázadása a 21. század hajnalán

(A zapatisták és az antiglobalizmus Mexikóban)

Cecena, A. E., Boron, A. O., Holloway, J., Ocana, A., Haug, W. F.: Die erste Rebellion des 21. Jahrhunderts. = Das Argument, 253. (2003.) 788–860. p.

Tíz éve, 1994 elején lépett színre a hajdani szabadsághős nevét használó Zapatista Nemzeti Felszabadító Hadsereg (EZLN) az ásványi kincsekben gazdag mexikói Chiapas tartomány és főként a Lacandona-öserdő autonómiát követelő indió lakosságának képviselőjében, a titokzatos Marcos „parancsnok” vezetésével. A mexikói hadsereg gyorsan útját állta a gerilláknak („tíznapos háború”), ám a megsemmisítő offenzíva további kibontakozását a mexikói civil társadalom nagyarányú tüntetéssorozata szerte a nagyvárosokban és a fővárosban meg tudta akadályozni. Tíz éve „puskalövés nélküli hádiállapot” van érvényben. Ez idő alatt a tartomány körzeteinek nagyobb részén zapatista önkormányzatok léptek a korábbi központi igazgatás helyébe. A helyzet úgy áll, hogy az állam jogilag nem ismeri el az indió autonómiát, de facto azonban nem avatkozik be a lázadók által ellenőrzött területek belső ügyeibe. A nemzeti demokratikus párt sok évtizedes uralmát 2001 és 2003 között átmenetileg megtörő ellenkormány időközben felajánlotta a kulturális autonómiát, a területi autonómiáról azonban szintén nem tárgyalt. A furcsa állóháború jellegzetessége: a zapatista ideológia feltartóztatathatlan térhódítása egyféle verbális „forradalom” módjára. Ennek alapvető eszköze az internet útján akadálytalanul és a fény sebességével terjedő propaganda – első ízben a kiterjedtebb, hasonló küzdelmek történetében.

Chiapas autonomistáit alapvetően a külföldi pénzügyi–gazdasági érdekeltségek évszázados, de mind fojtogatottabb hálójában vergődő ország végtelen elnyomódása mozgatja, ami különösen az indiók lakta, rendszerint legelmaradottabb vidékeket sújtja. Egész Latin-Amerika legnagyobb részén ugyanennek a függőségnek fő vesztese éppen az indió őslakosság. Az utóbbi fél évszázadban, napjainkig, számos helyen különböző formákban, belső ellentétekkel és ellentmondásokkal is terhelten adta jelét elégedetlenségének. Chiapasban is a szomszédos Guatemalában lezajlott zavargások hatottak közvetlenül a megmozdulásokra, a „zapatizmus” pedig most már folyamatosan visszahat más dél-amerikai küzdelmekre. De Chiapas harca és a zapatizmus összetalálkozik azzal a világméretűben jelentkező küzdelemmel is, ami a nemzetközi tőke új típusú imperializmusa kapcsán „antiglobalizmus” néven jelentkezik az általános elnyomódás indula-

tával. Igen közeli találkozássra is alkalom nyílt egyébként a Kereskedelmi Világszervezet (WTO) 2003-ban Cancúnban, Chiapas szomszédságában megrendezett miniszteri csúcstalálkozójával, amikor is közvetlen kéznyújtásra kerülhetett sor az ezt övező tiltakozáshullám résztvevőivel.

Az elmélet a nagy gazdasági erőközpontok összefonódásával monolitikussá vált globális diktátumot általában az újliberalizmus kategóriájához köti: „újliberális” gazdaságpolitika, illetve egyáltalán politika és gondolkodás. Lévéen történetileg a liberalizmus sui generis polgári érték, élesen vetődik fel a mélyülő szociális krízist magával hozó újliberalizmus társadalmi jelentésének kérdése. Különösen abban a Mexikóban, ahol nemzeti jelkép a 20. század eleji forradalommal és szabadságharccal uralomra jutott polgári demokrácia intézményes folytonossága. A zapatizmus nem hirdet szociális forradalmat (ideológiájának „osztály”-szempontja nincs: a „kisembereket” magába foglaló sokarcú, kismiszett tömeg kerül szembe a gazdasági-pénzügyi oligarchiával), még kevésbé etnikai indíttatású polgárháborút; nem kívánja átvenni a hatalmat a nemzeti politika pályamódosítása érdekében, csupán egy követelményt támaszt: Chiapas népének – Mexikó szélesebb tömegeivel közös – boldogulását. Hová tekinthet, kihez apellál? Gondolkodása középpontjába azt a „civilitást” emeli, amely a régi francia (más nyelven sehol nem megtalálható) bourgeois–citoyen fogalompár második tagjának felelhetne meg, és ma a közkeletű, de el is koptatott „civil társadalom” meghatározás tisztább jelentésében megragadható: tiszta tudatú, szabadon gondolkodó polgár, honfitárs – azzal az emelkedett mentalitással, amit „emberi méltósága” kölcsönöz számára. Mint a *Das Argument* című folyóirat (teljesen elméleti indíttatású) tanulmányai előadják, a zapatizmus stratégiája: a civil társadalom meglévő sejtjeinek mozgósítása és az egész társadalom áthatása a válságkérdés megoldását célzó nemzeti program kidolgozására, az ezt felvállaló politika létrehívására. A helyi stratégia ebben az áttételben válik össznemzetivé és – a minta követése révén – nemzetközivé. A tanulmányírók (nem tagadva az utópisztikus elemeket sem) igen nagy jövőt jósolnak a zapatista társadalomstratégiának világszerte.

Komáromi Sándor

Zoltán András: Oláh Miklós Athila c. munkájának 16. századi lengyel és fehérorosz fordítása

Dimensiones Culturales et Urbanales Regni Hungariae 6., Nyiregyháza, 2004. 554 p.

Oláh Miklós (Nicolaus Olahus 1493–1568) II. Lajos, majd az özvegy Mária királyné titkára, magyar humanista, később esztergomi érsek Németalföldön írta *Athila* című, a hun történetet humanista szellemben feldolgozó latin nyelvű művét, melyet a szerző halálának évében Zsámboky János (Johannes Sambucus) adott ki először. Kiváló filológusok egész sora (Brückner, Veszelovszkij, Krzyzanowski, Graciotti és mások) szentelt többkevesebb figyelmet e mű kelet-európai vonatkozásainak; a magyar polonisztika Zoltán András előtt még nem méltatta figyelemre azt a körülményt, hogy ez a legkorábbi – igaz latin nyelvű – prózai mű, melyet magyar szerzőtől lefordítottak lengyelre. Az ófehérorosz első kiadás A. N. Veszelovszkij nevéhez fűződik (1888), és a későbbi kiadások is ezen alapulnak. Száz évvel Veszelovszkij után újra kiadta a művet az ukrán V. L. Mykutas' (1988). Az ukrán filológusok közül V. N. Petc javasolta először, hogy az *Athila* poznani kiadásban szereplő fordítását sorolják az ukrán irodalom emlékei közé, miközben elismerte ugyan, hogy fehérorosz nyelvemlékről van szó, de – mint mondta – a keletkezés idején még nem volt külön ukrán és fehérorosz irodalom, ill. irodalmi nyelv. A kérdésről hasonlóan vélekedik az újabb ukrán irodalomtörténeti kutatás is (Derkač, Ochrimenko).

Ezt követően a szerző (aki a témáról habilitációs előadást tartott az ELTE Bölcsészettudományi Karán) tanulmányozza a latin és lengyel szöveg egymáshoz való viszonyát, levonva a rekonstrukció tanulságait, majd a fehérorosz és a lengyel szöveg egybevetésének tanulságait, az eltérések jellegét, a szó- és szólástörténeti adatokat, a magyar névanyag tanulságait, az átírás torzításait stb. Ezt követi a szövegek közzététele és a rövidítések jegyzéke, végül egy orosz nyelvű összefoglaló.

Oláh Miklós műve (ill. annak egyes részei) bekerültek M. Strykowski krónikájába is (1582), melyet aztán ismételten lefordítottak fehéroroszcra, majd nagyorosz egyházi szlávra. Mint ismeretes, Oláh Miklós műve névtelenül terjedt el a térségben, ezért számos filológiai probléma merül fel vele kapcsolatban, melyek azonban megnyugtatóan tisztázhatók.

Zoltán András kiváló kutatói teljesítményt végzett e problémák tisztázásakor, egyúttal egy hungarológiai szempontból is fontos kérdést, a magyar történelem európai recepciójának témáját is tárgyalva lengyel–fehérorosz–ukrán–orosz kontextusban. Mint Udvari István professzor a kötet előszavában írja:

„Zoltán András kiforrott módszerrel, biztos kézzel vezeti az olvasót, eredményei hitelesek, meggyőzőek, melyek jelentős hozzájárulást jelentenek a hungarozslavisztikai kutatásokhoz”.

Wernke Géza

Az interszláv nyelvi kölcsönhatás szociokulturális aspektusban

Cyhun, Genadz': Mězslavánskae mo-nae –zaemadzeánne (sacyákul' turny aspekt).
Minsk, Nacyánal' naá akadèmiá navuk Belarusi – Belaruskì kamitèt slavista – 2003. 24 p.

A szerző, a hazánkban is jól ismert Henadz' Cychun vezető fehérorosz szlavista a ljubljana-i 13. nemzetközi szlavisztikai kongresszusra készített előadása a szláv nyelvek egymásra hatásának bonyolult és sokszor politikailag is kényes problémáit taglalja.

A szláv nyelvek kölcsönös egymásra hatása tekintetében a szerző két típust különít el. Az egyik típus a nagy világnyelvek árnyékában kialakuló „kulturköröket” jelenti, a másik az úgynevezett nyelvi ligákat. Ez utóbbit többközpontúság, a nyelvek sokoldalú, valóban kölcsönös egymásra hatása jellemzi, míg az elsőt egyközpontúság, miközben igazán csak a magas presztízsű („uralkodó”) nyelv hat a környező nyelvekre, s ennek elterjedési zónája jelöl ki bizonyos kulturális régiót. Az egykori Szovjetunióban is ez a modell érvényesült, amelyet a szerző a nyelvi innovációk terjedése grammati modelljének nevez. A még nem teljesen kialakult nemzeti kultúrákra nézve a kommunikációs szempontból nyílt társadalom valós fenyegetést jelent, mert valódi kölcsönhatásról a nyelvek és a kultúrák között csak akkor beszélhetünk, ha az egyik területen kialakult innovációk el tudnak terjedni a másik területen is és viszont. A „kommunikációs szempontból nyílt társadalom” csak akkor nem gátolja az innovációk kölcsönös átadását, ha van valamiféle egyenjogúság vagy egyensúly a „kommunikációs szempontból nyílt társadalom” részét képező területi egységek között, mégpedig nagyságrendjükben is. Olyan régiókban, amelyek kis és nagy képződményeket is magukba foglalnak, csak akkor érhető el viszonylagos egyensúly, ha a kisebbség „kicsiségét” – mennyiségi hátrányát – ellensúlyozza azzal, hogy más tekintetben (információs, gazdasági stb. téren) minőségi előnyben van a többséggel szemben. Ha azonban a mennyiségi túlsúly magas presztízzsel párosul, a kis nyelveknek és kultúráknak nincs esélyük a „kommunikációs szempontból nyílt társadalom” viszonyai közepette. Ezért a kis és nagy ilyen egypólusú közösségében nincs értelme kölcsönhatásról beszélni. Éppen ez az a helyzet, amelyben az úgynevezett nyelvi imperializmus megvalósul. Ezzel együtt az úgynevezett nyelvi demokrácia – amely az emberi jogokat helyezi előtérbe – sem garantálja azt, hogy a nyelvi kölcsönhatás egyenrangú legyen. Ez leginkább a kultúra, mégpedig elsősorban a tömegkultúra esetében szembeszökő. Az emberi jogok ugyanis csak látszólag jelentenek egyenlő helyzetet minden ember számára. A multikulturalitás azt mutatja, hogy az emberi jogok azoknak a nagy és erős közösségeknek kedveznek, amelyeknek már szilárd pozícióik vannak a világban. Ha ugyanazon a területen vegyesen élnek különböző kultúrákhoz tartozó emberek, akkor az a kultúra kerül túlsúlyba, amely mögött a népesebb, gazdagabb és nagyobb hatalommal rendelkező népesség áll. A globalizáció körülményei között még az sem feltehető, hogy a különböző kultúrákat képviselő népek egymással keveredve lakjanak egy területen, az erősebb kultúra expanziója területen kívüli jelleget ölthet, hatása egy tömbben élő népesség esetében is jól érvényesülhet a tömegkommunikáció, a turizmus és egyéb kapcsolatok, továbbá az úgynevezett világnyelvek tömeges elsajátítása révén is. A tömegkultúra központjaival szembeni kisebbségi érzés az idegen nyelvi hatás számára

néhá kedvezőbb feltételeket hoz létre, mint az idegen nyelv és kultúra erőszakos terjesztése.

Közép- és Kelet-Európa szláv nyelvei komoly kihívással néznek szembe mind a nyelvi imperializmus, mind pedig a nyelvi demokrácia részéről. A szerző elsősorban a Németország és Oroszország közötti úgynevezett Köztes-Európa kisebb szláv nyelveivel foglalkozik. Ezeknek a nyelveknek a fejlődésében jelentős szerepet játszott a közép-európaiakra jellemző úgynevezett negatív eszkatológia (vagyis annak tudata, hogy fizikailag is megsemmisíthetők, vagy akár teljesen „humánus módon” is nyomtalanul eltűnhetnek az eurázsiai térségből). Ezek a kisebb szláv nyelvű társadalmak az idők során különféle koncepciókat alakítottak ki az őket fenyegető veszélyek leküzdésére. Ezek lehetnek archaizáló tendenciák, közös szláv irodalmi nyelvek létrehozására irányuló kísérletek, vagy éppen ellenkezőleg, az uralkodó szláv nyelvtől való elkülönülésre irányuló modernizációs kísérletek.

A szláv nyelvek genetikai rokonságának tudata különféle mélységben mindig jelen volt a szláv irodalmi nyelvek fejlődése során. A nyelvi közösség tudata rendszerint akkor került előtérbe, ha valamely nem szláv nyelv részéről érzett veszélyt egy szláv nemzeti közösség. Háttérbe szorult viszont akkor, ha valamely szláv nyelvet egy másik szláv nyelv kezdett veszélyeztetni.

A szláv nyelvi közösséghez való első fordulást a morvaországi szlávoknak a nyugati kulturális és nyelvi expanziótól való fenyegetettsége váltotta ki, amelynek eredményeként megszületett az első szláv irodalmi nyelv, az óegyházi szláv (ószláv), amely különböző szláv dialektusok szintézise volt. Később is születtek kísérletek közös szláv irodalmi nyelvek mesterséges létrehozására. Az egyik legismertebb ilyen próbálkozás a horvát Juraj Križanić (1618–1683) tervezete, aki az orosz egyházi szláv (tehát egy már amúgy is vegyes szláv nyelv) alapján kívánt közös szláv irodalmi nyelvet létrehozni. A legutolsó ilyen próbálkozás a szlovén Matija Majar (1809–1892) nevéhez fűződik. Mindkét kísérlet mögött a nagyobb nyugati nem szláv kultúrák általi fenyegetettség érzete állt, a német Drang nach Osten-ra adott válaszok voltak ezek. Az ugyancsak szlovén Milan Dolgan 1993-ban adott ki egy manifesztumot, amelyben már az angol nyelv expanziója elleni védekezésként szólít fel a rokon szláv nyelvek és kultúrák tanulmányozására, és közös szláv irodalmi nyelvnek ajánlja ő is az egyházi szlávot.

A szláv világ keleti részén, ahol a veszély a nagy szláv nyelv, az orosz felől fenyegetett, másféle reakció is jellemző. Itt ugyanis a pánszláv eszmék elutasításra találtak, mert lényegében a központosítást, a kisebb szláv nyelvek beolvasztását leplezték csupán. Ezért itt az orosz egyházi szláv hagyománytól való elhatárolódás a kisebb nyelvek önállóságának a védelmét szolgálta. A modern ukrán és fehérorosz nyelv érthető módon nem az egyházi szláv hagyományra, hanem a népnyelvre épült. Mindez éles támadásokat váltott ki orosz részről (mégpedig mind a „vörösök”, mind a „fehérek” oldaláról).

Zoltán András

A beloruszok megértése: nyelvi kérdések

Ioffe, Grigory: Understanding Belarus. = Questions of Language in Europe-Asia Studies, 55. vol. 2003. 7. no. 1009–1047. p.

Belorusszia Európa földrajzi közepén helyezkedik el; a népességi adatok szerint emberélet szempontjából a II. világháború legnagyobb vesztese, az ENSZ alapító tagja – mégis a legkevésbé ismert európai ország. Belorusszia a hazája vagy származási helye sok elismert személyiségnek (pl. Guillaume Apollinaire, Erwin Berlin, Marc Chagall, Fedor Dosztojevszkij, Felix Dzierzynski, Tadeusz Kosciuszko, Simon Kuznets, Adam Mickiewicz, Stanislaw Moniuszko, David Sarnow, Igor Stravinsky, Lev Vygotsky, Izrael négy miniszterelnöke [Golda Meir, Menachem Begin, Itzhak Shamir és Shimon Peres]), de egyikük sem nyilatkozott úgy, hogy ő belorusz lenne, és nem fejtették ki véleményüket a belorusz nemzet ügyéről.

A modern Belorusszia jobban zavarba hozza a nyugati megfigyelőket, mint bármely másik posztszovjet állam. A köztársaság gazdasága meglehetősen rossz állapotban van: a honi tranzakciókban az árucserre vezető szerepet tölt be, és a nemzetközi tőkebeáramlás rendkívül alacsony. Mindazonáltal az országnak erős ipara van, amely nagyrészt újjáalakult az 1990-es évek végén. Belorussziát, amely politikailag izolálódott Európában, olyan ember kormányozza, aki a nyilvánosság szemében egy zsarnokoskodó pojáca. Mindazonáltal Alexander Lukasenkót az ország újraválasztotta elsőprő főlénnyel 2001 szeptemberében. Sem a nyugati megfigyelők, sem az otthoni ellenzék nem kérdőjelezi meg népszerűségét hazájában. Belorusszia demográfiai válságban szenved, amelyet tovább súlyosbított a csernobili katasztrófa, amely az ország területének egynegyedét érinti. Mégis Belorusszia az egyetlen olyan szovjet utódállam, amelybe több bevándorló érkezik *minden más szovjet utódállamból*, mint amennyi elhagyja. Bár Európa közepén helyezkedik el, és mind közlekedési, mind kulturális és történelmi kapcsolatai vannak kelettel és nyugattal egyaránt, mégis Európa nemzetei közül a leginkább egyoldalú orientációval rendelkezik. A belorusz etnikumnak otthonában határozott többsége van, és nincsen olyan szervezett orosz közösség, amely hasonló súllyal bír. Mindazonáltal a legtöbb belorusz az oroszzt választotta mint anyanyelvet, és nem aggódnak amiatt, hogy ezt valószínűleg nemzeti identitásuk elvesztése követi. Sőt, mi több, a köznép lelkesen támogat egy nemzetek fölötti államközösséget Oroszországgal.

Ezek az ellentmondásos tulajdonságokon kívül Belorusszia még számos másik hasonlóval rendelkezik, ami az országot egy olyan kirakóssá teszi, melynek ha egyes darabjait nem látjuk, akkor téves értékítéletre juthatunk, ahogy az 1994 utáni nyugati megnyilvánulások nagy többsége Belorussziával kapcsolatban sokkal inkább megítélő, mint magyarázó jellegű. A Belorussziát leggyakrabban „egy virtuális fekete lyuk Európa közepén” és „anomália a régióban”-ként szokták ábrázolni. Más megjegyzések szerint „Belorusszia egyre közelebb és közelebb kerül Oroszországhoz, valamint egyre távolabb a demokráciától”. Nincs Európában még egy állam, ahol a lakosság nagy többsége a legfelső vezetőjével együtt meg akarja szabadulni a nemzeti szimbólumaitól. A kérdés az, hogy ezeket a szimbólumokat miért érzik idegennek?

Az OSCE és az Egyesült Államok Kongresszusának megnyilvánulásai Belorussziáról egybevágóan a tudományos publikációkkal. A 2001-es belorusz elnökválasztást követően az OSCE parlamentáris ülése úgy határozott, hogy Belorusszia további kizárása nem célravezető. 2003 áprilisában megerősítették azt a döntést, hogy felveszik a kapcsolatokat Belorussziával: „a nyugat végre felismerte intellektuális tehetetlenségét a minszki rejtéllyel szemben” – írta egy belorusz hetilap. Bár a megjegyzés szarkasztikus, de mind ez idáig nagyon pontosnak tűnik, mert az írással egy időben az USA Kongresszusa nem változtatta meg keselyűszerű álláspontját, sőt, mi több, 2001 novemberében Helms szenátor olyan javaslatot terjesztett be, hogy zárójlanak minden belorusz tulajdont az USA-ban, tagadják meg a belorusz hivatali személyektől a belépést az USA-ba, és tiltsanak be min-

denfajta kölcsön vagy befektetés folyósítását Belorussziába. 2002 novemberében Lukasenkót nem engedték belépni Prágába, ahol a NATO békepartnerség találkozóját tartották, noha Belorusszia egyike volt a „partnereknek”. Nem sokkal ezután Lukasenkót és hét más belorusz vezetőt az Európai Unió 15 állama és az USA nemkívánatos személynek minősített. Ezeknek az intézkedéseknek elfogultsága nyilvánvaló még akkor is, ha valóban történnek emberi jogsértések a szovjet utódállamokban, de más esetekben, amelyek legalább olyan súlyosak, ha nem súlyosabbak, mint Belorussziáé, elmaradtak ezek a szigorú intézkedések. Az azerbajdzsáni Hejdar Alijev, az üzbejisztáni Iszlam Karimov és Türkmenisztánból Szaparmurat Nijazov viszont felettébb különös módon ott ültek, annál az asztalnál. Így valószínűsíthető, hogy a jelenlegi belorusz vezetés nem tett eleget egyes, az országot érintő geopolitikai elvárásoknak.

Belorusszia mindazonáltal az orosz nyelvterület része marad, mivel lakosságának többsége mindennapi életében nagyrészt oroszul beszél. Középiskolai tanárokat kérdezték nyelvhasználatukról, azt a választ adták, hogy otthon is oroszul beszélnek, és kevesen érznek ösztönzést arra, hogy a belorusz nyelvhasználatot támogassák. A belorusz nyelv mindennapos használatát elég nehéz megbecsülni, de százalékra lefordítva nagy valószínűséggel egyszámjegyű értéket kapnánk.

A nyelvkérdés jelenleg meglehetősen nagy jelentőségű a politikában, és az ebben a témában megnyilvánuló legképzettebb belorusz szónokok magukat „demokratáknak” nevezik. Ezek az önmagukat demokratának tartók ellenzik a választás szabadságát, pl. az oktatás nyelvére vonatkozóan. Lukasenko könnyedén okolható, de ez felelőtlenség volna, hiszen ő honfitársai kívánásának tett eleget 1995-ben, amikor Belorusszia hivatalos nyelvei közé ismét felvette az orosz nyelvet. A belorusz nyelv is a szláv nyelvcsalád tagja, és szorosan kapcsolódik az orosz és a lengyel nyelvhez. Évszázadokon keresztül mint a kettő közti átmeneti dialektus létezett. Szemben a nyilvánvaló eloroszosítási törekvésekkel úgy tűnik, hogy voltak államilag támogatott törekvések a beloruszosításra, de nem hoztak számottevő eredményeket. Más olyan országokkal szemben, melyek idegen nyelvi hatás alatt álltak hosszú időn keresztül, nem emelkedett ki egy olyan belorusz nyelvet beszélő kritikus tömeg, amely mozgásba hozta volna a többieket. Minthogy ez az áttörés soha nem következett be, valószínűsíthető, hogy a beloruszok többsége az oroszt, illetve az ország nyugati részében a lengyel nyelvet nem idegenként érezte. Tehát a városi szocializáció során különösebb erőfeszítés nélkül váltottak ezekre a nyelvekre, nagyrészt spontán és önkéntes módon. Némi óvatos optimizmus megengedhető, hogy valamikor egy áttörés következik be, mivel növekszik a képzett belorusz nyelvet beszélők száma, amely egyszer el fogja érni a kritikus tömeget. Mindazonáltal ez nem előre elrendeltetett, egy nemzeti mozgalom kemény, mindennapos munkája kell hozzá, amely egyszerre taktikus és óvatos is.

Bosznay Csaba

A magyar katolikus egyház a rendszerváltás után

Spannenberger, Norbert: Quo vadis, Ecclesia? Die katholische Kirche in Ungarn im Transformationsprozess. = Ungarn-Jahrbuch. Zeitschrift für interdisziplinäre Hungarologie. 26. Bd. 2002/2003. München: Ungarisches Institut, 2004. 267–286. p.

A rendszerváltás magával hozta a hitélet, a vallásgyakorlat régóta nélkülözött szabadságát is. Annál hangsúlyosabb szerep várt és vár az egyházakra a korszerű keresztény tudat és magatartás kinevelésében, nem utolsósorban a demokratikus eszmények távlatra szóló meggyökereztetése érdekében. Erre nagy szükség van az általános értékvesztés helyzetében, aminek visszafordítását a rendszerváltó folyamat is csak hosszabb távon érheti el. Sőt, egyelőre még tovább mélyíthetik az értékvesztést a rendszerváltással sajnálatosan együtt járó gazdasági és szociális megrázkódtatások, melyek könnyen torz indulatok malmára hajtják a vizet, mint főként tőlünk délre megtapasztalható volt. E megközelítésben szenteli egyéb tekintetekben is hézagpótló, alapos és kritikus tanulmányát a szerző a mai magyar katolicizmusnak. A 2001-ben készült, de itt először közölt tanulmány a közben eltelt néhány év alatt mit sem veszített aktualitásából.

Mint a tanulmány kertelés nélkül megállapítja, a magyarországi kereszténység és ezen belül a domináns katolicizmus fenti szereplehetőségét erősen fékezni látszik egy olyan dinamizmus hiánya, mint amelyet például a lengyel katolikus egyház már az ellenzéki korszakban képviselt. Valóban: úgy tűnik, a magyar katolikuság a legcsekélyebb mértékben sem volt felkészülve a rendszerváltásra, s a változásokhoz felnövő megújodás helyett, háború előtti – Szent István örökségére épült – fundamentális politikai súlyára, szerepére apellálva, a történeti kontinuitás hamis illúziójára kezdett építeni. A politikai rendszerváltás első egyházi vonatkozású lépései kapcsán (a Vatikánnal való diplomáciai kapcsolatok újrafelvétele, az Állami Egyházügyi Hivatal hírhedt intézmények felszámolása, Mindszenty bíboros rehabilitálása stb.) többnyire az érződött, hogy a katolikus egyház inkább csak sodródik az önmagukban pozitív eseményekkel. Ezek egy része ráadásul a kései kádári évek néhány gesztusát vitte tovább kiteljesedettebb formában. A kollaboráció gyakran feltételezett, nem tisztázott jelenségét, amit Paskai bíboros is a nemzeti „megbékélés” jelszavával igyekezett elűzni, egyébként röviden említi a tanulmány. Az egyházi kárpótlást, valamint az egyházi működés finanszírozását illető törvénykezési folyamat vitái a feladatokkal túlterhelt Antall-kormány vagy az egyházügyi témát a diplomáciai kényszerűségek talaján kezelő (a folyamatot végül is pozitív eredményekkel lezáró!) Horn-kormány idején pedig nemcsak lefoglalták az erőket, de kényelmetlenné is váltak az elvilágiasult tömegeket felsorakoztató közvélemény előtt. A katolikus egyház és a hívek némi elégtételül az Orbán-kormány a magyarországi keresztény millennium ünnepléséhez igazítva – a bal-liberális ellenzék heves tiltakozása közepette – nyomatékos formában demonstrálta az állam és egyházak, különösképpen a katolikus egyház együttműködésének szorosabbá tételét, dinamizálva az egyházi kártalanítás nagy hátralékainak törlesztését, jelentősen megerősítve a költségvetési támogatást, különösen azonban a közös politikai legitimáció útjait keresve, ami csak még jobban felerősítette az egyházi körök tekintélyi „revans” utáni vágyakozását. Ez a diskurzus végső soron ismét csak inkább ellene hatott egy önerőből regenerálódó, politikától független kereszténység irányába történő elmozdulásnak.

Kevés a jele annak, hogy a katolikus (és a többi) egyház a mai társadalomban elfoglalt valószínű helyét venné tekintetbe stratégiaépítése során. A Kelet-Közép-Európa aktuális vallási

„térképének” megrajzolásához elvégzett átfogó felmérés Magyarországon névleg 6,5 millió katolikussal (ca. 65%) számol (ez egy középérték a régió viszonylatában), ám ennek a 6,5 milliónak csak 13%-a vallja magát hívőnek, jóval 50 feletti százalékuk „vallásossága” bevallottan elsősorban a hagyománynak elkötelezett formalitás („vasárnapi templomba járó”), a többinek pedig még ennyit sem jelent: pusztán képmutatás és konvenció. Más felmérések ennél olykor még kevesebbet mutatnak. Azaz, a magyar katolikus egyháznak, akár mely okból is, igazi tömegvonzása és erkölcsi, társadalmi tekintélye nincs. Hosszabb távon ezen sokat segíthet az intézményi regeneráció – a rendek, az oktatási intézmények, a sajtó újraelélesztése, a korábban rendkívüli módon beszűkült egyházi szolgálati kapacitás, különösképpen az ifjúsági evangelizáció vagy a teológiai képzés újrabővítése. Az intézményi megújulásnak a tanulmányban 2001-ig áttekintett adatsora, legalább az iskolai vonalon, tulajdonképp imponáló. A társadalommal egybeforrt, annak – a nem hívők szemszögéből is – természetes részét képező egyházi élet nagyrészt nyilván generációváltás kérdése. EGYMAGBAN az intézményi tényező, a belső megújulás képessége nélkül, a helyzetet azonban édeskeveset segít. Magyarországon sehol sem tart a II. Vatikáni Zsinat elveinek érvényesítése. A többletvállalás az evangelizáció, a lelki gondozás, az eleven és aktuális társadalmi kommunikáció (éppen a túlnyomóan világias környezettel is) dolgában elengedhetetlen, történelmi nosztalgiákkal nem pótolható követelménye a megújulásnak. Ezekben a kérdésekben ma még csak elszigetelt és alig felkarolt, alulról jövő kezdeményezéseknek lehetünk tanúi (inkább városi szinteken), a lelkesítő munka nagyon gyakran az üres társadalmi „szolgáltatások” robotjával egyenlő (keresztelés, esketés, temetés), a hívő közösség pedig jellemben jobbára áporodott „jámorsági egyesület” gyanánt fungál. Az intézményi rendszer olyan alapigényeknek nem tesz eleget, mint az anyanyelvű istentisztelet garantálása a nemzetiségek körében. (A magyarországi németiségből elszármazott szerző itt bizonyára a hazai katolicizmus nyelvi egyenlősítő hagyományainak is szóló kritikával beszél.)

A szerző részéről a katolicizmusról elmondottak lényegében valamennyi hazai történelmi egyházra alkalmazhatók. Mint előremutató jelenséget kiemeli az 1990 körül még vallásközi torzalkodásokba bocsátkozó társegyházak közös fellépésének, felekezeten túli összefogásának készségét – az ökumenét, hozzáátve: mindegyiküknek ezen az úton kellene haladniuk, úgy, hogy dogmáikat dinamikusan és hajlékonyan kezelve, alapvetően a mai élet valós kihívásaival nézzenek szembe, így keressék szilárd helyüket a megújuló társadalomban.

Komáromi Sándor

Német és európai újraegyesítés – a meginduló kutatás útjain

Hildebrand, Klaus: Wiedervereinigung und Staatenwelt. Probleme und Perspektiven der Forschung zur deutschen Einheit 1989/90. = Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte, 52. Jg. 2004. 2. H. 193–210. p.

Az NDK pártállami rendszerének felszámolása, a szovjet blokk többi politikai egységétől merőben eltérő formában, a nyugatnémet államba történő integrálódás útján ment végbe, az eseménysor ennek következtében német „újraegyesítés” fedőnév alatt vonult be a politikátörténetbe. Ez az elnevezés azonban mégsem eufemizmus, ugyanis a keletnémet diktatúra alapja épp a nemzeti kiszakíttottsága volt (mint ahogy a blokk más társállamai esetében az összeurópai kiszakíttottság) a második világháborút lezáró, majd új, kelet–nyugati szembenállásba váltó hatalmi konstelláción belül. Ez a konstelláció bom-

lik fel 1989/90-ben a Szovjetunió kiesésével, a blokk államai az eredeti status quót nyelik vissza, de egyúttal Európa is a korábbi, osztatlan elrendeződést. Ennyiben a német „újraegyesítés” fogalma is túlmutat önmagán: nemzeti kérdése önmagában az európai rend kérdése is. Az európai helyreállítás persze semmi esetre sem az annak idején épp a német egységbontás következményeivel terhelt anomáliáknak szól, hanem a német alkotó együttműködéssel gazdagabb demokrácia és polgáriság Európájának. A történeti széttagoltságából oly későn eggyé vált, csakhamar militáns késztetéseknek engedő, Európával többször szembemenetelő Németország újraszétszakítása – prevenciók célként – a politikatörténetben ugyan felmerült, 1945 után azonban nem ilyen célú kettéosztás ment végbe. Ez a kettéosztás így nem szolgálta Európa érdekét, viszont igen most az újraegyesítés – mindenestre a békés, demokratikus önartikuláció Németországával, mint amilyennek a hidegháború pacifikálásában élen járó nyugatnémet összetevőjét megismertük.

Egyszóval a német újraegyesítés eléggé összetett és bonyolult téma; a berlini fal átvágása: 1989. november 9. és az új német egység kikiáltása: 1990. október 3. között eltelt, szűk egy évben évtizedek széles körű váltás- és változásigénye lesz sűrített folyamattá. A történés elemzése és kutatása különböző irányokból közelíthető egyszerre. A kutatás és egyáltalán a kutathatóság kezdetén, a mai, még igen csekély távlat magasából egyelőre csak tapogatózó vállalkozás, és semmiképp sem elvárható a szempontok együttes érvényesítése. Nemegyszer különféle legendák cáfolata a feladat. Jó ideig az alapvető forrásdokumentumoké a szó, már amennyire publikusak az anyagok. Remélhetőleg az NSZK Kancelláriai Hivatal vonatkozó 1989/90-es aktáinak közreadását (1998) követik majd további, a nemzetközi közreműködők lépéseit pontosan tükröző iratok más országokból is. Nemzetközi anyagok tartalmára csak következtetni lehet egyes akkori államférfiak (H. Kohl, M. Gorbacsov, M. Thatcher, F. Mitterrand stb.), politikusok időközben megjelentetett egyéni beszámolóit, visszaemlékezései alapján. Az utóbbiak sorába tartoznak Horn Gyula németül is kiadott visszaemlékezései is a vasfüggöny magyarországi megnyitásáról, ami az NDK-turista tömeg kiengedésével megsokszorozta az utca otthoni követeléseinek erejét.

Ma még az is tisztázatlan, melyek lehettek a nagyszabású eseménysor legdöntőbb láncszemei. (A magyar döntés mindenképp ezek közé tartozott.) Vitatott akár az NDK-polgárok tömegmozgalmának, akár a kaukázusi Kohl–Gorbacsov-találkozó elsődlegesen meghatározó jelentősége, és főképp teljesen hamis a legenda, ami szerint a nyugatnémetek pénzért „megvették” volna az NDK-t a szovjetektől. A német egyesítés lehetőségét minden valószínűséggel a szovjet és az amerikai vezetés megegyezése döntötte el (amerikai részről főként a NATO-érdekeltség alapján), de csak mint lehetőséget, melyhez minden európai partner együttműködésére számítottak (s előszörre még nem is bólintott rá a dologra kivétel nélkül mindegyik), s amelyet a közvetlenül érintetteknek közvetlen formában kell megragadniuk. Kohl nyugatnémet kancellár államférfiúi nagysága és történelmi szerepe abban állt, hogy a lehetőséget képes volt megfelelő időben, kellő cselekvési stratégiával és sugárral megragadni.

A német egyesítés kutatásának szempontjai között a nemzetközi politika- és diplomáciatörténeti hangsúlyok éppoly jelentősek, mint az újraegyesítés reményét soha fel nem adó nemzeti motiváltság. Emellett szóhoz juthatnak olyan „kontroll”-kérdések, mint: az első, 1871-es német egyesítés és az újraegyesítés párhuzamai–ellentétei; a német nemzeti integráció jelentősége a tendenciával éppen ellentétes európai egységesülés és globalizáció világában stb. De közvetlenül idekapcsolható a történeti folyamatok „nyitottságának”, véletlenekbe öltözött „törvényszerűségének” általános és a szovjet blokk tágabb egészét érintő kérdése is. Amire itt utalunk, annak körében vannak már feltett és még fel nem tett kérdések. A kutatásnak igazán tág tere nyílik a témában.

Felső-Szilézia – a félreinterpretált tartomány

*Oberschlesien im 20. Jahrhundert – eine missverstandene Region.
= Geschichte und Gesellschaft, 30. Jg. 2004. 3. H. 465–489. p.*

A korábbi, cseh–német ellenségeskedés áldozatául esett szudétánémet etnikai régió szomszédságában terül el Szilézia, a felső folyású Odera mentén. A X–XI. században a korai cseh és lengyel királyság része, később német birodalmi fennhatóság alatt áll, illetve Ausztria, majd Poroszország birtoka, mely azután, ha nem is örök időkre, a modern kori egyesült Németországra száll. Az első világháború után a vesztes Németország nem utasíthatta el a régió Lengyelországgal való, népszavazási eredmény szerinti megosztását. Ez a lépés nem sok szerencsét hozott, igencsak az érintettek valódi akarata ellen történt. Mindenekelőtt az etnikai közösségek, a családok szétszakítását jelentette, és egyik oldalon az erőszakos lengyelesítésnek, a másikon a durva németesítés törekvésének adtak tápot. A déli peremek akkor Csehszlovákiával lettek vitások (Troppau/Opava stb.). A hitleri Németország azután 1939-ben még egyszer felvonul a leválasztott területen, hogy a kelet-sziléziai határon át belépve legázolja Lengyelországot. 1945-ben legvégül a volt német birtokú Szilézia egésze a lengyel államhoz kerül.

Az Odera mentén és a folyón át a maga idején stratégiai és kereskedelmi jelentőségű útvonal vezetett Prágától vagy Drezdától Krakkóig, illetve a Morva Kapun át a Duna-völgy irányába. A tájegység felső-vidéke ásványi kincseivel a XIX. század folyamán a Ruhr-vidékkel vetekedő súlyú ipari fejlődést hozott. Egész Szilézia régi politikai–kereskedelmi centruma: a gazdag, mozgalmas Breslau (ma: Wrocław). A történeti populációt a városok és centrumok német, valamint a vidék keverék-szláv lakossága adta – sosem kodifikált (de végső soron a lengyelből származó) idiómáival, definiálatlan identitásával. Csak tájnév alapú megnevezéssel: (lengyelül) *śląski*, (csehül) *šlezský* névvel különböztette meg magát. A porosz korszakban nagyarányú falusi német telepítés is történt, az iparosodás pedig új német adminisztratív és ipari–kereskedelmi vezetőréteget (egyúttal szláv munkásréteget) hozott magával a városokba is. Végül 1945 után a lengyel keleti részokről érkező menekült tömegek nyernék letelepítést, miközben németeket kitelepítenek és kivándoroltatnak.

Szilézia etnikai konglomerátuma történetileg Felső-Sziléziában válik jellegzetesebbé. Felső- és Alsó-Szilézia bizonyos mértékig táji–kulturális értelemben is elkülönül egymástól. Felső-Sziléziát főképp azonban iparosodása emeli ki élesebben a tágabb egységből – az 1918 után Lengyelországhoz csatolt Gleiwitz/Gliwice és Kattowitz/Katowice központokkal. (Hitler itt támad 1939-ben: Gliwicénél.) A nyelvi helyzet XIX. század végi, XX. század eleji végfejlődésére a német standard állami dominanciája, s a lengyelül is meginduló népoktatás, egy szűk lengyel értelmiségi réteg megtelepedése ellenére, a szláv nyelvi–etnikai lokalitás teljes elszigetelődése jellemző. Semmilyen indíték nem merül fel a nemzeti lengyel identitáshoz történő kapcsolódásra. Kijárat a lokalitásból inkább a német felé nyílik – a szituatív kétnyelvűség jegyében, ami fordított irányban természetesen nem működik. Lengyel nemzeti tudatú szóvivők ezt az egész fejlődést akkor és később mint „germanizálást” ítélték meg és ítélték el. De a helyi társadalom nem volt vevő a lengyel disszimiláció ajánlatára, és maradt regionális elvű, nyelvi tekintetben: összefoglaló, plurális identitásánál. (Magyarországi példával, hasonló a szepességi szászok esete.) Annyira, hogy kitart ennél a lengyel érásban is: Ha az 1945-ös etnikai igazolások szűrőjén kétnyelvűségével vagy egyéb körülményével nem akad fent, hogy erőszakkal kitelepítsék, s később sem települ át – szabad akaratából, legálisan, nyugatnémet rokonaihoz, vagy szövik 1956-ban, akkor évtizedes lengyel nevelést, szoktatást lerázva magáról,

1989 után „német” kisebbségként határozza meg magát, a korábbi egzodusz után is még százezzrel. Ezek a sziléziai „autochton” honfitársak, akikkel már 1945-ben is zavarban voltak a nemzeti hatóságok, ám csak nem küldhették el őket is, ha etnikai hivatkozás alapján kívánták megnyerni a lakóterületeiket! Az új lengyel törvények, korrigálva a korábbi rekompenzációs igyekezetet, ma így is ismeri el csoportjaikat és egyéneiket: németeknek.

Komáromi Sándor

Nemzeti identitások és virtuális külpolitikák a keleti szlávok között

Kuzio, Taras: National Identities and Virtual Foreign Policies among the Eastern Slavs. = Nationalities Papers, 31. vol. 2003. 4. no. December

A három keleti szláv állam – Oroszország, Ukrajna és Fehéroroszország – egyaránt virtuális külpolitikát folytat a másik kettővel, ami a Szovjetunióból örökölt, gyengén körvonalazódó nemzeti identitásuknak köszönhető. Ráadásul ez a virtualitás elegyedett a centrista, volt magas rangú nomenklatura elit jelenlétével, akik mindhárom országot vezették már 1992 óta különböző időszakokban. A volt kommunista oligarchák ideológiailag kiforrottanok mind bel-, mind külpolitikai téren.

A három állam közül Ukrajna rendelkezett a legerősebb etnikai nemzeti identitással 1917–1918 időszakában, amikor az Osztrák–Magyar Monarchia és a cári Oroszország összeomlott. A cári uralom alatt nem az orosz identitást helyezték előtérbe, sokkal inkább a birodalmit. Belorusszia erős eloroszosításon esett át, és teljes területe a cári birodalom részét képezte. Ezért a három ország közül csak Ukrajna tett sikertelen kísérletet önálló állam létrehozására 1917 és 1921 között.

A helyzet nem fejlődött radikálisan a Szovjetunióban sem, kivéve Ukrajnát. Az orosz és a szovjet identitást szándékosan szorosan összekapcsolták, különösen 1934 után. Belorusszia egy sokkal erősebb szovjet-belorusz, mint fehérorosz etnokulturális identitással emelkedett ki a Szovjetunióból. Ukrajna számára a nemzetépítés folyamatát egy nemzet megsemmisítése kísérte. Szovjet-Oroszország volt az egyetlen a Szovjetunió tagköztársaságai közül, amelyik soha nem kiáltotta ki függetlenségét, Ukrajna egy nagyon sikeres népszavazást rendezett a függetlenség kérdésében, míg ez Belorussziának nem sikerült, miután egy nappal Ukrajnát követően kiáltotta ki függetlenségét.

A nemzeti identitás e problémái azonban a politika területén belül maradtak. Az ideológiai alapú politikák, mind a kül-, mind a belpolitika terén mindhárom keleti szláv államban csak a bal vagy a jobb oldalon léteznek. Az ilyen politikák nem voltak jellemzőek a Borisz Jelcin nevével fémjelzett időszakban, de Vlagyimir Putyin színre lépésével megjelentek 2000 márciusa után. Ukrajnában Leonyid Kravcsuk 1991-es elnökké választásával a volt kommunista felső vezetés került hatalomra, és maradtak hatalmon azóta is, de közben centrista oligarchákká váltak. Következésképp a posztsovjet Ukrajnában még soha nem volt hatalmon egy ideológiai elvektől vezérelt politikai elit. Fehéroroszországban a helyzet nagyon hasonló volt Alekszandr Lukasenko 1994. márciusi megválasztásáig, tekintve attól, hogy Belorussziának 1991 és 1994 között nem volt elnöke. Megválasztásától kezdve jött létre az ideológiailag vezérelt belorusz külpolitika.

A nem ideológiai indíttatású centralista politikusok jelenlétének Oroszországban (1991-től), Ukrajnában (1991-től) és Fehéroroszországban (1991–1994) a legfőbb hatá-

sa volt, hogy képtelenek voltak felvázolni következetes közép- és hosszú távú bel- és külpolitikai koncepciókat. Egyértelmű és következetes politikai irányvonalak csak 1994-től vannak jelen Belorussziában, és még mindig nem tűntek fel az ukrán és az orosz politikai életben.

Az amorf nemzeti identitások és a nem ideológiai indíttatású centristák vezetésének kombinációja vezetett 1991-től mindhárom keleti szláv ország virtuális külpolitikájához.

Az amorf nemzeti identitások, a volt kommunista nomenklatura hatalomban maradása és centrista oligarchákká történő formálódása a három szláv állam külpolitikájának virtualitását mélyítette el. Ez három következtetéshez vezet.

Először is megnehezítette Oroszország számára, hogy elfogadja Ukrajna és Belorusszia önálló állami voltát, és hogy feljűk mint „külföldi” országok felé külpolitikát formáljon meg. Ennek több ága is van, mint például a határvonalak demarkációja és az orosz ajkú lakosság védelme.

Másodsorban megakadályozta az orosz–belorusz egyesülés kiteljesedését. Noha az ideológiai elkötelezettség megvolt a szovjet-belorusz Lukasenko részéről, de hátráltatta azt a bizonytalan, centrista (Jelcin) majd a nyugat-barát vezető (Putyin). Jelcin soha nem vette komolyan az unió lehetőségét, míg Putyint sokkal inkább foglalkoztatta az együttműködés NATO-val és az USA-val.

Végezetül annak ellenére, hogy Ukrajna sokkal erősebb etnokulturális nemzeti tudattal rendelkezett, mint Belorusszia, az soha nem volt olyan erős, mint a balti köztársaságoké. 1991 decembere óta az ukrán hatalmi körökben a kommunista csúcsvezetők domináltak, akik bátortalan centrista oligarchákká válva nem tudták eldönteni, hogy Európa vagy Eurázsia felé orientálódjanak, és döntésképtelenségüket „multi-vektorizmus” álarca mögé rejtették. Oroszországot nem megsértendő, ehhez a már eleve zavaros helyzethez még társult az „Oroszországgal Európába” jelszó a külpolitikában.

2002 közepére a három keleti szláv állam amorf nemzeti identitása vezetett a virtuális külpolitikához. Oroszország és Ukrajna egyaránt nyugat felé mozdult el az EU és a NATO irányába. Oroszország kelet felé is nyitott, így megújították a Kollektív Biztonsági Közösséget Belorussziával és Ukrajnával, valamint Belorussziával életre hívták az utód Eurázsiai Gazdasági Közösségben az Egyesített Gazdasági Területet 2003 szeptemberében. Mindaddig, amíg mindhárom ország nemzeti identitása ambivalens és meghatározatlan marad, a külpolitikájuk is döntésképtelen és virtuális lesz.

Bosznay Csaba

Európa kapui bezárulnak? Európa új populista pártjai

*Lloyd, John: The Closing of the European Gates? The New Populist Parties of Europe.
= The Politics of Migration, 88–99. p.*

Néhány államban, mint pl. Olaszország, a bevándorlók száma alacsony, míg pl. Franciaországban relatíve magas. Szintén magas még Németországban és az Egyesült Királyságban – de itt eltekintve néhány helyi sikertől nincsen országos erejű szélsőjobboldali párt. Két skandináv országban, ahol erős kereszténydemokrata hagyományok uralkodnak – Dániában és Norvégiában – a populista pártok erősek, míg Svédországban a szélsőjobboldal gyenge, a bevándorlók magas száma ellenére is.

Hollandiának volt már egy sikeres, kezdetben népszerű, liberális hajlamú szociáldemokrata kormánya, mégis kormányzása alatt a PFL második helyre esett vissza az általános választásokon, és koalícióra kényszerült a jobboldallal. Olaszországban a Nemzeti Szövetség maga mögött hagyta szélsőjobboldali múltjának egyes elemeit, de vezetősége még mindig egy jobboldali radikális pártként próbálja meg pozicionálni magát.

Nem létezik populista internacionálé, amely a hasonló pártokat gyűjtené össze, hogy összehasonlítsák állásfoglalásaikat, és koordinálják taktikájukat. Néhányat ezek közül teljesen jogosan lehet neofasisztának nevezni, néhányat viszont egyáltalán nem. Jean Marie Le Pen által hangoztatott zsidó és színes bőrű idegenekkel szembeni ellenesség, amely évtizedekig jellemezte politikai szereplését, össze sem hasonlítható az egyébként liberális Pim Fortuyn bevándorlásellenes álláspontjával. A Dán Néppárt megtagadta a kapcsolatfelvételt az Osztrák Szabadságpárttal, az utóbbi vezetőjének, Jörk Haidernek antiszemitizmusa miatt. Az Északi Liga fő célja nem a bevándorlók visszaszorítása, bár vezetői tesznek ilyen erőfeszítéseket, hanem hogy nagyobb autonómiát vívjanak ki Olaszország gazdagabb északi része számára, szemben a szegényebb délletel. A belga Vlaams Blok legalább annyira szemben áll a franciákkal, mint a bevándorlókcal ebben a mélyen megosztott országban.

Vannak viszont hasonlóságok is közöttük, mint pl. az, hogy működésüket közvetlen kapcsolatra alapozzák szavazóbázisukkal, így szembe helyezkedve más politikai pártokkal vagy résztvevőkkel, akik eltávolodtak a „néptől” (vagy elárulták a „népet”), vagy más népeket segítenek, legyen szó bár bevándorlókról, brüsszeli bürokratákról, zsidókról, muszlimokról vagy amerikaiakról. A populisták hozzászoknak ahhoz, hogy egyszerű, könnyen érthető válaszokat adnak többnyire egyetlen kérdéskörrel foglalkozó kampányaikban, és rosszul tűrik a demokratikus kormányzás útvesztőit és kompromisszumait. Ezért aztán általában sikertelennek bizonyulnak, amikor jobboldaliként hatalomra kerülnek. A hatalomból kikerülve azonban a populista pártok tovább virágzanak – mindenképp Norvégiában, Dániában, Franciaországban és Belgiumban – és különösen az első kettőben – fontos szerepük volt a bevándorlási szabályok szigorításában és a menekültstátusért folyamodókkal való bánásmódban. A Francia Nemzeti Front nem tudta képviselői mandátumra váltani az elnökválasztásnál 20%-os szavazati arányát, így elég nehéz megjósolni, hogy mennyire népszerű. Britanniában és Németországban a 2002–2003-as helyhatósági választások a szélsőjobboldal enyhe előretörését mutatták.

Érdemes megjegyezni, hogy a szélsőjobboldali pártoknak kevés életterük van más, a fejlett világhoz tartozó országokban. Sem az USA-ban, sem Kanadában nincs számottevő szélsőjobboldali párt, míg Ausztráliában Pauline Hanson Egy Nemzet Pártja, amely

talán a legklasszikusabb populista párt a mostani hullámból, 1990-es évekbeli hirtelen megnövő népszerűségét egy választási csalás körüli botrányban elvesztette.

Közép- és Kelet-Európában mindazonáltal a jobboldal növekedni látszik. A jobboldali populisták nyerték meg a választásokat parlamentáris szinten, és egyre erősebben tiltakoznak az Európai Unió csatlakozás feltételei ellen, miközben erősödik a nacionalizmus a volt szovjet blokk országaiban. Ezt láthatjuk Lengyelországban, a Balti Államokban, a Cseh Köztársaságban és Magyarországon. Ahogy az már nyilvánvaló, a populista pártok nagyrészt, ha nem kizárólag, faji, bevándorlási, az állampolgárságot érintő és kulturális asszimilációs kérdések köré szerveződnek. Ezeknek egyik véglete a Brit Nemzeti Párt, akik bevallottan rasszisták, és úgy gondolják, a fehér, a barna, a sárga és a fekete fajok, valamint a zsidók, külön kellene, hogy éljenek, nem kellene vegyes házasságokat kötniük, és nem kellene úgy tenniük, mintha többet érhetnének el annál, hogy változatos szomszédságként élnek együtt. Ezt a kérdéskört vizsgálva a másik véglet a Pim Fortuyn és a Dán Néppárt, akik a dánok és a hollandok egyenlőtlenségeire és társadalmi szakadásaira, töréseire koncentrálnak, melyet a tömeges bevándorlás okozott.

Van egy általános nézet az európai zsidók körében, amely az USA-ban élő zsidóknak már meggyőződése, hogy Európa kezd visszatérni a régi antiszemita hagyományaihoz. Míg néhány utóbbi tendencia nyugtalanítónak tűnhet, hiba lenne ezeket a '20-as, '30-as évek szemüvegén keresztül látni, mivel a náciizmus és a zsidógyűlölet egy kis létszámú, sokat szidott kisebbség sajátja. A populáris „társasági” antiszemitizmus kisebb, mint a második világháborút követő évtizedben volt. Az EU-csatlakozás egyik „felvételi vizsgája” az antiszemitizmus nyílt elismerése, amely emlékhelyek építésében és politikai vezetők megbánást tanúsító beszédeiben testesül meg.

A muzulmán közösségek növekedése a gazdag nyugati országokban gyors és új keletű jelenség, és bár sok probléma volt érzékelhető az európai muzulmán közösségek és az idősebb lakosság között, de kevés esetben lehetett oly mértékben látni, mint más kisebbségekkel szemben. Amennyiben a jelenlegi elemzések helytállóak, a muzulmán kisebbségek helyzete romlani fog, és elég keveset tehetnek ez ellen a politikai és vallási vezetők, valamint a kommentátorok, ha nem jelentik ki, hogy választott hazájuk jó állampolgárai akarnak lenni, és nem határolódnak el az iszlám szélsőségeitől. Az állampolgárság kultúra és lojalitás kérdésében a legfejlettebb országok közül, amelyet a hetek csoportja képvisel, az egyik végletet az USA és Kanada jelenti, míg a másikat Japán. Ez utóbbi nagyrészt és elég népszerűen ellenséges mindenfajta bevándorlással és az azzal járó társadalmi kapcsolatokkal és kulturális változásokkal szemben, mint pl. a bevándorlókkal történő házasodás és a multikulturalizmus. A változás európai és észak-amerikai mércével mérve lassú, de a japánok számára gyors, ami jól mutatja, hogy a társadalmak miként látják önmagukat, és hogy mások egész más tapasztalatokkal miként látják őket kívülről.

A két nézet, melyek közül az egyik a bevándorlók iránti ellenérzés és a pozitív hozzáállás ahhoz, amivel egy bevándorló hozzá tud járulni az őt befogadó társadalomhoz, együtt élnek társadalmainkban, és olyan szakadékot formálnak, amelyet a politikusoknak kell áthidalniuk, és amely több mint hálátlan feladat.

Bosznyay Csaba

Az orosz–grúz viszony hét kérdése

Čepurin, Aleksandr: Sem 'voprosov rosszijsko–gruzinskoj povestki dn' a.
= *Meždunarodnaja žizn'*, 2004. 3. no. 35–56. p.

A posztszovjet Grúziának nincs szerencséje a vezetőivel. Először az irodalmár és ultranacionalista Z. Camszahurdia, majd a tapasztalt és külföldön is ismert E. Sevardnadze, azaz egy extrémista, utána pedig egy kompromisszumokra hajló politikus irányította a politikát. Mindkettőjüket erőszakkal távolították el a hatalomból. Bel- és külpolitikai irányvonaluk lényegében csaknem azonos volt: gyanakvás Oroszországgal szemben, bizalomhiány a grúzok irányában, a Tbiliszinek nem engedelmességet autonómiák izolálása stb.

A harmadik elnök, M. Szaakasvili 2003 novemberében, rendkívüli módon kiélestedett belpolitikai viszonyok közepette került hatalomra. Később, a januári választásokon óriási bizalmat kapott a lakosságtól: 97%-kal győzött. A siker kulcsa a realizmus volt, amely felismerte azokat a kül- és belpolitikai hibákat, a gazdaságiakról nem is beszélve, amelyek Grúziát a FÁK egyik legproblematikusabb és legszegényebb országává tették.

Miért nem rendeződtek Oroszország kapcsolatai Grúziával? Ezt főként Grúzia kétarcú politikája magyarázza: egyrészt a grúz vezetés továbbra is élni kívánt a korábbi előnyökkel (olcsó kőolaj), másrészt szembehelyezkedett az orosz érdekekkel bel- és külpolitikai téren egyaránt.

A 2003. évi hatalmváltást Moszkva nem fogadta egyértelműen. Egész sor kérdés merült fel azzal kapcsolatban, hogyan tovább? Az új grúz elnök viszont úgy nyilatkozott, hogy az orosz–grúz viszony rendbetételét elsődlegesnek tekinti minden mással szemben. A valóságban azonban az történt, hogy a deklarációkban hemzsegett a „barátság” és „testvériség” (legalábbis szavakban), valójában azonban a reális kérdések megvitatása helyett az öncélú érdekek domináltak.

Szakít-e Grúzia a terrorizmussal? A tények nem ezt mutatják, noha moszkvai látogatósa idején. M. Szaakasvili kiemelte Tbiliszi készségét az együttműködésre.

Mi a helyzet a vízumrendszerrel, amely 2000. december 5. óta áll fenn a két ország között? Mivel Oroszország szeretné a kérdést rendezni, 2003. december 9-től enyhítette a korábban szigorú rendszabályokat ezen a téren. Putyin elnökkel történt találkozója után M. Szaakasvili is hangsúlyozta Grúzia elkötelezettségét vízumügyben.

A kétoldalú kapcsolatok során felmerült az ún. keretszerződés kérdése is, mivel Grúzia az egyetlen olyan ország a FÁK tagállamai közül, amelynek nincs kétoldalú keretszerződése Oroszországgal. A kérdés megoldása politikai szándék függvénye, ugyanis számos olyan politikai probléma létezik, amelynek megoldása Grúziától is függ. Ilyen pl. a Grúzia területén lévő orosz katonai bázisok kérdése (4 ilyen bázis van), továbbá az 1944 novemberében Közép-Ázsiába telepített törökök visszatérésének lehetősége, az abház és dél-osztét kérdés (mint ismeretes, a fenti két kérdés egymástól jelentősen különbözik olyannyira, hogy egyes szerzők az abház kérdést egyértelműen zsákutcának nevezik), stb.

Igen fontos az amerikai–grúz helyzet megítélése: mint ismeretes, az USA hivatalosan deklarálja, hogy támogatja Grúzia függetlenségét és szabad fejlődését. Ezenközben Washington Grúzián keresztül igyekszik stratégiaiilag biztosítani az olaj- és gáztranzitot, ami különösen aktuális a térség stabilitásának erősödő romlása tükrében.

A két ország kölcsönösen jó kapcsolatot épít ki egymással, így pl. Tbiliszi támogatja az USA iraki jelenlétét (70 ezer katonát küldött Irakba), az USA pedig az ún. kétéves amerikai katonai segélyprogramon belül 64 millió dollárt nyújt Grúziának fegyverkezésre, mi több, M. Szaakasvili washingtoni látogatásakor igyekezett a grúz eloquentia teljes

tárházát bevetni a tetszés érdekében. Felmerül a kérdés: lesznek-e amerikai katonai bázisok Grúziában? Ezzel kapcsolatban érdekes megemlíteni az USA tbiliszi nagykövetének szavait, melyek szerint „amerikai kontingens örökké lesz Grúziában” (R. Miles, 2004. jan. 18.). A többi már a jövő kérdése, csakúgy, mint az orosz–grúz viszony további alakulása. Mindenesetre moszkvai látogatása idején, még Putyinnal való találkozása előtt M. Szaakasvili ezt mondta: „Azért jöttem, hogy Önökkel összebarátkozzam”. Később: „Úgy vélem, hogy találkozónk után elkezdődött az olvadás az orosz–grúz kapcsolatokban”. Mint hozzáfűzte: „Oroszországgal nem kereskedni kell, hanem őszintén tárgyalni”.

A fentiek alapján fel kell tennünk a kérdést: képes lesz-e M. Szaakasvili gazdaságilag erős, szilárd államot létrehozni, sikerül-e elkerülni elődei számos súlyos hibáját. Február elején Szaakasvili ismét nyilatkozott: „Az ország biztonságának és gazdasági felvirágzásának kulcsát az Oroszországgal való jó kapcsolatokban látjuk”.

Természetesen az lenne a kívánatos, ha az olvadás valóban bekövetkezne a két ország kapcsolataiban, és elmondhatnánk: Grúziának végre szerencséje van az elnökével. Akkor Szaakasvili nem hiába imádkozott február 10-én az egyik moszkvai templomban.

Wernke Géza

Apokalipszis hamarosan?

(Iraki jelentés)

Stansfield, Gareth: Apocalypse Soon? = The World Today, vol 60. 2004. 3. no.

Hat hónapon belül Irak helyzete nagyban meg fog változni, ha az amerikai terv működik, a hatalmat átadják egy megbízott kormánynak, és véget ér a megszállás. Nagyhatalmú személyek azonban amellet érvelnek, hogy a választásokat még a kivonulás előtt meg kell tartani. Ugyanis fennáll annak a veszélye, hogy azok az erők, amelyek a megszállóknak oly érzékeny veszteségeket okoztak, az új kormány ellen fordítják erejüket, különösen abban az esetben, ha az nem tesz eleget minden iraki elvárásainak. Ez egy katasztrófa alapképlete lehet.

Irakban az események, úgy tűnik, a csúcspont felé haladnak, mivel az ország átmeneti kormány megteremtésén fáradozik, az USA a demokratikus választások iránt elkötelezett síiták követeléseinek nyomása alatt találja magát, miközben északon a hajdan békés Kurdisztánt alapjaiban rázza meg néhány robbantás, amely a régió legrátermettebb és befolyásosabb politikusait ölte meg. Míg középen egyre erősödik a megszállás elleni lázadás, és az USA képtelen megállítani az eszkalációt. Az ENSZ is visszatért az események résztvevői közé, elsősorban mint közvetítő az egyre polarizálódó pozíciók között, amelyek tisztán etnikai és felekezeti vonalak mentén határolódnak el egymástól. Amennyiben az ENSZ-nek nem sikerül minden fél számára elfogadható megoldást találni, úgy tanúi lehetünk egy megjósolhatatlan kimenetelű polgárháborúba süllyedés első lépéseinek. Az Ideiglenes Koalíciós Hatóság vezetője, Paul Bremer kezdetben kemény intézkedéseket foganatosított, mint pl. a Baász Párt illegálisba szorítása, a hadsereg feloszlása és katonai beavatkozás elrendelése a hírhedt Szunnita Háromszögben a kezdődő felkelés levezetésére. Az eredeti terve december 15-i határidőt szabott a Kormányzó Tanácsnak, hogy találjanak egy mechanizmust az Alkotmányhozó Országgyűlés tagjainak megválasztására.

A megszállásellenes ellenzékkel szembeni fellépés az ellenkező hatást váltotta ki. A szunnita arabok kizárva érezték magukat a politikai folyamatokból, különösen mivel a Kormányzó Tanácsbeli képviselőik a volt száműzöttek soraiból kerültek ki. A lázongás új, halálösobb formát öltött. Októberben a koalíciós erők elleni erőszakhullám elindult, melynek következményeképpen csak november első tíz napjában több mint negyven amerikai katona halt meg. Bremer kezdeményezéséhez szükséges lett volna, hogy iraki kollégái néhány alapvető kérdésben egyetértésre jussanak, hogy legalább a tervezet szintjét elérjék. Ez azonban kudarcot vallott, mivel Ali Sistami a legidősebb síita vallási vezető ragaszkodott hozzá, hogy a javasolt testületbe a képviselőket inkább demokratikusan válasszák, mint tartományi alapon kinevezzék, ezáltal megkezdve a diplomáciai „kötélhúzást”, amely máig tart.

Az első terv értelmében, amely Bremer szerint „reális és célratoró” volt, az Ideiglenes Hatóság átadta volna a hatalmat az általános választásokon győztes iraki kormánynak, de ezt felváltotta egy sokkal körmönfontabb és kivitelezhetetlenebb terv, melynek időkerete lényegesen kevesebb volt. Február 28-ra a Kormányzótanácsnak ki kellett dolgoznia egy alaptörvénykönyvet, amely ideiglenes alkotmányként szolgált volna, melyet az átmeneti nemzetgyűlés megalakítása kellett, hogy kövessen. A terv előirányzata egy háromszintű kiválasztás lett volna, amely a kormányzósági határokon nyugszik úgy, hogy a Kormányzótanács és az Ideiglenes Hatóság választanak ki személyeket az első szint számára. Az átmeneti nemzetgyűlést május 31-ig kell megválasztani, amely június 30-ra Irak kormányzásának teljes szuverenitásával rendelkezne. Az USA számára egyértelműen vonzó ez a terv, mivel az alaptörvénykönyv magán viselné Washington kézjegyeit, és a választások azonnali létrehozásának problémáját is elkerülné. Mindazonáltal az átmeneti nemzetgyűlés létrehozására kiválasztott módszer szövevényesen összetett, és ahhoz, hogy működni tudjon, kompromisszumokra és konszenzusokra van szükség, valamint arra, hogy a politikai pártok felül tudjanak emelkedni a felekezeti és etnikai érdekeken, ami elég kevéssé jellemző az iraki történelemre. Mintha csak megerősíteni akarnák, a tervet azonnal támadások érték a síita közösség, valamint a kurd politikai vezetés részéről, mivel mindkettő attól tartott, hogy programjaikat figyelmen kívül hagyják.

Természetesen a síita társadalom is összetett, és egy sor mozgalmat és vezetőt hívott már életre, de így is Sistami Ajatollah az, akitől a síiták többsége útmutatást vár, és akit Bremernek partnerként kell kezelnie terve sikere érdekében. A síita közösségen belüli versengés ellenére Sistami tudatában van annak, hogy eljött az iraki síiták nagy pillanata, és nagyrészt rajta múlik, hogy milyen pozíciót foglalnak el a jövőben. A síiták szunniták fölötti számbeli fölényének ismeretében Sistaminak csak annyit kell tenni, hogy ragaszkodik a demokratikus választások megrendezéséhez. Ő nem megy odáig, hogy a síiták és azon belül a vallási vezetők szerepéről nyilatkozzon, de nincs is rá szükség. Ebből a pozícióból mobilizálta a síitákat a demokratikus jogok védjegye alatt, és Bremer abba az igen kényelmetlen helyzetbe kényszerítette, hogy ha ragaszkodik ahhoz, hogy a Kormányzótanács válassza ki az átmeneti nemzetgyűlés tagjait szemben azzal, hogy a nép válassza meg őket, akkor antidemokratikusnak tűnik. Bremer következetesen megtagadta, hogy a kurd autonómiával mint potenciális destabilizáló tényezővel foglalkozzon, a jövőbeni iraki parlamentre hagyva annak megoldását. Miközben Maszut Barzani és Jalal Talabadi kurd vezetők már meglévő akut paranoiáját erősítette az, hogy nem tudtak támogatást szerezni a Kormányzótanácsban egy szövetségi köztársasági rendszernek. Sőt, mi több, a síita vezetők, mint pl. Muqtada és Al-Da'wa egyre hangosabban érvelnek a kurd törekvések ellen. Február elejére a kurd érzékenység történelmi magasságokba emelkedett, és nőtt az etnikai feszültség Kirkukban, miközben a török kormány

meglehető nyomást gyakorol mind a kurd felekre, mind Washingtonra a kurd autonómiát megelőzendő.

Február elején Erbilben több bombamerénylet is történt, mely felerősítette a kurd autonómiáért való törekvéseket, valamint egybekovácsolta az egész kurd közvéleményt. Ezen merényleteknek esett áldozatul több mint száz kurd mellett Sami Abdul Rahman, akit mindkét fél elfogadott tárgyalópartnerül, így elvesztése azt jelentheti, hogy a KDP és a PUK olyan álláspontot foglal el, amely nem képezheti tárgyalás alapját.

Bremer terve végnapjait éli, mivel Sistami nem hajlandó semmilyen amerikai közvetítőt fogadni, így Bush elnök kénytelen volt Kofi Annan ENSZ-főtitkár segítségét kérni, hogy a június 30-i hatalomátadási határidőt be tudják tartani. Mivel Irakban, ha az egyik csoport valamilyen kedvezményt élvez, azt a másik kettő úgy érzi, hogy az az ő rovására történt, és mivel oly sok nem tárgyalható követeléssel álltak elő, az ENSZ egy politikai aknamezőt örökölt. Amikor a hatalmat átadják az újonnan megválasztott iraki kormánynak, az ellenállás a disszonancia triumvirátusa ellen fog fordulni, vagyis a büszke szunnita arab hagyományok, a felemelkedő siita arab törekvések és az erős kurd nacionalizmus ellen. Mivel látszólag mindegyik fél érdekei sérülnek, ha az ENSZ kudarcot vall, a helyzet potenciálisan egy polgárháború megkezdéséhez készen is áll.

Bosznay Csaba

A jugoszláv háborús bűnöket vizsgáló Nemzetközi Törvényszék tíz éve

*Jureković, Predrag: 10 Jahre Kriegsverbrechertribunal ICTY.
= Südosteuropa, 52. Jg. 2003. 4–6. H. 167–183. p.*

1993. május 23-án fogadta el az ENSZ a jugoszláv háborús bűnöket vizsgáló Nemzetközi Törvényszék (International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia) felállítását célzó határozatát, s a hágai székhellyel létrehívott intézmény csakhamar megkezdte munkáját. Az elemzők és a közvélemény egy része kezdetben bizalmatlanul fogadta a vállalkozást, különös tekintettel a még folyamatban lévő eseményekre (Boszniában ezek még csak akkor néztek végkifejletük elé), amelyek kapcsán a nemzetközi politika egyidejűleg gyakran tárgyalásban is állt ugyanazokkal a személyekkel, akik gyanú alá eshettek korábbi cselekményeikért. Főképp jugoszláv részről kétségbe pedig vonták az ítélszék illetékességét, a tárgyilagos ítékezés lehetőségét, különös tekintettel a kezdeményező nyugati hatalmakra, amelyek nemcsak elleneztek Kis-Jugoszlávia háborús politikáját, de csakhamar fegyveresen is felléptek ellene. Legkésőbb a boszniai vérengzést lezáró daytoni egyezményt követően azonban intenzív és folyamatos munka vette kezdetét. A Törvényszék 2003 júliusáig 91 vádlott terhére ejtette meg a bírói vizsgálatot, 37 esetben jutott el az ítélethozatalig; 18 további gyanúsított előállításra maradt az addigiakban sikertelen próbálkozás. 15 évre szóló mandátuma 2008-ban lejár, csak remélhető, hogy be tudja fejezni tevékenységét. (Újabb hírekben 2010 szerepel! – K. S.)

Az ICTY tevékenységének tétje jugoszláv ügyekben kezdettől fogva az volt, hogy tényfeltárással és büntetőbíráskodásával a folyó konfliktusok feloldása, a balkáni konszolidáció feltételeinek megteremtése és hosszabb távon az egymás mellett élő népek és nemzetek megbékélése, majd végül európai integrációjuk irányába hasson. A törekvésnek a konfliktusok eszkalálódó szakaszán természetesen nem is lehetett látványos eredménye, a folyó perek példája még nem bírhatta jobb belátásra a Boszniában harcoló feleket, nem gátolhatta meg sem a krajina horvát offenzíva durva túlkapásait, sem a koszovói konfliktust. A harci cselekmények pacifikálása érdekében NATO-beavatkozásra volt szükség, a stabilizáció és konszolidáció azonban már feltétlenül az érintettek együttműködő aktivitását igényelte és igényli. Ennek az együttműködésnek elemi feltétele a kölcsönösen egymás sérelmére elkövetett háborús bűnök egyértelmű, határozott számonkérése, tisztázása, a tovább mérgező kölcsönös vádaskodás szakaszának lezárása. Az ICTY stabilizáló szerepe világos, az eljárások jogosultságát, egyes szélsőséges politikai erőket leszámítva, ma már senki nem vonja kétségbe. A társadalmi szintű békéltetés eredményességének fokmérője utódállamként a menekültkérdés rendezése (erre azóta biztató jelek is tapasztalhatók), vagy az új szuverenitás alapján álló államközi együttműködés megindulása (ami egyelőre még várat magára).

A perek megindításához és sikeres lefolytatásához kezdettől fogva szükség lett volna az érintett utódállamok, mindenekelőtt Kis-Jugoszlávia és Horvátország politikai együttműködésére – a gyanúsítottak felkutatásában, kiadatásában vagy a tanúmeghallgatások során és esetleg a nemzeti törvénykezés és bíráskodás hadrendbe állításával. Ezt azonban jó ideig gazdasági, politikai nyomással is csak töredékrészben lehetett elérni, hiszen a felelős politikusok általában ugyanazokat a köröket képviselték, ahonnan a vétkesek is kikerültek. Nem is beszélve a fő felelősséget viselő S. Miloševićről, kis-jugoszláv elnök-

ről. Horvát részről F. Tudjman elnök is elkötelezettje volt, veterán szervezeteivel együtt, annak a reguláris hadseregnek, amelynek képviselői sem riadtak vissza súlyos cselekményektől, akár Boszniában, akár a Krajínában. A hazai felelősségre vonás jogának fenntartása jobbra csak a Nemzetközi Törvényszékkel való aktuális együttműködés elhárítására, a felelősségre vonás elodázására szolgált. Kis-Jugoszlávia ennek még a büntetőjogi megalapozását is a végsőkig szabotálta. Az eredményes felkutatás zömmel a NATO-államok üldözőszerveire, illetve a bosznia-hercegovinai békefenntartó erőkre hárult. Nagy jelentősége van egy-két gyanúsított önkéntes jelentkezésének is. Változás – horvát viszonylatban csak Tudjman utódjának, S. Mesić elnök színre lépésével, illetőleg a szerb demokratikus ellenzék hatalomátvételével állt be, mindkét esetben a 2000. év folyamán. Milošević kiadatása mindenesetre a végsőkig próbára tette a belgrádi hatalmi szervek erejét. A helyükön maradt vagy az alvilági bűnözés szféráiba szorult háttéremberek sikeresen bénították a további lépéseket. A rejtett küzdelem Djindjić miniszterelnök meggyilkolásával végződött 2001 végén. Ám a nyílt harcot meghirdető, átfogó „kard” hadművellet végén még mindig megbújnak a hatalom árnyékában rosvolt múltú emberek. A közvéleményt azonban eléggé megrázták az események ahhoz, hogy a „hősöknek” kijáró együttérzés fokozatosan kivérezzen. Előremutató fejlemény a civil szféra szerepvállalása a múlt feldolgozásának szorgalmazásában és segítésében.

Nagymértékben erősítette a Nemzetközi Törvényszék hitelét a bosnyák, illetve albán részről is elkövetett háborús bűnökre is kiterjesztett számonkérés folyamatba tétele. Bosznia-Hercegovinát tekintve a konszolidáció ígéretét hordozzák a Bosnyák–Horvát Föderáció és a Boszniai Szerb Köztársaság közötti együttműködési készség jelei, például a közös hadsereg-parancsnokság tervének elfogadásával. Koszovóban ehhez képest egyelőre még roppant törekeny az egyensúly.

Komáromi Sándor

Angster és fiai orgona- és harmóniumgyára (Pécs) és a család története

Metz, Franz (Hrsg.): *Josef Angster. Das Tagebuch eines Orgelbauers.* = München: Verlag der Donauschwäbischen Kulturstiftung, 2004. 325 p. (Donauschwäbisches Archiv, Reihe III: Beiträge zur donauschwäbischen Volks- und Heimatforschung. Bd. 115.)

Idősb Angster József (1834–1918) a szlavóniai Kácsfalu (ma: Jagodnjak, Horvátország) német katolikus faluközösségének szülötte. A közeli Eszéken inaskodik, majd hosszúra nyúlt vándorlásai hazai állomások után Bécsbe, onnan Németország és Svájc különböző tájegységein át Párizsig vezetnek. 1867-ben Pécssett alapított orgona- és harmóniumkészítő vállalata rövid néhány évized múltán nemcsak az akkori Magyarország vezető orgona-építő üzemévé női ki magát, de a Monarchia egészén belül is a legjelentősebbnek számít. A kiegyezési gazdasági felvirágzásának lendületében a különböző felekezetek (köztük az ekkor legalizált, nagyban építkező izraelita egyház), kisebb részben világi megrendelők mind szélesebb körű, méretben és típusban változatos igényeit igyekszik kielégíteni, lett légyen szó akár új hangszerről, akár aktuális felújításról vagy modernizálásról. De vállalnia kell a folyamatos karbantartás, hangolás feladatait is. Sikere elsősorban a bonyolult hangszer technikai fejlődésében elért modern, főképp francia vívmányok élenjáró alkalmazásából fakad. Hamar elnyeri a fontosabb ipari kiállítások díjait, kivívja a szakma, a katolikus egyház és a világi társadalom széles körű megbecsülését. A jelentősebb megrendelések az alapító életében a kalocsai székesegyház hangszerépítményétől (1876) a pécsi székesegyházén (1887) át a budapesti bazilikáéig (1905) hosszan sorolhatók, de az Angster-gyár szállítja a továbbiakban is például a budapesti Zeneakadémia vagy a szegedi Fogadalmi Templom új hangszerét (1925, 1930–32). Ez utóbbi – 5 manuális, 136 regiszteres terjedelmével – az akkori Európa második legnagyobb méretű hangszere. A kötet függeléke időrendi áttekintést ad az 1867–1918 közötti produkció javáról, melynek kimerítően teljes jegyzékét Solymosi Ferenc kutatásai alapján a Magyar Egyházzene 1996–1997-es évfolyama közli. Az alkotások ma legkevesebb 6 országra elosztva lokalizálhatók, amennyire túléltek a történelem viharait. Virágkorában – az 1890–1900-as években – az üzem százon jóval felüli munkaslétszámmal dolgozik. Egész fennállása során (felszámolását is jelentő, 1949-es „államosításáig”) mintegy 1300 orgonát épít meg, s még mintegy 3500 harmóniumot készít el. A két világháború között az Angster-fiúk (Emil és Oszkár) vizszik tovább a vállalatot, amely az utolsó tíz évben az unokára: ifj. Angster Józsefre száll.

Az örökösök egyelőre szerényebb újrakezdési próbálkozása a rendszerváltás pillanatától: már egy új történet – a negyedik nemzedék erejéből. Az eredeti történet alapdokumentuma: id. Angster József 1906–1908 között anyanyelvén írt, majd magyarra fordított (ebben a változatban kéziratosán fennmaradt) önéletrajza, amelynek adatait 1940-ben Dénes Gizella életrajzi regényében (*Ég és föld között*), utóbb ifj. Angster József 1993-ban kiadott családtörténeti művében (*Angster – A pécsi orgonagyár és a család története*, Pannónia könyvek) használta fel, most pedig – az unoka közreműködésével és bevezetőjével – teljes szövegében a müncheni Sváb Alapítvány adta közre németre visszafordított formában. A magyar eredeti szöveget néhány faksimile-részlet illusztrálja. A szerkesztést, gondozást a „ délkelet-német” zenetörténeti örökség jeles szakértője jegyzi. A témát ipartörténeti–művelődéstörténeti jelentőségének megfelelő súllyal tárgyalja a Pannónia-könyvek sorozat *Angstertől Zsolnayig* című kötetének vonatkozó tanulmánya (1999,

szintén ifj. Angster József tollából). Maga a most kiadott Angster-önéletrajz a magyar délvidéki német etnikum köréből felívelő, a zömmel német eredetű, 19. századi hazai iparos hagyományokhoz kapcsolódó, kivételes pálya család- és miliórajzában a téma etnikai-kulturális távlatát is teljes szélességgel megjeleníti.

Id. Angster József az asztalosságot tanulja ki mint alapmesterséget. A család- és falukörnyezet naiv zenei műkedvelése öröklődik tovább a különböző hangszerfajták (a többi között a kintorna) iránti érdeklődésében. A leendő orgonaépítő korai szellemi igénye jelentkezik abban, hogy inaséveinek vége felé (tizennyolc évesen) felvázolja gyermekkori „önéletrajzát”, vándorévei során pedig folyamatos útijegyzeteket, naplófeljegyzéseket készít mind tudatosabb rendszerességgel. E feljegyzések felhasználása növeli a későbbi összefoglalás dokumentumértékét. A korai önéletrajz naiv elfogulatlansággal mondja el a család előtörténetét, írja le életviszonyait. A visszapillantás részeként az 1848 utáni Eszék iparos-környezetéről is karakteres képet kapunk. Apai ágon az Angsterek 18. század végi bajor telepes bevándorlók, akik különféle mesterségeket képviselnek, de afféle jobbágyfaluban nyerneket letelepítést, vagy továbbvándorolnak, például a Bánság irányába. Az önéletrajzíró a harmadik nemzedékhez tartozik. Anyja bácskai, szintén telepes német családból. A nagybácsik, nagynénik, majd a testvérek is az annyira kevert népességű Délvidék különböző tájaira szétszóródva tartanak kapcsolatot egymással. Sorjáznak a település- és családnevek, megismerkedünk e peremvidékek kezdetleges és nyomorúságos falusi telepes- és kisvárosi életformájával – tizedelő járványaival, kommunális ellátatlanságával, a mégis előrettekintő, feltörekvő apák és fiúk erős igyekezetével, az anyák és lányaik jámborságos odaadásával. Innen eredeztethető hősünk spirituális elmélyedésre való hajlama is. Kácsfalu Angster József 10. életévében kapja első, Scitovszky pécsi püspök (később esztergomi érsek) által felavatott kápolnáját (addig a szomszéd faluba jártak át), ahol, ha hiányos felszereltséggel is, de felhangzik az öreg (J. M.) Haydn a maga idején „elcsépeltnék” számító misekompozíciója. Az ifjú Angster a korai élmény nyomán minden alkalmat megragad a templomi zene és ének hallgatására. Az akkor hiányzó orgonát később az új, nagyobb templom avatásához természetesen a pécsi Angster-vállalat szállítja.

A legnagyobb terjedelmet a könyvben tulajdonképpen a vándorévek leírása foglalja el. Vándorlásai során fokozatosan kerül közel az orgonához a készítő-javitóműhelyek látogatásával és a leghíresebb bécsi, németföldi hangszerek tanulmányozásával. Rendszeres mértani és szabadkézi rajz-stúdiumokkal, egyházzenei tanulmányaival tudatosan készül fel az orgonaépítő pályára. E folyamat végpontját a neves párizsi Cavaille-Coll vállalatnál eltöltött gyakorlat jelenti. Két év magyarországi tapasztalat (Temesvár, Német-Bogsány, Oravicabánya stb. és az oda-visszaút), részben a Bánságba szakadt rokonság közelségében, még a hazai élmények folytatódása jegyében áll. Angster azután 1856-ban Mohácson, illetve Pesten át Bécsbe indul – hajóúton. (Vasút Pécsről ekkor még csak Mohácsig vezet). Itt a katolikus iparosegylet (az Adolph Kolping alapította, Németország- és Ausztria-szerte hálózatszerűen kiépített, nevelő erejű és kultúrát adó szervezet) oltalmában eltöltött öt év jelenti az „egyetemeit”, a maga ismeretterjesztő kurzusaival, dalköri öntevékenységével és természetjáró mozgalmával. A korai 1860-as évek még laza politikai egységekre tagolt, iparilag igencsak elmaradott Németországot Drezdától Lipcsén, Berlinen, Vesztfálián és a Rajna egész vonalán át, majd Svájcot bejárva a már igen kiművelt vándoriparoslegény páratlanul érdekes beszámolója kerül papírra a német iparosság viszonyairól, szociális helyzetéről, egyszersmind az olcsó szállások, útmenti fogadók akkori világaról, egyes határátlépők különös rituáléjáról, az útonjárók szociális összetételéről stb. Az önéletrajz némelyik lapja, merész kirándulásokkal tetézt vándorútjának tájleírásaival is kibővülve, kora legjobb útirajzaival vetekedik. Rajztudását is kamatoztatja tájképekben,

épületrajzokban, mint ahogy a meglátogatott hangszeréptípusokról készített skiccekben is. A rajzok egy része a kötet illusztrációsoraként is szolgál. A németföldi vagy a svájci német vidékek változatos arculatával, gyakran erősen eltérő népéletével, nyelvi dialektusaival szembesülve, hazájától távol tudatosul számára először a szülőföld saját regionalitása és magyar politikai betagozódása is. A Közép-Rajna vidéken felfedezi az ottani dialektus azonosságát a legelterjedtebb magyarországi német nyelvváltozatokkal. Tíz év elteltével hazatérve már újra kell tanulnia a kácsfalusi dialektust. Útjának vége felé felsejlik a horizonton a porosz–osztrák konfliktus közeledő árnya is.

A vándor harmincegynehány évesen, Párizsban érzi úgy, hogy felkészült a teremtőképes és felelős önállóságra, s hogy ennek elhivatott gyakorlására feltétlen visszahívja hona, családjá. Jóllehet azt is sejtí, hogy itthon a semmiből kell majd valamit teremtenie a választott szakmájában. Bizonytalan tájékozódása során a régi szlavóniai–baranyai kapcsolatok jóvoltából jut hozzá váratlan megrendeléshez a pécsi izraelita hitközség megelőgezt bizalmából, ahol előéletét kellően leinformálják – az új, reprezentatív zsinagóga hangszerének megépítésére. Végleges letelepedésének helye is ebből a megrendelésből következik. Angster a vállalata megalapítását és fejlődését, a családalapítást, a munkásévtizedek életmenetét az üzleti könyvekből, feljegyzésekből, levelekből rekonstruálja – szűkszavúan, gyakran csak a pusztá adatközlésre szorítkozva. Az önéletrajz eme rövidebb, sajnálatosan csak vázlatos részében is a hazai iparosélet domináns német meghatározottságát követhetjük nyomon. Munkásai, segédei és üzleti partnerei rendre a városi és környékbeli (illetve vándorló) német etnikum köréből kerülnek ki, bizonyára nem külön megfontolás alapján. A pécsi városi milió német jellege a századfordulóig szinte változatlan. „Családomban eleintén csak németül ment minden, csak amikor a gyerekek többségbe került iskolába [jártak], ők kiszorították a német nyelvet, bennünket öregeket úgyszólván leszavazván, nem jutottunk többé német szóhoz.” Az oly dicsőséges öregsége elé tekintő mester magyar iskolázással szocializálódott gyermekei kedvéért írja át magyarul is az önéletrajzát, rövid bevezetésében hangoztatva: „még csak gyermek vagyok magyar-nak, írónak pedig övodás”. Munkájában rögzíti, mikor szűnik meg Pécsen végleg a német nyelvű misézés is: 1909. október 17.

Komáromi Sándor

Szlovákia és a szlovákok a mai magyar történelemkönyvekben

*Alberty, Július: Slovensko a slováci v súčasných maďarských učebniciach dejepisú.
= Historický časopis, 52. I. 2004. Bratislava, 135–148. p.*

A szerző a magyar iskolai történelemkönyvek Szlovákiát és a szlovákokat érintő részeit vizsgálta a közelmúltban. Tekintettel arra, hogy a téma nemzetiségi szempontból kényes, továbbá az elmúlt évtizedekben ideológiai kényszerek is terheltek (nemzeti szocializmus, majd proletár-internacionalizmus: Hitler, Sztálin, Brezsnyev diktatúrája), a kérdéseket kölcsönös megértéssel és toleranciával szükséges rendezni.

Az újkori szlovák–magyar kapcsolatok történelmi epicentruma Trianon, ahol – mint ismeretes – 1920. június 4-én a vesztes Magyarország aláírta azt a szerződést, amely szerint történelmi területe 28%-a és lakossága 36%-a maradt az új határok között. A történelmi Magyarország tehát elveszítette a Kárpátalját, a Felvidéket, a Délvidéket, Erdélyt stb., így magyarok kerültek Szlovákiába, míg eközben szlovákok is maradtak az új Magyarorszá-

gon, ami kölcsönös problémákat szült. Egyes történészek nem mindig kellő szakmai józansággal értékelik az eseményeket, néhányan explicit (és nagyon emocionális) kifejtéssel tárgyalják a létrejött helyzetet és annak következményeit.

A tankönyvek Magyarországot mint nemzetállamot rögzítik, ám nem fordítanak elegendő figyelmet a nemzeti kisebbségek problémáira. A szlovák szerző által megnevezett magyar történészek közül különösen kritizálja Salamon Konrádot (vö. „...belevágtak a magyar nemzettestbe...; ...elszakítottak tőlünk ragyogó magyar városokat...; ...drága szép magyar centrumokat...”, stb.).

A szerző a továbbiakban sem szűnik meg kritizálni a magyar történetírást, citálva a középkori magyar történelem egyes jelenségeit (pl. a fehér ló mondája, Szvatopluk stb.).

Tekintettel arra, hogy nem vagyok hivatott szakértője a magyar–szlovák kontaktus egyes történelmi eseményeinek, úgy vélem, hogy az általam röviden ismertetett tanulmány szerzőjével a kompetens magyar szakembereknek kellene tudományos alapon vitatkozniuk, lehetőleg az éppen uralkodó ideológiai irányzat figyelembevételével és lehetőleg sokkal objektívebben, mint azt az idézett szlovák szerző teszi.

Wernke Géza

A „Divéky” nemzetségnév magyar vagy szlovák?

*Roszkowski, Jerzy M.: Ród Divékych – węgry, czy słowacy?
= Historické Štúdie, 41, Bratislava, 2000. 151–161. p.*

A fenti kérdés a 14–17. század folyamán merült fel a Lengyel és Magyar Királyság arisztokráciája történetében. A Divéky-név az egyik legrégebbi magyar családnév, amely a nyelvemlékekben már a 13. századtól szerepel. Viselőik a Visegrádtól Nyitraig terjedő területen éltek. A középkorban a család különböző tagjai számos magas állami pozíciót töltöttek be (pl. vicepalatinus, stb.). Később a család tagjai elveszítették korábbi rangjukat, sőt birtokukat is. Áttelepültek ezért Magyarország más részeibe. A 18. században egyik águk az Orava mentén telepedett le. Mivel helyzetük nem volt megbízhatóan meghatározható, ez a körülmény több problémát vet fel. Származásuk, illetve nemzetiségi mivoltuk a különböző szerzők nézete szerint ellentétes: a magyarok szerint magyarok voltak, míg a másik oldal szlováknak tekinti őket. A tanulmány szerzője kiemeli, hogy a Magyar Királysághoz tartoztak, mint ahogy hasonló probléma van Lengyelországgal kapcsolatban is, ahol a nemesség egy része szintén a közös (magyar–lengyel) államhoz tartozott. Később aztán attól függően, hogy melyik területen éltek, mely nyelvet sajátították el anyanyelvként, lettek magyarok vagy lengyelek.

Wernke Géza

Lestek és Lesar a középkori skandináv hagyományban

Banaszkiewicz, Jacek: „Lestek” (Lesir) i „Lechici” (Lesar) w średniowiecznej tradycji skandynawskiej. = Kwartalnik Historyczny, R. CVIII, 2001. 2. no. 3–23. p.

Történetünk 1030. július 29-én kezdődik, mert a történészek erre az időre teszik a Stiklastadir (Stiklestad) melletti csatát. Olaf Haraldsson, akit később Szent Olafnak hívnak,

visszatérvén Bölcs Jaroszlávtól, kísérletet tesz Norvégia egységesítésére és keresztény hitűvé tételére. Olaf félti öccsét, a 15 éves Haraldot a kegyetlen csatától (a fiú még tapasztalatlan a harcban), ám az öcs nem hátrál meg, bár súlyosan megsebesül. Így mutatja be a krónika a későbbi hőst, aki – lehetséges – csak a hagyomány szerint sebesült meg súlyosan, mert hamarosan ismét teljes erejében jelenik meg a további események folyamán. Hamarosan „Piorun Pólnocy” néven (mint ismeretes, Perun a szlávok mennydörgés–villámlás istene volt) emlegetik a krónikák, sőt: „Omnes Sclavorum maritimas regiones depredavit”. Igaz, ekkor még nem tétetik azonnal említés a „Lechiták”-ról, csak a „Polska” név jelenik meg az 1031. őszi dátum mellett. Hamarosan azonban előfordul a „Lechita” szó is: „Nem volt könnyű a lechiták számára a harc.” A *lechita* szó eredetileg többes számú, és etimológiailag azonos a *Laesum/Lesum* vagy *Laesom – Laesa* (plur.) formával, sőt előfordul és régóta a „Polak” szóval kapcsolják össze a skandináv irodalomban. Axel Olrik szerint: „Laesa – Lacsar – Ljecherne – Pollakkerne” – így tehát a lengyelek korai nevét tükrözi. A *Laesir* alak a *Laesar* etnonimából származik – így nevezték a skandinávok a lengyeleket már a 11. század elején. A fabula és a tradíció aztán egybeolvasztotta a *Lestek* és *Lechici* alakokat jelentéseikkel, így etnonimává váltak ezek az alakok. A *Lestek – Lestka* kétségtelenül a *leść* ólengyel alakkal függ össze etimológiailag – állapítja meg a szerző.

Wernke Géza

A KISEBBSÉGGKUTATÁS KÖNYVEK

2003-ban megjelent kötetei:

**Kisebbségi lét és érvényesülés. A magyar lakosság
munkaerő-piaci kihívásai a Kárpát-medencében**
(szerk.: Fábri István)

Kniezsa István: **Helynév- és családnév-vizsgálatok**

**Merre visz az út? A romák politikai és emberi jogai
a változó világban** (szerk.: Majtényi Balázs)

Niederhauser Emil: **Magyarország és Európa**

Makkai Béla: **Végvár vagy hídfő?
Az idegenben élő magyarság nemzeti gondozása
Horvátországban és Bosznia-Hercegovinában**

Moravcsik Gyula: **Bizánc és a magyarság**

Kristó Gyula: **Early Transylvania (895–1324)** (angol nyelvű)

Kristó Gyula: **Nem magyar népek a középkori
Magyarországon**

Kovács József László: **Soproni Parnasszus.
Sopron-Ödenburg kétnyelvű irodalma a kezdetektől
napjainkig**

Bíborbanszületett Konstantín: A birodalom kormányzása
(ford. és szerk.: Moravcsik Gyula)

A KISEBBSÉGGKUTATÁS KÖNYVEK

2004-ben megjelent kötetei:

Zsoldos Attila: **The legacy of Saint Stephen**

Köpeczi Béla: **Rákóczi útjain**

Szarka László: **Kisebbségi léthelyzetek –
közösségi alternatívák**

Miskolczi Ambrus: **Határjárás a román–magyar
közös múltban**

Péntek János (szerk.): **Magyarul megszólaló tudomány**

Rajki Zoltán: **Egy amerikai lelkész magyarországi
missziója**

Előkészületben:

Miskolczy Ambrus: Románok a történelmi
Magyarországon

Papp Klára (szerk.): A Bocskai-felkelés a magyar
és az egyetemes történelemben

Tóth Judit: Státuszjogok

Gereben Ferenc: A művelődési szokások hatása
az identitástudatra Magyarországon és a határon túli
magyarok körében

KISEBBSÉG KUTATÁS

MINORITIES STUDIES AND REVIEWS

13. évfolyam 3. szám

Alapító és főszerkesztő: *Cholnoky Győző*

Szerkesztőbizottság: *Niederhauser Emil* (elnök), *Pomogáts Béla*, *Szarka László*, *Tóth Ágnes*, *Bruhács János*, *Doncsev Tosó*, *Péntek János*, *Gyurcsik Iván*, *Kocsis Károly*, *Tóth Pál Péter*. Kiadja a Lucidus Kiadó, 1192 Budapest, Gomb utca 7. Telefon: 282-2250. Főmunkatárs: *Cholnoky Olga*. Szerkesztőségi titkár: *Vágó Pálné*. Grafikai tervező: *Szabó János*. Számítógépes előkészítés: *Balczér Gabriella*. Tördelő: *Korpás István*. Korrektor: *Papp Zsuzsanna*. Szerkesztőség: 1014 Budapest, Uri u. 53. I. em. 45. Telefon/fax: 212-9527; 224-6700/647 m. A lap megjelenik negyedévenként. Éves előfizetési ár 3200 Ft (ÁFÁ-val), külföldön 24 USD+12 USD (postaköltség tengerentúlra), illetve+8 USD (postaköltség Európába). Lapszámonkénti ár: 800 Ft. Előfizethető a kiadónál a Monor és Vidéke Takarékszövetkezet 65100118–10025640 számláján. Nyomás és kötés: Oliton Kft. 1104 Budapest, Kada utca 149. Felelős vezető: *Balogh Antal*.

Internet: www.lucidus.hu <http://www.hhrf.org/kisebbségkutatás>

HU ISSN 1215–2684

A lap megjelenését
a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma,
a Nemzeti Kulturális Alapprogram
és az Illyés Közalapítvány támogatta.

Válogatásunk kiadványai

Das Argument (Németország)	Nationalities Papers (USA)
L'Europe post-communiste (Franciaország)	Der Nationalsozialismus und die slawische Welt (Németország)
Geschichte und Gesellschaft (Németország)	Osteuropa (Németország)
Historické Štúdie (Szlovákia)	The Politics of Migration (Anglia)
Historický časopis (Szlovákia)	Questions of Language in Europe–Asia Studies (Skócia)
Hontalanok a hazájukban. Az első amerikaiak történelme Észak-Amerika történetében (XVII–XIX. század) (Magyarország)	Security Dialogue (Anglia)
Kwartalnik Historyczny (Lengyelország)	Südeuropa (Németország)
Meždunarodnaja žizn' (Oroszország)	Ungarisches Institut (Németország)
New Left Review (Anglia)	Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte (Németország)
	The World Today (Anglia)